УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ФЕДІР САВЧЕНКО

ЗАБОРОНА УКРАЇНСТВА
1876 р.

ДО ІСТОРІЇ ГРОМАДСЬКИХ РУХІВ НА УКРАЇНІ
1860—1870-х р.р.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

MESURES PRISES EN 1876 CONTRE LE MOUVEMENT UKRAINIEN

PAR

THÉODORE SAVTCHENKO

EDITION DE LA REPUBLIQUE SOVIETISTE UKRAINIENNE
1930

ФЕДІР САВЧЕНКО

ЗАБОРОНА УКРАЇНСТВА 1876 р.

1. ПІВДЕННО-ЗАХІДНІЙ ВІДДІЛ РОС. ГЕОГРАФ. ТОВАРИСТВА В КИЄВІ
2. ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ 1870-х р. р.—3. ЕМСЬКИЙ УКАЗ.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930 КИЇВ

Дозволяється випустити в світ:
Неодмінний секретар ВУАН: **О. Корчак-Чепурківський.**

Міськліт 232. „Київ-Друк", 1-ша друк. З. 1143—2000 27 арк. Ост. 364 А5.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

Праці сучасних українських дослідників, а також ті сторінки, що з'явилися зпід пера членів „Киевської Громади" 1870-х р.р. стверджують лише науково-культурницький характер в роботі такої виключної своїм значінням української організації, що нею був Південно-Західній Відділ Рос. Географ. Товариства у Києві.

З протоколів засідань Відділу, друкованих в його „Записках", або на шпальтах „Киевского Телеграфа" 1875 р., (органу „Лівої", Драгоманівської групи Громади) лишається також враження, ніби маємо діло в угрупуванням, що налагожувало підготовчу працю для утворення Української Академії Наук, коли-б вона була організована наприкінці XIX ст. на західньо-европейський взірець.

Більшість членів Відділу була певна, що в ньому провадиться лише культурницька робота та ще й під протекторатом ген.-губернаторської влади. Дехто й приєднувався до Києвського Географічного Товариства тому, що воно було „леґальним" і носило культурно науковий характер.

Весною 1875 р., після двохрічного існування Відділу, навіть ген.-губ. Дондуков-Корсаков у таємному листі до міністра внутр. справ Тімашова спростовував твердження М. Юзефовича про небезпечний „українофільський" характер діяльности Відділу. А зміст цього терміну, як відомо, Юзефович сформулював широко в своїй записці для петербурзької надзвичайної комісії, вкладаючи в нього не лише моменти українського сепаратизму, але й соціялізму та революції [1]).

Що організація, про діяльність якої ми тут говоримо, зростала на „революційних дріжджах" і о б'є к т и в н о мала перед собою визвольно-політичну мету, а не лише наукову, свідчить між

[1]) „Україна", 1907, 5, с. 131—151 і с. 380 цієї книжки.

іншим досі ще неопублікована сторінка із „Щоденника“ одного з фундаторів цієї роботи Федора Вовка, що її він писав за кордоном 1880 р.

Під датою 2/14 березня Вовк занотував: „Долго вечером трактовал с Арб(ора)[1] об организации румынской партии и о российском нигилизме. Относительно рум. партии я советовал устроить им что-нибудь в роде Географич. Общества так как оно у нас было устроено. Дал ему программу этнограф. и обещал выслать черниговскую статистическую. Нужно будет план практическ. и литературных работ для них сделать!!!“

А що фактично мало стояти в цьому плані за літературною, статистичною і етнографічною роботою про це дізнаємося із останніх рядків запису Вовкового „Щоденника“ з того ж таки дня: „Интересны были дебаты по поводу устава бухарестского кружка... они ведь заняты не политикой и конституцией, а социализмом“...

Ці рядки, що їх написав у своєму щоденнику один із фундаторів Київського Географ. Т-ва (і лише через чотири роки після його примусового закриття) не залишають ніяких сумнівів про справжню мету й завдання Товариства.

Важливим для зрозуміння тодішньої тактики Драгоманівської групи, до якої належав Вовк, є факт, що в небезпечний для існування Півд.-Зах. Відділу момент, коли Юзефович і Шульгін подали свої заяви про вихід із нього, той самий Ф. К. Вовк, пояснюючи цю демонстрацію й бажаючи врятувати політичну репутацію Відділу, запевняв, („Неделя“ в № 30 з 27 липня 1875 р.), що їх поведінка була справою „цілком особистого характеру“ і що з неї не можна робити жодних політичних висновків.

Заяви й статті в пресі, подібні до Вовкової та інших членів Відділу й „Громади“, були нічим іншим, як дипломатичними комунікатами, потрібними щоб приховати політичний, небезпечний тоді для їх організації, бік діяльности.

Навіть ще в „Укр. Жизни“ за 1915 р. Вовк міг друкувати лише про те, що в колишньому Відділі Географ. Т-ва члени його здійснили свої права „збиратись і відверто займатись науковою діяльністю про Україну й для України“.

[1]) Румунський революціонер. — Оригінал „Щоденника“ переховується в Бібліотеці Кабінету ім. Вовка ВУАН і тепер готується до друку. Розрядка-наша.

Поліцейський режим кол. Російської імперії, одним із наслідків якого був також і брак відповідних історичних матеріялів архівного походження, перешкоджав українським дослідникам всебічно висвітлити українську діяльність за минуле століття.

З другого боку, ці дослідники, що одночасно були й українськими громадськими діячами, мали зрозумілий обов'язок підкреслити, кинути як найбільше яскравого світла на те безглуздя, той необмежений терор і знущання, з яким царський режим переслідував не лише думку про право на відокремлення України, але й провадив репресії проти українського слова, театру, школи й українського навіть одягу.

Приклад із Вовкового „Щоденника“ разом із тим є доказ соціяльно-політичних українських змагань, що існували в діяльності Географ. Т-ва в Києві. Маючи зовнішній, ілюстративний характер, він надає одначе ясности цій справі і збиває можливі твердження, що в протоколах і виданнях Відділу немає про це фактичного матеріялу.

Не безпідставним для зрозуміння ідеології організації й те обвинувачення, яке закидали вороги Відділу, що в члени його прийнято старих політичних „піднадзорних“, якими були П. Єфименко, С. Ніс, О. Кониський; список їх допоанював і організатор Відділу Чубинський. Але для ворожої Відділові російської поліцейської камарільї особливо небезпечним здавався Драгоманов. Значіння й участь в роботі Відділу, М. Зібера, Ф. Вовка, С. Подолинського тодішніх молодих українських марксистів, і роля їх в українському соціялістичному рухові, була цим ворогам українства в тих обставинах менш відома й зрозуміла.

Коли ж заглянемо до протоколів засідань Відділу й навіть до „Щоденника“[1]) іншого члена його, О. Ф. Кістяківського, то з них ми дійсно мало що дізнаємося про цей бік діяльности Т-ва. Не дізнаємося тому, що автор цього „Щоденника“ — представник культурницької групи у Відділі, — в критичний і небезпечний для українства взагалі, а Київського Геогр. Т-ва вокрема момент (у 1876 р.), аналізуючи своє життя, приходить до висновку, що він давно, вже з 1865 р. перестав бути українофілом політичного пофарбування.

18-го березня 1876 р. (кн. I, с. 139) Кістяківський писав: „Я

[1]) У Харківському Центральному Історичному Архіві.

лет 8—9 как перестал быть украннофнлом политнч. оттенка. У меня выдохся давно украинский фанатизм 62, 63, 64 годов и я стал к малороссийскому вопросу относиться с холодным рассудком, оставаясь преданным народу, но убедившись в тщете политических переворотов".

Перед нами тодішній професор-культурник, що взяв у Лаврова ту частину його теорії, в якій говориться про обов'язок інтеліґенції сплатити свій борг народові. Він старанно платив цей свій борг, притягаючи й передаючи до скарбниці „Старої Громади" потрібні їй кошти також і після 1876 р. І він не був тоді виключним явищем.

Але було-б незадовільним і малопереконуючим доказувати лише на підставі „Щоденників" членів Півд.-Зах. Відділу, або їхніх спогадів, більше або менше значіння якоїсь групи у Відділі (а також і в Українській Громаді, що за ним стояла), і робити навіть висновки про справжню мету Товариства, його значіння в історичній перспективі та потребу докладно висвітлити його діяльність, що була головною причиною його закриття й Емського антиукраїнського указу 1876 р.

Ми повинні тут взяти до уваги головні чинники історичного процесу в другій половині XIX ст. на терені кол. Російської імперії взагалі і в ньому знайти відповідне місце для Геогр. Т-ва у Києві. Тоді стануть ясніші внутрішні взаємовідносини між окремими групами у Відділі та в його періодичному органі, яким деякий час був „Киев. Телеграф", а також їх значіння в загальноукраїнському маштабі, особливо знаючи сучасний результат історичного процесу, що його маємо в соціялістичному будівництві Радянського Союзу.

70-ті роки минулого століття в житті російської імперії — це не лише хронологічний спадкоємець 60-х рр., але в зв'язку з селянською реформою й економічними процесами, що відбувалися тоді, — вони утворюють одно сполучене між собою ціле.

В утворенні української демократичної й соціялістичної думки, яку знаходимо в керівному осередкові Півд.-Зах. Відділу Географ. Т-ва, спостерігаємо кілька моментів. Всі ці моменти корні свої мають у розв'язанні з боку торговельного капіталу селянської справи на початку 60-х років.

А що увагу української, і взагалі російської інтеліґенції того

часу, надзвичайно притягвало до себе незадовільне економічне становище селянства після реформи 1861 р., — з цього економічного чинника з'являлися революційні перспективи, підогріті й історичними ремінісценціями про Хмельницького (а в Росії про Пугачова й Стеньку Разина). Тому ми й зв'язуємо діяльність на перший погляд такого „аполітичного" Географічного Т-ва в Києві з тодішньою аґрарною проблемою.

У ті часи для дрібно-буржуазної української інтеліґенції, для українського „різночинця", дуже важливо було утворити якийсь центр і ув'язатись із селом, чого весь час домагалися такі організатори як Чубинський, навіть підставляючи свої голови під обвинувачення у ворожнечі до ідей польської революції, що йшла на їх думку іншим від українського демократизму шляхом.

Реформа 19-го лютого 1861 р. мала яскраво виявлений клясовий характер. Вона задовольняла насамперед інтереси аґрарно-капіталістичних груп, що зростали, а також не забула й міцних ще тоді угрупувань февдально-дворянських, що наближалися одні до одних спільністю своїх інтересів. Стала вона також у пригоді промисловому капіталові, давши йому дешеві й вільні робочі руки й відкривши перед ним внутрішній ринок.

В іншому становищі опинилося селянство. Загальна тенденція акту 19-го лютого 1861 р. вела його до обезземелення, але в різній пропроції по окремих господарських округах. Частину землі у селянства було відрізано. Та зменшена й гіршої якости земля, що діднчі передавали селянам, обкладалася високими викупними сплатами.

У районах, де зростало аґрарно-капіталістичне господарство і де були високі ціни на землю, поміщик змагався відрізати її як можна більше в селянина. Так було в Приволзьких губерніях і на Україні. Площа селянського землекористання в наслідок реформи скоротилася в Катеринославській губ. на 37,6%, у Харківській — на 28,3%, у Полтавській — на 37,2%. Загальне зменшення земельної площі дало в результаті й скорочення селянського наділу на одну ревізійну душу. У Катеринославській губ. на одну ревізійну душу до реформи припадало 2,8 десятини, після неї — лише 2, у Київській з 6,6 зменшилося рівно в три рази до 2,2, на Поділлі замісць 5,5 на 2,2 десят.

Нічого дивного, що уряд і насамперед сам „царь-освободитель" найбільше побоювалися, що селянство відмовиться, не захоче

прийняти маніфесту 1861 р., якому надавалося характеру „революции сверху". Тому для переведення його по губерніях розіслано генерал-ад'ютантів з надзвичайними вповноваженнями. Завданням їх було перевести маніфест за всяку ціну в життя. Селянські повстання й бунти після опублікування акту 19-го лютого були придушені військовими засобами.

Уряд Олександра II-го видав ще низку інших законодавчих актів — положення про земства й новий судовий статут 1864 р. та ін. — що не внесли значних поліпшень у селянській побут.

Ліберальна буржуазія за активною підтримкою людей „вільних професій" в 60—70-х рр. виступала з низкою проектів, таємних і публічних, що вимагали добудувати епоху реформ конституцією. У 1862—1865 рр. навіть дворянство зверталося з такою пропозицією до найвищої влади. До всіх цих петицій царський уряд поставився рішуче неґативно й вороже.

Значно більше на конституції залежало інтеліґенції й дрібній буржуазії взагалі, аніж дворянству. Але після тих спроб, що були вже зроблені, й після придушення селянських повстань з допомогою війська, у неї могла залишитися надія лише на поступовий розвиток революційних настроїв серед широких мас селянства. Визвольний рух 60-х та першої половини 70-х років збудовано на сподіванках, що повстануть обдурені селяни.

На початку 60-х років в українських гуртках і „громадах" він прибрав форму, відому під назвою „хлопоманії". Але окрім „хлопоманів-культурників", яким належить організація народніх недільних шкіл, (серед них були також Володимир Антонович і Чубинський), українську пропаганду провадив гурток Красовського-Синегуба.

За відомостями одного з учасників його — Пилипенка, Синегуб почав на власному прикладі, як вести цю пропаганду: „Под предлогом сближения с народом он старается узнать его дух; собирая сведения об обычаях, одежде, песнях, он узнает, кто из помещиков и как обращается с крестьянами, а между тем толкует им, что надо возобновлять прежнее право Малороссии, чтобы правление в ней было по выбору народа без верховной власти" [1]). Керівник гуртка підполковник Красовський, що носив

[1]) Базилевский (Богучарский), Государственные преступления в России в XIX в. т. II, с. 29.

під уніформою український національний одяг, мав змогу впливати й на салдатів у цьому напрямку.

Через десять днів після арешту Красовського, який стався 17 червня 1862 року, до военного міністра гр. Мілютіна звернувся з листом генерал-майор гр. Сіверс, що саме перед тим побував у Києві. Говорячи про „киевських хлопоманів", він запевняв Мілютіна, що на його думку „т. зв. хлопоманів" і полк. Красовський мають щільний зв'язок між собою.

Заворушень у війську, організованих українськими „хлопоманами", уряд мав найбільше побоюватися. Тому й военне міністерство, а не III-й Відділ, перше кинуло гасло про боротьбу проти українства після короткої весни „недільних" українських шкіл 1861 р. У цьому аспекті небезпеки військових заворушень для нас стають ясними й антиукраїнські царські укази. І на цей новий, маловідомий досі момент слід звернути особливу увагу.

Записка гр. Сіверса, що її Мілютін негайно доповів цареві, знаходиться в справі Московського Архіву Революції під назвою „О революционном духе народа в России и о распространении по сему случаю возмутительных воззваний". З неї й почалася та надзвичайна Комісія, що накинула українству так званий Валуєвський указ 1863 р., скерований проти розвитку українства. Його в 1876 р. доповнив Емський указ.

Вкупі зі звітами фліґель-ад'ютанта Мезенцова з осени 1863 р., що мав за царським наказом відрядження від III-го Відділу на Україну „по случаю развившейся там малороссийской пропаганды", — згаданий лист гр. Сіверса дає ключ для врозуміння обох цих указів.

Немає сумніву, що й Чубинський, організувавши 1869 р. етн.-стат. експедицію до Півд.-Зах. краю, а в 1872—3 рр. за допомогою В. Б. Антоновича, — Півд.-Зах. Відділ Рос. Геогр. Т-ва вкупі з іншими членами „Старої Громади" ідеологічно наближався до Синегуба та Красовського. Але керівничий склад Відділу більше виправдував ту характеристику, що йому дав незадовго до ліквідації київський цензор, називаючи діяльність його членів „республікансько-демократичною". Відділ був одним із своєрідних, свідомо-організованих виявів українського народництва 70-х років.

Так само як і російські народовольці, українські „громадяни"

не мали в своїй політичній програмі двох найважливіших моментів: 1) вони не надавали відповідного значіння клясовій діференціяції серед селявства; 2) не мали конкретного настановлення до революційно-політичної акції.

Хоч у лідерів Півд.-Зах. Відділу й було розуміння про потребу ув'язати свою діяльність з інтересами робітничої кляси, але деякі спроби в цьому напрямку, як напр. утворення в Києві в 1875 р. „Общества дневных приютов для детей рабочего класса“ (фундаторками якого були Драгоманова, Житецька, Антоновичева, Цвітковська та інші) мали філянтропічний характер і навіть з участю представників великого капіталу й буржуазії.

За таких умов діяльність ця стояла далеко від справжвіх інтересів українських робітниче-селянських мас. Ось чому й репресії царського уряду проти діяльности київської української громади 1876 р. не викликали за той час з боку цих мас якогось виразного протесту, а знайшли певний відгук серед дрібної буржуазії на селі (див. стор. 225).

Через 10 приблизно років після закриття Відділу, згадуючи про нього на Шевченкових роковинах 1887 р., один із головних лідерів тодішньої „Старої Громади“, Павло Житецький зазначав: „От у сі то злополучні часи виклюнулось в перший раз доріkання українфілів не тільки за те, що вони ніби то соціялісти, але ж і за те, що в одній кешені носять вони писання батька Тараса, а в другій — писання Маркса... Наслідком цього „відгомону“ і були три події: 1) Заборона газети „Киевський Телеграф“; 2) скасування Киевського Географічного Товариства, що було найтвердішим ґрунтом української справи; 3) знаменитий указ 18 травня, яким заборонялася вся українська шкільно-педагогічна література і установлювалася так звана правопись для видань етнографічних і белетристики“ [1]).

Ці три події, будуть об'єктом наступних сторінок [2]).

16.VIII.30. *Ф. С.*

[1]) Записки Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, Т. 116 (1914) с. 183–184.

[2]) Висловлюю тут свою подяку всім, хто в тій чи іншій формі виявив підтримку в підготовці до друку й опублікуванні цієї праці. Дякую зокрема Відділи — Рукописний та „Україніки“ Всенародньої Бібліотеки України при ВУАН у Києві; Дирекцію Бібліотеки Рос. Геогр. Т-ва в Ленінграді; Управи Московського Архіву Революції та Зовнішньої Політики й Ленінградського Центрархіву.

I.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНІЙ ВІДДІЛ РОС. ГЕОГРАФ. ТОВАРИСТВА В КИЄВІ.

1. Архівні матеріяли й головна бібліографія.

Вступні уваги.

Думка про можливість і потребу відшукати документи й матеріяли, що стосуються до діяльности Південно-Західнього Відділу Географічного Товариства в Києві, зважаючи особливо на його значіння в історії розвитку української культури й науки, з'явилася в мене під час занять у Бібліотеці Російського Географічного Товариства в Ленінграді літом 1928 р.

В результаті різних розмов і розшуків виявилося, що листування з Відділом могло дійсно залишитися в архіві Товариства, який тепер переховується не в бібліотеці, а в окремій великій кімнаті в тому ж таки будинкові Геогр. Т-ва. За згодою і дозволом Секретаря Товариства я почав свої розшуки у великих архівних картонах з наліпками на них 1872—1876 рр.

Хоч в інвентарній книжці архіву й було зазначено під цими роками й відповідними числами три справи про Півд.-Зах. Відділ, але на місці їх не знайшлося. За порадою добре поінформованих у справах Товариства людей я звернувся до А. А. Достоєвського, колишнього довголітнього секретаря Товариства, що разом з покійним Семеновим-Тяньшанським опублікував Історію Географічного Товариства (1845—1895), і прохав його висловити свою думку в цій справі. Він ласкаво запропонував зустрітися в архіві й спільно пошукати потрібних мені матеріялів, за що висловлюю йому тут свою подяку.

Після довгих розшуків на різних полицях і в різних картонах, в найтемнішому куточку кімнати натрапили ми на картон без жадної етикетки й зазначення року, в якому окрім трьох справ Півд.-Зах. Відділу та одної про утворення „Южного Отдела И. Рус. Геогр. Общества в 1899 г.“, було ще й дві інші теки. В одній лежало листування Варшавського ген.-губ. Берга з 1872 р. про відкриття Відділу Геогр. Т-ва у Варшаві, в другій — клопотання Білорусів про дозвіл відкрити Білоруський Відділ в 1908 р. Як відомо, ці два проекти не було переведено в життя.

В трьох вищезазначених справах про Київський Відділ Т-ва знайшов я такі матеріяли: І. Перша й найбільша справа про „Утворення Півд.-Зах. Відділу“, датована на обгортці 29.IV.72 — днем, коли вступив до Товариства перший лист Київ-

ського ген.-губ. Дондукова-Корсакова; вона обіймає в цілому 19 листів, останній а яких Секретаріят вислав 22.V.74.

Серед них знайшов я три листи Київ. ген.-губ. Дондукова-Корсакова до Т-ва й дві на них відповіді; телеграму Дондукова з повідомленням про відкриття Відділу; два листи міністра внутр. справ Тімашова до Товариства; три листи Галагана до Семенова; один лист за підписом Галагана-Чубинського до Дондукова вкупі з його супровідним листом до Т-ва; два листи Чубинського до Семенова; один — секретаря Т-ва Вільсона до Чубинського; чотири листи за підписом Русова до Секретаріяту.

II. У другій справі „По сношению с Юго-Западным Отделом“ (4.II.74—23.II.78) за № 10 знайшлося одинадцять листів: два за підписом Галагана-Чубинського, одна відповідь на них Т-ва; три листи Чубинського й три — секретаря Півд.-Зах. Відділу Антиповича до Т-ва; один — секретаря Т-ва Вільсона й один — П. Лебединцева до Семенова з повідомленням про вихід у світ 2-го тому творів Максимовича.

III. „Справа про закриття Відділу“ (7.VIII.76—29.XII.81), в якій переховується 7 листів: 1 — Тімашова до Т-ва, 1 — Т-ва до Дондукова, 1 — Дондукова до Т-ва, 1 — Семенова до Дондукова, 1 — Дондукова до Семенова, 1 — Ректора Київ. Духовної Академії Філарета до Семенова про 1-й том творів Максимовича, 1 — композитора Фамінцина до Семенова.

У IV-й справі з 1899 р. про відкриття „Южного“ Отдела знайдено шість листів і копії з протоколів засідань З'їзду лікарів в Києві 1898 р.

Окрім цих матеріялів з Ленінграду, в рукописному Відділі Всенародньої Бібліотеки України в Києві за №№ I, 6772 — 6777 переховується ще кілька справ Бюра Півд.-Зах. Відділу, а саме: 1) чотири документи про заснування Відділу, 2) вісім документів про затвердження обраних до Президії членів Бюра (21.II.75—13.VII.75), 3) зносини з науковими товариствами й державними установами (36 документів з 26.III.73—15.IV.76), 4) зносини з членами Відділу й особами, що надсилали матеріяли (180 документів 12.II.73—23.V.76), 5) прибутково-видаткова книжка Відділу (140 докум. 4.VII.73 — 4.X.76).

Окрім цієї важливої й цінної збірки, в тій самій Бібліотеці переховується ще кілька окремих листів Русова, Чубинського та надзвичайно цінний лист Семенова до Галагана з докладним поясненням, як розумів Семенов у той час роботу Відділу в галузі етнографії й статистики.

Тому, що третій том „Записок Відділу“ не вийшов у світ, хоч $9^1/_2$ аркушів було вже заверстано в друкарні [1]), а оригінали й ко-

[1]) У справі № I, 6776 Рукоп. Відділу В.Б.У. переховується рахунок друкарні з 4 жовтня 1876 р., за яким сплачено було 95 крб. за $9^1/_2$ арк. „приостановленного“ III т. „Записок“.

ректа його мабуть загинули під час пожежі у В. Б. Антоновича, ми не маємо протоколів засідань Відділу починаючи з 7 лютого 1875 р., і через те в нашому розпорядженні залишаються тільки звіти про ці засідання, що їх друкував „Киевский Телеграф“.

Згідно з протоколами й останнім офіційним звітом Відділу за 1875 р. можна налічити коло 50 окремих великих збірок гол. роб. етнографічного змісту, що були надіслані до Відділу й лише частиною використані в його виданнях. Але тепер серед матеріялів рукописного Відділу В.Б.У. пощастило виявити їх значно менше. Частина була переслана до Драгоманова й пізніше потрапивши до Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові (напр. збірку пісень Ганицького й Мацієвича з печаткою Відділу й певну кількість пісень, що зібрав Манджура, мені довелося бачити там наприкінці 1928 р.) загинула 1914 р. разом з іншими етнографічними матеріялами в Академічному Домі у Львові під час навали царського війська. Цінніші матеріяли й рукописи були повернені їх авторам, як писав В. Б. Антонович до Познанського [1]), а частина могла загинути в нього під час згаданої вже вище пожежі. Список тих матеріялів, що залишилися у В.Б.У., подаємо в „Додатках“ за коротким описом, що його зробив 1929 р. перед смертю, як одну із своїх останніх праць, Г. П. Житецький, який завідував тоді рукописним Відділом В.Б.У.

Неповна й менш цікава в порівнанні з матеріялами В.Б.У. справа з фонду генерал-губернатора в Київському Центрархіві ім. Антоновича: „Об учреждении в Киеве Юго-Западного Отдела Русск. Геогр. Общества (з 15.II.72 до 10.VII.79) на 88 арк., за № 106, з 1872 р. Відзначимо в ній один цікавий лист Юзефовича до Дондукова-Корсакова з 22 травня 1872 р. (л. 9) і особистий лист Галагана до Дондукова (л. 53) в справі субсидії для Відділу.

В таємному фонді куратора Київської шкільної округи переховується важлива справа (№ 30 з 1876 р.) „Об украинофилах и о доставлении списков учителей в Мин. Нар. Пр. с отметками против каждого о их благонадежности“ (22.VI.76—17.XII.77) на 125 арк. Це цікаве листування є наслідком ухвал Емського акту 1876 р. Знаходимо тут також листування Куратора з Міністерством Освіти під № 17 за 1875 р. з приводу доносу „О деятельности украинофилов в Киевской губернии“. У цьому фонді переховується також кілька дрібних справ, що стосуються до вчителів,

[1]) „Україна“, 1928, 5, с. 107. Лист з 15 липня 1876 р.: „О реферате — ларчик просто открывался, писав В. Б-ч, — я сделал поправки для прочета его в заседании, на что имел от тебя право, — отослан же он потому, что на днях Отдел будет закрыт, и мы решили возвратить авторам все труды, дабы их работа не пропала“... Див. також з цього приводу статтю В. Білого під назвою „З матеріялів до історії української етнографії“ в „Зап. Іст.-Філ. Відділу ВУАН“, кн. X, 1927, с. 288—93.

членів Відділу, як, напр., Кибальчича (№ 7 з 1875 р.), Константиновича (№ 5 з 1876 р.), Вербицького-Антіохова (№ 3 з 1875 р.).

Про громадсько-політичне значіння Відділу Рос. Геогр. Т-ва й справжні причини його ліквідації найбільше дізнаємося з архіву III-го Відділу С. Е. И. В. Канцелярії, що переховується тепер в „Московському Архіві Революції і Зовнішніх Зносин“.

Основною для нас справою в цьому архіві є „Дело по высочайшему повелению об обсуждении вопроса ввиду проявлений украинофильской деятельности и в особенности переводов и перепечатывания учебников и молитвенников на малорусском языке“, на 134 арк. (первісно на 148), № 85 з 1875 р. Всі нові інформації про комісію Юзефовича 1876 р. взято з цієї справи.

Окрім документів про Київський Відділ Геогр. Т-ва, в ній вшито також справу Чубинського й справу про субсидію Львівській газеті „Слово“. Невеличка частина листування про субсидію знаходиться також в справі № 38 з 1867 р. (продовж. IV, арк. 156—158) під назвою: „О беспорядках в Царстве Польском между греко-униатским населением по случаю отмены римско-католических обрядов в их церквах и совершения богослужения на народном языке“.

Для порівнання змісту й характеру Валуєвського наказу з Емським актом дуже важливі дві справи: а) з 1862 р. (№ 230), часть 38, „О революционном духе народа в России и о распространении по сему случаю возмутительных воззваний“. „Об обществе „Хлопоманов“ и членах оного Антоновиче, Рыльском и Чубинском“ (на 188 арк. 2.VI.62—15.IV.76). б) „О командировании флигель-ад'ютанта Мезенцова в южные губернии по случаю развившейся там малороссийской пропаганды“, 1863, № 97, ч. 92.

„У Ленінградському Відділі Центрархіву в доповнення до основної справи III-го Відділу в Москві переховується в кол. архіві Міністерства Внутрішніх Справ „Дело о высочайше утвержденной Комиссии по украинофильской пропаганде в южных губерниях России за 1875 г.“, № 339, арк. 136 (31 авг. 1875—3 дек. 1880 г.).

Справа „Киевского Телеграфа“ переховується теж у Ленінграді в частині „Главного Управления Печати“, 1866, № 178, ч. 78.

Серед харківських матеріялів зазначимо лише цінний і цікавий „Щоденник О. Ф. Кістяківського“ в Центральному Архіві[1]).

Щодо друкованих статтей та заміток, то найбільше їх з'явилося про Емський акт, і їх ми наприкінці згадуємо в загальній бібліографії. Про Відділ та „Киев. Телеграф“ надруковано досить мало. Про „Киев. Телеграф“ маємо можливість відзначити лише кілька сторінок, присвячених газеті в „Австро-Руських Споминах“ Драгоманова, ч. V та статтю Ор. Левицького: „Українці у приймах в чужій часописі“, „Наше Минуле“, 1919, ч. 1—2.

[1]) Мені дозволено було побіжно переглянути лише першу книжку „Щоденника“. Центрархів друкує його тепер в цілому.

Із сучасних з діяльністю Відділу характеристик, що тоді з'явилися в пресі, зазначимо тут три: 1) „Юго-Западный Отдел Руского Географического Общества в Киеве“ — „Слово“ (газета) 1874, № 67 і 68; 2) Вакуловский Н., Юго-Зап. Отд. Геогр. О-ва в 1874 г. — „Бирж. Вед.“, 1876, № 105; 3) „Характер деятельности Юго-Западного Отд. Р. Г. О-ва“ — „Киев. Телегр.“ 1876, № 51.

Першою друкованою статтею ретроспективного характеру про Відділ була велика „Корреспонденция о деятельности Юго-Западного Отдела И. Р. Г. О.“ в часопису „Современные известия“, № 53, 1881 року[1]). Вона має характер старанного зведення „Звітів“ Відділу. С. Русова опублікувала також, як ювілейну, статтю: „К 40-летнему юбилею Юго-Западного Отдела И. Р. Г. О.“ в „Украинской Жизни“, 1913 г., с. 28—39[2]). Стаття ця наводить уривок із промови Галагана, перераховує наукові товариства, з якими Відділ стояв у якомусь зв'язку, згадує не лише про „доклад Юзефовича“, але й про записку Київського ген.-губ. Черткова з 1881 р., що дає деякі пояснення до причин закриття Відділу. Зазначаючи, що навіть в останні перед закриттям Відділу місяці Президія його притягала до співробітництва різних осіб і різні установи, розсилаючи свої програми, авторка закінчила свою статтю спостереженням, що протягом 40 років на Україні не утворилося ні одного наукового Товариства, яке б цілком продовжувало справу Півд.-Зах. Відділу,

В журналі „Укр. Жизнь“ за 1915 р. № 11—12, с. 33—38 Проф. Олександер Грушевський надрукував статтю під назвою: „Из жизни украинского кружка 1870-х гг.“, що майже виключно стосується до роботи Відділу (на підставі друкованих протоколів його засідань). Вкінці додано кілька цікавих цитат із листування Драгоманова з Мелитоном Бучинським.

З приводу 50-ліття закриття Відділу в 1876 р. Г. П. Житецький подав невеличку статтю (в „Україні“, 1927, 5, с. 31—36) під назвою „Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Київі“. Знов таки це була суто інформаційна стаття. За браком архівних документів, що їх не було в автора під руками, йому не вдалося навіть скласти повний список дійсних членів Відділу, як він цього бажав, і замість числа 192, потвердження якого ми знаходимо в Geographisches Jahrbuch, де у звіті з початку 1876 р., с. 558, було зазначено — 177, у Житецького знаходимо лише 162 осіб.

[1]) Великі уривки з неї передруковано у Пипіна в його „История Руской Этнографии“, т. III, с. 361—363, де він подав також загальну характеристику Відділу.

[2]) На 20-ліття закриття Київського Відділу було надруковано статтю в „Киевск. Голосе“, 1896, № 54. На 30-ліття Емського акту — в „Укр. Вести“, с. 29—31, ч. 1 (з 21 травня 1906 р.) з'явилася стаття акад. М. С. Грушевського: „Позорной памяти“.

Ці статті мали своїм предметом Півд.-Зах. Відділ. Кілька статтей акад. М Грушевського, І. Житецького, В. Міяковського, М. Яворського та інших спиняються більше на причинах і наслідках Емського акту 1876 р., або на діяльності Київської „Громади“, принагідно висвітлюючи й подаючи деякі матеріяли й до діяльности Відділу. Їх ми зазначаємо в тексті й загальному бібліографічному покажчику в „Додатках“.

2. Комісія для опису Київської Шкільної Округи.

Першого листа, що його надіслав Київський ген.-губ. кн. Дондуков-Корсаков на ім'я президента Геогр. Товариства, доказуючи потребу відкрити Відділ у Києві, датовано 20-м квітня 1872 р.[1]).
„Південно-Західній край“, писав Дондуков-Корсаков до Петербургу, „що його довірено моєму управлінню, ще й дотепер не досить добре вивчено. Комісія для опису губерень Київської шкільної округи, яка знаходилась при генерал-губернаторові, під час свого існування не встигла виконати свого завдання. А тим часом вивчення країни з етнографічного й статистичного боку, окрім загального інтересу, дуже важливе для місцевої адміністрації“.

Цю згадку про малодіяльну офіційну Комісію, що існувала при Київському Університеті з 1851 до 1864 рр.[2]) було наведено в листі Дондукова дуже влучно, як аргумент за відкриття Відділу. В той спосіб нагадувалось і підкреслювалося, що й попередні адміністратори визнавали потребу переводити аналогічну роботу, а також і те, що обрали вони для цього невірний шлях, і тому справа ця животіла перші роки, а потім, потроху завмираючи, зовсім припинилася. Комісія ця, — на діяльності її, як попередниці Київського Відділу Р. Г. О., тут коротенько зупинимося, — заснована була з ініціятиви ген.-губ. Д. Г. Бібікова й виробила деякі пляни для обслідування країни в різних напрямках: географічному, статистичному, історичному, сільсько-господарчому й технологічному.

На початку 50-х років Київський генерал-губернатор Бібіков звернув свою увагу на те, що деякі науково активніші професори Київського Університету домагаються далеких відряджень, щоб вивчати фавну й природні багатства Дагестану. Свою науково-дослідчу роботу й енергію вони вкладали на розв'язання чужих для краю проблем. Він зрозумів, що в інтересах і на обов'язку місцевої влади лежить використати ці наукові сили, щоб зміцнити, поширити й успішно розв'язати місцеві проблеми. Тому за його наказом і керівництвом була заснована при Київському Університеті зазначена „Комісія для вивчення губерень Київської шкільної округи“.

Ця вузько-офіційна з бюрократичним ухилом губернаторська установа, не знаходячи підтримки серед близьких до її економічних завдань, але далеких до неї політично кіл польської аристократії, найвпливовішої в той час у „Південно-Західньому краї“, тихо й непомітно закінчила свої дні, зліквідувавшись на початку 60-х років.

Невдача Комісії та її нездатність виконати поставлені перед нею проблеми (перш за все тому, що склад її активу поповнювався з людей цілком чужих для місцевого життя й не зв'язаних із справжніми інтересами країни) була настільки помітною, що протягом 60-х років не було в Києві навіть зроблено спроби її відновити або утворити щось подібне на її місці. Російські офіційні й неофіційні кола втратили віру в успіх такої роботи.

Головою цієї Комісії був М. В. Юзефович, а секретарем — Д. П. Журавський (з 21. II. 1851)[1]) Протягом свого існування вона надрукувала чотири томи своїх праць, здебільшого природничого й економічно-статистичного характеру. Але зустрічаємо серед них і кілька етнографічних робіт. Уже в другому томі (1853) знаходимо розвідку В. В. Тарновського: „О делимости семейств в Малороссии“. З 14 вересня 1854 р., як нам пощастило це встановити за неопублікованим архівом Комісії, дозволено було відкрити етнографічну секцію, на редактора якої було обрано 1851 р. 10 травня Г. П. Галагана, пізнішого голову Півд.-Зах. Відділу. В цій галузі виявили бажання працювати такі дійсні члени: А. П. Вальтер, кн. В. Д. Дабіжа, Д. И. Мацкевич, В. Я. Шульгин. А. Л. Метлинський, що дав свою згоду працювати в Комісії, в листі датованому 28 квітня 1851 р. (чомусь не названий в цьому коротенькому списку етнографічної секції), відповідаючи на запитання президії Комісії, на яку працю й підтримку з боку кожного члена вона може надіятись в сучасному й прийдешньому, написав (7. III. 53): „Займусь збиранием и приведением до ладу творів народньої словесности і взагалі матеріялів, що допомагають вияснению населения (?) деяких местностей Київ. шк. округи“. Із відповідів на цю анкету цікава ще відповідь А. П. Вальтера, що зазначив „збирання матеріялів для краніології „Малороссов“... і „других русских“ племен“. В. В. Фе-

[1]) Його складено на підставі тієї заяви, з якою формально мусів звернутися до Київського генерал-губернатора в цій справі Чубинський. Можна припустити навіть після наведених в приватному листі Чубинського (див. с. 22 прим.) пояснень щодо обміну телеграмами, що йому було доручено цього листа написати в цілому. Арґументація про потребу утворити Відділ нагадує ту, якої Чубинський вживав у своїй промові на відкритті Відділу.

[2]) Проф. Иконникова, Ист. - Стат. записки об ученых и учебно-вспомог. учрежд. И. Университета св. Влад. (1834—1884), К. 1884. Записка проф. К. М. Феофілактова про Комісію, с. 1 — 8. Наприкінці в ній подано зміст IV-х томів „Трудов“.

[1]) В 1861 р. було дійсних членів 91, почесних, що мали фінансувати Комісію — 69, співробітників — 40.

доров мав на думці провадити „етнографічне описування єврейського населення“. М. Р. Витковський збирав відомості про ярмарки в „Западном крае“ і про торговельний на них обіг. П. М. Сакович бажав дати огляд країни в военно-стратегічного й военно-топографічного боку. 22 інших члени, що їм було подано до відому цю анкету, лише розписалися, що вони її прочитали, або що не мають ще нічого готового.

Того ж таки 1853 р., лише трохи пізніше, М. Н. Маркович повідомив Комісію, що він готує працю про „Населення Полтавської губ.“, Арендаренко — етнографічну мапу Полтавської губ., Дабижа В. Д. „подав етнографічну програму“. Складання ширшої этнографічної програми етнографічна секція Комісії доручила тому самому кн. Дабижі й А. Л. Метлинському; її надруковано було в III-му томі „Трудов“ наприкінці під назвою: „Программа для этнографического описания губерний Киевского учебного округа“ (1845).

У відповідь на обіжника до директоріа гімназій Немирівської, Подільської, Чернігівської й Ніженської директор Немирівської гімназії Тулов писав: „З особливою готовністю й успіхом могли б і бажають занятися збиранням відомостів зазначених в програмах (етнографічній і сільсько-господарській) Теодорович, Подпруженков і молодший вчитель Маркович“ [1]).

На початку 1856 р. етнографічну програму розіслано щось із 200 особам, з яких в першу чергу: Д. П. Де-ла-Флизові, Е. В. Судовщикову, П. О. Кулішеві, А. Д. Тулубові, П. С. Косменкові, П. И. Огієвському, И. А. Танському, О. В. Шишач-Ільницькому, А. И. Страдольському, И. А. Саличевському, М. О. Максимовичеві. Ні один із них не був пізніше членом Півд.-Зах. Відділу Р. Г. Т-ва.

У протоколах Комісії за 1858 р. ч. 7 знаходимо таку цікаву згадку: „Собрание малороссийских пословиц П. А. Кулиша передать на рассмотрение действительного члена Г. П. Галагана; Острог и Мглин (описание) — В. Я. Шульгину“... Обох цих праць не залишилося між рештками паперів з наукової частини архіву Комісії [2]).

[1]) Лист з 25. XI. 55 р.

[2]) Серед матеріялів з галузі історії, етнографії переховуються в колишн. Університетській (тепер при В. Б. У.), бібліотеці такі рукописи: 1) Памятники древности, находящиеся на левой стороне р. Днепра, между г. Золотоношей и границею Переяславского у., студ. Мих. Андриашева, Киев, 1850 г. ноября 20 дня, 60 ст. (в чвертку). 2) Краткое палеонтологическое обозрение Новгород-Северского уезде и его окрестностей, учителя французского языка Новгород-Северской гимназии Иос. Гронтковского 1852 г. мая, 13 дня, 13 стр. (в аркуш). 3) Составление исторического обозрения Киева, подполковника Саковича, 30. X. 1853, 8 ст. (в аркуш). 4) Статистическое обозрение г. Таращи Киев. губ. и истории его, Ивана Беркова, 7 авг. 1853 г., 20 ст. (в аркуш. в мапою). 5) Город Остер, сочинение Карвановского, 116 ст. (в аркуш). Наприкінці копії з грамот Дорошенка. 6) Статистическое описание Нежинского уезда, Раковича, июня 3 дня 1855 г., 50 ст. (в аркуш). 7) Описание г. Переяслава Полт. губ., свящ. Дан. Боустовского, 1 февр. 1857 г., 16 ст. (в аркуш). В. Я. Шульгин дав на цю останню роботу негативну рецензію, зазначивши, що вона може бути корисна як матеріял, а до друку не надається. Проф. Бунге визнав її за „произведение беллетристическое“, а про історичні акти не вважав себе компетентним висловлюватися.

Протягом зими 1853 року виникало питання про об'єднання Комісії з Російським Географічним Товариством. Заступник голови Товариства М. Муравйов підчас свого перебування в Києві висловив бажання в розмовах з членами Комісії об'єднати ці два наукових товариства, бо мета їх, на його думку, була та сама. Підготовлено було проект злиття, за яким Комісія одержувала назву Відділу Російського Географічного Т-ва, не міняючи свого попереднього складу й внутрішньої організації. У відповідь на цю заяву Комісії міністер народньої освіти повідомив, що він вважає таке об'єднання за незручне, що статути обох установ не перешкоджають в разі потреби взаємним нарадам і спільній роботі для наукових дослідів, а прохання щорічної допомоги 2000 крб. із державної скарбниці навряд чи може мати успіх [1]).

Діяльність Комісії розвивалася до тої пори, поки не захорів (1854), а за деякий час (1856) і помер Д. П. Журавський, відомий своїми працями з галузі економічної статистики [2]). Починаючи з 1855 і до 1860 рр. в Комісії відбулося всього лише 5 засідань.

З'явився проект перетворити в 1860 р. Комісію в „Общество для споспешествования сельскому хозяйству и промышленности“, щоб сприяти практичним інтересам країни. Але його не було переведено в життя.

Комісія проіснувала на папері ще 4 роки, одержавши літом 1862 р. від свящ. Терлецького „Опис церков уманського повіту“. За останні роки існування комісії це був єдиний рукопис, про який згадується в справах. 18 березня 1864 р. „последовало на имя попечителя округа распоряжение министра нар. просв. об упразднении Комиссии“. Грошові фонди її перейшли до „Комиссии для разбора древних актов“.

Докладнішу характеристику діяльности Комісії маємо надію подати пізніше, а тут слід лише зазначити, що акція, яку розпочав офіційний представник влади Бібіков в інтересах адміністративних і на користь, здавалося б, великих землевласників, не була з їхнього боку підтримана. Вивчання фавни, зоології, етнографії краю здавалось їм справою занадто теоретичною, а сіль-

[1]) Справа ця (ч. 83, на 13 лл.) була почата 12 лютого, закінчена 13 травня 1853 р., перех. в Центр. Архіві ім. Антоновича у Києві. В своєму листі до Дондукова-Корсакова з 22 травня 1872 р. Юзефович пояснив, що міністер Норов „не изъявил согласия на такое преобразование Комиссии, не желая допустить в университетское учреждение вмешательства постороннего ведомства“. (К. Центр Архів, фонд ген.-губ., № 2331, арк. 9).

[2]) Протягом цілого життя більшу частину зароблених грошей він віддавав на викуп двораків, а після смерти на цю справу відписав усе своє майно. („За Сто Літ“, кн. 2, с. 37).

сько-господарська Комісія, на їхню думку, мало зробила. Головною причиною їхнього невдоволення було те, що „почесні члени“, які мусіли фінансово підтримувати Комісію, не мали фактичного контролю над цими грішми.

Відограло безумовно велику ролю в занепаді Комісії й ставлення до неї дідичів-Поляків, про що розуміється не згадувалося в протоколах Комісії, а певно також і на засіданнях її секцій. У відповідь на обіжника Комісії про виплату членських внесків в кінці 1853 р. (19.IX.53), коли залеглість рахувалася вже за 16 членами, відмовилося (під претекстом слабого здоровля й заборони лікарів) носити цей титул почесного члена й виплачувати по 30 крб. щорічно ще 27 землевласників. Цікаво, що всі вони до одного мали польські прізвища [1]).

Університетська професура, яка мала керувати цією справою, була приїжджа, в більшості своїй чужа для країни й не могла виявити особливого інтересу до праці й обов'язків, що здавалися непотрібним для неї зайвим тягарем і неплатним додатком до загально-університетських обов'язків.

Робота Комісії в таких умовах була наперед засуджена на загибель, особливо після розпорядження, що затримало її об'єднання з Рос. Геогр. Товариством. Тому мав підстави Дондуков-Корсаков у свойому листі, початок якого наведено вище, делікатно висловитись про неї, ніби вона „не встигла виконати свого завдання“ щодо вивчення Південно-Західнього Краю.

3. Етнографічно-статистична експедиція Чубинського за відомостями „Киевлянина“.

Продовжуючи наводити докази про потребу заснувати у Києві Відділ Геогр. Т-ва, Дондуков згадував у свойому листі й про те, що „необходимость этого изучения заявлена была Императорским Русским Географическим Обществом, снарядившим для исследования Юго-Западного края этнографическо-статистическую экспедицию“.

Не зупиняємось тут докладно на організації роботи й результатах діяльности цієї експедиції на чолі з П. П. Чубинським, що відома з надрукованих нею семи томів „Трудов“ розміром більше,

[1]) Свою програму щодо польського питання Бібіков сформулював на самому початку свого губернаторства в Києві в докладі цареві з 23 березня 1839 р. після закінчення справи про таємні польські товариства: „Общее начало всех преступных замыслов Поляков заключается в разных видах отделении возвращенных от Польши губерний от общей семьи русских областей, — а потому для предупреждения их следует принять однажды и навсегда решительные меры к уничтожению постепенно всех видов этого отделения и к слиянию сего края, и по большинству жителей, и по истории своей русского, к Великороссии, и таковое направление указать; главная цель, к какой следует стремиться управлению Киевской, Подольской и Волынской губ.“.

як на 300 друк. аркушів (за редакцією Гільтебрандта й Костомарова (1872—1877) [1]), а також і на переліку статтей, рецензій і заміток про Україну у виданнях Рос. Геогр. Т-ва, покажчик яких подано в „К. Ст.“ 1886, VII, с. 537—542. Зазначимо тут лише, як ставився до неї „Киевлянин“, що пізніше виявив себе таким відвертим ворогом Київ. Відділу Геогр. Т-ва.

Вивчаючи „Киевлянина“ за 1869 р., коли підготовлялась експедиція Чубинського до Південно-Західнього краю, й за роки 1869—71, роки її функціонування, помічаємо сприятливе ставлення й визначний інтерес до її роботи з боку цієї газети. В № від 29. IV. 1869 р. знаходимо коротеньку звістку „из достоверного источника“ про відрядження цієї експедиції, посеред членів якої буде й Чубинський. В № 79, де надруковано про відрядження її, наводиться також прохання Рос. Геогр. Т-ва всебічно допомогати Чубинському. В № 127 (28. X) „Киевлянин“ сповіщав, що після приїзду до Києва Чубинський почав складати різні програми для збирання відомостей, і в цьому йому допомагали Новицький, Єфименко й Вербицький. Додається, що він встиг уже об'їхати Київську та частину Волинської й Подільської губерень, а також надіслати до Т-ва розвідку про „Вплив Унії й Польщі на руське населення Південно-Західнього й Привислянського краю й про наслідки селянської реформи в цій країні“. Через тиждень в № 131 (6. XI) друкується велика стаття про Експедицію в зв'язку з приїздом до Києва Чубинського після першої п'ятимісячної подорожі. Констатується загальний успіх її, підкреслюється підтримка з боку духівництва за директивами подільського архієрея Леонтія й холмського грекоуніятського Михайла; зазначається участь у роботі експедиції статистичних комітетів.

Протягом 1870 р. на сторінках „Киевлянина“ в №№ 29, 84 й 133 знаходимо три сприятливих до роботи Чубинського замітки, в яких оповідається про маршрут його експедиції, енергійне досліджування країни, а в останній (з 7-го листопада) переказується, що Чубинський повідомив Рос. Геогр. Т-во про закінчення своїх подорожів. Але в № 81 передруковано з „Волын. Епарх. Ведом.“, без жадних коментарів від редакції „Киевлянина“, розпорядження „духовного начальства“, щоб духівництво епархії „при содействии чиновнику Чубинскому по этнографическим изысканиям“ пильно стежило за цілістю церковних і манастирських документів і не інакше дозволяло чиновникові Ч. оглядати їх, як у присутности причту або ченців; для документів, що підлягали спеціяльній охороні, треба було кожний раз запитувати епархі-

[1]) Рец: „Русск. Стар.“, 1872, ч. 3, т. 7; „СПБ. Вед.“, 1872, ч. 56; „Киевлянин“, 1872, ч. 104; „Киев. Тел.“, 1875, ч. 17, Млр. лит. движ. в 1874 г.; „Сев. Вестн.“, 1877, ч. 192; „Киевлянин“, 1877, ч. 134; „Истор. Библ.“, 1878, ч. 1; „Одесск. Вестн.“, 1879, ч. 15 і 37; „Ж. М. Н. Пр.“, 1879, ч. II.

яльне начальство, а також доносити йому про „действия и наблюдения г. Чубинского в монастырях и церквах“.

Передрук такої замітки без жодного коментаря з боку „Киевлянина“ виявляє ніби шило з торби, яким і волинське епархіяльне начальство, й „Киевлянин“ бажали показати, що вони виконують накази й рекомендації Рос. Геогр. Т-ва, але не забувають, хто був і хто є Чубинський з політичної сторони.

1871 р. знаходимо довшу статтю в „Киевлянине“ про „ход работ этногр. комиссии“, надруковану в № 24 (25. II), де зазначаються також імена Антоновича, Лисенка, Єфименка, Ів. Новицького, Кістяківського, Михальчука, фотографа Темнена, як людей близьких до цієї роботи [1]).

На початку 1872 р., 22 січня, в № 10 „Киевлянина“ говориться лише коротенько про те, що Чубинський передав свої матеріяли до Р. Геогр. Т-ва, й редакцію пісень взяв на себе Костомаров, а інших праць Гільтебрандт.

Як бачимо з цього коротенького огляду, в „Киевлянине“ його редактор, В. Я. Шульгин, ставився не лише коректно, але й з інтересом до експедиції Чубинського. Винятком був лише випадок з передруком наказу волинської духовної влади, ворожий до Чубинського. Не маючи ніякого пояснення до нього, тому що в київських і житомирських архівах досі нічого не знайдено з цього приводу, трудно з певністю сказати, з якою метою його було надруковано й передруковано в „Киевлянине“.

Згадавши тут про роботу Експедиції Чубинського в Півд.-Зах. краї, що була переведена з доручення Рос. Геогр. Т-ва, цілком природньо виникає питання, чи можна вважати цю експедицію Чубинського за вступну частину до діяльности Відділу, а в такому разі слід було б і докладніш на ній зупинитися.

На нашу думку, з погляду науково-організаційного, в роботі, як попередниця Відділу, тісніше з ним була ув'язана Комісія для опису губ. Київ. шкільн. окр., ніж Експедиція. З громадського погляду вона дійсно була до певної міри тими „дрожжами“, як казав Юзефович, на яких зійшов український рух того часу. Ось чому й здавалося нам потрібним звернути увагу на ставлення до неї „Киевлянина“. Особисто через Чубинського й деяких тодішніх його співробітників в частині збирання етнографічних матеріялів, також і хронологічно, вона справді була навіть і попред-

[1]) Кінець цієї статті дав підстави думати, що її написав Чубинський, бо думка, тут висловлена, майже текстуально збігається з тією, що він повторив на відкритті Відділу через рік: „Труды настоящей экспедиции будут иметь интерес не только научный или местно-практический, но даже и политический: они, будучи предприняты известным ученым обществом и выполнены без всякой предвзятой мысли строго научно, скорее всего рассеют ту массу ложных понятий о нашем крае, какие господствуют не только в незнакомой с ним Западной Европе, но даже—к стыду сказать—и в некоторых кругах нашего образованного общества“..

ницею Відділу. Але через брак коштів Відділ не міг зорганізувати нових експедицій і розвинути цей бік своєї роботи.

Способом збирання матеріялів, його опрацюванням засоби й методи Відділу більше наближаються знову таки до Комісії, ніж до Експедиції. Організована колективність роботи, досить часті засідання, на яких відбувалися дискусії й обговорення доповідів, призначених до друку, і взагалі той напрямок діяльности, який Відділ прийняв особливо під впливом Драгоманова, відрізняє його від характеру роботи в експедиції Чубинського. Навіть думку про потребу заснувати Відділ, як побачимо далі, у пресі сформулювали перш за все Іван Новицький і Драгоманов, а не Чубинський.

4. Статут Відділу й перші думки про потребу утворити його в Києві.

Прохаючи в другій частині свого вищезгаданого листа про дозвіл утворити у Києві Відділ Рос. Геогр. Т-ва, освічений і цілком коректний тоді „офіційний“ ініціятор Відділу Дондуков-Корсаков уявляв собі його функції в формі „Головного Статистичного Комітету для цілого краю“. Він нагадав також і про вже аналогічну організацію, що вже існувала раніш, зазначаючи, що бажав би відкрити Київський Відділ „на основаниях, принятых для Северо-Западного Отдела с тою только разницею, что в круг занятий Юго-Западного Отдела не будут входить ни археология, ни археография“. Це обмеження природньо випливало з того, що в Києві вже існували відповідні установи при Університеті для роботи в галузі археології й нумізматики, а також у той час уже функціонувала Київська Археографічна Комісія. Витрати на утворення Відділу й, очевидно, також на організацію й переведення роботи автор листа надіявся покрити членськими внесками й доброхітними жертвами.

Разом з цією заявою було подано також проект статуту Відділу, написаний за взірцем інших раніше утворених Відділів Товариства. За § 2 цього статуту Відділ під найближчим керуванням головного начальника краю має вивчати губерні Київської шкільної округи в усіх тих галузях, що являються завданням Товариства, „а особливо провадити досліди з статистики й етнографії“.

З цією метою за § 3 Відділ вишукує й опубліковує відомості про країну, що зберігаються по місцевих архівах та у приватних осіб, розглядає їх і вирішує, який вжиток можна з них зробити в інтересах науки. Збирає він також матеріяли етнографічного й статистичного характеру через місцевих людей і виряджує експедиції „з тією ж таки метою для вивчення країни“.

Під цим „проєктом положення“ підписалось тридцять осіб [1]) і на першому місці — пізніший прихильник його закриття в 1876 р. М. В. Юзефович, якого Драгоманов влучно назвав: „тайный советник и явный шпион“. Із пізніших ворогів згадаємо ще й редактора „Киевлянина“ Віталія Шульгина, що був підписався третім під заявою, і про якого Ф. К. Вовк у своїх спомнинах про Чубинського („Укр. Життя“, 1914, ч. I, с. 47) зауважував, що вже підчас відкриття Відділу в лютому 1873 р., він „починав робитись відверто ворожим до нього“.

Але українські підписи становили виразну більшість, і серед них ми знаходимо такі видатні імена, як В. Антонович, Ф. Вовк, П. Житецький, М. Лисенко, К. Михальчук, О. Русов, П. Чубинський. Останній був організатором і до відкриття Відділу провідником цілої підготовчої справи.

Оця виразна „українська“ більшість певно й дратувала Шульгина тим більше, що думку про потребу відкрити Відділ Геогр. Т-ва в Києві вперше було чітко й докладно сформульовано на сторінках „Киевлянина“ ще в 1866 р., і навіть сама ідея ця ув'язувалась в попередньою роботою „Комісії для опису губерень Київ. округи“.

Автором 4-х великих статтей в „Киевлянине“ 1866 р., чч. 109, 110, 113, 128, висновком з яких з'явилася думка про потребу вивчати країну й утворити Відділ Геогр. Т-ва в Києві, був відомий етнограф, співробітник Чубинського, а пізніше дійсний член Відділу Іван Петрович **Новицький** [2]).

Беручи до уваги, що в цій справі була надрукована не одна окрема стаття, а ціла серія, можна вважати, що висловлені в ній думки поділяла й підтримувала редакція газети. Наводимо з останньої статті в № 127 уривки, що безпосередньо стосуються до потреби заснувати Відділ: „В попередніх статтях“, писав Іван Новицький, „ми прийшли до неминучого висновку, що нам потрібно енерґійніше, ніж то було до цього часу, вивчати країну, а в той самий час як найширше розповсюджувати перш за все практичні знання серед місцевого населення. Не розглядаючи докладно всього, що вже зроблено для вивчення нашого краю, скажемо коротко, що зроблено дуже мало. Причина цього полягає не в тому, що не вистарчає діячів у цій галузі — їх було і в досить — а головним чином в необ'єднаності їхньої праці. Що це так — видко з прикладів, як жваво зростало вивчення країни, скоро тільки з'явився зв'язок між працівниками. Останніми часами це траплялося двічі: коли засновано було Комісію для опису Київської шкільної

[1]) „Отчет о деятельности Ю.-З. Отдела за 1873 г.“ (с. 3) зазначає лише 27 основоположників Відділу, але в наведеному там спискові пропущені троє: два брати Демченки Володимир і Дмитро, за яких підписався Яків Демченко, і Л. Блюменталь, консерватор мінералогічного кабінету в Університеті.

[2]) „Наше Минуле“, 1919, ч. 1 - 2, с 58; „Киев. Ст.“, 1890, 8, 329; 9, 486—491.

округи, а також коли стараннями проф. Кесслера організовано було З'їзди Товариства Природників у Києві в 1861 й 1862 рр.

Комісія виконала одну важливу підготовчу роботу: склала програми з різних галузів, що входили до кола її студій. Ці програми з боку повноти не лишали нічого іншого, як тільки те, щоб їх було виконано. **Прямий обов'язок потурбуватися про відновлення Комісії в формі Відділу Географічного Товариства лежить на нашій ученій верстві — професорах Університету, що й були її першими фундаторами й діячами.** Коротко кажучи, нам потрібне Товариство для вивчення Південно-Західнього краю. Нам не доведеться утворювати його з нового матеріялу, бо він готовий. Треба відновити його хоч би в формі Відділу Географічного Товариства „подібно до того, як існують Сибірський і Кавказький Відділи“.

Як знаємо, Відділ було засновано лише через сім років після цих статтей і головним робом з нового „українського матеріялу“ — з членів старої української громади.

В одній із своїх статтей на сторінках „СПБ. Ведомостей“ 1867 р. також Драгоманов скаржився на те, що в Києві нема відділу „Рус. Геогр. О-ва“, й тому нема кому потурбуватися про видання двох готових до друку збірників з української народньої творчости. (Д. Заславський, М. П. Драгоманов, К. 1924, с. 37).

Існує кілька версій про те, хто був фундатором Відділу.

Деякі нові інформації подає недавно опублікована записка 1874 р. з III-го Відділу під назвою „О деятельности украинофилов в Киевской губернии“ [1]), з якої наводимо відповідний уривок в оригіналі:

„Главным действующим лицом“, писав добре поінформований анонім, „по приглашению которого составился список членов Отдела и даже, как говорят, главный виновник возникновения самого Отдела был Павел Платонович Чубинский, член разных ученых и технических обществ, который в 1860 году был сослан под надзор полиции в г. Архангельск за свои буйные речи, обращенные к собравшимся на ярмарке в м. Борисполе Переяславского уезда Полтавской губернии крестьянам, за что, как слышно, и был наказан своими слушателями розгами на площади [2]). Последнее свидетельство, еще не изгладившееся в памяти киевских старожилов, взирающих на г. Чубинского не совсем доверчиво, заставило его избрать себе сотрудником в деле приглашения членов для возникающего отдела г. Антоновича, профессора Университета св. Владимира; таким образом Чубинский подкрепил свой кредит кредитом всеми уважаемого профессора — своего сотрудника, и этим способом ему удалось собрать подписи об учреждении отдела от нескольких пользующихся прочною известностью в городе лиц, а затем, когда они подписались, то под прикрытием их имен в число членов отдела, при настойчивости, с которою Чубинский стремился к достижению своих целей, вошло не мало темных личностей, известных своим

[1]) В. Міяковський, Записка 1874 р. про український рух („Архів Справа“ 1927, 2—3, с. 21—29).

[2]) Цю неправдиву чутку не потвердив Полтавський Відділ Жандармерії (Моск. Арх. Рев., 1862, ч. 38, № 230).

украинофильским направлением; поэтому люди благонамеренные, составляющие меньшинство в общем составе членов сего учреждения, и вступившие в оный по приглашению Антоновича, перестали посещать его заседания. Таким образом, с открытием Отдела рассеянные украинофилы получили центр и опору, около которых сгруппировались и стали действовать смелее, так что в течение с небольшим года успех их стал бросаться в глаза!!.“

В неопублікованому ще листі куратора шкільної округи Платона Антоновича до кн. А. Ширинського-Шихматова, тодішнього заступника міністра освіти Д. Толстого, з 19 липня 1875 р. (занесено його до опису таємного архіву куратора під тим самим ч. 17, що й записку 1874 р., або „Об украинофильстве в Киеве“) спростовується рішуче думка, ніби ініціятором Відділу був Чубинський. Куратор округи Антонович переказує інформацію, що він чув від Юзефовича й Шульгина, що ініціяторами Відділу були вони. Наводимо тут коротенький уривок цього листа мовою оригіналу:

„Я замечу здесь, что составитель Записки едва ли не ошибается, считая главным виновником возникновения Юго-Западного Отдела Географического Общества некоего Чубинского, лица мало известного и не пользующегося никаким авторитетом. Инициатива в учреждении Отдела принадлежала гг. Юзефовичу и Шульгину, как они сами мне о том говорили, и остается только сожалеть, что по каким-то личным недоразумениям участие их в ходе дел этого учреждения сперва ослабело, в потом и вовсе прекратилось: если действительно Киевский Отдел Географического Общества служит центром и опорою украинофильства, то противодействие гг. Юзефовича и Шульгина такому направлению живым словом, лицом к лицу с деятелями Отдела, было бы весьма благотворно!!.“

В справі № 106 з 1872 р. з архіву ген.-губ. в Київськ. Центр. Арх. дійсно збереглися листи, які показують, що ініціятором організації Відділу був Юзефович. До нього звертався Дондуков з запитанням, одержавши з Петербургу повідомлення про потребу вишукати якісь кошти для Відділу, окрім членських внесків (15. V. 72). Юзефович відповів великим листом з 22 травня 1872 р., нагадуючи в ньому також про діяльність Комісії для опису губ. Київ. шкільн. окр., і окрім всього іншого, своїм тоном між рядками, так би мовити, претендуючи на г о л о в у в а н н я у Відділі.

4-го грудня 1872 р. із канцелярії ген.-губернатора йому було переслано копію статуту, затвердженого у вищих інстанціях, а 15-го грудня й повідомлення гр. Літке з Петербургу про відкриття Відділу Геогр. Т-ва в Києві.

Юзефовичева супровідна записочка при передачі копії статуту до Відділу, датована 13 (мабуть лютого), показує, що документи ці він тримав у себе, аж доки не було обрано замість нього Галагана на голову Відділу. Фрази в листі до Дондукова з 22-го травня—„не принимаю на себя ответственности за представленный состав... и не присоединяюсь к заявленной мне мысли п о п р и г л а ш е н и ю“[1])—виявляють, що розходження у нього з Дондуковим про методи й способи організації Відділу почалися вже з весни. Обрання на голову Галагана, за яким додому персонально їздив Дондуков, лише збільшило це розходження.

Чубинський з Антоновичем, скерувавши роботу в українське річище, а Драгоманов пізніше зачіпаючи в різний спосіб „лисових осіб“, а між ними й Юзефовича,—дали йому потрібний привід для постійних нападів і обвинувачень, тим більше, що проти Дондукова й Галагана безпосередньо було не так зручно йому відверто виступати.

5. Дві групи у Відділі й погляд Драгоманова на його завдання.

Наприкінці 60-х років у Києві виросло й морально знайшло себе покоління тієї української молоді, ідейно зв'язаної з Кирило-Методіївцями[1]), що писало в свої студентські роки „відверті листи“ до преси в оборону українських інтересів, зазнало арештів та вислань до Північного краю, утворювало так звану пізніше „стару київську громаду“.

Підготувавши себе статистично-етнографічними експедиціями в Північному, а потім Південно-Західньому краї в доручення Рос. Геогр. Т-ва, один з найкращих організаторів у цьому українському гуртку—Чубинський задумав утворити наукову роботу в Київському Відділі Т-ва, скермувавши її в українське річище.

Російська керуюча в політично-наукових київських колах група, що мала провід ще в колишній вищенайменованій комісії, гадаючи, що справа йде про певну демократизацію аналогічної наукової установи та введення до неї місцевого елементу згідно з потребами нового часу й для успіху праці, охоче підтримала своїми підписами ініціятиву, яка знайшла відповідне формулювання й програму, потрібну в той час для київського ген.-губернаторського управління і навіть Петербургу, маючи на меті власне українську самоорганізацію для протиставлення її могутній ще тоді в країні польській.

[1]) Цей досить цікавий уривок з листа Юзефовичового сформульовано в нього так: „Я, впрочем, не принимаю на себя ответственности за представленный состав, ни за успешный ход проектированного учреждения, так как не присоединяюсь к заявленной мне мысли п о п р и г л а ш е н и ю, в том убеждении, что при бессилии официальной статистики, лишенной у нас содействия тех научных сил, какими располагает общество, в местности, где существует Университет и Духовная Академия, образование в Киеве предполагаемого Отдела было бы весьма желательно ввиду той особенной важности, какую представляет для здешнего края разработка статистики научным образом“...

[1]) Драгоманов у своїх „Австро-Руських Споминах“, ч. V, с. 331 і далі, згадуючи про „Киев. Телегр.“ 1875 р., фактичним редактором якого він був, між іншим писав: „Сміло скажу, що на Україні не було ніколи видання, котре так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Методіївського братства 1847 р., звісно з відповідними часу змінами, як наш „Кіевскій Телеграфъ“ 1875 р.“...

Вперше зустрівшися так близько в роботі з організованою українською громадою, а не з окремими її представниками, Юзефовичі й Шульгини швидко зрозуміли свою помилку. Вони побачили, що не зуміли оцінити як слід тих нових громадсько-економічних явищ, що виникли після реформи 1861 р., що вони нічого не знали про ті нові угруповання, які сконсолідувалися на українському обрію, і що Українців готова навіть підтримувати до певної міри і з певною метою в цій науковій роботі офіційна місцева адміністрація.

Вони кинулися рятувати свої позиції. Тому що місцева влада не хотіла вживати проти „українського генерального політичного штабу“ тих засобів, які їй рекомендували, вони не довго думаючи домосами втягли в цю справу петербурзький поліцейський й імператорський центр і відкрили тяжкий гарматний бій проти людей, що могли вийти для самооборони з рушницями в руках, і то в формі статтей і заміток у „Київському Телеграфі“.

Українська „Стара Громада“ 70-х років, не дооцінюючи своїх сил і можливостей, уникала в швидкому темпі переводити в життя свою ідеологічну програму і залишалася у своїй більшості на культурницьких позиціях, відомих нам в діяльности Київського Відділу Географічного Товариства.

Надзвичайно яскраво програму й ідеологію тодішньої діяльности Відділу накреслено в листі Драгоманова до Навроцького, що він написав у липні 1873 р. з Штрасбургу[1]), і в якому він прохав Галичан звільнити „нам самим з Великорусами реформувати Росію“. Подаємо тут цей уступ із збірника „За сто літ“, I, с. 134—135: „Що зможе (зі своєю критикою Ф. С.) маленька і невідуща нас „Правда“? Чи вона вкаже нам на те, що нам робити, напише нам програм реформ політичних і соціяльних і т. д.? Скажете,— що „Правда“ протестує проти національного зневажения України. На це скажу, що Україна ще, як національність, не виступила у Россії й сама себе ще не знає. Їй треба наукової й літературної праці, щоб себе пізнати,—а криками та ще з-закордону тільки пошкодите цій праці, котрій тепер сам уряд помагає організуватись такими речами, як Географичне Товариство. Що,—гарно буде, як якенебудь ледащо, котрого не схотіли взяти у члени Геогр. Тов. у Киеві—крикне—ось, дивітся, що пишеться у „Правді“, котра зве себе органом і України, у котрій працюють члени Товариства? Оставте ж нам самим з Великорусами реформувати Россію, служити їй вже тим одним, що буде „Правда“, і буде печатати статті, повісті і т. п. наше... Я прошу Вас дуже передати мої слова у Львов, хай там поставлять для себе таке питания: чують вони в собі силу Маццині, а в Киеві бачуть Мо-

[1]) Акад. Студинський. Листи Драгоманова до Навроцького, „За сто літ“. I, с. 135.

лоду Італію,—так тоді нехай идуть проти Россії, та тілько нехай вже прямо кличуть революцію,—а ні, так „Правді“ так же не слід робити зі Львова Льокарно, або Лугано, як і „Слову“ Венеції!“

Але й ця обережна, культурно-наукова українська робота „Старої Громади“ 70-х років, не зважаючи на те, що вона була передчасно підтята „законом Юзефовича“, стала одною з тих міцних українських підвалин, на яких росли й виховувались українські наукові й революційні сили для початку нашого століття.

6. Питання про відкриття Південно-Західнього Відділу в Раді Російського Географічного Т-ва у Петербурзі.

Лист Київського ген.-губ. і проєкт статуту було передано до Ради Рос. Геогр. Т-ва, і вже через тиждень, 27 квітня, Рада в своєму засіданні обговорювала це питання.

План організувати Київський Відділ викликав певні заперечення в Раді Товариства, як зазначено це в його „Історії“. Деякі з членів Ради знаходили, що утворення Відділів Товариства дуже бажане на далеких східніх окраїнах, де існує для географічних дослідів широкий ґрунт, як, напр., у Східньому Сибіру, в Центральній Азії і навіть на Кавказі. Наукові робітники в царині географічних наук, що гуртуються по таких визначних культурних центрах, як: Іркутськ, Тифліс, Омськ і навіть Оренбурґ, не можуть через віддалення цих міст від столиці знаходитися під безпосереднім керівництвом Центрального Товариства. Але зв'язок з ним може для них бути корисним, приймаючи до уваги їхні завдання й великі матеріяльні та інші засоби, що має центральне Товариство.

Зовсім інакше, на думку Ради Р.Г.Т., справа стоїть по губерніяльних містах Европ. Росії й особливо на західніх її окраїнах, що зв'язані з Петербурґом залізницями і для своєї роботи мають невеличкі території, вже добре досліджені з географічного погляду. Відділи ці будуть або нежиттєвими, яким і виявив себе Північно-Західній Відділ, а коли й визначатимуться особливою життєвістю, то лише на ґрунті етнографічних особливостей, або навіть відокремлення місцевого населення, що може довести до багатьох незручностей.

Заступник президента Товариства гр. Ф. П. Літке та й інші члени відповіли на це, що навряд чи зручно Раді Товариства перешкоджати ініціятиві своїх членів, які бажають заснувати свій місцевий Відділ. Тим більше це незручно, що місцева влада бере його під свій патронат, виявляючи в цьому навіть ініціятиву. Відмовлення в утворенні Відділу було б дуже неприємне ще й тому, що подібний Відділ вже існує в Північно-Західній країні.

Тому 1-го травня Секретаріят Т-ва вислав до Киева на ім'я ген.-губернатора відповідь, в якій зазначав, що „співчуваючи

утворенню Відділу“, Рада Т-ва вважає, що існування Відділу в тому випадкові буде відповідати своїй меті й давати користь, коли матеріяльні його засоби будуть досить забезпечені. „З досвіду відомо, продовжувалося далі, що членські внески й пожертви бувають недостатні в таких випадках, отже існування Відділу, на думку Ради, залежатиме від тієї підтримки матеріяльного характеру, якою він буде користатись в боку Головного Начальника краю“ [1]).

В той дипломатичний спосіб Географічне Товариство бажало дізнатися, наскільки твердо тримаються свого проекту київські офіційні кола.

А тим часом міністер внутрішніх справ А. Тімашов, до якого з проханням про підтримку звернувся Дондуков-Корсаков, запитував із свого боку Товариство (8 травня 1872 р.), як воно ставиться до проекту заснувати Відділ у Києві, на що й одержав повідомлення [2]) про ухвалу Ради й обіцянку, скоро буде залагоджено матеріяльний бік справи, „немедленно дать сему дальнейший ход“.

Не зважаючи на те, що в листі свойому з 1-го червня 1872 р., яким він відповідав на вище наведений, Дондуков-Корсаков не міг назвати ніяких джерел, із яких можна було б допомагати Київському Відділові Товариства, і продовжував сподіватися лише на членські внески, справа пішла на затвердження у вищій інстанції, хоч і з припізненням на $3^1/_2$ місяці. Дондуков-Корсаков подавав, правда, в зазначеному листі деякі свої серйозні міркування. Він писав, що Відділ міг би приносити якусь користь і з невеличкими грошевими засобами „особливо за підтримкою багатьох працьовитих вчених університету; тому чи не визнано було б за доцільне порозумітися Раді Товариства з Міністерством Освіти в цій справі, щоб „Університет взяв у ній участь“.

Листом з 22 листопада 1872 р. Тімашов повідомив Літке, що, згідно з відповідним відношенням Комітету Міністрів 10 листопада, височайше затверджено статут Відділу, про що й повідомлено Сенат і Київського ген.-губернатора [3]). 7 грудня Товариство повідомило про це Дондукова-Корсакова, одночасно дякуючи йому за підтримку в поширенні кола його діяльности й бажаючи Відділові успіху в його праці.

[1]) Варшавському ген.-губ. гр. Берґові, який у першій же своїй заяві про відкриття Відділу й приблизно в той самий час, що й Київський, попрохав щорічної дотації в 2000 крб., під цим претекстом було відмовлено відкрити Відділ у Варшаві.

[2]) Датоване 13 травня 1872 р. за № 638 і за підписом гр. Ф. Літке.

[3]) В „Історії Т-ва“ Семенова, с. 488, т. II-й надруковано, що Відділ затверджено 30 листопаду. Це очевидно помилка. У статуті додано, що Відділ має право на безплатне листування, як і само Т-во, але лише до вирішення загального питання про право на безплатне листування наукових установ у законодавчому порядку.

7. Відкриття Відділу в російсько-українській перспективі.

Київський Відділ Рос. Географічного Т-ва було засновано 1873 р. саме в реакційний період внутрішньої історії Росії, що почався після польського повстання 1863 р., й особливо в 1866 р., й продовжувався з невеличким перепочинком 1880-1881 рр. аж до „голодних“ 1891-1892 рр.

Початок цій ретроґрадній ері утворив замах Каракозова на життя Олександра II (4 квітня 1866 р.); пляни його були відомі невеличкому гурткові московської молоді. Гурток цей мав на меті організувати ширшу комуністичну пропаґанду і перш за все провадив її серед студенства. Це кинуло тінь на тодішнього ліберального міністра освіти О. В. Головіна, і вже в квітні 1866 р. на його місце було призначено реакціонера гр. Д. О. Толстого, що ретельно запроваджував потім „клясичну“ систему народньої освіти в тодішній Росії й на Україні. Шефом жандарів став ген. Шувалов, міністром внутрішніх справ Валуєв. Катков — редактор „Московских Ведомостей“ рішуче в той час перейшов на бік реакції й завзято нападав на нігілістів і „крамольних Поляків“.

Але, не зважаючи на таку могутню реакцію, вже на початку 60-х рр. міністер фінансів Рейтерн і новий міністер шляхів Мельников виробили раціональний плян будівництва залізниць. Ухвалено будувати їх в таких напрямках щодо України: 1) Москва — Севастополь, 2) Москва — Одеса через Київ, 3) від лінії Київ — Одеса стратегічну залізницю до Австрійського кордону і нарешті залізницю від Дніпропетрівського до Грушівських копалень. Пляни ці було зреалізовано протягом 10 років (1865-1875), і замість проектованих 5 тисяч верстов завдяки вигодам концесійного ажіотажу було збудовано 12 тисяч верстов, а на 1875 рік залізнична мережа досягла в цілому 17 тисяч верстов. Окрім поширення залізниць, багато зусиль було зроблено також для того, щоб розвинути приватний кредит і утворити приватні банки.

На цей період після 66-го року припадає й розвиток земств, головними завданнями яких були: а) народня освіта, б) поліпшення охорони народнього здоровля, в) організація соціяльного забезпечення людности, г) поліпшення другорядних шляхів і д) підготування проектів до раціонального оподаткування людности.

В шестидесятих роках серед активу земств, що пізніше дав кілька видатних членів Київському Відділові Геогр. Т-ва, і взагалі серед ліберальної інтеліґенції утворилась тверда думка про дефекти того економічного устрою, який дала селянська реформа, і в наслідок цього поширилися народницькі течії в літературі, а незабаром і народницькі громадсько-революційні рухи.

Характерною рисою їх було те, що до війни 1877-78 рр. революційний народницький рух відкидав політичні інтереси, виставляючи своїм ідеалом анархічно-федералістичний

устрій громадянства в формі вільного союзу незалежних громад. Тому головні зусилля революційних рухів того часу було скеровано на безпосереднє досягнення соціальних поліпшень у побуті народніх мас.

Ось в яких загальних умовах тодішнього життя імперії і в яких економічно-політичних обставинах відбулося офіційне відкриття Відділу 13 лютого 1873 р.[1])

Відділ було відкрито в залі Державного Банку, що її дав для засідания М. Х. Бунґе. Головував кн. О. М. Дондуков-Корсаков. У своїх спомннах про цей день Ф. К. Вовк оповідає, що з першого ж моменту своєї появи в залі кн. Дондуков завоював симпатії присутніх своєю простотою, надзвичайною тактовністю, привітністю і вмінням триматися. В його коротенькій промові не було жодних політичних вказівок, порад або побажань. Він дуже просто виголосив Відділ відкритим і проповував обрати, згідно з уставом, Управу. Коли одноголосно було обрано на голову раніше наміченого й неприсутнього на засіданні Г. П. Галагана, то він заявив, що зараз же поїде до нового голови, щоб прохати о його згоду. Після кількох хвилин перерви повернувся він разом з Галаганом, який, показуючи на свій дорожній одяг, пояснив, що зараз же виїздить на село, але вважав за свій обов'язок приїхати подякувати Відділ за увагу до нього.

На керуючого справами обрано дійсного члена Рос. Географ. Т-ва Павла Платоновича Чубинського, але тому, що в той час через свої службові обов'язки він не міг стало перебувати в Києві, — за його пропозицією заступати його мав О. О. Русов, учитель І гімназії.

На цьому ж таки засіданні було обрано 7 перших дійсних членів Відділу, серед них В. В. Борисова, члена контрольної палати, якого в наступному засіданні Відділу 6. III. 73. Г. П. Галаган пропонував на заступника свого. Він фактично й провадив більшість засідань Відділу аж до свого відмовлення 7 лютого 1875 року.

[1]) 14 лютого 1873 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор кн. Дондуков-Корсаков вислав таку телеграму віце-президентові Рос. Геогр. Т-ва в Петербурзі П. П. Семенову: „Вчора відкрив я Південно-Західній Відділ Товариства. З приємністю повідомляю про це й надіюся, що Відділ буде гідним наслідувачем наукової діяльности Товариства. На голову обрано Галагана. Князь Дондуков“. [Справа в архіву Р. Г. Т-ва під назвою „Про утворення Південно-Західнього Відділу Товариства“ (почалася 29 квітня 1872 р. і зареєстрована № 17)]. В листі Чубинського до того самого Семенова з 25 лютого читаємо: „14. я мав честь вислати Вашому превосходительству депешу генерал-губернатора, а в день мого виїзду з Києва прочитав йому Вашу телеграму. Я обраний на керівника справами і з 1. серпня переїжджаю до Києва“. Зміст цієї телеграми такий: „18 февр., Киев, кн. Дондукову. Августейший наш председатель поручил мне передать Вашему сиятельству, что он радуется открытию Отдела и благодарит Вас за постоянное деятельное сочувствие интересам Русского Географического Общества, которое ожидает от своего Отдела прекрасных трудов и живой связи. Семенов.“ (Рукоп. Відд. В. Б. У. В паперах Бюра Відділу).

Перед закінченням першого засідання П. П. Чубинський виголосив промову, яку надруковано в І томі „Записок“ Відділу за 1873 р., с. 4-7[1]). В цій промові він підкреслив, що лише постійна установа може потроху вичерпувати й опрацьовувати величезні матеріяли з народнього побуту. „В країні, — говорив він, — зростає економічна й інтелектуальна діяльність. Виникають нові підприємства, нові вчені товариства, відкриваються школи для народа... Завдання Товариства перш за все — етнографічно-статистичне вивчення краю. Провадитись воно мусить на об'єктивному ґрунті, як це прийнято і в центральному Товаристві. Треба відмовитись від природнього в житті цього краю роздратування, „впрочем, законного там, где история породила ненормальность жизни“. На Відділі лежатиме завдання вивчити три етнографічні типи, також в їхніх економічних умовах: український, польський і еврейський[2]). Він зазначив, що після визволення селян 1861 р. й політичних подій 1863 р. на західніх окраїнах ожив російський елемент і неросійська інтеліґенція помінялася ролями з російською. Згадавши видатніші імена українських і польських етнографів, він запрохував присутніх працювати на користь країни, „откуда пошла есть русская земля“.

Ф. К. Вовк у своїй статті про Чубинського[3]) дав таку інтересну інформацію про промову: „Треба зазначити, писав він, що ця промова не була прочитана перед тим в зібранні „Громади“[4]), а після засідання П. П. виправдувався „высшими соображениями“, коли йому зауважили, що можна було говорити про науку, не зачіпаючи зовсім політики. Все пояснювалося в дійсності деяким захопленням його експансивного темпераменту“... Висловлюючись взагалі про значіння, яке мало для українства відкриття Відділу, та про його особовий склад, Ф. К. Вовк писав у тій же таки статті (с. 47): „Із 17 членів, що їх пераховано в протоколі цього історичного засідания, 10 або 11 були членами нашої „Громади“, 3 належало до так званого співзвучного ґрунту—до „Громади“ вони формально не належали, але співчували і сприяли її меті. Лише троє — М. К. Бунґе, В. Я. Шульгин та, здається, П. К. Любимов були для нас люди цілком сторонні (а Шульгин починав уже тоді робитись відверто ворожим). Яким кумедним не здавалося нам оце засідання „Громади“ під головуванням генерал-губернатора, продовжував Вовк, але нікому і в голову не приходило, що ми нібн користаємося з чужої необачности. В дійсності

[1]) До Петербургу було вислано протокол цього засідання й промову Чубинського, але в справах Т-ва залишився лише коротенький супровідний лист Галагана, датований 24. II. 73, ч. 1.

[2]) Головним чином Відділ вивчав побут українського населення.

[3]) „Укр. Жизнь“. 1915, ч. I, с. 43-60.

[4]) Характеристику „Громади“ 60-х і 70-х років див.: Житецький І., „Київська Громада за 60-х років“, с. 33-34 (або „Україна“, 1928, I, с. 123-124).

ми одержали лише те, на що ми мали за здоровим розумом повні права: збиратись і відверто займатись науковою діяльністю про Україну й для України"...

В цих надзвичайно цінних споминах одного з діяльних учасників цієї роботи, на дистанції сорока років, ми маємо важливі вказівки, щоб з'ясувати собі справжні умови, в яких провадилася праця, зрозуміти завдання української більшости, яка становила у Відділі провідний робочий осередок, давала справжню програму й обрала тактику для її переведення.

Цю картину, що її намалював Ф. К. Вовк, і ці, так би мовити підсумки та загальні висновки про значіння відкриття Відділу доповнюють і поширюють, цілком потверджуючи їх головні лінії, висновки двох інших людей з цього осередку фундаторів Відділу; вони допомагають краще зрозуміти пізніші події й те, чому робота керувалася в той, а не в інший бік.

Один із найближчих помічників Чубинського в організації Відділу Ол. Ол. Русов у своїй статті під назвою „Как я стал членом Громади"... писав: „Згадуючи тепер (1913 р.) про все, що було зроблено одним - двома десятками людей за першу половину 70 - х років, я дивуюсь тій продуктивності, що її вони здійснили, виявляючи не абиякі таланти... Видання „Трудов" Відділу Геогр. Т - ва, оці й багато інших прилюдно - громадських виступів обговорювалися спочатку на таємних зібраннях у тісному гуртку Громади, а потім уже з'являлися на світ" [1]).

Не менш інтересну характеристику подав кількома роками раніше в „Записках Н. Т - ва ім. Ш - ка у Львові" один із видатних лідерів Громади П. І. Житецький, звернувши особливу увагу на тодішню провідну для цілої України ролю Києва: „13 лют. 1873 р.", писав він у 116 числі „Записок Т - ва ім. Ш - ка", с. 182, „дякуючи невсипущій енергії Чубинського відкрито Геогр. Т - во. Се був справді великий здобуток для нашої справи, котра здобула собі твердий леґальний ґрунт для свого розвою. Спираючись на сей ґрунт, можна було повернути до праці над українським самовизнанням таких людей, котрі неохоче йдуть дорогою конспірації... Найголовніше ж те, що нове Т - во скупчило сили розкинуті по всьому краю і надбало Києву значність центру українського руху. Давно вже ся історична роля Києва не виявлялася так виразно, як в ті часи"... [1])

[1]) „Укр. Жизнь", 1913, ч. 10, с. 46 - 47. В цих недавно опублікованих його споминах знаходимо ще такі цікаві рядки, що характеризують тодішню „Стару Громаду": „Но что она была действительно правильно организованною партиею, с определенною программою, человек в 70, а с молодежью, допускавшеюся на ее собрания, и до 200 лиц обоего пола, может служить сохранившаяся у меня фотогруппа, какую я и представляю в распоряжение редакции „Былого". Время снятия этой фотографии, если не ошибаюсь, — 1872 - 1873 год. Не нужно забывать того положения, которое занимала „Громада" в 70 - 80 годах прошлого столетия. Хоть ген. - губ. Чертков и... (пропуск) называл ее центральным комитетом украинской партии, но не имея ни малейшего права существовать, как публичная организация,.... „Громада" сознавала себя тайным кружком заговорщиков..."

В цих коротеньких уривках зі споминів Вовка, Русова, Житецького й Драгоманова про початки діяльности Відділу та загальне значіння його для українства можемо зробити деякі важливі спостереження. Відділ був леґальним органом української „Старої Громади", що почала формуватися на самому кінці 50-х та на початку 60-х років із різних гуртків по цілій Україні й навіть у Петербурзі. У Києві колектив „Громади" набрав певних організаційних форм особливо протягом 1861 - 2 рр. „Громада" без сумніву керувала діяльністю Відділу, обговорюючи всі важливі справи на своїх засіданнях таємного характеру. Завдання й мета роботи, що мала провадитись у Відділі, була ясна для всіх українських його членів: треба було об'єднати всі українські сили, розпорошені по цілому краю, навколо одного Київського осередку, притягти до леґальної наукової роботи й людей, що побоювались конспірації. Всі відчували, розуміли й були твердо переконані, що одверто працювати на Вкраїні й для України було їх невідіймане право. В основних принципах була повна згода. Розходження було в тактиці. Ми бачили, що Чубинському, ініціяторові й головному організаторові Відділу, закидали необережність його деяких декларацій, що вводили до програми Відділу й певні аспірації петербурзьких офіційних кіл у їхній русифікаторській політиці Південно - Західнього краю. Вовк та інші пояснювали їх експансивністю Чубинського й не надавали серйозного значіння його „высшим соображениям". Але цілком можливо, що він знав про ті заперечення, які зустрів проєкт утворення Відділу на засіданні Ради Геогр. Т - ва в Петербурзі (27 квітня 1872 р.), й передбачав, що перший протокол засідання Відділу й текст його промови можуть остільки заінтересувати відповідні урядово-поліцейські установи, що навіть і не повернуться на своє місце серед справ Геогр. Т - ва. Виявленням певної спільности інтересів

[1]) М. П. Драгоманов, що, повернувшись з - за кордону, вперше був на засіданні Відділу лише 23 вересня 1873 р., пише в своїй автобіографії про тодішні свої враження: „В Києві я застав чималий рух Українців. Старші (по більшій частині учителі гімназії) чинили ядро новововідкритого „Юго - Западного Отд. Геогр. Об - ва", молоді студенти збирались у кружки і працювали над словарем, подумували і про популярні книжки" (М. Павлик, М. П. Драгоманов (1841 - 95), ювілей, смерть, автобіографія. Л. 1896, с. 361).

Про відкриття Відділу Драгоманов писав у листі до В. Навроцького в Фльоренції 1873 р., 8 березня: „Відділ Географ. Общества одкритий вже у Києві Ділопроізводителем вибраний Чубінський, а заступником Руссов. Предсідатель— Галаган. Головне діло — состав членів і ділопроізводитель — наші. Vedremo." (К. Студинський, „За сто літ", 1927, I, с. 117). Мабуть дізнавшись про це обрання Чубинського, Драгоманов вислав до „Правди" в наступному листі (21. III. 73) рецензію („бібліографійку") на поезії П а в л у с я (Чубинського; там само, с. 117).

хоч би в декларативній формі між українськими й російськими угрупованнями у Відділі він надіявся утворити формулу, яка виправдувала б доцільність існування Відділу не лише з погляду місцевої адміністрації, в також і в очах петербурзьких провідних кіл. Це була спроба пропонувати порозуміння, досягти визнання потреб в українській науковій і громадській роботі на Україні, протиставляючи її польським впливам і аспіраціям.

8. Польська проблема в Південно-Західньому краї.

Г. П. Галаган, Голова Відділу, обґрунтував думку про потребу боротьби проти польських впливів у Півд.-Зах. краї між іншим ще 1860 р. в свойому неопублікованому листі до М. Юзефовича[1]), доказуючи йому доцільність підтримати своєю участю „Основу" Білозерського. Цього великого листа свого він закінчив таким закликом: „Собирайтесь вы все с силами и помещайте в „Основе" статьи, из которых все могли бы видеть, до какой степени край русский, а Ляхи в нем — (или гости, или присшедшие от Русских и изменившие своей народности) — потеряли всякое право на нравственную связь с народом. Ведь вас в Киеве немало: Вы, Иваншев, Ригельман, Гогоцкий"[2]).

У польській пресі початки цієї організації зв'язано було з іменами Антоновича й Рильського й висвітлено в „Tygodnik-у Poznański-m", ч. 3 за 1862 р. в такий дивовижний спосіб: „У Київському Університеті виникла партія російська, так звані хлопомани, за намовою відомих підсобників російської ідеї Іванішева, Костомарова, Галагана, Аксакова і т. д. Із кадрів цієї партії, іменем любови до народу, братерської рівности та інших подібних гарних речей виникли в країні місії, ніби для оборони народу від кривди, що може статися з боку шляхти під час вирішення селянського

[1]) Копія цього листа зберегалася в Рукопис. Відділі В. Б. У., III, ч. 169 з власноручною поміткою Галагана: „Мое письмо к Юзефовичу 1860 г." Юзефович дійсно надрукував у „Основі" кілька заміток, і, як довідуємося з мемуару Рос. Академії — „Об отмене стеснений малорусского печатного слова" (с. 19), він опублікував також у 1863 р. брошуру під назвою „La question Russo-polonaise jugée par un petit-russien" на доказ повної незалежности малоросійських інтересів від польських. Великий недатований лист Юзефовича до Галагана, що також не був досі опублікований і переховувався в кол. Рум'янцевській Бібліотеці, і змістом якого є теж польська проблема, наводимо повністю в „Додатках". У своїй кореспонденції з Києва, датованій 31.VII. 1863, що була надрукована в журналі „День" з 1863 р., № 35 Н. Рігельман писав, що „на свое представление об обществе распространения грамотности и православного образования учредители до сих пор не получают ответа (від місцевої влади)".

[2]) У цьому самому листі Галаган скаржився також на те, що „наша малороссийская народность подвергается если не преследованию, то, по крайней мере, отсутствию всякого покровительства", і зазначав, що навіть твори Квітки лежать 6 місяців у цензурі. Разом з тим він вносив пропозицію за думкою, що подав йому М. М. Левченко, заснувати „Общество для распространения грамотности в Южнорусском крае".

питання. Уряд дивився на це крізь прозору завісу, терпів у краї божевільних емісарів і навіть таємно допомагав їм. Він мав для цієї мети Антоновичів, Рильських і т. п. божевільних, що їх зачарувала московська кліка, і які цілком відреклися від любови до Польщі, щоб зреалізувати малоросійську утопію, яку вони утворили. Могутня пропаґанда, доповнювала свої інформації газета, на березі Дніпра в традиційній країні козацтва, похорон Шевченка, насипана для нього могила, прощі до цієї Мекки малоруського народу — все це залишає в народі сильне враження"[1]).

Польську проблему в західньому краї, як писав ще Драгоманов[2]), в політичній формі поставили Куліш і Антонович, в своїх статтях в „Основі", де була надрукована й відома „Сповідь" останнього (1862 р., ч. I). Але як слабо виявили себе Поляки проти цього руху „Основи", показує те, що вони зверталися до російської адміністрації з проханням захистити їх від коліївщини, соціяльної революції, про яку одверто згадував навіть такий польський діяч, як М. Грабовський („День", 1862, ч. 15 і 16), нагадуючи одночасно й про небезпеку історичних українських змагань до сепаратизму й самостійности.

Як бачимо, ще в часи „Основи" громадська діяльність Галагана й Антоновича, пізніших голів Відділу, зійшлася помимо їх відома й наближалася особливо в пункті підтримки української ідеології, а також до певної міри і в боротьбі проти польських аспірацій на Україні, хоч кожен з них мав свою власну програму і по свойому її обґрунтовував та переводив у життя.

Після военно-поліційного придушення польського повстання почалася систематична русифікація Царства Польського, а ще в більшій мірі безоглядне викорінювання всього польського в західньому краї. Репресії було доведено до крайности й особливу увагу зверталося на земельну політику. З 1865 р. за царським указом особам польського походження заборонялося набувати маєтки в 9 західніх губерніях. Полякам, що їх було вислано із Західніх губерень, наказано було протягом 2-х років продати свої землі Росіянам, православним або лютеранам. Ще 1864 р. для цієї мети було засновано спеціяльний фонд.

В цілях боротьби з польським елементом по містах усіх Поляків було звільнено з державної служби, заборонено торговлю польськими книжками, по кав'ярнях та ресторанах не дозволялось польських газет, заборонено було викладати польською мовою навіть і в приватних колах.

В Царстві Польському діяльність уряду щодо русифікації країни було сплянована на довгий період, бо там вона вимагала більшого напруження. Лише 1866 р., каже один із новітніх істориків

[1]) Переклад зроблено за цитатою з брошурі „Выдумки Киевлянина", передрукованій з „Киевского Телеграфа", 1874 р., ч. 118.

[2]) „Восточная политика Германии и обрусение" („Вест. Евр.", 1872, ч. 3).

польського руху [1]), уряд відчув у цьому відношенні ґрунт під ногами, коли остаточно виявилося, що „войовнича“ організація польського громадянства зникла навіть в потенції.

Але в Півд.-Зах. краї такої певности не почувалося, і саме цього 1866 р. Іван Новицький, автор проєкту про потребу відкрити Відділ Геогр. Т-ва в Києві, попередив Чубинського на сторінках „Киевлянина“ також і щодо розв'язання польської проблеми. В № 113 з 24 вересня 1866 р. він висловив думки, в яких виявив ставлення до польського питання російських кіл і в першу чергу, очевидно, редакторів „Киевлянина“, Шульгина. „Ми сказали, писав він, що, сприяючи замиренню країни в сучасному, треба вжити всіх можливих засобів, щоб зробити можливим її мирний розвиток, забезпечити по можливості тишу й спокій назавсіди. Недостатність для подібної мети одних адміністративно-політичних засобів очевидна; є щодо морального впливу народньої стихії на польський елемент краю, то безумовно він існує в сучасний момент: сучасне покоління Поляків дістало занадто жорстоку виучку, щоб її можна було швидко збути. Але хто зможе дати ґарантію, що в прийдешньому знову не з'являться засліплені фанатики, які можуть подумати, що причини невдачі їх в 1863 р. полягають не в моральних умовах етнографічної організації краю, а в якихсь випадкових обставинах, що їх вони будуть надіятись усунути. Забули ж Поляки, наші сучасники, неодноразове навчання, що його давали їх попередникам діди сучасного місцевого російського населення, — наука, що пафарбувала ріками крови цілу Південну Русь. Наш святий обов'язок — звільнити наших нащадків від сумної потреби ще раз вчителювати в подібній ролі: ми повинні дати їм таку міць і перевагу, щоб самий вигляд його спокійний, але твердий і рішучий позбавляв би охоти пробувати йти проти них...“

Передовиця „Киевлянина“ в ч. з 1-го січня 1874 р. під назвою „Надії й результати“, наводячи десятилітні (1864—1874) підсумки, подавала, ніби доповнюючи, такі думки: „Все таки перед нами повстає й настирливо напрошується на відповідь таке запитання: наскільки здійснилися надії, заявлені від нас 10 років тому, щоб вилікувати російське громадянство з його громадської летаргії, а польське від його національної гарячки... Спання наше продовжується до цього часу, тому що його лікували не постійними вправами громадських земських сил в діяльності, а лише тимчасовими міцними збудниками, за якими, що буває завсіди після штучної збудливости, настає реакція, а національна гарячка Поляків саме через нашу сонливість також не зникла й лише з гострого періоду перейшла в хронічний. Можливості сформуватись для „марева“ все ще не зникли. Хоч як не тяжко, але краще прямо дивитися в очі небезпеці, ніж подібно до журавля ховати голову під крилами.

[1]) Ленский в „Истории России в XIX в.“ за ред. М. Н. Покровського. т. VI, с. 247.

Драгоманов уважав, що перенесення польського повстання на береги Дніпра неґативно відбилося на польській справі. Доки революційні рухи поширювалися гол. чином у Польщі й почасти в Литві, середня буржуазія російська ставилася до них співчуваючи. Але заява польського революційного уряду про потребу захопити й Дніпрянщину повернула громадську думку проти Поляків, а селянська реакція проти повстання, особливо на Київщині, підсилила ці настрої, яких не могли не використати реакціонери, щоб відхилити всі вимоги Поляків [1]).

Він згадував, що ще до повстання, обговорюючи з Українцями пляни, як складати книги для читання в школах київської округи, кн. Ол. Пр. Ширинський-Шіхматов відверто перед ним висловився про „спільного ворога“, за якого вважав Польщу [2]). Вже тоді офіційні кола шукали підтримки серед Українців для антипольської акції.

З часів губернаторства Безака (1865—1868) за взірцем Віленського Муравйова провадилася також політика певного інтересу до селянства й терпіли на службі урядовців, що були лібералами й українофільствували. По Києву ходив навіть анекдот, що ніби Південно-Західнім краєм орудував один час Драгоманов: ген.-губ. Дрентельном [3]) керував начальник його канцелярії Меркулов, Меркуловим — Рудченко, а Рудченком — Драгоманов [4]).

У передмові до брошури, що її випустив у світ наприкінці 1874 р. „Киев. Телегр.“ під назвою „Выдумки, Киевлянина“ и польских газет о малорусском патриотизме“, можна думати, Драгоманов писав (с. 4): „Нехай читач не шукає в цих статтях ідей національного й племенного відокремлення (исключительности) та вузького племінного патріотизму. Більша частина неґативних рис, що тут зазначено, стосується до минулого, до 60-х років. З того часу протекло багато води, — і можна було багато дечому навчитись як Малорусам і Великорусам, так і Полякам“.

Але ще й 13-го червня 1875 р. той же таки „Киев. Телегр.“ у ч. 70 передруковував з „Dzienn.Polskiego“ кореспонденцію, надіслану з Києва, в якій Київщину продовжували зараховувати до Польщі. Мрія про „історичну Польщу“, від моря до моря, не зникала.

Ось чому місцева Київська адміністрація мала певні підстави політичного характеру—окрім завдань наукових і культурно-дослідчих, підтримувати аж до кінця існування Відділу його діяльність, всупереч бажанням російсько-націоналістичної групи й деяких центральних установ. З тієї ж причини, — а саме існування ще і в 70-х роках „спільного ворога“ — Поляка, — в Півд.-Зах. краї міг розраховувати на підтримку місцевої влади Чубинський і поясню-

[1]). М. П. Драгоманов, Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос, 1907, с. 55. [2]). Там само, с. 12. [3]). Командував військом Київ. військ. округи з 1872—76. [4]). Заславський Д., М. П. Драгоманов, с. 70, 1924.

вати політчний ухил своєї промови на відкритті Відділу „высшими соображеннями".

Дуже докладну характеристику настроїв Чубинського того часу і його ідеології подав у своїх „Австро-руських спомннах" Драгоманов (ч. 4, ст. 315 і далі), й тому ми наведемо з них тут більший уривок: „Як свідок, который не має ніякого резону говорити неправду, я мушу сказати, що звісно того сепаратизму не було в прозаїчних думках і вчинках навіть автора пісні „Ще не вмерла Україна". Коли він повернув з Архангельська й провадив етнографічну експедицію на Україні в 1870—73 рр., посланий російським географічним товариством, і потім працював при Київському Відділі того товариства, то він не тільки не був подібний до противника присяги Богдана Хмельницького на підданство східньому цареві, але навіть заслуговував почасти на докір „лівобережних Українців — хіліястів" за дуже велнкі „уступки российской государственности". Так, він помістив у своєму „Календаре Юго-Западного края на 1873 г." на першому місці образок моделі пам'ятника Богдана Хмельницького зі статтею про нього самого „знаменитого" Мих. Влад. Юзефовича [1]), а в своїй капітальній праці „Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край" (I-VII), провів, де тільки можна було, російську державну ідею так гостро і з такою нетерпимістю проти невеликоруських елементів (найбільше польських), що навіть „аз грешный" при всякому своєму москвофільстві, мусів полемізувати з ним" („Вестн. Евр.", 1875, июль, „Евреи и Поляки в Юго-Западном крае").

Найбільше показується російсько-державна тенденція Чубинського в його статті „Поляки Юго-Зап. края", що її він писав спільно с К. П. Михальчуком („Труды", VII, 285 і д.). В примітці Чубинський каже, що в статті цій більше праці д. М-ка ніж його [2]). Що експедиція Чубинського має велику вагу в історії українсь-

[1]) Календар цей Чубинський редагував спільно з В. В. Борисовим.

[2]) У своєму автобіографічному листі до М. Ф. Комарова Михальчук писав: „Ст. під заголовком „Поляки Юго-Западного края" передана була Чубинському (закреслено — „в необробленому виді") жмутом в чернетці, котру він сам вивіси уже проредагувати; але при цій оказії підбавив в ній подекуди надто вже специфічного перцю до моєї характеристики пансько-польських звичаїв, — за це власне і досталось нам від Драгоманова в його рецензії цієї статті в „Вестнике Европы" (в якому № не пам'ятаю); але по совісті, а тому, за що лаяв нас обох рецензент, и власне, яко автор тієї статті, майже зовсім не повинен" („Україна". 1927, кн. 5, с. 64).

Для пояснення до певної міри польських антипатій Чубинського наводимо також і уривок з його листа з Архангельщини до поета Полонського з 11.VI.63 (ма нас) „клевета набрасывает подозрение. Этим подозрением мы обязаны польским агитаторам, которые намекают на существующую будто бы солидарность Малороссов с Поляками, — а также обязаны им же в обвинении нас и сепаратизме и бунтовании крестьян. Политика их — политика societatis Iezu". Они нас ненавидят, потому что мы их ненавидим!" (Рукоп. Арх. Пушк. Дому ВАН у Ленінграді).

кого руху в Росії, а тимчасом в Галичині про неї немає багато ясних звісток, та й Труди мало поширені, то я випишу тут, каже Драгоманов, — кілька характерних місць із згаданої статті „Поляки Юго-Западного края"...

Драгоманов у цих своїх спомннах навів 6 уривків із VII-го тому „Трудов" Чубинського: 1) с. 215 про компромітацію польського громадянства Півд.-Зах. краю повстанням, скерованим „к отторжению древней русской области от Русского Государства"; 2) с. 240, де підкреслюється романтизм і консерватизм Поляків; 3) с. 243, де зазначається, що разом із своєю зовнішньою ввічливістю до жінок, Поляки не визнають емансипації жінки; 4) с. 248-9 — характеристика хлопоманії й українофільства, та що останнє не мало ухилу до сепаратизму; 5) с. 271 — аристократизм польського й демократизм російського громадянства.

З свого боку ми наводимо повністю нище шосту останню цитату Драгоманова з кінця статті Чубинського (с. 273), як найхарактернішу, почнизючи її на кілька рядків вище, тому що вони повторюють майже дослівно думку, яку Чубинський висловив на відкритті Відділу: „Наконец то Западный край признан русским. Странное явление. Коренной древний русский край, „откуда пошла есть русская земля", коренной русский народ так долго игнорировались [1]). Неудача повстания, энергия правительства в восстановлении русского характера края — произвели впечатление. Оно, высокомерно смотревшее на Русских, видя целый ряд реформ, совершившихся в России в короткое время, видя сильное развитие литературы и науки, видя нравственный прогресс русского общества, не могло не почувствовать смущения, не могло в душе не признать нравственного права первенства России в славянской семье, чему лучшим выражением служили явления с'езда Славян в Москве во время этнографической выставки; тут-то Поляки должны были призадуматься и отнестись критически к своим политическим стремлениям и неудачам. Поэтому неудивительно, что в польском обществе начинает проявляться скептицизм. Среди Поляков подымаются голоса, хотя еще и слабые, о необходимости сближения с славянским миром, в том числе и с Россией. Начинают признавать, что Россия идет по пути прогресса. Франко-прусская война и крутые меры онемечивания переполнили польскую интеллигенцию. Начинают понимать, откуда грозит опасность, уже не политическому бытию, а бытию национальности, там, где она сплошная славянская".

Такими „уступками" Чубинський надіявся спрняти відкриттю Відділу, випустивши книжку в світ 1872 р., а надалі забезпечити спокійні, нормальні умови роботи й розвитку діяльности цього

[1]) Підкреслення наше. Ф. С.

Відділу Геогр. Т-ва в Киеві. Що ці „уступки" Чубинського не мали характеру виключно анти-польського виступу, але ставили перед собою певну мету практичного характеру і разом підготовлювали відповідну атмосферу для утворення Відділу в Киеві, виявляє четверта цитата Драгоманова, де доказується, що в українофільстві не було сепаратистичних тенденцій. Інші закиди Драгоманова на адресу Чубинського, напр., за друк статті Юзефовича в „Календарі" на 1873 р., що його було випущено в світ 1871 р., виявляють також частину тих „організаційних" заходів (так само як і статті про Поляків І-го випуску VII т. „Трудов"), що їх вжив видатний тодішній „організатор" Чубинський з метою сприяти заснованню Відділу Геогр. Т-ва в Киеві.

9. Ставлення Ради Р. Г. Т. до Чубинського й Галагана.

Своєю декларацією на відкритті Відділу Чубинський не здобув довір'я в петербурзькому Центрі ні для Відділу, ні для себе персонально. Коли того ж таки 1873 р. Костомаров звернувся з заявою від свого імени й імени Чубинського до Рос. Географ. Т-ва, прохаючи асигнувати кошти (1000 крб.) на етнографічно-статистичну подорож на Кубанщину, то не зважаючи на підтримку з боку Етнографічної Секції, Рада Геогр. Т-ва відхилила їхню заяву „через відсутність коштів", визнаючи принципово потребу й доцільність такої експедиції" [1]). Те, що справу цю більше не було порушено, а також не переведено в життя й пізніше, виявляє, що за відмовленням ховалися не лише мотиви фінансового характеру. Очевидно, вже тоді серед російських керуючих кіл Петербурґу поширилася думка, яку значно пізніше сформулював і розповсюджував Щоголев про Київський Відділ Геогр. Т-ва. „Отдел, нося вывеску научного учреждения, был в сущности генеральным штабом политического украинофильства" [2]).

Про ставлення петербурзького центру до Чубинського маємо ще й інший конкретний приклад з весни 1873 р. Чубинський звернувся до керуючого статистичним Комітетом і нового заступника голови Геогр. Т-ва П. П. Семенова, якого знав особисто, з листом, датованим 25 лютим 1873 р. [3]). Вітаючи його в зв'язку з цим обранням, він пояснював свою за кілька місяців перед тим висловлену думку про потребу організації (замість губерніяльних)

[1]) „Известия Р. Г. О.", т. X, ч. I, с. 1, засід. з 24.V.73 р. У тому самому засіданні Етнографічна Секція Т-ва призначила 500 крб. на екскурсію до Олонецького краю, не ставлячи про це питання в Раді Т-ва, як це було зроблено з заявою Костомарова-Чубинського. В справі подорожі на Кубань існує листування: І. Житецький, 5 листів П. П. Чубинського до М. І. Костомарова („За Сто Літ", 1929, кн. 4, с. 55—59).

[2]) Укр. движение как соврем. этап южнорус. сепаратизма, с. 60.

[3]) Зверху стоїть помітка: „Получено от г. Бока 29 мая 1873 г." Зареєстровано (в справі Р. Г. Т. за 1872-3 р., № 17) 30 травня 1873 р. на № 311.

ширших округових статистичних комітетів: „Коли б у формі спроби, закінчував він свого листа, утворилось управління статистичною частиною губерень Київської округи замість 5 губерських комітетів (Київського, Подільського, Волинського, Полтавського, Чернігівського), я прохав би доручити мені управління цією установою і певен, що повів би справу задовольняюче". На цьому листі Семенов поклав олівцем резолюцію: „без последствий", — і дійсно чернетки відповіді не знаходиться в справі [1]).

Дозволивши відкрити Відділ завдяки енергійним клопотанням ген.-губ. Дондукова-Корсакова (Кістяківський під датою 17/29.IV.75 так схарактеризував його у свойому Щоденнику з 1875 р.: „Дондуков — человек порядочный, не расположенный полицействовать в наш век всяких подозрений и реакции), Центр покладався на місцеву адміністрацію й на потрібне керівництво справами Відділу з боку „благонамеренной" з його погляду групи членів, як Галаган, Борисов та інші. Це ми виразно бачимо як з неопублікованого ще досі листування між Галаганом і Семеновим, на якому маємо тепер докладніше зупинитися, так і з тієї примітки-характеристики Галагана, яку подав 1896 р. в II т. своєї Історії Геогр. Т-ва Семенов, оповідаючи на ст. 488 про утворення Півд.-Зах. Відділу: „Достойный председатель Отдела Г. П. Галаган", знаходимо в зазначеній Історії Геогр. Товариства, „— бывший член редакционных Комиссий по крестьянскому делу, впоследствии член Государственного Совета, один из богатых землевладельцев Малороссии, потомок одного из двух малороссийских полковников, привелших Петру Великому перед Полтавскою битвою свои верные полки, несмотря на измену гетмана Мазепы". Ось якими історичними трохи наївними довідками змагався виправдати Семенов свого попередника в керівництві Геогр. Т-вом Літке, що необачно, на думку тодішніх і пізніших петербурзьких та київських українофобів, погодився й підтримав відкриття Відділу в Киеві.

Але Г. П. Галаган, людина цілком певна з урядового погляду, належав разом з тим до тих співзвучних сприяючих українству кіл, про які згадував вище Ф. К. Вовк. З молодих років він

[1]) Свій погляд на ролю Чубинського у Відділі Семенов висловив у великому свойому листі до Галагана, відповідаючи на його приватне повідомлення про відкриття Відділу й обрання його на Голову. Лист цей, що його ширше наведемо далі, не був опублікований і переховується в Рук. Відділі В. Б. У., III, 365. Вияснюючи свої думки про статистичні розвідки, Семенов писав: „На кого в каком случае возложить ответы на предложенные вопросы — это зависит от талантливости главных деятелей Отдела, и в этом отношении Чубинский может принести огромную пользу, так как он своею живостью сумеет расшевелить местных деятелей". І трохи далі: „Чубинский сделал чрезвычайно много (в экспедиции. Ф. С.) и матерьялы, хотя и не отвечающие всем задачам исследования, чрезвычайно обширны. Спасибо ему за то, что он сделал; нужно же было оставить и крупные пробелы для их выполнения деятельностью целого Отдела".

виявляв інтерес до вивчення української старовини й етнографії, володів українською мовою, користуючись нею в певній частині свого листування, напр., в кінці 40-х років; був редактором, як знаємо, етнографічної секції в „Комісії опису губерень Київської округи", був сам і його дружина щирим приятелем Т. Г. Шевченка. Його вважали за принятного в тодішніх обставинах голову Відділу і в українських колах. Ф. К. Вовк у своїй статті про Чубинського (в „Укр. Жизни", 1914, ч. І, с. 48), згадув про Галагана такими словами: „Наступні засідання відбувалися в приміщенні Галагана, в садибі Колегії. Г. П. Галаган, один із нащадків колишньої козацької старшини і дуже багатий поміщик, був людиною освіченою й видатним діячем селянської реформи. Являючи собою виключення, він був одним із не багатьох українських панів, що не лише не стидались свого українського походження, але завсіди маніфестували свої українські симпатії. Він цілком підходив до тої ролі, яка йому випала, був прекрасним головою Відділу, дуже щиро співчував його завданням і навіть захоплювався ними[1]). Але, як виявилося пізніше, він не вумів бути досить незалежним, коли це було потрібно, і подав до демісії в той момент, коли певна твердість з його боку могла б врятувати існування Відділу".

Через місяць після відкриття Відділу 14 березня 1873 р. Г. П. Галаган звернувся з докладним приватним листом[2]) до П. П. Семенова, бажаючи в інтересах роботи Відділу нав'язати з ним безпосередній особистий за'язок і дізнатись про його думки щодо Київського Відділу Т-ва. Згадавши в першій частині свого листа про свою велику переобтяженість роботою[3]), він просив уваги до справ Відділу й підтримки їх в міру можливости. Згадав він тут також і про свій давній інтерес до географічних дослідів особливо по відділу етнографії, признавався, що за останній час занедбав ці студії й йому треба ознайомитись з сучасним їх становищем.

Далі він перейшов до вияснення своїх поглядів на значіння й напрямок роботи Відділу, трохи відвертіше і докладніше висловлюючи свої думки, ніж це він зробив у своїй промові на засі-

[1]) Для характеристики Галагана з боку його українських симпатій заведемо коротенький уривок з його неопублікованого листа до М. Юзефовича в 1860 р.: „Белозерский, вероятно, уже послал Вам свой ответ, писав Галаган, в котором, как мне говорили, соглашаясь с Вами в главных Ваших мыслях, он старается защитить малороссийский элемент от той второстепенной роли, которую Вы ему даете, и доказать его племенную и историческую самостоятельность. Я со своей стороны, признаюсь, никогда и ни за что не могу изменить своей глубокой любви к родному племени" (Рук. Відд. ВБУ. Ш, 169).

[2]) Зареєстровано в архівній справі Р. Г. О. за № 205, 11 квітня 1873 р.

[3]) Він був Попечителем Колегії в Києві, що її заснував, Головою з'їзду мирових суддів і Шкільної Ради в Сокириицях на Прилуччині, організатором тамтешньої Ощадної каси, заступником Голови Київського Відділу Слов'янського Комітету.

данні Відділу 6 березня[1]). Тут він повторив внову, що „нужно строгое отрешение от предвзятых мыслей или тенденций... и благонадежные во всех отношениях исполнители..., чтобы не поставить себя в какое-либо щекотливое положение относительно администрации или различных направлений, столь резко выдающихся в обществе такого края как здешний". З листа дізнаємося, що з Чубинським він познайомився лише в день відкриття Відділу, і вже наступного дня той виїхав із Києва на цукроварню, якою адміністрував. В останній частині листа Галаган звертається з проханням допомогти йому порадами, повідомити, на яку матеріяльну підтримку може Відділ сподіватись, а також підтримати роботу Відділу, приславши потрібні йому видання Т-ва, що він потвердив і офіційним листом з 16.III. 73 р.[2])

Віце-президент Товариства П. П. Семенов відповів на цього листа цілою запискою (на жаль без дати), виправдуючи своє припізнення з відповіддю тим, що вона не могла складатись із „банальных фраз".

Після привітань і ділової частини листа, в якій повідомлялося про надіслання до Києва всіх видань Т-ва в двох примірниках, про можливість друкувати праці Відділу в Києві й Петербурзі й поради придбати для власної бібліотеки „Труды Западной и Хлебной экспедиции" та „Записки Відділів етнографії й статистики", він перейшов до тієї частини листа, яку почав словами: „Теперь исполняю Ваше желание побеседовать с Вами о характере предстоящей Отделу деятельности..."

Ця довга розмова була серйозно продумана раніш, ніж вона вилилась на письмі. Інтересна вона й тепер для нас з різних поглядів. Беручи до уваги зауваження Галагана, що йому було б інтересно знати тодішнє становище науки в галузі статистики й етнографії, Семенов в листі докладно обговорив досягнення методологічного характеру щодо статистики; переходячи до питання про етнографію, Семенов нагадав Галаганові його власну думку в листі до нього, що його погляд „несколько разнится от взгляда в этом отношении других местных деятелей" і запитував його: „Не сойдемся ли мы в наших взглядах по этому вопросу?..." Визначаючи в етнографічних дослідах чотири головні напрямки — антропологічний, філологічний, побутово-матеріяльний і побутово-духовний, він бачив завдання гідне Товариства й його Київського Відділу в тому, щоб звести до потрібної гармонії обидві сторони побутових етнографічних дослідів. Не задовольняючись цим, він намагався в своєму листі через Галагана вміло скерувати увагу Відділу перш за все на вивчення матеріяльної культури,

[1]) „Зап. Юго-Зап. Отд.", т. I, с. 13 — 15.

[2]) Зареєстрований в архівній справі Р. Г. П. в Ленінграді за № 296 від 21.III.73. Зверху зазначена резолюція: „Послать немедленно. П. Семенов". Очевидно, справа йде про надіслання книжок Галаганові.

й лнше після цього—духовної, підкреслюючи, що в „Трудах" експедиції Чубинського „неравномерность между разными частями исследования чрезвычайно велика", рекомендуючи „историко-географическо-археологические исследования с этнографическим оттенком, относящиеся к языческому периоду".

Мета цього обережного й змістованого „посланія" досить ясна. Автор його бажав відхилити інтереси й роботу Відділу від тих питань, що, як висловлювався Галаган у свойому листі, можуть поставити його „в какое-либо щекотливое положение относительно администрации"... [1])

10. Заходи до фінансового зміцнення Відділу щорічною субсидією.

Про діяльність Відділу протягом 1873 р. існує 4 офіційних звідомлення, з яких три надруковано,—а саме: а) Діяльність Відділу за перше півріччя його існування, Ол. Русова [2]) (21 ст. в шіснадцятку, з цензурн. дозволом з 25 червня 1873 р.); б) звіт за 1873 рік П. П. Чубинського (23 ст. + 2 в вісімку, датований 17 лютого 1874 р.); в) звіт Відділу в „Известиях Р. Г. О.", 1874 р.; г) звітний лист Президії Київського Відділу в 21 грудня 1873 р. до ген.-губ. Дондукова-Корсакова і супровідний лист останнього до Р. Г. Т-ва з проханням про щорічну субсидію Відділу в 2000 крб. У цьому листі коротко зазначено головні досягнення й труднощі, які існували для Відділу 1873 р.

Але раніше ніж подати в перекладі його зміст, додавши деякі важливі моменти з інших звітів і джерел, скажемо кілька слів про історію походження цього листа, що придасться разом з тим для характеристики фінансових взаємовідносин між Відділом і Центром.

На безпосереднє запитання Галагана в кінці першого його листа, в третьому пункті—оскільки Відділ міг би розраховувати в перші часи на матеріяльну підтримку Товариства власне для друку його праць—Семенов у свойому великому листі ухилився від прямої відповіді. Він сказав тоді, що є Відділи, які мають власні видання, друкуючи їх власним коштом, і передають до Товариства лише ті праці, яких не можуть самі піднятн. Існують інші Відділи, продовжував він, які зовсім не мають своїх видань, друкують протоколи в часописах, а всі інші праці пересилають до Товариства. В останньому випадкові Товариство бере на себе друк цих праць Відділів, зазначаючи походження їх, але вирішення про те, надрукувати чи не надрукувати прислані в такий спосіб статті, залежить від ухвали відповідних секцій Товариства".

[1]) Цікавий і важливий для історії етнографії зміст листа Семенова вимагав опублікувати його без скорочень (див. у „Додатках"). Він тим важливіший, що єдиний, який зберігся серед рукописів Г. П. Галагана до нашого часу. Там само читач знайде й не менш цікавий лист Галагана до Семенова.

[2]) В. Б. У., Відділ „Україніки", В. 18322 16.

Не маючи конкретної відповіді на це важливе для Відділу питання, Г. П. Галаган звернувся восени знову до Семенова з листом (чомусь його не було передано до справ у Архіві Відділу), в якому, очевидно, рішуче поставив питання про якусь субсидію, потрібну Відділові для друку його праць. Тоді Семенов негайно написав йому в свого боку листа [1]) (датованого 6 жовтня 1873 р.), в якому відверто висловив свою думку й подав навіть потрібну для одержання субвенції пораду.

Мабуть, Галаганові не дуже був до вподоби перший довгий лист Семенова, в якому відчувалась трохи нотка ментора, і він нічого не писав до Петербурзького Товариства аж до осени, що й зазначив на початку свого листа Семенов, сумніваючись навіть, чи було одержано в Києві його „длинное послание". Почуваючи, що далі ухилятися від прямої відповіді про урядову субвенцію для Відділу неможливо, він признався, що раніше він уявляв собі її як „единовременное пособие на определенное предприятие". „Але потреби Відділу, додавав він,—як живого організму, не чекають, і я бачу в Вашого листа, що Відділ, швидко поширюючись завдяки культурним зусиллям головних його діячів, вже відчуває потребу в постійних витратах на приміщення музею, бібліотеки й т. і. Тому я не тільки не висловлююсь проти клопотання про постійну субсидію, але готовий усіма силами сприяти реалізації Ваших бажань. Отже, говорить він далі,—поспішаю переслати Вам деякі практичні поради в цій справі. Щоб забезпечити успіх клопотання, мені здається потрібним: 1) щоб воно походило від протектора Відділу—кн. Олександра Михайловича (Дондукова)—через Центральне Товариство, а до цього дуже бажана його заява, написана безпосередньо до Президента; 2) слід докладно висвітлити потреби Відділу, праці, які він виконав, а також ті, що намічено в його пляні, важливість цих останніх для краю,—а також і сучасні його фінансові засоби; 3) треба, щоб заява на субсидію була в обмеженому розмірі, напр. не перевищувала 2000 крб.

За таких умов клопотання може мати шанси на успіх, хоч слід завчасу бути готовим і на можливість відмовлення, що часто залежить від тимчасового становища державної скарбниці. З мого ж боку, закінчив свого листа Семенов, Ви з певністю можете рахувати на повну підтримку клопотання всіма засобами, що від мене залежать, як і на мої зв'язки в Міністерстві Фінансів".

Коли фактичний керівник Р. Г. Товариства, віце-президент Семенов, хотів бути послідовним щодо своїх власних директив, які давав у свойому „довгому посланні" до Галагана, то він мусів підтримувати клопотання про фінансову субсидію Відділу,

[1]) Рукоп. Відділ В. Б. У., III, 364.

інакше на які ж кошти можна було провадити роботу в галузі матеріяльної культури, яку він так рекомендував, звідкіля брати кошти на музей, бібліотеку і т. і?

Його „практичні поради“ Президія Відділу виконала дуже уважливо й точно. Вона звернулася з листом до кн. Дондукова-Корсакова за підписом Галагана й Чубинського, в якому, йдучи за вказівками Семенова, подала в той же час звіт про свою роботу за перший рік існування Відділу і свої пляни на прийдешнє. Тому ми на них тут зупиняємось докладніше.

„За перший же рік свого існування, читаємо в листі Президії до Центру, Відділ виявив свою діяльність у всіх тих галузях, що становлять його завдання. Він устиг скласти й розповсюдити докладні програми для збирання відомостей про країну, що викликало вже надіслання до Відділу різних матеріялів. У своїх засіданнях Відділ вислухав 10 рефератів, що стосуються до країни, природничого, історичного, статистичного й етнографічного змісту, що дало змогу в сучасний момент приступити до друку 1-го тому „Записок“, при чому значна частина праць і матеріялів залишається для прийдешніх видань. Відділ заснував етнографічний музей, куди вступило вже до 800 предметів. Він узяв діяльну участь в підготуванні справи перепису в м. Києві і взяв на себе опрацювання тих даних, що їх було здобуто. А тим часом, переходять автори листа до висвітлення прикрого матеріяльного стану Відділу, В. С-ву відомі засоби Відділу. Членські внески не можуть ще бути в достатній кількості, і їх ледве вистачає на покриття поточних витрат, і коли б не 500 р., що їх пожертвували В. С-во, а також жертви тих, що їх Ви запрохали, то Відділ не мав би змоги приступити до видання своїх „Записок“. Він не має навіть кватирі для приміщення своєї канцелярії, бібліотеки й музею, що швидко збільшуються в своїх розмірах. В вищенаведених обставинах Відділ дозволяє собі прохати Вас, як свого протектора, виклопотати урядову субсидію в сумі 2000 крб. на рік“.

Далі наводиться остання, найважливіша частина листа також і з погляду одержання субсидії, а саме пляни Відділу на найближче майбутнє: „Ця субсидія“, пишеться в листі, „дасть Відділові можливість поширити свою діяльність. Тоді він матиме змогу найняти приміщення для бібліотеки й музею, постійно поповнюючи їх. Він матиме змогу видавати надіслані до нього праці й матеріяли, що стосуються краю, і нарешті зможе відрядити своїх членів для вивчення тієї чи іншої місцевости, побуту місцевого населення з того чи іншого боку“.

Одержавши 28 грудня (що зазначено нагорі) цього листа, Дондуков-Корсаков вже 4 січня 1874 р., за № 163 вислав його на ім'я Президента Товариства разом зі своїм власним листом, в якому писав: „Південно-Західній Відділ Географічного Товариства звернувся до мене з проханням виклопотати для нього дві

тисячі крб. щорічної субсидії для поширення його діяльности. Надсилаючи в оригіналі заяву Голови Відділу на прихильну увагу в. и. височества, вважаю за свій обов'язок посвідчити перед В. в. „о значительных трудах и деятельности Киевского Отделения“.

З нотаток олівцями різного кольору на маргінесах дізнаємося про долю цієї заяви, яке враження вона зробила, та які інстанції проходила: червоним олівцем (Семенова) написано: „В совет“, блакитним (мабуть ученого секретаря)—„Ни от С.-З. ни от Оренбургского не было оффициальных ходатайств, подобных настоящему, а только из С.-З. был отзыв, что деятельность его развивается медленно по недостатку средств“. Чорним олівцем (секретаря Ради): „В заседании Совета 4 февраля 1874 г. определено: просить В.-превосх. о получении (далі не розбірно, мабуть—согласия) В-го август. Председателя“.

Не зважаючи на всі заходи й на серйозне підготування справи з субсидією, Відділ щорічних 2000 із Державної Скарбниці не одержав. Вплинув тут на неґативне вирішення справи лихий тогочасний стан цієї скарбниці, чи наведене порівнання з іншими Відділами, чи ще й те, що не було приватного листа до „августейшего Председателя“, як радив Семенов, або причини, про які писалося лише по таємній лінії — точно не знати. Швидче всього, що вплинули всі вони разом.

Київський Відділ, не зважаючи на це, всеж розгортав свою працю далі. Листування це і особливо листа, якого назвали ми вище „звітом“, наведено не лише для того, щоб характеризувати фінансові відносини між Центром і Відділом, а також, щоб виявити ті пункти й моменти роботи за 1873 р., які самі учасники її вважали за найцінніші, бо говорили й нагадували про них людям, з боку яких могли чекати більше критики й зауважень, аніж похвал і підтримки.

11. Програми, музей і доповіді.

Перший пункт, про який згадується в листі - звідомлені, пересланому до Петербурґу через генерал-губернатора, — це складання й розповсюдження програм для збирання відомостів про південно-західній край.

Докладніші, хоч і невичерпні відомості, як про цей момент, так і про інші, що згадуються в листі, знаходимо в звітах Русова, Чубинського й протоколах зборів, що надруковані в „Записках“. Звідтіль і візьмемо потрібний нам для повноти картини фактичний матеріял.

У звіті Русова (с. 3) за перше півріччя знаходимо пояснення, чому саме Відділ надавав такого значіння програмам і так поспішав підготувати їх для розповсюдження. Слід тут зазначити, що перші сторінки цього звіту скомпоновані з промов Чуби-

ського й Галагана, що були виголошені на двох перших засіданнях Відділу (13 лютого й 6 березня 1873 р.) й надруковані в першому томі „Записок". Повторюючи Галаганові слова, що „користаючись друкованими матеріялами, де факти, цифри й висновки, які з них робляться, затемнені й навмисно заплутані підо впливом цілком протилежних напрямків, що виникли з боротьби національної, релігійної й соціяльної, — автор звіту, продовжуючи цю думку, робить такий висновок, якого не було у Галагана: „Той хто їх вивчає", писалось у звіті, „знаходиться в становищі подорожнього, що заблудився серед степів невідомих йому країн, де здогади або евавільні міркування ніяк не поможуть йому вийти із трудного становища. Існує один радикальний засіб виплутатись із такого становища, це зібрати можливо більшу кількість фактів безпосередньо з галузі, що її вивчається. З'являючись у всій своїй чистоті й не підфарбовані суб'єктивними поглядами посередників в друку, своєю кількістю вони приводили б усіх до тих самих висновків і результатів... Тому першим завданням Південно-Західнього Відділу, — зараз же після зусиль підібрати потрібну бібліотеку, — було опрацювати програму для збирання фактів з галузі географії, етнографії й статистики краю".

На першому ж засіданні було доручено Чубинському скласти програму для збирання статистичних та етнографічних відомостів, яку він і підготовив уже на наступне засідання вкупі з Русовим. Але її було визнано занадто короткою [1]), бо вміщалась вона на двох сторінках, і тому 6 березня було утворено цілу комісію під головуванням В. В. Борисова для складання поширеної програми. До складу її увійшли такі члени Відділу: Константинович (фізична географія), Русов та Вовк (етнографія), Рубінштейн (статистика), Житецький (мова). Кооптовано було ще до цієї комісії Вороніна й Бунге.

Більшу частину праці було закінчено на 4 червня, й Відділ ухвалив видрукувати її в кількості 1200 примірників і розіслати на відповідні адреси, а разом з нею й об'яву про збирання експонатів для етнографічного музею.

Комітет розпочав свою роботу з етнографії, розподіливши її на 10 відділів, кожний з яких мав ще й свої підвідділи. Після запитань про відмінні фізичні особливості населення йшла низка запитань, що характеризують риси народнього побуту. Сюди входили питання про житло, будівлі та всі зовнішні обставини життя: одяг, взуття, прикраси для голови та інші, про їжу, напої та ласощі, що їх уживає нарід. Питання, що стосуються до духовного життя, розподіляються на 6 відділів: 1) звичаї й обрядовість; 2) вірування, прикмети й забобони; 3) мова; 4) словесна народня

[1]) У протоколі засідання 21 квітня зазначено, що головна її хиба—у відсутності програми мови („Зап.", І, с. 19).

творчість; 5) народні знання; 6) мистецтво. Наприкінці вміщена низка питань про історичні й археологічні рештки старовинного народнього життя [1]).

Використано було відповідні програми Рос. Географ. Товариства, й ті, що їх раніше склали Дабіжа-Метлинський, Журавський, Чубинський та інші.

Для розповсюдження цих програм вирішено було звернутись до начальників 5 губерень Київської округи з проханням дати розпорядження про надрукування їх у місцевих „Губерн. Ведомостях", а також увійти безпосередньо в контакт і порозуміння з редакціями Київських газет і журналів, щоб вони надрукували хоч би в витягах цю програму і розіслали її разом із своїми виданнями.

Разом з програмами розсилались об'яви й про збирання предметів для етнографічного музею, і в кінці року набралось уже 800 експонатів. В № 67 „Киевлянина" був надрукований реєстр тих предметів, що перш за все були потрібні для музею. В основу цієї об'яви була покладена аналогічна об'ява, що її виробило Центральне Геогр. Товариство в Петербурві.

Першими дарунками, що викликали ухвалу Відділу заснувати етнографічний Музей, були: а) моделі вітряка, ткацького варстату, плуга, рала, борони, воза, саней (ґринджоли), що їх пожертвував інжен.-мех. В. П. Гарін; б) модель чобіт і ножа-чепелика (М. Ф. Семиренко); в) рушник і 7 етногр. картин тушем і фарбами з побуту Полісся (П. П. Чубинський). Найціннішими речами, що їх одержано після розсилки об'явн [2]) про збирання в 1873 р., були, окрім вище зазначених моделів, колекції фотографій Корниша, малюнків різних будівель Е. А. Русової та народніх мережок С. Ф. Ліндфорс. Відділ уважав за можливе організацію повного музею, маючи на думці аналогію, що в невеличкому на 2 тисячі населення чеському місті С.-Мартоні музей був утворений в спеціяльно для нього збудованому 3-х поверховому будинкові.

В балянсі діяльности Відділу за 1873 р. зазначалось 10 доповідів [3]), короткий зміст яких і характеристику подано в І-му томі

[1]) У програмі з етнографії, що надрукована за ухвалою Відділу в 16 травня 1875 р., той самий матеріял укладався в IX відділів на 104 ст. шіснадцятки (ВБУ, Україніка, А. 16210).

[2]) Складено її в тій самій комісії, що складала й етнографічну програму. Надруковано окремою відбиткою на 8 ст., тираж 1200 прим., а також і в „Киевлянине", № 67. Поділялася вона на такі частини: вступ (с. 1—4), географічний відділ (с. 4—5), відділ етнографічний: A) житло й будівлі, B) одяг, C) хата й домашнє приладдя, D) струмент і речі для різного вжитку, E) сільск.-госп. приладди, F) вози, G) судна та їх приладдя (с. 5—8). Із предметів, що їх зібрав Відділ, майже нічого не залишилося до нашого часу.

[3]) За протоколами, прочитано їх було 9. Реферат Чубинського про прислів'я, прочитаний 14 листопада, не був надрукований, але у відділі географії й природознавства додано дві ботанічні розвідки: А. С. Роговича, Опыт словаря народных названий растений Юго-Западного края й Ф. К. Вовка: Список растений с народн. назв., доставленных М. Ф. Семеренком.

„Записок“ і в звітах, а повністю надруковано їх у другій частині того ж таки I-го тому „Записок“. Тому подаємо тут лише їх назви в тому порядку, як вони зачитувалися на засіданнях. 12 квітня: 1) В. Б. Антонович, О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст.; 2) П. П. Чубинський, Несколько народных исторических преданий и песен (запись автора). 4 червня: Н. Я. Яснопольський, Об условиях торговли Юго-Западного края и Малороссии с Северо-Западными и в особенности польскими рынками. 28 вересня: Ол. Ол. Русов[1]), О жизни бандуриста Остапа Вересая и произведениях народной литературы, им исполняемых. М. В. Лисенко, Об особенностях малорусской музыки, в особенности исторических песен и дум. 14 листопада: П. П. Чубинський, Понятия и представления Южнорусского народа о светилах, выраженные в пословицах и поговорках. 18 листопада: А. Класовський, Некоторые данные для климатологии Киева. 3 грудня: Ф. К. Вовк, О сельских ярмарках и о значении их для изучения кустарной промышленности. П. П. Чубинський, Село Сокиринцы и Сокиринское ссудо-сберегательное товарищество.

Як було зазначено, всі ці доповіді, за винятком одної, були надруковані в II-й частині I-го тому „Записок“ (с.с. 89—368). У першому його відділі надруковано протоколи засідань (с.с. 1—88), а в третьому (с.с. 1—62) матеріяли: а) думи й пісні бандуриста Вересая (з його портретом); b) ноти до репертуару Вересая; с) пісня про панщину (студ. М. Біликського).

На початку свого „Звіту“ за 1873 р. Чубинський подав, що діяльність першого року існування Відділу не залишилася без оцінки: праці Класовського й Русова Рос. Геогр. Т-во відзначило срібними медалями, а I-й том „Записок“ було зустрінуто дуже прихильно великою кількістю рецензій у пресі.

12. Особовий склад Відділу наприкінці 1873 р. та його матеріяльне становище.

Далі в діяльності Відділу за перший рік його існування стоїть за порядком, що його додержувалася Президія Відділу в листі до Дондукова-Корсакова, матеріяльне і взагалі зовнішнє становище Відділу.

В кінці року Відділ складався вже з 102 членів, із яких 57 перебувало в Києві, 45 поза ним. Завдяки прихильному ставленню до Відділу кн. Дондукова і з його підтримкою набралося навіть тринадцять „членів-соревнователей“ [2]), що імenувалися „почесними“

[1]) Ці доповіді Русова й Лисенка надруковано в I-му томі „Записок“ під трохи іншими назвами.

[2]) Галаган Г. П., гр. Браницький В. В., гр. Бутурлін Д. П., Тарновський Я. В., Константинов В. А., Доппельмаєр Г. Г., Терещенко Н. А., Терещенко Ф. А., Фіхтенгольц С. Я., Бродський И. М., Енна Ф. М., Беккерс А. К. і Понятовський Ц. Ч.

в Комісії для опису губ. Київ. шк. окр. Платили вони одноразово по 300 крб. Пізніше прилучився ще лише один Симиренко (5 липня 1874 р.). В засіданні з 6-го березня було ухвалено мінімальний внесок з боку дійсних членів — 5 крб. Тоді ж таки вирішили, вважаючи на дуже обмежені засоби Відділу, з подякою прийняти пропозицію Голови про приміщення бібліотеки Відділу в нього на приміщенні, а зборів Відділу—або в нього, або в контрольній палаті, за пропозицією його заступника Борисова. Річні Збори мали відбуватися щороку 1-го лютого.

Дефіциту як цього року так і пізніше Відділ, завдяки ощадності й перебуванню в приймах, не мав [1]), але брак урядової субсидії мусів відбиватися на видавництві, що його й констатувала своєчасно Президія. Треба було передбачати також, що на наступні роки не відновляться внески „почесних членів“, що протягом першого року дали 3600 крб.

Тому певно в одному з своїх листів до П. П. Семенова Чубинський перепитував його й прохав „прискоряти справу про призначення субсидії“. „Відділ“, подавав він, „енергійно працює й шкода, що він не має засобів, щоб найняти собі приміщення для бібліотеки й музею“ (24. III. 74). Але негативне вирішення в цій справі було ухвалене в Петербурзі вже 4. II. 74.

Не зважаючи на невідрадний грошовий стан, Відділ аж до самого свого закриття не вислав нічого для друку до Петербургу. Він не захотів підлягати непевній цензурі й контролеві тодішніх керівників центрального Товариства.

13. Зв'язки Відділу з науковими установами й Західньою Україною.

Лише в друкованому звіті Чубинського за 1873 р. (с. 5) коротенько згадується про ті зв'язки, які Відділ утворив з іншими науковими установами російськими й закордонними, особливо для обміну виданнями і взагалі для організації своєї бібліотеки. Але

[1]) Баланс за 1873 р. було зведено такий:

Прибутки:

Від кн. Дондукова-Корсакова	500 крб.	— к.
„ 12 членов-соревнователей	3600 „	— „
„ дійсних членів щорічні внески	422 „	— „
„ відсотків на капітал у банках	63 „	49 „
Разом	4585 крб.	49 к.

Видатки:

Канцелярські й друк програм	393 крб.	$5^1/_2$ к.
Видання I-го т. Записок і брошури про Вересая	248 „	50 „
Шафи й вітрини для Музею й бібл.	273 „	50 „
Разом	915 крб.	$5^1/_2$ к.

Готівкою залишилося 3670 карб. $44^1/_2$ к.

в дійсності Відділ мав тут великі успіхи й досягнення, які не можна обминути мовчанкою.

Вже на другому засіданні 6-го березня до протоколу було занесено, що після обговорення питань господарського й фінансового характеру, за пропозицією Голови, намічалися засоби, як Відділ міг би увійти в живий зв'язок з іншими науковими установами, програма й мета яких більш-менш наближалася до роботи Відділу. Тоді ж був ухвалений список тих внутрішніх установ, з якими слід було нав'язати контакт, і перш за все прохати про висилку їхніх видань [1]).

На початку літа з'явилася можливість утворити безпосередній зв'язок з закордонними науковими установами й окремими діячами. Першу звістку про це маємо з неопублікованого листа Русова до секретаря Географічного Товариства, що датований був 28 червня 1873 р.: „В сучасний момент, писав Русов, я їду за кордон і бажав би звернутися до тамошніх етнографів і філологів, як Гаттала, Миклошіч, Бучинський, Ягіч та інші з проханням взяти участь в працях нашого Відділу в галузі етнографії або філології: деякі праці цих осіб вповні дають право бути членами Відділу і при бажанні з їх боку вони легко можуть бути корисні, надсилаючи до Відділу свої праці. Будьте ласкаві мене повідомити, якого порядку звичайно додержується И. Рос. Географічне Товариство, тому що я не знайшов ніяких вказівок на це ні в Статуті, ні в „Известиях" Г-го Товариства.

Прошу ласкаво адресувати (відповідь) до Відня на Poste-restante

А. Русов" [2]).

[1]) Із інших відділів Географічного Товариства деякий інтерес до заснування й діяльности Відділу в Києві виявив Північно-Західний Відділ із своїм осередком у Вільні. У відповідь на повідомлення про відкриття Київського Відділу, Президія Північно-Західнього Відділу листом з 5 травня 1873 р. „вважала за обов'язок вітати свого нового співбрата й висловити повне співчуття до успішного розвитку його діяльности щодо обслідування краю, багатьма сторонами близького в умовах свого громадського устрою до Північно-Західнього". Надсилаючи разом із цим листом протоколи Засідань і опрацьовані за два останні роки програми, в Вільни прохали „висловити свою думку щодо тих питань, які в них опрацьовують, і поінформувати про ті завдання, які ставить перед собою Півд.-Зах. Відділ". Приблизно через рік (25.III.74) керуючий справами звертався до Чубинського з проханням надіслати докладніші інформації про переведення одноденного перепису в Києві, аніж це було надруковано в II-му томі „Записок", тому що за пропозицією ген.-губернатора подібний перепис мав бути переведено також і у Вільні. Через чотири дні (29.III.74) голова Відділу також звернувся з аналогічним проханням до Галагана. 24 квітня керуючий справами повторив своє прохання й запитував, скільки коштував перепис у цілому, а також і по окремих статтях. На цьому й припинився взаємний інтерес між двома близькими своєю програмою Відділами. П.-З. Відділ у відповідь на перше привітання й заклик до співпраці з боку Вільни ухвалив на свойому засіданні 4-го червня 1873 р.: „Вислати Програму для збирання етнографічних відомостей, що підготовлюється, а також поінформувати про інші праці, які Відділ розпочав" („Зап.", I, с. 22).

[2]) Невідомо, чи дістав яку відповідь на цього листа Русов — чернетки її серед паперів нема.

У протоколі зборів Відділу 23 вересня занотовано враження й ті заходи, які поробив Ол. Ол. Русов для утворення зв'язку з закордонними науковими установами: „Підчас закордонної моєї подорожі по слов'янських землях, говорив він, яку я відбув літом цього року, я мав нагоду ближче ознайомитися зі змістом видань і напрямком діяльности так званих слов'янських матиць та інших слов'янських наукових товариств. Всі майже слов'янські вчені установи розробляють гол. роб. матеріяли етнографічні й статистичні. Голови матиць, редактори слов'янських часописів з таким національним напрямком, з яким мені довелося зустрітись, як Мілетич, Рачкій, Сушкевич, Пауліні, Юрчич, міністр нар. осв. в Сербії Новакович, він же й видавець „Гласника Српского ученого Друштва" й інших — всі з ентузіязмом дізналися про відкриття нового Відділу И. Рос. Геогр. Т-ва в Києві, в тому місті що нагадує кожному Слов'янину старе походження його племени, і взаємне родство окремих галузів слов'янського світу. Всі вони висловлювали своє сердечне побажання утворити зв'язок з новим Віділлом И. Р. Г. Т-ва, подібний до тих, що існують у них з центральним И. Р. Г. Т-вом, яке обмінюється виданнями зо всіма слов'янськими матицями".

Далі Русов подав конкретні пропозиції такого змісту: 1) „чи не знайде Відділ потрібним звернутися до слов'янських наукових товариств, матиць і редакторів журналів з національним слов'янським напрямком, прохаючи пожертвувати до Бібліотеки Відділу, що утворюється, свої старі видання й обмінюватися на видання Відділу в прийдучому; 2) чи не знайде Відділ потрібним у цьому випадкові найбільше уваги звернути на Галичину й Буковину, на ці найрідніші в цьому відношенню, але найменш відомі країни із всіх австрійських слов'янських земель, звідкіль уже офіровано дві посилки неопрацьованих матеріялів для Відділу [1]). На мою думку, зазначав він від себе, слід в Галичині й Буковині прохати не лише Львівську Матицю, Товариство „Просвіти" й Інститут Оссолінських про надсилання їх видань, але також і редакторів таких періодичних видань, як „Наука", „Правда", „Слово" і т. і. У всіх цих виданнях, окрім нецікавої для Відділу полеміки партій різних напрямків, знаходиться величезна кількість етнографічних і статистичних матеріялів, що будуть дуже важливі для порівняльних праць, що Відділ переводитиме на підставі зібраних у себе матеріялів" [2]).

Чубинський додав ще певну низку місцевих і російських видань до того списку, який було складено на засіданні 6 березня. Відділ ухвалив прийняти пропозиції Русова й Чубинського [3]).

У протоколі того самого засідання з 23 вересня 1873 р. в § 6

[1]) Бучинського й Стефановського. [2]) „Записки". Т. I, с. 12. [3]) „Записки" I, с. 32—33.

записана пропозиція М. П. Драгоманова „обрати своїм членом талановитого буковнисько-руського поета й белетриста Йосипа Федьковича, що він мотивувавв особливою потребою для Відділу мати здібного співробітника в Прикарпатській Русі“. На думку Драгоманова (арґументацію пропозиції якого подаємо тут в перекладі), „до недавнього часу етнографічним дослідам в Південній Русі підлягала виключно Наддніпрянщина... Західні землі її стали помітно досліджуватися лише в збірниках пісень Костомарова, Головацького та в матеріялах, що їх зібрав Чубинський... Слід зазначити, говорив Драгоманов, що в згаданих піснях і переказах майже завсіди варіянт тим інтересніший в історичному й археологічному відношенняк, чим він західніший. Тому-то й особливо цікаві варіянти Прикарпатської Русі, що й цілком зрозуміло, коли пригадаємо, що гірські країни мають взагалі більше умов для збереження слідів первісної культури й переказів. Прикарпатська Русь ближча до південно-західних слов'янських і не слов'янських країн, а тому й повинна мати більше аналогій з іншими країнами, між іншим і з тими, в яких утворились релігійні рухи, відомі під іменем богомильства (у Болгар, Сербів і т. і.) і, окрім того, вони менше підпали втечам населення, яких зазнала Україна“.

„Приймаючи до уваги всі ці обставини, продовжував він, Південно-Західній Відділ повинен звернути увагу на етнографічні матеріяли Галичини й Буковини і придбати там співробітників. Що стосується до Федьковича, то рідко вустрічається в одній особі стільки потрібних для етнографа здібностей: покодженням з народу, він володіє достатньою освітою й чужоземними мовами; німецькою пише для друку; окрім того, з музикою він ознайомлений настільки, що видав збірник дитячих пісень. Живе він в більшості на селі, серед народа. У Львові я мав честь його зустріти, й він висловив згоду допомагати Геогр. Т-ву.“

Після переведеного голосування Федьковича було обрано на дійсного члена Відділу.

У своїх спонинак, що в наведеній нижче цитаті стосуються до 1871—1872 р., С. Ф. Русова-Ліндфорс говорить: ...„Як часто серед сміку, жартів усіх окоплювала безсила злоба на переслідування (українського слова), на ту непотрібну силу (утисків) адміністрації. Вабила Галичина, де вже прокидалася національна свідома праця майже без перешкод з боку уряду, і Русов, Драгоманов, Лисенко вже мріяли про літні подорожі в „Европу“, мріяли увійти там у зносини з Галичанами, з Слов'янами“...

Ми знаємо, що мрії не залишилися мріями, що цих трое людей зуміли встановити пізніше справжній зв'язок з Західньою Україною. Найменше відома з цієї сторони роля Русова. І от із його вище наведеного листа до Петербурзького Геогр. Т-ва і з протоколу бачимо, як розумно й тактовно намічалося й провадилося у Відділі зближення з Західньою Україною. Як в листі, так в засіданні 23 вересня говориться більше про слов'ян Австро-Угорщини взагалі, і в листі Русова згадується лише одно українське ім'я Бучинського на три слов'янських. Цілий лист взагалі й зокрема прокання надіслати відповідь на poste-restante у Відні має якийсь „дипломатичний“ характер. Окрім конкретного запитання висловленого в другій частині листа, чи Геогр. Т-во має право одержувати книжки з закордону без цензури[1]), Русов ніби хоче уникнути можливих в прийдешньому закидів Відділові за утворення зносин з закордоном і особливо з Галичиною без порозуміння з Центром.

В засіданні Відділу і Русов і Драгоманов докладно арґументують потребу нав'язати зв'язки з західніми українськими землями, обміркувавши очевидно наперед кожну свою думку і навіть слово й пам'ятаючи, що при обговоренні такого питання за ними стежать з обох боків кордону. Ось чому тут Драгоманов наводить цілий витяг із своєї статті „Малороссия в ее словесности“, що була надрукована у „Вестнику Европы“ й докладно характеризуючи літературно-наукове значіння Федьковича, згадує навіть про те, що він пише німецькою мовою для преси. Вони завсіди пам'ятали й відчували „непотрібну силу утисків адміністрації“ й небезпеку з різних боків для Київського Відділу.

Щоб висвітлити деякі з цих небезпечних моментів, доводиться хоч в коротких рисах згадати про тодішній стан колишньої Австро-Угорської монархії.

Після поразки при Кеніґґреці й Садовій (1866 р.) Австрія опинилася поза Германським Союзом, але не зважаючи на це з грудневою конституцією 1867 р. німецько-буржуазна централістична система досягла свого апоґею.

Польська палата, що після революції 1863 р. перейшла до „реальної“ політики, здобула 1869 р. для себе повну гегемонію в Галичині. Уступки корони щодо Угорщини (1867 р.) й Поляків (1869) мали своєю підставою думку, що Габсбурґи ще не втратили остаточно своєї позиції в Германії. Мріяли про реванш відносно Прусії в союзі з Наполеоном III-м. Але перемога Прусії над Францією 1871 р. зараз змінила погляди Австрійського двору на політичну вартість тієї чи іншої нації. Успіки Бісмарка примусили Габсбурґів перенести центр своєї монархії до Будапешту.

Німці, на яких в Австрії звикли дивитись як на державну націю, негайно перейшли на становище „нації неблагонадійної“.

[1]) „Повідомте також мене, додавав Русов, який існує в І. Р. Г. Т-ві звичай щодо книжок, які одержуються з-за кордону: чи підлягають вони „одобрению предварительной цензуры“, чи Геогр. Т-во, як і інші наукові установи, користається правом одержання книжок без цензури. Одержуючи в прийдешньому подібні книжки, як уже мені й трапився випадок, я не мав би тоді зваг ъ“ (Автограф Русова в 28 червня 1873 р. в Архіві справ Відділу в Геогр. Т-ві в Ленінграді).

Набирає сили слов'янська федералістична й клерикальна політика. Утворюється дві партії, й обидві вони повинні шукати підтримки або на верхах, у корони, або в низах, серед народу.

Під враженням об'єднання Германії 1871 р. уряд переходить від ліберального міністерства до рук феодалів. Вони домагаються поширити права ляндтаґів і богемський ляндтаґ за рескриптом відновляється в своїх попередніх правах. Чехи раптом стають в центрі політичного життя й фаворитами уряду. Але під впливом придворних інтриґ їх відштовхують назад. Мадьяри заявляють протест проти „федералізації" австрійського державного ладу і Австрія повинна залишатись німецькою, Угорщина — мадьярською державою! Німецька ліберальна партія знову закріпляє свої позиції. 1872 р. вводиться система безпосередніх виборів до Райхсрату, яка підриває значіння ляндтаґів; Чехи повернулися до своєї попередньої політики бойкоту й Ріґер вробив свою прощу до Москви [1]).

Галичина, як зазначено, починаючи вже з 1867 р. попала цілком в польські руки, під владу польського сейму, польської „ради шкільної" і т. д. Інертніші українські елементи змінили леґітимістичну австрійську леґенду на леґенду про руського царя, що кінець кінцем виведе „Галицьку Русь" з польського полону, приєднавши Галичину до Росії. Під впливом цих мрій, а пізніше конкретніших грошових „субвенцій" на руїнах старого леґітимістичного „рутенства" зростає „москвофільство". Але обіч нього під впливом демократично-народницького руху на Російській Україні виникає опір проти панування польської шляхти з боку українських народніх мас.

14. Остап Вересай.

Засідання 23-го вересня важливе ще одною постановою, що її ухвалив Відділ. Перед закриттям засідання Г. П. Галаган повідомив, що йому пощастило привезти до Києва з Прилуцького

[1]) Тодішню німецько бісмарківську й російську політику в своїх пізніших з 1888 р. листах до Суворіна („Україна", 1927, 4, с. 147) Драгоманов схарактеризував так: „Небось Бисмарк не дурак; у себя в Пруссии он германизует Поляков, а Австрию — авангард великого германизма, — он всетаки толкает на форму федерализма, в которой Габсбурги подбираются и к Эгейскому, и к Черному морю. А Ваш Катков (которого впрочем Вы когда-то бранили передо мною за то, что он не допустил 1863 г. Польшу, а затем и Россию до конституции) — обезьяна: выскочил в 1864 г. с фразою: „Почему мы не можем сделать с Польшей то же, что Франция с Ельзасом и Пруссия с Познанью?" Да на этом обезьянстве и построил всю политику России. Ну и дошло до того, что вот и Вы теперь обсуждаете возможность появления немецких чиновников на Днепре. — А между тем, если бы аграрные меры в Польше и Зап. Крае после 1863 — 64 гг., меры действительно оригинальные, повели за собою развитие местных племен, автономию земскую, политическую свободу общую, — тогда не было бы ни польского, ни болгарского вопроса в теперешней их форме, и кто знает, у с и д е л л и б ы н е м е ц к и й ч и н о в н и к д а ж е в П о з н а н и и и П р а г е".

повіту Полтавської губ. бандуриста Остапа Вересая [1]), якого членам Відділу певно буде цікаво послухати, а тому й пропонував зібратися в окремому засіданні, для якого прохати Русова й Лисенка, як компетентних у цій галузі людей, підготувати доповіді. Тому що подібні збори матимуть визначний інтерес, Голова Відділу визнав за доцільне зібратися в ширшому приміщенні, щоб, окрім членів, могли бути присутні й гості.

Збори ці відбулися через п'ять днів після постанови, 28-го вересня; присутніх було 27 членів і коло 80 гостей.

Русов прочитав, згідно з ухвалою, доповідь „Про життя бандуриста О. Вересая і твори народньої словесности, що він їх виконує"; Лисенко—„Про особливості української музики, історичних пісень і дум зокрема". Вересай проспівав, окрім дрібних речей, ще дві думи: а) про втечу трьох братів з Азова і б) про Хведора Безрідного.

Весь цей матеріял, що стосується О. Вересая, з великою кількістю нот надруковано в другій частині І-го тому „Записок" Відділу, с. с. 309—366; матеріяли — с. с. 1-52, ноти — 1-28. Видано його було й окремою брошурою разом з фотографією „останнього кобзаря", як характеризував Вересая Русов. Та сама фотографія зброшурована і в „Записках", т. І-й.

Із протоколу засідання Петербурзького „Отделения Этнографии" Р. Г. Т-ва дізнаємося, що 22 квітня 1874 р. було заслухано листа Русова, в якому він пропонував виписати на одно із засідань Вересая з тим, щоб мати можливість послухати його виконання Дум. Відділ етнографії ухвалив, що, беручи до уваги недостатність засобів Товариства, слід „предоставить вызов Вересая частному почину, признавая, впрочем, что было бы крайне желательно, чтобы Вересай был приглашен сюда по подписке между теми, кто считает его приезд интересным и необходимым".

Пізніше Вересая було запрохано приїхати до Петербурґу, й Русов прочитав там свою про нього доповідь перед виконанням Дум. Всі ці заходи Київського Відділу Геогр. Т-ва спопуляризували як самого Вересая, так і взагалі українських кобзарів, викликали широкий інтерес до них і бажання досліджувати їхнє мистецтво.

В діяльності самого Відділу, з погляду переведення його української програми музичні виступи відогравали помітну ролю. У своїх спомина С. Ф. Русова говорить про Лисенка: „Київська адміністрація вважала, що кожний концерт Лисенка не є лише музична розвага, а й суспільне явище, що в тяжкі часи заборони і слова і думки концерт Лисенка є демонстрація, а він сам є гасло... Мик. Вит. знав, що національне почуття мусить чимось

[1]) Ол. Ол. Русов у своїх споминах пригадує, що його привіз із маєтку Галагана Чубинський, поселив у нього й порадив записати весь його репертуар („Укр. Жизнь", 1914, ч. І, с. 40).

живитись, і що рідна пісня й є тією найліпшою поживою". Ми не потрібуємо пояснень, щоб зрозуміти, що таким самим гаслом був і кобзар О. Вересай [1]). Щасливий збіг обставин, що Вересая здавна знав і цінив Голова Відділу Г. П. Галаган, полегшував справу виступів його по великих містах.

Закінчуючи свого не раз вже згаданого листа з грудня 1873 р. [2]), Відділ намічав поширити свою діяльність в майбутньому, окрім збільшення видавництва, ще й можливістю в разі одержання субсидії улаштувати відрядження для вивчення окремих місцевостей і народнього побуту. Цього він не міг робити, не маючи урядової підтримки коштами.

15. Вшанування пам'яті Максимовича.

Останньою видатною подією в житті Київського Відділу за 1873 р., яку Відділ бажав скерувати на розбудження й підтримку культурно-національного українського почуття, було зв'язане зі смертю Михайла Максимовича ашанування його пам'яті.

На засіданні Відділу 18 листопада Чубинський заявив, що, беручи до уваги 50-літню працю М. О. Максимовича на користь вивчення тутешнього краю, що майже на чверть століття попередило заснування в Петербурзі І. Р. Г. Т-ва, й величезні заслуги покійного в тій галузі, що є завданням Відділу, чи не слід би клопотатися про відкриття підписки для утворення при Південно-Західньому Відділі капіталу, відсотки з якого послужили б премією імени Максимовича за найкращі праці з історичної географії, етнографії й філології України.

Присутні не лише погодились з цією думкою, але й зараз же підписалися на 112 крб. Коли взяти до уваги, що на засіданні було 18 членів, і тодішню вартість грошей, то доводиться визнати, що підписка почалася дуже успішно.

[1]) Ягіч у своїй статті в збірнику „Памяти И. И. Срезневского", 1916. с. 264–5, говорить, що навіть у цьому „літературному антикварі" заговорило живе почуття в 1874 р. у Києві під акомпанімент бандури Вересая під час археологічного з'їзду 1874 р. О. Терлецький у листі до Мел. Бучинського („Україна", 1927, 5. с. 47) писав у 1874 р. про Вересая: „Як він живо, з якою правдою й з яким великим артизмом декламує думи і з яким безграничним гумором співає жартовливих пісень. При його думах—вірте, що правду кажу—аж мені сльози в очах ставали, і увесь я дріжав як несамовитий. Огонь, брате, ті думи, що мусять у серці збудити праведну любов до народа, хоть би те серце було студене, як лід, і тверде як камінь..."

[2]) Останній у цьому році лист Відділу до Центру, що зберігся в архіві Т-ва (справа ч. 10. за 1873 р.), датований 21 грудня, підіймав клопотання про те, щоб обрати І. І. Фундуклея на почесного члена Т-ва, „за огромные услуги в деле изучения губерний Киев. учебн. окр. изданием на свой счет капитальных трудов по описанию Киев. губ." В засіданні Ради Т-ва 4 лютого 1874 клопотання це було поставлене на обговорення й винесено ухвалу „прийняти до відома".

В цій справі Президія Відділу звернулася до Центру 21 грудня з відповідним клопотанням, характеризуючи літературно-наукову діяльність Максимовича в той спосіб, що він написав „до 300 праць, що стосуються майже виключно археології, історичної географії, етнографії й філології краю, що є також завданням Відділу. Він один з перших видав багате зібрання історичних дум і пісень, він з'ясував багато історичних та історично-географічних питань, що стосуються цього краю".

Рада Р. Г. Т-ва відповіла на цього листа 6 лютого листом на ім'я Г. П. Галагана, зазначаючи, що цю заяву вона зустріла з повним співчуттям, але в цьому випадкові слід звернутися не через Товариство, але через ген.-губернатора, який від себе запитає Міністерство Внутрішніх Справ. Невідомо, чи справа ця продовжувалася в Міністерстві, але такої премії імени Максимовича не було утворено.

На урочистому засіданні пам'яті Максимовича було виголошено 4 промови: Драгоманова, Антоновича, Житецького й Левченка [1]); після кожної з них за пропозицією голови члени вшановували пам'ять покійного вставанням. Окрім того, П. Г. Житецький пропонував зібрати в бібліотеку всі твори Максимовича, а К. М. Феофілактов—видати їх друком. З цією метою було обрано комісію в складі К. М. Феофілактова, А. С. Роговича, П. М. Драгоманова, В. Б. Антоновича, П. И Житецького, М. М. Левченка й П. П. Чубинського. Як відомо, видано було три томи його творів, але видання доведено було до кінця вже після закриття Відділу в 1876 р.

На річних зборах Відділу, що відбулися 25 березня 1875 р., заступник голови В. В. Борисов сказав коротеньку промову, в якій підсумував те, що було прочитано в докладному звіті за 1874 р., що його склав Чубинський. І цього року Відділ не мав свого приміщення для бібліотеки й музею. І-й том „Записок" зустрів прихильне до себе ставлення з боку преси, й виготовлено було вже ІІ-й том. Але особливо підкреслено було два пункти: а) участь в одноденному перепису м. Києва 2-го березня й опрацювання зібраних матеріялів; б) участь в працях 3-го археолог. з'їзду в Києві, в тій його частині, що була завданням Відділу. Коротко зазначено, що до Відділу надіслано значні збірки матеріялів і що їх уже почали опрацьовувати [2]).

[1]) „Записки", т І, с. 68—82. Наприкінці своєї промови М. М. Левченко згадав, що завдяки Максимовичеві у „Киевлянине" з'явилася стаття Дешко про Закарпатських Українців, для якої він написав коротеньку програму.

[2]) Загальних зборів протягом 1874 року відбулося 6, і доповідів на них було прочитано 9, окрім численних рефератів членів Відділу, що розглянули надіслані рукописи. Назви доповідів такі: Драгоманов, О вариантах южно-русских песен и сходстве их с иностранными; Иващенко, Религиозный культ Южнорусского народа в его пословицах; Константинович, Некоторые данные о школьном деле в Юго-Зап. Крае; Чубинский. Несколько слов о положении

16. Київський одноденний перепис.

Важливим досягненням Відділу було переведення Київського одноденного перепису й опрацювання здобутих через нього матеріялів. Докладні відомості про підготування й організацію цієї справи було надруковано не лише в протоколах засідань, що були присвячені її обговоренню, але також і в спеціяльному виданні. Тому ми нагадаємо тут лише головні риси цієї важливої як для Києва так і для самого Відділу події.

Ініціятиву й думку про потребу перевести в кінці 1873 р. одноденний перепис у Києві подав ген.-губ. Дондуков-Корсаков. На загальних зборах Відділу 12 квітня, заслухавши доповідь д. чл. В. Б. Антоновича про підготування справи в Комісії, яку обрала Міська Дума, було ухвалено: Визнаючи, що подібні статистичні роботи за § 2 статуту цілком входять до програми діяльности Відділу, слід звернутися до начальника Краю з пропозицією своїх послуг в справі виконання перепису в тих його частинах, які буде знайдено можливим доручити Відділові. У офіційній відповіді з 2 травня було пропоновано Відділові опрацювати питання про одноденний перепис у Києві і після закінчення цієї праці повідомити про плян і програму перепису.

Складання такого пляну Відділ доручив спеціяльному комітетові на чолі з Чубинським, який складався з 6 осіб [1]): В. Б. Антоновича, В. Л. Беренштама, К. Н. Жука, В. А. Рубінштейна й Н. М. Яснопольского. Комітет мав передати на розгляд Відділу не пізніше 15 вересня докладний плян перепису й відповідну інструкцію для своєчасної подачі їх генерал-губернаторові.

Весною, коли була внесена ця ухвала, із загального числа 76 членів Відділу 50 перебувало постійно в Києві, і тому вважалося за можливе не лише взяти на себе переведення перепису, але й пізнішу редакцію матеріялів, що дійсно було потім виконано.

Плян Комісії про переведення перепису був надрукований у І-му т. „Записок" (с. 42—50) за підписами Чубинського, Антоновича, Ф. Вовка, Рубіштейна, й Беренштама. Він говорить про організацію установ, що мають переводити перепис, розмежування міста й найближчих околиць Києва, де переводитиметься перепис, час перепису і саму його техніку. Після розгляду цього докладу в офіційних інстанціях було утворено розпорядчий Комітет під головуванням Г. П. Галагана й заступника його В. В. Борисова.

крестьян собственников Юго-Западного края; Левченко. Некоторые данные о жилищах Малоруссов; Чубинский, Инвентарь крестьянского хозяйства; Ровов, Об опасности, угрожающей пчеловодству в Сосницком у., Черн. губ. от мух особого рода; Левченко, Некоторые данные о пище Южно-Руссов; Иващенко, О двух кобзарях Нежинского у.—Павле Братице (50 р.) и Прокопе Дубе (28 р.). „Звіт" занначке ще й повідомлення Лопачевского про Звичаї як ярмарку в Криниці, недалеко від Лубень.

[1]) У „Звіті" Чубинського за 1873 р. (ст. 20) К. Н. Жук не згадується.

Членами його були представники адміністрації, духовного відомства, військового й члени Відділу: Шульгин, Драгоманов, Беренштам, Русов, Завойко, Чубинський. Керуючим справами Комітету був Беренштам.

Відбулося 5 засідань Комітету, із яких на останньому головував кн. Дондуков-Корсаков. Перепис ухвалено було перевести 2 березня під керівництвом „наблюдательного комитета" із 29 членів Відділу [1]).

На цих загальних зборах Відділу 18 листопада 1873 р. вже не було серед присутніх Шульгина. В § 4 протокола цього засідання надруковано 29 імен членів, що утворили „наблюдательный комитет" для переведення перепису, висловивши на це своє бажання. Дехто з них і не був на засіданні той раз, бо тоді зареєстровано було всього 18 членів. Інші 5 членів, окрім Шульгина, що їх було обрано на попередньому засіданні до розпорядчого комітету, попали до „наблюдательного" 18 листопада. Пізніше на зборах Відділу Шульгина вже взагалі не бачили. Тим часом не маємо відповідних матеріялів, щоб вирішити або висвітлити питання, чому Шульгин не попав до „наблюдательного комитета": а) чи з якихось причин особистого характеру, хороби, або старшого віку; б) чи про його було забуто; в) чи в період між 14 вересня й 18 листопада він вияснив собі ворожу ролю Українців у Відділі й остаточно вирішив розпочати боротьбу з ними; г) чи він відмовився вступити до „наблюдательного" за переписом „комітету", бажаючи з боку стежити за роботою Відділу.

Тут безумовно трапилася якась „особиста історія", згадку про яку знаходимо у великій передовиці „Киев. Телеграфа" за 1876 р. з 30-го квітня в таких рядках: „Тут приєдналася щодо перепису одна обставина, інтимні подробиці якої можуть бути опубліковані лише з часом".

Вже згадувалося про підготовчу роботу до перепису, про утворення, за пропозицією ген.-губернатора, спеціяльної комісії, яка виробила плян, а інша ширша комісія переводила й самий перепис виключно силами членів Відділу [2]).

Не маємо тут потреби повторювати того, що докладно було надруковано про цей перепис в офіційних джерелах Відділу і в збірнику під назвою: „Киев и его предместья по однодневной переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-

[1]) В. Б. Антонович, А. Д. Антипович, В. Л. Беренштам, В. В. Борисов, П. И. Богданов, А. Т. Белоусов, А. Ф. Воронин, Ф. К. Волков, З Г. Грабовський, К. Н. Жук, С. В. Завойко, А. В. Ільницький, А. В Кисовський, Н. В. Ковалевський, М. А. Константинович, М. М Левченко, А. Ф. Ліндфорс, Н. В. Лисенко, О. Г. Лисицын, П. К. Любимов, А. В. Михайлов, К. П. Михальчук, И. П. Новицький, В. А. Рубінштейн, М. П. Старицький, А. Д. Синицький, А. Д. Ушинський, Г. Г. Цвітковський, П. П. Чубинський.

[2]) Загальна кількість їх збільшилася на 55 осіб і в цілому складалася з 145 дійсних і 14 членів „соревнователей".

Западным Отделом И. Русского Географического Общества, Киев, 1875, в 4-ку, с. LII + 401, ц. 3 р. с., а для членов 2 р. 60 к. с.". Зазначимо лише, що блискучій організації цієї справи у великій мірі допоміг не абиякий хист і попередній досвід Чубинського. У чому полягало головне досягнення цього перепису, про те дізнаємося з листа Чубинського до Семенова з 27 березня 1874 р., в якому він зазначав, що результати його виявили Київське населення „майже на 50% більшим, ніж рахувалося офіційно" [1]).

Після переведення перепису Дондуков-Корсаков писав між іншим голові Відділу: „Завдяки участі й допомозі членів Товариства, їх стараниям, а головне раціональним і культурним засобам виконання цієї нової для населення м. Києва справи, перепис закінчено без найменших труднощів і яких-небудь непорозумінь. Населення співчувало цій справі, що має, окрім наукового, ще й господарський інтерес для населення Києва. Тому вважаю за свій приємний обов'язок висловити Вам свою гарячу подяку, прохаючи передати її як всім членам, так і всім учасникам у переведенні одноденного перепису [2]).

В архіві Рос. Геогр. Т-ва в Ленінграді переховується окрема справа „О исходатайствовании высоч. наград членам Юго-Зап. Отдела Борисову, Завойко и Чубинскому за их труды в Киеве, 23 янв. 1875, № 11". У цій назві справи точніше не зазначено, за які саме „труды" мала бути призначена їм нагорода, але листування виявляє, що діло йде про одноденний перепис.

Надсилаючи до Президента Т-ва (5.X.75) надруковану Півд.-Зах. Відділом книжку „Киев и его предместья по переписи 1874 года", Дондуков-Корсаков при цій нагоді подавав до його відому, що „Борисов безвозмездно принял на себя труд вообще по переписи, с особенным усердием своими полезными советами

[1]) У другій половині цього свого листа Чубинський, повідомляючи Семенова про обрання його на заступника Голови Київського Статистичного Комітету, прохав сповістити його, чи друкується список оселених місцевостей Київ. губ. і, коли б він ще не друкувався, то переслати його до Київського Статистичного Комітету для доповнень і поправок. Семенов наказав, згідно з заміткою олівцем на листі, вислати цей список до Києва.

[2]) Звіт за 1874 р., с. 24—25. Статтю про перепис надрукував С. Шамрай у збірнику „Київ та його околиця", 1926, с. 351—383. Вона подає докладну й інтересну характеристику як самого перепису, так і полеміки з його приводу, але чомусь у ній не використано відомостів із „Записок Півд.-Зах. Відділу Геогр. Т-ва", і тому зменшена участь в організації й переведенні перепису Чубинського. Автор зазначеної статті прийшов до таких висновків: „Громадське значіння перепису надзвичайно велике. Хоч він, можливо, не виявив дечого що бажала „Стара Громада" й складачі його (через зміни в остаточному плані його представниками адміністрації), але все ж таки він яскраво виявив соціальні й почасти національні відносини в місті, виявив і поставив перед очима соціально-економічні відносини між різними клясами, а також переважаючу масу українського елементу поміж населенням м. Києва 1874 року" (с. 382)

направлял это дело, и под его наблюдением издана представляемая книга". Тут же він додавав, що головними співробітниками його були Чубинський [1]) і Завойко. Тому ген.-губ. прохав найвищої нагороди для Борисова й „поощрения его сотрудников по усмотрению его высочества".

Одночасно до Петербургу було вадіслано трудові списки, або як тоді звали „службові формуляри" цих трьох членів Відділу, які також переховуються в справі.

З Борисовим і Завойком питання це було розв'язано досить легко. Хоч у справі нема офіційного повідомлення про позитивний для них наслідок клопотання, але лист (6.III.76) з Державного Контролю (по штатах якого всі трое рахувалися), в якому прохається про довідку, чи справа з нагородами залагоджена, бо в противному випадку на наступному тижні вона може бути переведена вже не по Мініст. Вн. Справ, а по Держконтролю,— показує, що за нею пильно стежили й довели до кінця. Для Борисова прохали грошової нагороди, а для Завойка — орден Ганни II-го ступеня.

Було складнішим і більше часу вимагало клопотання про Чубинського.

Він уже 23 грудня 1874 року звернувся з своїм особистим листом до члена Ради Остен-Сакена. Виписку з цього листа разом із зауваженням, що „он (Чубинський) напрасно не обратился непосредственно в Общество", Остен-Сакен переслав до Секретаря Ради Вільсона.

З цієї виписки дізнаємося, що Чубинський звертався безпосередньо й до Семенова, але, видко, жадної відповіді від нього не одержав: „С 16 апреля 1873 года, писав Чубинський, я числюсь на службе по Государственному Контролю, время же пребывания моего в Экспедиции с апреля 1869 годв по апрель 1873 года я состоял в отставке. Справедливо было бы засчитать время пребывания в Экспедиции в службу мне. Примеры такие были: я как-то писал об этом Петру Петровичу. Зачет службы может быть пригодился (бы) мне в будущем"...

Географічне Товариство після листа Дондукова-Корсакова підняло офіційне клопотання в справі Чубинського через посередство Держконтролю 5 січня 1876 р. [2]). В наступному місяці, 20. II. 76 р., Геогр. Т-во повідомляло Держконтроль, очевидно, у

[1]) Чубинський прочитав доповідь на річних зборах 23 березня 1875 р. під назвою "Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г." Надрукована вона була в II-му т. „Записок", с. 187—218. На тому самому засіданні С. В. Завойко доповідав „О домах и квартирах г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г.". Надрукована там само, с. 219—271.

[2]) Через два приблизно місяці після одержання листа Дондукова-Корсакова й більше як через рік після першої заяви самого Чубинського. З цього факту ми бачимо, як до нього ставилися в Раді Т-ва.

відповідь на запитання про підставу для цього клопотання,— про думку Державної Ради (з 18.XII.61), згідно з якою „особам, яких Геогр. Товариство буде виряджати в далекі експедиції з науковою метою, надаватиметься право державної служби як під час їх експедиції, так і за період, потрібний для складання докладного звіту“.

Лише 26 травня було повідомлено Раду Т-ва, що Держконтроль „затрудняется“ клопотатись про Чубинського, щобйому зараховали ці роки, бо експедиція його не була „далекою“, а лише до західнього краю. Правдоподібно, що в Держконтроль були надійшли деякі інформації з III-го Відділу, яких не було записано в трудовому списку Чубинського. Так чи інакше, (видко, що й Геогр. Т-во не дуже про Чубинського турбувалося), ніякої нагороди за організацію перепису 1874 р. в Києві Чубинський, безумовно головний його організатор, не дістав.

Залагоджено було це клопотання пізніше, коли Чубинський перейшов на службу в Міністерство Шляхів, яким керував тоді адм. К. Посьет [1]), що знав особисто й цінив Чубинського. Тоді й виявилося, що були ще й інші статті в законі, на підставі яких Чубинський мав право, щоб йому зарахували до служби роки етнографічної експедиції на Україні.

Із листа начальника департаменту Міністерства Шляхів В. Жемчужникова до Семенова, датованого 14 вересня 1877 р., дізнаємося, що після того, як Чубинський надіслав до Геогр. Т-ва звіт про свою експедицію, Рада Т-ва ухвалила клопотатись (на підставі „Дополн. 3 к статье 53 Свода Зак., т. III, о службе по опр. Прав. Сен. по прод. 1863 г.“ про зарахування Чубинському років Экспедиції. „Но ходатайство это, писалося в листі, не доведено по сие время до конца, вследствие предоставнашегося по какому-то недоразумению затруднения со стороны Государственного Контроля, в котором тогда служил Чубинский“.

Вважаючи на ту старанність і здібність, які Чубинський виявив на службі в Міністерстві Шляхів, та виконуючи свої власні обов'язки, нач. департаменту Жемчужников гадав, що коли б Геогр. Т-во повторило свое клопотания, то „как ему положительно известно, не только не встретило бы затрудненяя (в Мин. Шляхів), но с явным сочувствием (Міністерство) отнеслось бы к такому вниманию к трудам Чубинского на пользу отечественной науки“.

28 січня 1878 р. Посьет повідомив Семенова у відповідь на його листа про Чубинського з 1.XII.77 р., що він зробив розпорядження про зарахування Чубинському років його праці в Експедиції. Очевидно, Посьетові вдалося зломити опір в таємних інстанціях Міністерства Внутрішніх Справ.

[1]) Після того, як Чубинський захворів, Посьет вживав рішучих заходів у Міністерстві Внутрішніх Справ, щоб йому було дозволено проживати в Києві, що йому і вдалося досягти.

Не зважаючи на таку прихильну характеристику щодо результатів переведення перепису з боку вищої адміністрації, у „Киевлянине“ ширилися різні неправдиві чутки. „Киевский Телеграф“ в ч. 118 за 1874 р. в статті під назвою „Новое божество в Киеве“ відповів на деякі закиди й видумки „Киевлянина“. Наводимо тут з неї деякі важливіші уривки в українському перекладі: „Киевлянину“ давно вже не подобається, писалося там, Південно-Західній Відділ Геогр. Т-ва. Ще в той час, коли Відділ переводив у Києві одноденний перепис, ця газета, замість того, щоб допомогти справі, залякувала населення тим, що ніби „одно напівучене товарство вирішило розіслати по місту в ночі молодь, щоб викрити всі таємниці“. Пізніше, коли перепис вдався й Відділ дістав подяку від громадянства й адміністрації за велику безплатну працю, до якої нині під час загальної спекуляції не швидко знайдуться охочі, „Киевлянин“ узяв солодкий тон щодо цієї справи.

Коли з'явилися „Записки Відділу“, „Киевлянин“ не міг причепитися до них з наукового боку і, надрукувавши на них довгу рецензію, закінчив її лише таким укусом в боку: „Відділ, мовляв, може бути корисний, коли не буде „т е н д е н ц і й н и й“. Не маючи змоги спростувати (оспорить) наукової серйозности праць Відділу та його членів, він ухопився за „чутки“, інакше за плітки, виставляючи їх як „глас народа, глас божій“. Так він виставив проти Відділу обвинувачення в тому, що його члени під час переведення одноденного перепису в Києві „навязывали жителям малорусский язык“ (не „нарѣчіе“). А між тим в інструкції для реєстраторів перепису, що її складав „наблюдательный“ від Відділу „Комитет“, сказано: реєстратори, відбираючи листки, питають домовласників: яким наріччям — великоруським, малоруським чи білоруським — говорять люди простого походження, що показали своєю рідною мовою — російську. — „Що ж визначають чутки „Киевлянина“ перед цим позитивним свідоцтвом?..“

Далі „Киевлянин“ говорить, що „Відділ цей подібний до якогось католицького ордену,“ й базує цю свою заяву на тому, що „Відділ відмовився прийняти до складу своїх членів 4-х осіб [1]), що справді не говорять і не пишуть по малоруському, але які могли би бути корисні для наукових статистичних праць Відділу“,— а серед них ще й був „один секретар губерніяльного статистичного комітету!“ Чому кожного з них забалотовано, трудно судити, бо обрання, як і скрізь, буває закритим. Але один із них, як потім виявилося, був нездатний зформулювати дебати на археологічному з'їзді, другий — знається на малоруській мові, бо читав на цьому з'їзді про неї реферат, третього перед тим не було обрано в університетській раді, а ніякого секретаря статистичного Комітету Відділ і не думав ніколи проваалювати.

[1]) Проф. Вальтера, Пантюхова, Воскресенського й Андріяшева.

„Газета заходить так далеко, що вимагає від Відділу, щоб він висловив свою догану і тим діячам, що „штучно накидають і школі й народові (?) місцеву говірку, як окрему літературну мову“, — іншими словами, щоб Відділ взявся не за свою справу й пустився до публіцистики й навіть цензури. Припускаючи, що справді б такі діячі існували в Києві і були б навіть членами Відділу, все ж таки він не може допустити до такого втручання в царину, що до нього не стосується, тому що саме це вимагало б відповідальности Відділу за все те, що пишуть його члени поза ним — а в тому числі й за „Киевлянина“. „Сказать, сударь, у Вас огромная опека!“

17. Археологічний з'їзд 1874 р. у Києві.

Не меншу ніж перепис низку інсинуацій та обвинувачень викликав з боку різних угруповань з російсько-націоналістичними тенденціями славнозвісний III-й Археологічний з'їзд, що відбувався з 14 серпня по 3 вересня (ст.ст.) у Києві. Він був блискучим виявом тієї високої наукової організовности, тих досягнень з боку наукового осередку „Старої Громади“ — Відділу Геогр. Т-ва у Києві, — що саме тоді дійшов свого найвищого розквіту.

Не лише давно відома вже й часто цитована фраза гр. Уварова за закритті з'їзду, що він мав успіх найголовніше завдяки праці місцевих учених, але й недавно відшуканий у Національному Музеї у Львові акад. Студинським лист Остапа Терлецького до Мел. Бучинського говорить про те саме[1]). Терлецький вірив, що археологічний конґрес принесе великі користі „українофільській справі в Росії, бо сливе всі реферати доторкалися України, а що-йно на конґресі побачили і свої і Великороси, яка багата Україна на наукові сили“. Він гадав, що „при сильній організації та розумнім провадженню, за рік, за два українська справа в Росії така буде сильна, що нічого її не поборе. Треба признати, що Українці тепер дуже раціонально взялися до праці“.

На початку свого листа О. Терлецький так характеризував київську роботу того часу: „Яка в Києві невсипуща праця, — я своїм очам не хотів повірити. Що сего року надруковано, а що друкується, а кілька готового для друку! Якийсь свіжий, здоровий реалістичний керунок, без фраз, без галасу.

Щодо рефератів в галузі „Україніки“, які було прочитано на з'їзді, то їх називає у своєму звіті за 1874 р. Чубинський, пояснюючи, що „не будь с'езда, рефераты эти были бы достоянием Отдела“ (ст. 18). І дійсно всі автори їх були членами Відділу[2]). На З'їзді виступало 9 членів Відділу, які прочитали 10

[1]) „Україна“, 1927, 5, с. 42-43.

[2]) В. Б. Антонович. О монете с именем Владимира; Ф. К. Волков, О малорусской орнаментике; Н. П. Дашкевич, О Болоховской земле; М. П. Драго-

доповідів. Декого з членів не було на той час у Києві, дехто не мав змоги взяти участь у з'їзді[1]).

Драгоманов, роблячи підсумки з'їзду у Львівській „Правді“ (ч. 19 за падолист, с. с. 800-807), писав: „Реферати про нашу землю і народ, його орнаментика, пісні і декламації кобзаря Вересая дали немало інтересного матеріялу для гостей, що скрипить енергію до роботи в Киян“.

Про тогочасну пригнічуючу „політичну“ атмосферу в Києві й кілька міркувань про українство подав у своєму ширшому дописові після археологічного з'їзду краківський учений гр. Станіслав Тарновський. Одного лише йому не вистачало для обґрунтування своїх думок — знання тодішнього українського науково-громадського руху.

Згадуючи про численні ув'язнення наприкінці з'їзду, гр. Тарновський писав: „Свіжі арешти, тайною покриті, викликали тут значне враження. Ув'язнено не Поляків, а Українців, дехто впевняє, що й Росіян також. Перший здогад такий, що відкрито конспірацію соціяльну з ціллю незалежної України, без царя і Росії, без шляхти чи польської, чи російської і без власників землі інших, як мужики...“[2]). „Нині український люд“, пише він в іншому місці своєї статті, „пам'ятає козаччину, але українського патріотизму не відчуває... Але як він колись лишиться сам, як найдеться точка зближення і порозуміння поміж ним а сею мрійливою інтелігенцією доктринерською, утопійною, котра нині здобувається на заговори, певне не дуже грізні, але в такім разі, очевидно, набере сили, який тоді оборот возьме будучина сего краю, що він з него зробить? Річ ясна, що не викреше він тут Польщі. Може колись другу Литву... що дай Боже, але як, коли, чи, чи..?“

На одному засіданні Наук.-Досл. Катедри Історії України В.У.А.Н.[3]) Акад. М. С. Грушевський нагадав, що з'їздом інтересувались і деякі чужоземні держави. Так німецький консул в Одесі нумізмат Бляв узяв участь в ньому за директивами свого уряду.

манов, Следы дружинного быта в малорусских колядках и малорусские песни о кровосмешении, сравненные с западными песнями; П. И Житецкий: 1) О Пересопницком Евангелии 16-го века, 2) О малорусских думах; П. С. Иващенко. О заклинаниях; Н. А. Константинович. О курганах Черниговского у.; П. Г. Лебединцев, О Софийском Соборе; М. М. Левченко. О сохранении памятников старины на юге России. Було прочитано ще 8 рефератів місцевого характеру, що не належали членам Відділу.

[1]) Із великих праць, автори яких користалися загальною підтримою і матеріалами Відділу, зазначимо: 1) „Исторические песни малорусского народа, т. I, Антоновича и Драгоманова; 2) „Чумацкие народные песни“ Рудченка; 3) „Материалы для исторической топографии Киева“ (выд. Киев. Арх. Ком.), 1 і 3 ч. яких склав Антонович.

[2]) „Przegląd Polski“, 1874, жовт., с.с. 56-109. Цитуємо за акад. Студинським: О. Терлецький про Археолог. з'їзд у Києві, „Україна“, 1927, 5, с. 41

[3]) „Україна“, 1928, IV, с. 160—2.

У одній із своїх останніх книжок акад. М. С. Грушевський так сформулював тодішнє внутрішнє становище: „Археольогічний в'їзд 1874 р., що дійсно вппав блискучою маніфестацією наукових засобів і арґументів українства, роздразнивши ним його ворогів, пхнув їх до нових „засобів боротьби"... Масові вресни соціялістів, які пішли тоді в Росії, вхопили декого в Українців і дали нагоду „Киевлянинцам" пришити сюди українство взагалі" [1]).

18. Деякі статті про Відділ в „Киевском Телеграфе" та заборона статті Юзефовича.

Треба зупинитись і хоч побіжно схарактеризувати вв'язок Відділу з „Киевским Телеграфом", якому надавав такого значіння Юзефович у своєму докладі в „Комісії". Докладнішу характеристику цього зв'язку подаємо нижче, в 2-й частині.

Полеміку в „Киевлянином" „Киевский Телеграф" дійсно провадив дуже гостро й блискуче вже в осени 1874 р., як в оборону тодішньої української позиції, так і діяльности Відділу зокрема [2]).

Але українською трибуною в тій формі, як вона могла тоді існувати, і навіть справжнім органом громади і Відділу „К. Тел." був в першого січня до першого серпня 1875 р., хоч і пізніше, аж до самого закриття Відділу, ще весною 1876 р., він друкував докладні звіти його засідань.

В заяві від редакції „Киев. Телегр.", що була надрукована в першому його числі в 1 січня 1875 р., подано було імена таких осіб що пообіцяли своє співробітництво: В. Б. Антонович, И. Г. Борщов, Ф. К. Вовк, В. Ґ. Демченко, М. П. Драгоманов, П. И. Житецький, Н. И. Зібер, К. И. Кибальчич, А. В. Класовський, И. В. Лучицький, И. П. Новицький, К. Р. Овсяний, А. В. Романович-Славатинський, П. П. Чубинський. Із 14-ти названих тут співробітників лише два не були членами Відділу — Борщов і Лучицький. Але вже 2-го квітня в № 40 повідомлялось від Редакції про вихід Борщова і „во избежание недоразумений" додавалося, що до того часу він нічого не надрукував у „Киев. Тел.".

У передовиці другого числа в 3-го січня газета дала гідну відповідь на статтю в „Отеч. Зап.", написану на підставі І-го тому „Зап. Ю.-З. О.", де „12 миллионов Малороссов названы лежебоками, позихайлениками". У 3-му й 4-му числах вміщено „Отзывы франц. журналистики" про археологічний з'їзд у Києві. 15 січня

[1]) М. Грушевський, З починів укр. соц. руху. М. Драгоманов, 1922, с. 33.

[2]) Згадаємо про окрему брошурку на 90 ст. шіснадцяткою під назвою „Выдумки „Киевлянина" и польских газет о малорусском патриотизме", до якої увійшли статті та фейлетони: Репетилов в „Киевлянине", с. 7-22, ч. 110; 2) Фальшивая тревога с каланчи „Киевлянина", с. 23-44, ч. 115; 3) Новое божество в Киеве, с. 45—49, ч. 118; 4) Письмо О. Ф. Миллера к редактору газеты „Голос", с. 50-55, ч. 115; Русские украинофилы и польская печать в 60-х годах. с. 56-90, ч. 117-118.

в ч. 7 з'явилася полемічна замітка проти новорічного фейлетону „Киевлянина" на роботу Чубинського в „Записках Відділу", про „Інвентар селянського господарства". В тому ж таки числі повідомлялось про те, що Рос. Геогр. Т-во призначило Чубинському золоту медаль, Класовському й Русову — срібні за їхні наукові праці. 21/І ч. 12 — відома вже нам стаття під назвою „Юго-Западный Отдел Рос. Геогр. Об-ва и его музей", 29—31 січня в ч. ч. 13—14 надруковано велику статтю про „Недоразумения по поводу однодневной переписи в Киеве" проти „Киевлянинских" випадів. В ч. 21 з 15/ІІ — звіт про засідання Відділу з 7/ІІ.

Політичні, принципові моменти тут тісно переплітались з особистими, й аналізуючи окремі газетні виступи чи події у Відділі що-до цієї ворожнечі, трудно буває вирішити з певністю, який елемент переважав — суто політичний, чи персональний. Беручи до уваги вже раніш наведену думку, що „археологічний з'їзд 1874 р., який дійсно випав блискучою маніфестацією наукових засобів і арґументів українства, роздратувавши ним його ворогів, пхнув їх до нових засобів боротьби", доводиться пригадуати й про такі особистого характеру риси з цього з'їзду, про які оповідав відомий історик проф. Д. А. Корсаков у своїх споминах:

„На Київському археологічному з'їзді я був свідком одного цікавого епізоду, безпосередньо зв'язаного з молодістю Костомарова, з його арештом у Києві 1847 р. Члени з'їзду направились якось у вечері в один із міських садків. Там було багато й сторонньої публіки, що з цікавістю дивилась на приїжджих учених гостей. Я стояв серед невеличкої групи членів з'їзду й сторонніх осіб, з якій знаходився й Костомаров. Раптом підходить до Костомарова зовсім сивий дід (але ще бадьорий на вигляд) і протягуючи до нього обидві руки, голосно говорить: „Ох, Миколо Івановичу, який я радий з Вами зустрінутись! Давненько вже ми з Вами не бачились!" Костомаров злісно глянув йому прямо у вічі й суворо відповів: „Так, давно, але руки вам я все ж таки не подам!". І швидко повернувшись до старого спиною пішов собі геть. Старий цей був — Юзефович („Вестн. Европы", 1906, ч. 9).

Як знаємо органом Відділу на кілька місяців став „Киевский Телеграф" [1]).

Відверта боротьба проти Відділу почалася в зв'язку з організацією одноденного перепису: Шульгин і Юзефович побачили, що для них нема місця у Відділі, де „українофільська партія" зайняла керуючу позицію. А ми знаємо, що обидва вони мали видатне становище й відогравали провідні ролі в ранґах попередниці

[1]) Повного комплекту „Киев. Телегр." не має ні одна бібліотека Києва. В кол. Університетській збереглося 60 чисел за 1876 р. (з пропусками). За 1875 р. є в бібліотеці Історично-Худ. Музею ім. Шевченка у відділі Старого Києва також дуже неповний примірник. Окрема на 90 стор. анонімна брошурка, в якій зібрано 5 статтей з „Киев. Телегр.", випущена в світ з цензурною поміткою 10 жовтня 1874 р. під назвою: „Выдумки „Киевлянина" и польских газет о малорусском патриотизме". Атраментом дописано: „Профессор Ник. Зибер и Мих. Драгоманов" — на обгортці примірника, що переховується в кол. Університ. Бібл. (Тепер ВБУ), в „компакті Лазаревського", XI, 5; вона є також в „Українці" ВБУ.

Відділу — Комісії для опису губерень Київської округи: Юзефович був протягом довгих років головою, Шульгин — найбільшим авторитетом в етнографічній секції її.

Отже, після переведення перепису, в особливо після археологічного з'їзду 1874 р. „Киевлянин" надрукував низку статтей, в яких намагався доказати, що Відділ був заснований у Киеві з метою ширити ідеї українського сепаратизму [1]).

Підготування цілої акції для закриття Відділу велося відверто з весни 1875 р. Проф. О. Ф. Кістяківський у своєму щоденнику під датою 25 квітня — 7 травня 1875 р. [2]) записав зміст розмови з Драгомановим, до якого він зайшов увечері й просидів до I-ої год. ночі: „Він (Драгоманов) розказав мені, пише Кістяківський, що Юзефович на обіді на честь Дондукова виголошував „філіпіки" проти українофілів, указуючи на Драгоманова, Житецького, Бернштама, Чубинського як на людей небезпечних. Говорив Дондукову, куди він дивиться. Нарешті додав, що він сам про це подасть до відома шефа жандарів і самого царя. Оборонцями явилися Пясецький та Сидоренко. Дондуков не вимовив жодного слова. Говорять, що Юзефович не на жарт виготовив доноса до III Відділу. Окрім того, написав статтю для „Киевлянина", як найзавзятішого (самого зажигательного) характеру. Навіть офіційна цензура не рішилася її пропустити. Справу перенесено до Головного Управління Цензури. Юзефович діє в згоді з Шульгиним. Думаю, що підмовник є цей останній".

Справа з вищезгаданим листом, зміст якого ми тепер знаємо в цілому, полягала ось у чому. 16 квітня 1875 р. за № 545 Дондуков - Корсаков вислав до міністра внутрішніх справ Ол. Егор. Тімашова офіційне в цій справі пояснення. Він передбачав після опублікування листа Юзефовича „полемику и возбуждение страстей от подобных выходок, придающих слишком большое значение бредням известного кружка". Чернетка листа Дондукова-Корсакова залишилася в Києві [3]): „Київський окремий цензор", писав Дондуков до Тімашова, надсилаючи в головне управління в справах друку статтю г. Юзефовича, дав її мені перед цим на перегляд.

[1]) Пізніше з боку групи Юзефовича — Шульгина пішли не пресові, а цілком аґентурні „доноси". „Правда" в 15 грудня 1875 р. писала: „Головні донощики були і помічник Попечителя, донощик на Костомарова, Юзефович, 6 раз висміяний Драгомановим печатно по своїм заслугам, і проф. Гогоцкій. Нарешті, Лев Лопатинський родом в Галичини, учитель в Київській Гімназії. Помічниками їх особливо в газетній аґітації проти українства були В. Шульгин, М. Ріґельман, М. Ренненкампф та деякі інші професори Київського університету св. Володимира".

[2]) 1 кн., с. 37.

[3]) Київський Центр. Архів ім. Антоновича, під ч. 41 за 1875 р., справа „о недопущении к напечатанию статьи г. Юзефовича, в которой изложены причины выхода его из числа членов Ю.-З. Отд. Р. Г. О., которое он обвиняет в украинофильстве".

„У цій статті г. Юзефович обвинувачує Південно-Західній Відділ Р. Г. Т-ва в українофільстві, пояснюючи причини виходу його із числа членів Товариства.

„З приводу цієї статті я вважаю за свій обов'язок висловитись, В. вп., що, на мою думку, друкувати її зовсім небажано. Мені відомо все, що робиться у Відділі Товариства; він по мойому не є центром українофільських змагань; коли серед членів його знаходиться багато людей, що співчуваючи ставляться до українофільства, то із цього ще не виходить, щоб самий Відділ був центром подібних змагань.

„У Відділі до цього часу головував г. Борисов, керівник місцевої Контрольної Палати, людина цілком благонадійна, обережна й цілком чужа для українофільства; він безумовно не допустив би ніякого хибного напрямку в діяльності Товариства і в кожному разі довів би до мого відома про те, що йому здавалося б шкідливим..."

Стаття Юзефовича помагає також розібратися і в цих настроях. Він відверто писав у ній: „Мені залишилося лише признатись, що роля, яку я відограв у цій справі, як найстаріший із його фундаторів, була для мене дуже мало приємною, бо я дозволив в найпаскуднішій спосіб стати інструментом у руках людей, яким потрібно було для успіху їхньої мети прикритись кількома „благовидными" іменами. Ці люди. через мою годовиим чином необачність одержавши змогу працювати за власним бажанням, набрали до списку фундаторів, за винятком небагатьох осіб, потрібних їм для фірми, найбільш виразних українофілів".

В цих рядках він кидає обвинувачення, що його одурили, подавши трохи вище імена чотирьох своїх однодумців — проф. Вальтера, Пантюхова, Воскресенського й Андріяшева,—яких не було обрано в члени Відділу.

Обвинувачуючи далі Відділ за внесення в проєкт перепису Киян українську мову, „изобретенную как известно Поляками", Юзефович знаходить невдалим і друге виправдання, яке йому доводилося чути на користь Відділу, що наукова установа не відповідає за приватні вчинки своїх членів.

Полемізуючи далі проти думок Драгоманова, що він їх висловив у різних періодичних виданнях, російських і галицьких, він в останньому її абзаці вимагає переслідувань проти Відділу й українства в таких словах: „Наш ходячий либерализм дошел до невменяемости преступлений на том основании, что все преступления творятся не в нормальном состоянии человеческого организма. Неужели в угоду этому либерализму судьям следует отказаться от кары преступлений?"

Пригадуючи фразу з листа Дондукова до Тімашова, що „коли серед членів Відділу знаходиться багато людей, що співчуваючи ставляться до українофільства, то з цього ще не виходить, щоб самий Відділ був центром подібних змагань",— і твердження Юзе-

фовича, що він вважає невдалим виправдування, що „наукова установа не відповідає за приватні вчинки своїх членів“, повстає думка, чи його вислів: „ходячий лібералізм“ — не був камінцем у город генерал-губернатора. Деякі уступи в „Щоденнику“ Кістяківського дають підстави допустити існування більше ніж холодних відносин в цей час між Дондуковим і Юзефовичем.

19. Записка 1874 р. „О деятельности украинофилов в Киевской губ.“

Копія записки під такою назвою переховується в таємній справі архіву попечителя київської шкільної округи 1875 р. № 17 у Київ. Центр. Іст. Архіві. На руки попечителя переслав її в супроводі конфіденціяльного листа, датованого 23 січня 1875 р., тодішній міністер освіти гр. Д. Толстой для того, щоб на місці було вжито потрібних заходів проти наближення „українофілів“ до вчителів народніх шкіл з метою пропаґанди за „отделение Малорусского края от России“. Толстому передав її начальник III Відділу ген.-ад'ютант Потапов.

Порівнюючи загальні обставини того часу, а також зміст та ідеологічну установку Записки з скороченим переказом доповіді М. Юзефовича на особливій нараді під головуванням Тімашова, що її було надруковано в „Україні“, 1907 р., кн. 5, с. 136—143[1]), В. Міяковський („Архівна Справа“, 1927 р. № 2—3, с. 21—29) схиляється до такої думки: „У нас нема даних обстоювати, що Записка 1874 року і є та знаменита Записка, яка принесла відомий височайший наказ 1876 р. про заборону українського друкованого слова, закриття київського відділу Географічного Товариства і газети „Киевский Телеграф“. Але ми гадаємо, що автором записки міг бути тільки Юзефович[2]).

[1]) Під назвою: „До історії указа 1876 р. про заборону українського письменства“.

[2]) Так само категорично В. Міяковський називає її „Запискою М. Юзефовича“ і в своїй статті „Ювілей цензурного акту 1876 року“ в „Бібліологічних Вістях“, ч. 3 за 1926 р. Пояснюючи у своєму вступному слові на сторінці 23 деяку відмінність Записки від доповіді Юзефовича в Комісії й відсутність в ній характеристики Драгоманова (а одночасно встановлюючи на підставі аналізу тексту, що Записка могла бути написана лише між серпнем 1874 і січнем 1875 р.) тим, що „Юзефович робив доповіді пізніше, вже на початку 1876 р., коли Драгоманов помітно висунувся серед інших українських діячів своєю особливою активністю“ — Міяковський не бере досить до уваги деяких важливих моментів. За свідоцтвами самого Драгоманова та іншими джерелами, що їх наведено у нас далі, цілком певно встановлено, що особиста ворожнеча Юзефовича проти Драгоманова почалася вже після того, як Драгоманов надрукував у 12-й кн. „Вестн. Евр.“ за 1873 рік замітку про антитези в змісті „застольной промови“ Юзефовича на пошану Пирогова й гр. Толстого; гострих форм набрала вона вже в „кампанії“ „Киевлянина“ проти Драгоманова в 1874 р.

Порівняння цієї записки 1874 р. з автентичною Юзефовичівською від 1875 р., яку в цілому друкуємо в Додатках, виявляє, що це не лише дві різних своїм змістом, характером і стилем записки, але й те, що автором доносу 1874 р. був хтось інший, а не Юзефович.

Ми знаходимо такі головні розходження між двома документами: 1) в Записці 1874 р. Чубинського виселили селяни ніби на ярмарці „за буйные речи“; у Юзефовича в 1875 р. „по мирскому приговору“, за виступ на волосному сході; 2) за Запискою 1874 р. до Відділу вступили на запрохання Антоновича, „люди благонамеренные“, що потім перестали одвідувати його засідання. Юзефович оповідав, що Чубинський заходив до нього особисто й переконав його в тому, ніби змінив після висилки на північ свої погляди; 3) записки по різному оповідають про „Киев. Тел.“; 4) інакше цитують укр. переклад Тараса Бульби: 1874—„Россия, русский человек, русский царь“; 1875—„Россия, Русская земля, Русский“; 5) записка 1874 р. дуже докладно зупиняється на польсько-українських та галицьких відносинах. Згадуються навіть відзиви сербської преси про „Слово“ й дається дуже індивідуальна характеристика редакторові його Площанському: її могла дати лише людина, що довго перебувала й особисто знала життя Західньої Европи. У Юзефовича про Галичину—лише коротенька, хоч і гостра згадка про участь Драгоманова у „Правді“, яку названо органом „Просвіти“.

Все це разом дає нам підстави шукати анонімного автора Записки в колах близьких до „Київського Відділу Слов. Благ. Т-ва,“ а разом з тим і до „Киевлянина“. Найбільше, на нашу думку, підходить тодішній голова Слов. Т-ва М. Рігельман, що виступав проти українства у „Киевлянине“ під псевд. „Лівобережного“.

Ознайомлення зі змістом записки 1874 р. потверджує цю нашу гіпотезу деякими подробицями, напр. інформацією, що „Слово“ діставало досить значні субсидії від „Слов. Товариства в Росії“.

Записка змагається охопити й висвітлити всі „вияви українофільської інтриґи“, але особливо докладно спиняється на характеристиці української преси, протиставляючи їй діяльність москвофільської в Галичині. Перш за все згадує вона про львівські українські органи, „Вечерниці“ й „Мету“, зазначаючи, що українофільські ідеї пожвавішали після битви при Садовій, як реакція проти розвитку слов'янських симпатій до Росії. Помилково встановляючи дату заснування „Правди“ в 1872 р. замість 1867 р., автор Записки тенденційно приписує їй завдання „довести галицких Русинов до полного слияния с Поляками“. Докладніші звістки знаходимо про „вполне антипольский журнал „Слово“. Згадується перший його редактор Дідицький; наступник його Площанський характеризується як людина „зовсім невідома в наукових сферах і в літературному світі. На археологічному з'їзді у

Київі 1874 р., в якому він брав участь, виникло підозріння, чи не є він підставиний редактор, настільки він не виправдував того уявлення, яке мали в кол. Росії про західньо-европейських редакторів. Політичною програмою „Слова“, на думку автора Записки, є союз, порозуміння і навіть об'єднання „с Русскими Всероссийской империи“. „Захищаючи Руснів, газета ця своїм характером не може вважатися ні за демократичну, ні за соціялістичну, ні за коммуністичну, а швидше за консервативну; друкується кирилицею на місцевому російському діялекті досить неохайно і з значною кількістю правописних помилок; існування „Слова“ далеко не забезпечується передплатою й видання його не припинилося лише тому, що його редакція одержує значні субвенції російських слов'янських благодійних комітетів“...

Характеризуючи далі докладніше „Правду“, Записка говорить, що вона має суто українофільський напрямок, проводить ідею сепаратизму, поклавши за підставу для своєї теорії первісну думку Богдана Хмельницького про утворення незалежної держави. „Не торкаючись заповітної мрії“, пише автор, „про змичку Руснів з Поляками, „Правда“ докладає всіх зусиль, щоб встановити повну згоду між двома цими народами й багато клопочеться про освіту, добробут і охорону недоторканости прав Руснів. Подавши інформацію, що „Правда“ одержала деяку субсидію від Галицького Сойму й ніби ще значнішу від українофілів з обох боків Дніпра, Записка зазначає, що друкується журнал цей дуже акуратно на руському діялекті, але з польськими зворотами. Номінальний редактор її ніби брат проф. Огоновського, а дійсний—Сушкевич. Щоб доказати свою велику обізнаність у справах редакції „Правди“, автор подає навіть фальшиві відомості про те, що на „Правду“ взагалі і на склад її статтей впливали Качала й дідич із Житомира, Крашевський.

Не зупиняючись тут на тих досить докладних відомостях, що подаються в „Записці“ про заснування й діяльність Відділу, які наводимо в іншому місці, й про полеміку „Киевлянина“ проти „тенденційного напрямку прибічників українофільства“, вона далі так характеризує „Киевский Телеграф“: „Получив в Отделе Географ. Общества завязь, имея свою книжную торговлю, украинофилы пожелали иметь и свою собственную газету в крае, но как это им не удалось, то они забрали в свои руки существовавшую прежде, а именно „Киевский Телеграф“, перешедший в последнее время в собственность г-жи Гогоцкой, жены профессора, которая, прикрываясь именем мужа, ищет всеми средствами роли общественной деятельницы. Под купленною фирмою безграмотного, даже в Киеве не живущего Снежка-Блоцкого, как редактора, „Киевский Телеграф“ издается собственно ярыми украинофилами из среды университетской молодежи, которые обрели в нем то, чего добивались—свой литературный орган. Означенная газета

с одной стороны, а с другой стороны львовская газета „Правда“, о которой было сказано выше, в качестве органов украинофильской партии, подкрепляемые „С.-Петербургскими Ведомостями“[1]), дружно парировали удары Шульгина“.

Записка ця про українофільство з 1874 р. не лише цікава своїм змістом, характеристикою й освітленням тодішніх літературних і політичних подій, але також і важлива для нас з того погляду, що певна частина її матеріялів фігурувала в доповіді, що її подано до надзвичайної „Юзефовичівської“ Комісії Гол. Управлінням Друку.

Правдоподібно, що вона була одною з перших, що звернула увагу вищих російських кіл—Потапових і гр. Толстих—на значіння у Львові для Москвофільської пропаганди газети „Слово“, що пізніше одночасно одержувало субвенцію з різних урядових джерел.

Ціла записка ставить своєю метою подати відповідним установам матеріял „внявів українофільскої інтриги у Львові і в Києві“. Перша частина Записки 1874 р. присвячує дві друкованих сторінки характеристиці цієї боротьби і власним міркуванням про ролю в цьому Поляків і тенденційно приписує Полякам видання українського журналу „Правда“ для утворення ніби нової політичної унії „галицьких Русинів з Поляками“, прикриваючись „старою українофільською мантією“.

Висвітливши досить об'єктивно консервативну программу „вполне антипольського“ журналу „Слово“ та його редактора Площанського, зазначивши, що „Слово“ може існувати лише завдяки „значительным субсидиям от славянских благотворительных комитетов, существующих в России“, „Записка“ робить спробу виявити також і менш відомі фінансові джерела „Правди“, а саме: „некоторую субсидию со стороны галицийского сейма (1000 гульденов) и гораздо значительнейшую от украинофилов обоих берегов Днепра, в числе которых называют молодого графа Владислава Браницкого, проживающего в м. Ставищах Киевской губ.“ (с. 26).

На початку „Записки“ дається характеристика „українофільської партії“ й історії її розвитку, особливо цікава в пункті польсько-українських взаємовідносин. Тому наводимо тут більший уривок: „В период времени, предшествовавший мятежу 1863 года, в пределах Югозападного края образовалась партия, известная под названием украинофилов, в основание которой вошли некоторые неприязненные Правительству элементы, подготовленные гораздо прежде, а именно в половине 40-х годов, когда сочинения Шевченка и других Малороссийских писателей в рукописях жадно перечитывались и затверживались на память приверженцами Мало-

[1]) „СПБ. Ведомости“ в 1863 р. виходили за редакцією В. Корша; 1874 р. Гол. Управління Друку позбавило його права редагувати газету.

российской старины и местною молодежью. Украинофилы в пределах Империи подразделялись на две партии — Польскую и Русскую. Первая из них, собственно украинская, вдохновленная стихотворениями Богдана Залесского, Гощинского[1]), Падуры[2]) и других польских поэтов, воспевавших Украину, мечтала о республике южно-русских провинций под гегемониею Польской Речи Посполитой, на первое время с ксендзами Базилианами во главе учебных заведений, ими созданных; вторая же партия мечтала о свободной Малороссии в виде республики с гетманом во главе вместо президента в союзе с Россиею и свободной Галициею, наподобие Северо-Американских Штатов. Здесь следует еще заметить, что в конце пятидесятых годов русские украинофилы так далеко зашли в своей пропагаторской деятельности, что обзавелись даже своим журналом „Основа", издававшимся в Петербурге под редакциею Белозерского и при деятельном участии Кулиша, Костомарова, где, равно как и здесь, в Киеве, была ими утворена „Громада", члены которой завершили свою эфемерную политическую деятельность шумными манифестациями во время похорон Тараса Шевченки при перевезении его тела через Киев в Каневский уезд. Достойно еще внимания то обстоятельство, что Поляки перед мятежем 1863 г., братаясь и дружа с украинофилами, как врагами „Москвы", в то же время отводили их затеями глаза правительству от своих собственных козней. Искреннего сочувствия между Поляками и украинофилами уже потому не могло быть, что последние были „хлопоманами", т. е. врагами панщины или барщины. Впрочем и Поляки и украинофилы играли в „темную", желая употребить друг друга орудием своей ненависти к Московскому правительству.

Мятеж 1863 года и участие, принятое в его подавлении со стороны местного сельского населения, разочаровал окончательно Поляков и расстроил их планы. Русские племена всех оттенков братски соединились для сокрушения общего врага, и партия украинофилов, как не имевшая никакой почвы, совершенно стушевалась. Общественное мнение устремилось на грандиозные работы, предпринятые нашим правительством для преобразования старых государственных порядков".

Це — початок Записки. Друга її частина, окрім наведеного нами вище уривка про ролю В. Б. Антоновича, потрібного для виправдання „благонамеренных", що попали до Відділу під час його заснування і збирання підписів фундаторів, дуже наближається своїм змістом до статті Юзефовича, якої йому не було дозволено надрукувати („Прапор. Марксизму", 1928, 1(2), 106—110).

[1]) Северин Гощинський, представник „української" школи и польській поезії (1803—1876), автор багатьох творів и українського життя, з них найбільш відомий „Замок Каньовський" — поема з часів Коліївщини.

[2]) Тимко Падура (1801—1871), український поет-романтик.

Дуже цікаву характеристику й освітлення цього доносу подав офіційна записка, що належала перу добре поінформованого в українських справах взагалі і тодішніх київських подіях зокрема куратора Київської Шкільної Округи Платона Антоновича, до якої далі й перейдемо. Лист цей Антоновича, об'єктивний у своїх висловах і висновках для урядовця того часу, натякає на авторство Юзефовича щодо наведеної Записки III-го Відділу.

20. Листування кн. Ширинського-Шіхматова й куратора Антоновича.

Записка III Відділу „Об украинофильстве в Киеве", що була надрукована в „Архівній Справі", є лише перша половина цілої справи за № 17 з фонду куратора в Київському Центр. Іст. Архіві. Друга частина її з арк. 11 до 20-го, з якою я мав змогу ознайомитися в копії, що її зробив В. Міяковський, бо сама справа була в той час занята, містить в собі обмін власноручними конфіденціяльними листами між Ширинським-Шіхматовим і Платоном Антоновичем. У цьому листуванні згадується також і про вищенаведену Записку III-го Відділу, подаються загальні характеристики Українців, діяльних членів Відділу і навіть деякі висновки[1]).

З доручення міністра освіти Толстого, до якого доходили чутки про значно активнішу за останні часи діяльність так званої українофільської партії, його заступник надіслав Київському кураторові листа з 5 травня 1875 р. з проханням „звернути особливу увагу на цю діяльність, шкідливу як з педагогічної так і з політичної сторони більш за все тим, що вожді й деякі члени цієї партії належать до складу осіб, що працюють в Окрузі". Далі прохається повідомити про результат цих спостережень, а також надіслати список тих осіб, яких Антонович підозрівав би в участі і співчуванні українофільським змаганням, схарактеризувавши їх діяльність і особливості, а рівно ж і висновки про ті засоби, якими можна було б знищити вплив цих осіб на молодь.

Згадуючи про свій колишній досвід в ролі Київського куратора 8 років тому, Ширинський-Шіхматов називає серед відомих йому українофілів Драгоманова (про якого, додає він, існує переписка в таємних справах Округи, а також є згода міністра на його звільнення), доцента Антоновича, Житецького, товариша його з єврейською фамілією, разом з ним призначеного до Кам'янець-Подільської гімназії, імени якого він не міг згадати[2]).

[1]) Друкуючи в цілому неопублікований ще текст цих двох листів у Додатках, наводимо тут лише те, що ближче стосується до Відділу.

[2]) П. Антонович у своїй відповіді згадує прізвище кол. викладача Кам'янець-Подільської гімназії Шельгатера, проти якого „были приняты такие меры, которые побудили его оставить службу в округе и вообще в Министерстве Народного Просвещения".

Наприкінці він висловлюв жаль, що не має списка осіб, які працюють в окрузі, серед яких він майже з певністю міг би вказати на тих, що за ними потрібно стежити.

Куратор Платон Антонович, відповідаючи 19 липня 1875 р. на цього листа великою запискою, зазначив, що одночасно це є також і відповідь на попереднього листа гр. Толстого з 25 січня за № 13, надісланого з супровід Записки III Відділу „про українофільство в Києві", бо вони тотожнього між собою змісту, за винятком останньої вимоги про потребу стежити за діяльністю українофільської партії взагалі й доносити про результати цих епостережень.

Серед осіб, що викликали до себе підозріння в українофільських тенденціях ще до того часу, як він перейняв завідування Округою, і яких він попереджав з самого початку своєї служби, були: Антіохов-Вербицький, Константинович і Хижняков. Окрім того він нагадув про звільнення директора Кам'янець-Подільської гімназії Коленка й інспектора Тулуба, користаючись з їхньої вислуги 25-ти років, а також „цілком неблагонадійного викладача російської словесности Романовського-Романюка.

Висвітлюючи характер діяльности осіб, про яких згадував у своєму листі Ширинський-Шіхматов, куратор Антонович писав: „Викладача Житецького, як людину великих здібностей, і Білогруда було лише переведено — першого до 2-ої Київської гімназії, а останнього до Житомирської з дорученням директорові Сорокину мати за ним пильний догляд. Про Білогруда директор гімназії дав цілком сприятливий відзив, а з Житецького виробився взірцевий викладач російської мови. У політичному відношенні Житецький протягом своєї служби в Києві не викликав до себе ніяких сумнівів; „коли ж під час вашого управління округою, зауважує Антонович, Ви його й помітили в українофільстві, то правдоподібно, після того, як він досяг більшої розумової дозрілости, одружився й узявся до наукової роботи,— він відмовився від попередніх помилок. Тепер Житецький готується до іспиту й пише дисертацію на ступінь магістра російської словесности. Сказавши все, що я міг сказати на користь Житецького, продовжується в листі, я далекий від того, щоб виставляти за нього ґарантії на прийдешнє: одно певне, що коли він дасть привід до підозрінь в його політичній неблагонадійності, то в ним буде зроблено те саме, що і в його товаришами по службі в Кам'янець-Подільській гімназії, а також і з іншими подібними особами. Серед відомих вам українофілів, що працювали під час вашого управління Київською Округою, Ви, в. с., зволили назвати університетських викладачів Драгоманова й Антоновича. Про Драгоманова я звернувся вже в особливим листом з 5-го липня за № 78, а тут можу лише повторити, що хоч в тій записці, яку надіслав мені гр. Дмитро Андрійович про українофільство, Драгоманова не лише не зазначено серед проводирів українофільської партії, але про нього в ній навіть і не згадується; хоч університетська (преподавательська) його діяльність до цього часу не дає підстав до обвинувачення його в українофільській пропаґанді, але базуючись лише на одній його статті, що надрукована в галицькій газеті „Правда", і надіслана була в. с.,— я повторю, що вважаю за незручне залишити його серед викладачів Київського Університету.

Що стосується до Антоновича, то згадка про нього в. с., як про українофіла, викликав в мене велике вагання: не говорячи вже про те, що Антонович, університетський викладач і вчений, не дає в цього боку ніяких приводів для обвинувачування його в неблагонадійності, я мав про нього такі вазиви, що не допускають в цьому відношенні навіть і підозрінь подібного характеру. Так п. Юзефович, голова Археографічної Комісії, що майже й існув лише працями Антоновича, не раз висловлювався про нього з особливою похвалою і рекомендував мені його як людину глибоко, з переконання ворожу українофільським тенденціям, а начальник жандарського управління генерал Павлов виставляв передо мною Антоновича, як людину, що багато постраждала від українофілів 60-х років, і ще недавно жалкував за тим, що начальство не звернуло потрібної уваги на заслуги Антоновича в боротьбі його проти булої в Києві польсько-українофільської партії і не призначило Антоновичеві в нагороду земельної ферми, як він, генерал Павлов, клопотався про це перед шефом жандарів. Після таких відзивів про Антоновича, закінчив Куратор характеристику окремих осіб, і до того ще відзивів з боку людей, що в цьому відношенні гідні довір'я, як і інші, від яких до вас доходять відомості в справі так званих українофілів,— я залишаюсь в нерішучості, які з настільки протилежних відомостей про Антоновича треба вважати за певніші".

Зазначивши, що, окрім середніх шкіл, він пильно стежить через директорів та інспекторів народніх шкіл за педагогічним персоналом щодо української мови, книжок і всяких інших можливих розходжень в офіційною програмою, куратор Антонович заявляв, що за його директивами призначають на вчителів дуже певних людей, і тому він не може подати не лише списку неблагонадійних з погляду українофільського осіб, розуміючи під цим сепаратистичні тенденції, але навіть не має змоги назвати ні одної особи, бо при його вищезазначеній системі, люди, що про них з'явилося певне підозріння, негайно звільняються з посади. Осіб, що люблять співати українських пісень або в дитинстві винесли з сем'ї прихильність до українських звичаїв, підозрювати він уважає за безпідставне. Згідно з заявою куратора ні головний начальник країни, ні місцевий губернатор ніколи йому не говорили

й не попереджали про відродження в Києві чогось подібного до того українофільства, яке існувало в п'ятидесятих роках, перед останнім польським повстанням. Лише з записки, надісланої від міністра, ознайомився він, хоч і поверхово, з історією українофільства, та й то головним чином із закордонним. Відомості про українофільство в Києві наведено в ній у загальних фразах, а вказівок на осіб майже нема. Відродження українофільства в Києві записка пристосовує до часу заснування Відділу Російського Географічного Товариства, найменованого Південно-Західнім, і вона вважає цей Відділ за центр і опорний пункт українофілів, діяльність яких виявилася з того часу відкриттям книгарні, що переповнена книжечками й брошурами на малоросійському наріччі, перекладами по малоросійському творів Гоголя й інших російських письменників, тенденційними вчинками осіб, що переводили одноденний перепис населення м. Києва, і належали виключно до членів Відділу, і нарешті палкими дискусіями на археологічному з'їзді 1874 р. проти реферату Міллера про спорідненя малоросійських дум з російськими билинами.

„Я зазначу тут", писав куратор, „що автор записки певне помиляється, вважаючи за головного фундатора Південно Західнього Відділу Географічного Товариства якогось Чубинського, особи мало відомої, що не користається жадним авторитетом. Ініціятива утворення Відділу належала Юзефовичеві й Шульгинові, як вони самі про це говорили мені, і залишається лише пожалкувати, що через якісь особисті непорозуміння участь їх у справах цієї установи спочатку ослабла, а потім і зовсім припинилася: коли дійсно Київський Відділ Географічного Товариства є центр і опорна база українофільства, то контракція живим словом, лице в лице перед діячами Відділу, була б надзвичайно бажаною.

„Це було б значно розумніше, продовжує він у примітці, аніж друкувати інсинуації Шульгина в місцевій газеті й дозволяти прилюдні вибухи обурення проти Відділу, на його діячів, напр. Юзефовича, як це було на обіді на пошану генерал губернатора з нагоди обрання його в почесні громадяни міста Києва. Юзефович, перебуваючи тоді в підвищеному настрої, голосно кричав, що члени Географічного Товариства на чолі з Драгомановим ніщо іншого, як змовники, що коли генерал-губернатор (який не залишив ще зібрання) ніяких не вживає заходів, то він, Юзефович, сам напише до III Відділу, напише до Государя і т. д. і т. д. Дехто з присутніх пояснював цей випад тим, що приблизно в той час ухвалено було постанову Відділу трохи в гострій формі про виключення Юзефовича із числа його членів, правда, на його власну заяву. Згадую про це виключно тому, що подібні дріб'язкові обставини зможуть хоч до певної міри пригодитися для оцінки джерел, звідкіль ідуть чутки про зміцнення останніми часами в Києві українофільської партії.

„Як би то не було, Київський Відділ Географічного Товариства знаходиться під найближчим протекторатом Головного Начальника Краю, який вшановує його засідання своїми відвідуваннями і взагалі бере в діяльності Відділу дуже жваву участь; тому трудно допустити, щоб за таких умов Відділ Київського Російського Географічного Товариства міг стати центром і опорним пунктом українофільства в Києві. В кожному разі я не можу ні стверджувати, ні відхиляти думки записки про діяльність членів Київського Відділу Географічного Товариства, тому що відома вона мені лише з друкованих відзивів. Автор записки зазначає, що з часу газетної полеміки, яка відбулася з приводу зауважень на археологічному з'їзді проти реферату Міллера про українські думи й великоросійські билини, зовнішні вияви українофільської інтриґи більше не помічаються; вона висловлює лише побоювання, що велика кількість брошурок і книжечок на малоросійському наріччі щоденно розкупаються навряд чи не з метою поширення їх серед народу за допомогою вчителів сільських шкіл. Зауваживши, що в цій справі єдина лише така мета й може бути і згадавши про переклад Лободовського „Тараса Бульби", куратор Антонович підкреслив, що викладачі інших шкіл перебувають під пильним контролем, й українська література може легко просовуватися в народні маси через посередництво „недоучек в должностях волостных и сельских писарей, приказчиков и кассиров по заводам, фабрикам и мелким экономиям"...

Визнавши далі, що подібні питання безпосередньо до нього ніяк не стосуються, він до самого кінця свого листа зупинився на важливій для нього проблемі притягнення до своєї округи кращих педагогічних сил, особливо для російської мови, словесности й історії з великоруських губерень замість „урожєнцев здешнего края". І професура і вчителі, пише він, окрім чужинців, з абетки і до університетських курсів вчаться й виховуються серед національности, в якій народилися, й природньо засвоюють її звичаї й погляди, не оволодівши й після довгої науки правильним російсько-розмовним язиком. Окрім сепаратистичних тенденцій, що з'явилися за останні десятиліття, додає він, Малоросія, власне кажучи та й увесь Південно-Західній край у своєму побуті доволі різко відрізняється"... (фраза не закінчена! Ф. С.).

Як практичний засіб для переведення цього в життя, він обстоює збільшення платні для викладачів цієї категорії Південно-Західнього Краю, бо дійшло до того, що гімназії в таких місцевостях, як Рівне, Острог, Немирів, Біла Церква залишаються протягом років без викладачів російської мови. Останню свою надію в цьому відношенні він покладав на те, що після першого випуску з Ніженського Історико-Філологічного Інституту можна буде зробити обмін з тими студентами, що закінчують такий самий Петербурзький Інститут. Окрім цього, закінчував куратор

Антонович свої міркування, „залишається дотримуватися засобів з теперішньої практики — а саме: викладачів, що виявили свої українофільські й інші шкідливі тенденції, негайно звільняти зі школи".

Згідно з висловленим заступником Міністра жалем про брак у нього списку особового складу київської округи „для указания лиц, за которыми необходимо наблюдение", список цей було надіслано разом з листом до Петербургу.

Як бачимо із змісту листа, куратор Антонович сумлінно відповів на всі питання, які було йому поставлено й які цікавлять тепер також і нас. Щодо нападів і обвинувачень проти Відділу, то він відверто й виразно підкреслив їх особистий характер і зазначив помилку Юзефовича й Шульгина в погляду тодішніх російсько-державних інтересів в їх демонстративному виході з членів Відділу.

За центр українофільської партії він не вважав Відділ, що знаходився під протекторатом Генерал-Губернатора, але зараз же із обережности додавав, що знає про нього лише з преси. Платон Антонович належав до ліберальної групи вищих російських урядовців, яка, провадячи боротьбу проти українського сепаратизму, визнавала окремішність українського національного життя від російського та потребу толерантности й навіть певного союзу з „льояльними" Українцями для боротьби проти польської „інтриги".

21. Ворожа до українства група членів Відділу.

Знаємо що і Юзефович і Шульгин були в складі фундаторів Відділу. На руки Юзефовича для Відділу переслано від ген.-губернатора за його проханням одержану з Центру офіційну копію статуту, яка разом з супровідним листом Дондукова переховується тепер у В. Б. У. Відвідували вони лише перші засідання. На початку діяльности Відділу, завдяки підтримці ген.-губ. Дондукова-Корсакова 11 осіб вступило навіть в почесні члени „соревнователі", які виплачували по 300 крб. одноразово. З одного ненадрукованого листа, що зберігається в рукописному Відділі ВБУ (III,361 - III) знаємо навіть, що Юзефович рекомендував декого в члени. Лист цей написано до Г. П. Галагана, як голови Відділу. Автор його Федір Петрович Сабанеєв, правитель канцелярії Київ. Под. і Вол. ген.-губ.[1]).

Автора цього листа було обрано в дійсні члени на засіданні 6 березня 1873 р. Ім'я його, не зважаючи на відмовлення, друку-

[1]) Наводимо його текстуально: „Милостивый государь Григорий Павлович! От 2-го апреля за № 39, ваше превосходительство изволили известить, что по рекомендации М. В. Юзефовича, Юго-Западный Отдел Географического О-ва избрал меня действительным членом оного. Избрание это великая честь, совершенно мною незаслуженная. Михаил Владимирович предложил меня, вероятно,

валося в списках членів у звітах за 1873 і 1874 р.р. Воно стоїть також і в списку, що його надіслав Відділ до Петербургу разом із супровідним листом 31 травня 1875 р. Зникає воно з списку членів, надрукованого в звіті за 1875 р. з цензурною датою з 28 березня 1876 р. Правдоподібно, що він зняв своє ім'я із списків після проїзду Олександра II через Київ у вересні 1875 р., коли за відомостями з різних джерел, а також і в автобіографії Драгоманова, цар заявив про призначення „Комиссии для расследования украинского движения в принятии мер против него". Але більшого значіння ніж те, коли саме він відмовився від членства, набирає питання про те, чи не ввів його Юзефович у Відділ, маючи разом із Шульгиним на думці утворювати помалу свою більшість у Відділі, і не попередивши відверто й своєчасно керуючого канцелярією ген.-губернатора про це. Лише один раз за весь час існування Відділу були разом на його засіданні (6-го березня) Юзефович і Шульгин. В цьому самому засіданні Юзефович пропонував прийняти до бібліотеки Відділу видання Київської археографічної комісії й кілька примірників звіту Рос. Геогр. Т-ва за минулий рік.

Із неопублікованого листа Русова до Галагана 9 червня 1873 р. (рукоп. Відділ В. Б. У., III,362) дізнаємося, що весною цього року Бюро Відділу надіялося на допомогу Шульгіна в поширенні програм через його газету[1]). Ім'я Шульгина знаходимо ще раз у протоколі засідання 14 вересня 1873 р. серед присутніх тоді членів, коли його було обрано разом із п'ятьма іншими до розпорядчого Комітету для переведення одноденного перепису

по какому-нибудь недоразумению. Я же не чувствую себя ни достойным заседать в ученом обществе, ни способным принести Обществу какую-либо пользу, а потому имею честь покорнейше просить не считать меня в числе членов высоко-уважаемого Общества. Примите уверение (власноручний підпис) Ф. Сабанеев. Апрель, 1873, г. Киев.

[1]) Наводимо уривок з листа, що характеризує саме цю діяльність Відділу: „Утвердили „Программу", составленную Комитетом, которой (последнюю и дополнениую) корректуру я продержал вчера, и которая теперь уже печатается в 2000 экземпляров", писав Русов до Галагана. „Собственно Отдел заказал 1200, но по честной моей сделке, что мне предоставлено было Отделом, 200 экземпляров ее я отдал редактору „Друга Народа" А. Ф. Андриашеву, а он за это за свои деньги напечатал еще 800 экземпляров для рассылки ее при своем издании. О. Лебединцев взялся тоже 100 экземпляров разослать при „Епарх. Ведомостях". То же, вероятно, сделает и В. Як. Шульгин, у которого мне назначено свиданье во вторник (он живет теперь на даче) и который уже поместил в 66-м № наше об'явление относительно Музея. Таким образом большую половину программ разошлем за настоящее лето. В настоящее время я составляю статейку для „Киевлянина" о деятельности нашего Отдела за прошлый семестр. Статья появится, вероятно, когда выйдет программа, и составит рекламу к ней".—Цей звіт Русова надруковано окремою брошурою на 21 ст. в 18-ку з цензурною поміткою 25 червня 1873 р. Цікаво, що Андріяшев, якого пізніше не було обрано в дійсні члени Відділу, весною 1873 р. на власні кошти зробив 800 примірників „Програми".

в Киеві, яко представника Відділу. Запрохано було тоді також Шульгина, Антоновича й Чубинського розглянути 4 етнографічних зшитки А. А. Копфа і подати до Відділу свою думку про них. У тому самому засіданні Шульгин пропонував обрати на почесного члена Відділу І. І. Фундуклея „во внимание к почтенным трудам по исследованию Киевской губ." Було ухвалено клопотатися перед Радою Р.Г. Т-ва про це, й дійсно пізніше переслано листа в цій справі[1]). Останнім виявом симпатії Шульгина до Відділу була передача в подарунок „рукописного лечебника", про що доклав Чубинський в засіданні з 3 грудня 1873 р. („Зап.", І, с. 86). Ще одну останню звістку, що стосувалася до Шульгина, хоч у ній ім'я його й не було названо, зустрічаємо рівно через рік в протоколі з 5-го грудня 1874, де останнім 10-м пунктом стоїть: Слухали—на підставі заяви деяких членів Відділу—й ухвалили: Друк повідомлень Відділу в газеті „Киевлянин" припинити, пропонуючи Бюро Відділу обрати для цього інший орган".

22. Зміни в президії Відділу протягом 1875 р.

Останній друкований звіт Відділу маємо за 1875 р. з цензурною датою з 26 березня 1876 р., але, на жаль, у другому томі „Записок" надруковано останній протокол засідань лише з 7 лютого 1875 р., а тому вже з цього моменту джерела наші стають обмеженіші. Саме в цей період відбулися серйозні зміни в особовому складі керівного осередку Відділу.

Вже 27 січня в ч. 12 „Киев. Телеграф" закінчував свою статтю про Відділ та його музей такими словами: „Без сумніву дуже шкодить діяльності Відділу, так би мовити, секретарське interregnum, в якому він тепер перебуває. Ще у вересні Чубинський відмовився від секретарства, і незрозуміло, чому Відділ до цього часу не обрав нового секретаря".

Подібні зауваження з боку дружнього органу, а перш за все напади проти Чубинського з боку ворогів українства примусили його остаточно зректися своєї посади й на засіданні Відділу 7-го лютого було на його місце обрано Українця вчителя Ол. Дан. Антеповича.

Наприкінці того самого засідання 7-го лютого заст. голови В. В. Борисов зробив також заяву, в якій прохав на наступному засіданні обрати когось іншого на його місце, тому що він не має потрібного часу для виконання службових обов'язків, виконуючи майже постійно обов'язки голови Відділу. З приводу цієї заяви члени Відділу прохали його забрати назад своє відмовлення, нагадуючи його активну участь в одноденному перепису, коли він не лише

[1]) Рада Р. Г. Т-ва ухвалила на засіданні від 1 травня 1874 р.: „Прийняти до відома й мати на увазі". („Изв.", 1874, т. X, ч. 4, с. 100). В „Geographisches Jahrbuch" Boem'а за 1875 р. знаходимо звістку про одного „почесного члена" у Відділі. Очевидно, Фундуклея було затверджено.

головував у відповідних комітетах, але й сам був керіаником перепису в одному з кварталів Старокиївського участка. Не зважаючи на це, Борисов рішуче відмовився міняти своє вирішення, заявивши, що воно серйозно продумане й викликане конечністю. Він висловив свою щиру подяку членам за постійну уважність і симпатії до нього[1]).

Редакція „Киев. Телеграфа", друкуючи в ч. 213 з 16 лютого 1875 р. звіт про це засідання Відділу, що майже дослівно збігається з протоколом, який надруковано в „Записках", подала від себе примітку, що трохи висвітлює причини відмовлення Борисова. Подаємо її в перекладі: „Переведення й опрацювання одноденного перепису м. Києва, безумовно, є одна із найпевніших і глядя найбільш удалих робіт, що Відділ до цього часу виконав. Відомо, що саме за цю працю робив Відділові безпідставні закиди „Киевлянин" та ще деякі особи з київського суспільства; ці нарікання частиною торкалися й високошановної особи В. В. Борисова. Ця обставина, треба думати, була, мабуть, одною з причин, що вплинула на теперішнє відмовлення Борисова далі бути заступником голови. Ред."

В день переобрання 28-го березня, наприкінці засідання, Драгоманов звернувся до зборів з такою пропозицією: беручи до уваги, що В. В. Борисов головує востаннє, і що він брав діяльну участь в переведенні одноденного перепису в розпорядчому комітеті й керував засіданнями, пропоную висловити В. В. Борисову подяку й занести це до протоколу. Збори одноголосно ухвалили цю пропозицію[2]).

Це засідання з 28-го березня 1875 р. доводиться взагалі вважати за початок кінця Відділу, і тому ще більшої ваги набирають досить докладні відомості, що подав про нього „Киев. Телеграф", де в чому доповнюючи формулювання З в і т у Відділу з 1875 р., с. 2. Інформації газети цілковито стверджуються тими документами, що тепер зберігаються в справі Відділу в рукописах В. Б. У.

Після того, як д. ч. Ор. Левицький, оповідає „Киев. Телегр.", прочитав свою доповідь „Про шалапутів на кордоні Полтавської та Катеринославської губ.", заст. голови В. В. Борисов зробив заяву про відмовлення Г. П. Галагана від головування. В листі його висловлювалась подяка Відділові за довір'я, й демісія аргументувалася новим обранням його на прилуцького маршалка, що вимагало від нього нової різноманітної громадської роботи.

Зважаючи на те, що відмовилися голова й його заступник, члени приступили до нових виборів. На голову було обрано більшістю 34 проти 2-х Олександра Оттовича Шміта, а на заступника такою самою кількістю голосів В. Б. Антоновича.

[1]) „Записки", т. II, с. 44.
[2]) „Киев. Телегр.", 1875, 4 квітня, ч. 41.

Після обрання члени ухвалили висловити подяку Г. П. Галаганові за виконування обов'язків голови.

Далі було прочитано листа М. Юзефовича такого змісту: „При ходатайстве об утверждении Отдела ввиду пользы, какую он мог бы принести отечественной науке, став во главе его учредителей, я никак не мог предполагать, что он подаст повод кружку людей избрать его центром известного своею исключительностью местного направления, с задачами и стремлениями которого я не хочу и не могу иметь ничего общего, так как я не признаю национального партикуляризма в государстве, считая его родным братом партикуляризма политического. Вследствие этого, слагая с себя звание члена Отдела, я имею честь известить его о том".

Заслухавши листа й заперечивши його обговорення, голова зборів Борисов пропонував зробити постанову про виключення Юзефовича й Шульгіна, згідно з їх заявою, із списків членів Відділу і перейти до чергових справ, що й було одноголосно ухвалено.

Обраний на голову Відділу 28 березня генерал Шміт не підписав, мабуть, жадного листа і ніяких зборів Відділу не провадив, бо вже заявою з 12-го травня 1875 р., що переховується в справах Бюра Відділу В. Б. У., прохав звільнити його від цих обов'язків голови [1]).

Членом Відділу ген. Шміт був уже з 3 грудня 1873 р., але відвідував засідання рідко, бо в списках присутніх за друкованими протоколами знаходимо його ім'я лише двічі. Ні до яких комісій за весь час його не обирали. Тому, через брак якихось

1) Наводимо цього неопублікованого листа в цілому:

Милостивый государь Василий Васильевич. Доверие, оказанное мне Юго-Западным отделом императорского Русского Географического Общества, заставляет и меня отнестись с полным вниманием к обязанностям, возлагаемым званием Председателя оного. К сожалению, отвлекаемый служебными обязанностями, я не могу располагать временем, вполне необходимым для добросовестного выполнения этой почетной должности, и потому, не обладая соответствующими для нее средствами, я поставлен в тяжкую для меня необходимость покорнейше просить уволить меня от служения Обществу в качестве председателя его Отдела, при чем не могу не выразить Отделу полную признательность за оказанный мне почет.

Примите, ваше превосходительство, выражение моего совершенного к вам уважения и преданности. А. Шмит. 2 мая 1875 года, г. Киев. Его прев-ству В. В. Борисову.

Про одинокий виступ ген. Шміта на засіданні Відділу з 5-го грудня 1874 р. залишилася така звістка в протоколах Відділу („Зап.", II, с. 31—32): Пунктом 4-м було заслухано докладну доповідь В. Л. Беренштама про рукопис св. Филимона Бобчинського: „Этнографические сведения по программе Ю.-З. Отдела о м. Лукашевке Липовецкого у.", і про рукопис св. Гр. Шимамського: „Этнографические сведения о м. Чернобыле Радомысльского у. с его округом". З цього приводу д. ч. О. О. Шміт висловив зауваження, що було-б бажано надалі не лише вести докладний покажчик справ, про які маються відомості в доставлених рукописах, але також заносити до протоколу ті нові, які не були передбачені в питаннях попередніх програм і про які дає думку якась стаття,

документальних свідоцтв або хоч би спогадів про нього, годі сказати, чи відмовився він під чиїмось впливом й за певними порадами, чи просто не маючи глибшого інтересу до справи. Г. П. Житецький обрання його на голову визнає за „невдалу спробу".

Демісія Галагана була тяжким ударом для Відділу. Характеризуючи діяльність Г. П. Галагана у Відділі, Ф. К. Вовк писав про нього: „Він цілком підходив до тієї ролі, яка йому дісталася, і був прекрасним головою Відділу, дуже щиро співчував його завданням і навіть помітно ними захоплювався, але як потім виявилося не зумів бути досить самостійним, коли в цьому була потреба й подав до демісії в той момент, коли певна твердість з його боку могла б урятувати існування Відділу".

Залишається пошкодувати, що думку, яку знаходимо в останніх рядках, Ф. К. Вовк не обґрунтував докладніше. Пригадуючи загальну політичну атмосферу того часу, що була загрозливою для українства вже з початку 70-х років, здається, що добра воля одної людини, а навіть і кількох впливових, але причетних до Київського Відділу людей не могла вже змінити або затримати ходу подій.

Проф. О. Ф. Кістяківський записав у своюму щоденнику під 10 березня 1876 р. (кн. I, с. 124): „Згадав я відомості, що переказав їх мені Антонович, що Комісія в малоросійських ділах не відбудеться. Справа в тому, що в серпні минулого року, під час приїзду государя, були в розгарі Драгоманівські дні. Міністерство (!) зробило Драгоманову рішучу пропозицію звільнитися. Переведення в життя було припинено через приїзд государя, бо побоювались якоїсь демонстрації. Наївні люди! Підчас свого приїзду государ був пропитаний думками й важливістю малоросійського руху. Юзефович не пропустив останнього тому Архіву про гайдамаків, щоб упекти Антоновича — і раптом оказався на мілині. Звістку про те, що Комісія відбулася, привіз сам генерал-губернатор".

Очевидно, що в той час по Києву ходили різні часто суперечні інформації й чутки. Можливо, що й Ф. К. Вовк, поінформований безумовно гірше за Кістяківського, був під впливом якоїсь оптимістичної версії, подібної до тієї, що мав Антонович. Цим ми ні скільки не хочемо виправдати поведінку Галагана в справі його демісії, що він залишив корабель раніш, ніж його потопили.

Вол. Бон. Антонович, якого було обрано на заступника голови

в опрацювання їх чомусь являло-б особливий інтерес. Напр., про економічне становище розкольників стаття, що її надіслано з Чорнобилю, лише натякає. Подібні desiderata, додавав він, занесені до протоколу разом із мотивами, напевне зможуть викликати дуже повчальні досліди.

Зібрання ухвалило подякувати авторів надісланих рукописів і прийняти пропозиції В. Л. Беренштама й А. О. Шміта.

на засіданні з 28 березня, листом з Петербурґу від 27 квітня 1875 р., де він тоді перебував, дав свою вгоду [1]). Після того як Відділ одноголосно обрав його на голову, а Чубинського на заступника в засіданні від 16 травня, він прислав на ім'я Борисова нового листа, в якому писав: „Милостивый государь Василий Васильевич! В ответ на отношение ваше от 19 Мая за № 361, честь имею покорнейше просить вас передать Юго-Западному Отделу Императорского Русского Географического Общества выражение глубокой моей признательности за оказанную мне честь выбором, состоявшимся в заседании 16 Мая. Вследствие глубокого уважения к мнению отдела, я беру смелость заявить согласие на принятие предложенной мне обязанности Председателя Отдела, с полным и искренним желанием оправдать в будущем доброе о мне мнение членов Отдела, далеко, конечно, превосходящее ту скромную долю заслуг, какие я мог принести в качестве члена Отдела. Примите, Василий Васильевич, выражение глубокого почтения от искренно преданного Вам В. Антоновича. 1875 г., мая 28 дня, С.-Петербург".

За статутом Відділу, обрання голови затверджував ген.-губернатор, і дійсно—в тій же справі ВБУ, ч. 6775 знаходимо відповідну заяву Борисова з 17 червня ч. 378 і на ній резолюцію Дондукова-Корсакова про затвердження 19 червня.

На аналогічній заяві з того самого 17 червня про обрання й потребу затвердження П. П. Чубинського рукою Борисова занначено: „При докладе настоящего представления его сиятельство изволил указать на прибавление § 6 положения об Ю.-З. Отделе, по которому Председательствующие в Отделе сами назначают себе помощника с согласия Отдела". В. Борисов, 19 июня 1875.

5 липня, очевидно, в наслідок цього посилання на статут, Антоновича було поінформовано, і він негайно відповів листом, в якому в підвищеному тоні висловив свою згоду на обрання Чубинського: „Милостивый государь Алексей Данилович! В ответ на отношение ваше от 5-го июля 1875 года, честь имею уведомить вас, что я с величайшим удовольствием присоединяю свое мнение к мнению большинства членов Ю.-З. Отдела Императорского Русского Географического Общества относительно избра-

[1]) В листі цьому було сказано:

„Милостивый государь Василий Васильевич! Получив от вас уведомление о том, что Юго-Западный Отдел Императорского Русского Географического Общества почтил меня выбором в должность Вицепредседателя, честь имею известить вас, что я готов, с величайшею признательностью принять возложенную на меня Отделом обязанность, и что по мере сил буду стараться оправдать крайне для меня лестное доверие Отдела, к научной деятельности которого я всегда относился с глубоким уважением.

Примите, Василий Васильевич, выражение истинного почтения и полной преданности от глубоко уважающего вас В. Антоновича. С.-Петербург. 1875 г. Апреля 27 дня".

ния Павла Платоновича Чубинского в помощники председателя. Я полагаю, что труды Павла Платоновича, как члена Императорского Географического Общества и как Правителя дел Юго-Западного его Отдела, слишком известны для того, чтобы исключить возможность всякого даже сомнения в совершенной целесообразности его выбора. Примите, милостивый государь, уверенность в истинном почтении. В. Антонович. С.-Петербург. 1875 г. июля 13 дня".

Цей рік взагалі був для Чубинського часом повного визнання його науково-організаційних заслуг. Серед праць, що їх вислало Рос. Геогр. Т-во на Геогр. Міжнар. Конґрес до Парижу, особливу увагу звернули на себе „Труды этнограф.-статист. экспедиции", переведеної Чубинським, якому призначена була там медаль II-ої кляси. Окрім того, й Рос. Геогр. Т-во присудило йому на початку року малу золоту медаль.

Не зважаючи на те, що над Товариством зависли чорні хмари, збільшилася протягом 1875 року кількість його дійсних членів на 34 особи й одного почесного члена-соревнователя в особі Семиренка. Серед членів, обраних наприкінці 1875 й початку 1876 р., бачимо кілька імен з українським політичним стажем, як Ніс і Кониський, про яких згадувалось у записці, що її подав Юзефович на таємній нараді в Петербурзі, Л. Смоленський, Ір. Житецький, П. Ефименко. Це були виразні відзнаки іншого, радикальнішого, так би мовити, напрямку в роботі після виборів нової Президії Відділу.

Діяльність Т-ва, за друкованим звітом за 1875 р., що його написав Ол. Антонович, виявилася протягом року: а) у виданні I т. „Записок"; б) в остаточному опрацюванні й виданні матеріялів перепису з 2 березня 1874 р.; в) у виданні програм для збирання етнографічних і статистичних відомостей; г) в опрацюванні присланих до Відділу матеріялів; д) в підготовці до друку III т. „Записок"; е) в підготуванні до видання творів М. О. Максимовича, ж) участі в Паризькій Географічній Виставці. Утворено було також дві нових Комісії: а) для опрацювання матеріялів що до осіб призовного віку, б) для підготування програми й способу збирання відомостей з сільсько-господарської статистики.

Окрім участи Відділу в Міжнар. Географ. Конґресі, знаходимо в документах Бюра наприкінці 1875 року листування про обміи виданнями з Інститутом Оссолінських у Львові, пропозицію надіслати інформації про діяльність Відділу до Паризького Антропологічного Товариства, в квітні 1876 р. аналогічні пропозиції з боку Географ. Т-ва в Мадріді й Редактора Geographisches Jahrbuch у Ґоті, з якою останній звертався вже й попереднього року.

Протягом року відбулося 8 звичайних засідань, на яких

Ф. Савченко—6.

було прочитано 8 доповідів, що їх почали друкувати в III т. „Записок“. [1]).

23. Брак офіційних матеріялів про діяльність Відділу протягом 1875—76 р.р.

В Архіві Рос. Геогр. Товариства в Ленінграді збереглося дуже невелике листування Відділу, що припадає на 1875 і 1876 роки. Окрім супровідних листів до „Звіту“ за 1874 р. 3-го січня й з 1-го травня 1875 (і повідомлення Антеповича про затвердження ген.-губернатором Антоновича й Чубинського головою Відділу й заступником — з 22 серпня 1875 р.), маємо ще листа того ж таки Антеповича до Секретаря Т-ва І. І. Вільсона з 4 грудня 1875 р.

Нагадуючи про те, що раз уже він звертався в цій справі, Антепович прохав вислати дипломи для всіх дійсних членів, тому що, окрім фундаторів, ніхто їх не одержав. „Через брак дипломів, поясняв він, багато членів Відділу, особливо ті, що живуть в повітових містах та по селах, зустрічають чимало перешкод при виконанні тих праць, що вони задумали: один член Відділу, бажаючи зібрати статистичні матеріяли і з цією метою ознайомитися з архівом Поліції, був допущений до нього лише тоді, коли Відділ вислав йому посвідчення в тому, що він є дійсний член Відділу і має потребу користатись архівом з науковою метою. Я міг би, продовжує Антепович, зазначити ще багато випадків, коли диплом має важливе значіння при збиранні різних відомостей“... [2])

Лише 15 березня 1876 р. було вислано 123 дипломи для членів Відділу, обраних 1874 і 1875 р.р., разом з супровідним листом за підписом Вільсона, чернетка якого збереглася в Архіві Товариства.

Певною перешкодою для того, щоб уявити собі повну картину діяльности Товариства протягом 1875—1876 рр., є втрата протоколів засідань за цей період, бо III-й том „Записок“ не було ви-

[1]) О. В. Классовского, Метеорологические особенности последних двух лет; А. А. Русова, Русские тракты конца XVII и XVIII в.: Его же, Некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия; О. И. Левицконо, Шалопуты на границе Полтавской и Екатеринославской губ.; В. Б. Антоновича, Киевские войты Ходыки. Этюд из быта мещан киевских XVI—XVII в.: П. И. Житецкого, О формах малорусского глагола; Г. Е. Маковецкого, Результаты медицинского осмотра лиц призывного возраста во время призыва в 1874 г. в Ямпольском у. Подольской губ.: М. М. Левченка, Несколько наблюдений над животными Южной Руси. Окрім зазначених статтей, в додатках до III т. мали бути надруковані „Малорусские народные предания и рассказы“ Драгоманова, а також частина матеріялів із надісланого до Відділу „Збірника пісень, заговорів та казок“ Манджури. Збірку Драгоманова Відділ видав у 1876 р. окремим виданням у Києві на 434—XXVI ст. in 8°. Досить докладний зміст всіх статтей подано у звіті Відділу за 1875 р., с.с. 11-32.

[2]) Лист закінчується проханням надіслати „Известия“ й „Отчет“ за 1874 р., які вислано було лише Класовському й Русову.

пущено в світ, а рукописні оригінали, можливо, були приховані, подібно тому, як це було зроблено з доповідями. В своєму листі з 15-го липня 1876 р. Антонович писав до Познанського: „О реферате—ларчик просто открывался—я сделал поправки для прочета его в заседании, на что имел от тебя право, отослан же он потому, что на днях Отдел будет закрыто—и мы решились возвратить авторам все труды, дабы их работа не пропала“ [1]).

Через брак протоколів цього часу не маємо змоги простежити деякі моменти з діяльності нової Президії, а особливо В. Б. Антоновича. При такій обмежености матеріялів здається доцільним подати в перекладі й коротеньку замітку з „Щоденника“ Кістяківського, що характеризує ставлення Вол. Бон. до Відділу: „Архів Запорозької Січі переховується в Єлисаветграді. Я написав Демченкові, щоб він сприяв передачі цього архіву до нашого університету. Антонович, що почав листування з тамошнім головою, писав йому про передачу або до університету або до Південно-Західнього Відділу. Я знаю, що Антонович більше бажав би до останнього, бо він є його головою. А я думаю, що слід передати до університету, як до важливішої установи, міцнішої й більш офіційної. Нема чого побоюватись, щоб в університеті розтаскали архів“ [2]).

24. „Записки“ Юго-Западного Отдела И. Р. Г. О.

Не вдаючись тут в аналізу або критику окремих статтей та матеріялів з цих 2-х перших томів „Записок“, ми маємо зупинитися лише на загальному значінні їх для української науки і хоч в коротких рисах порівняти їх між собою. Зазначимо, що полеміку, яку викликала поява першого з них у світ, яка в значній мірі доповнить його характеристику, наводимо у другій частині книжки, де їй фактично належить місце, як одному з важливих і цікавих моментів української журналістики 70-х рр.

Обидва томи „Записок“ були і тепер ще дуже є цікаві своїм загальним змістом і сюжетами для українського читача. Характерна риса їх—це разноманітність матеріялу, популярність викладу, виразне бажання і вміння відповісти на головніші потреби часу.

Після появи в світ 1-го тому ворожа до Київського Відділу критика особливо гостро закидала, що він вийшов поза рямці своєї статистично-етнографічної програми, й це певно відбилося на доповідях, які готувалися в 1874 р., як і на змісті II-го тому.

Перший том „Записок“ майже охоплював своїм змістом програму трьох відділів сучасної Української Академії Наук, принаймні торкаючись деяких галузів кожного з цих відділів, що зв'язані з українознавством.

[1]) „Україна“, 1928, 5, с. 151.
[2]) „Щоденник“ О. Ф. Кістяківського, кн. I, с. 108, березня 5, 1876 р.

Особливо глибоко було захоплено економіку. Тут знаходимо й промисловість України в історичному аспекті XVIII ст., торговельні зносини з сусідами й умови, в яких вони відбуваються, внутрішній торговельний обмін на ярмарках, програм вивчення кустарної промисловости й спробу вивчати ощадно-позичкове товариство.

Така широка постановка дослідження економічних проблем України вперше була зроблена програмово й науково. Не бачимо цього ні в „Маяку“ 40-х років, що приділяв багато місця українській етнографії, ні навіть в „Основі“ 60-х рр. Тому це нове явище, вдало організоване й серйозно переведене, й викликало занепокоєння в російських націоналістичних колах, а ще більше серед малоросів марки Миколи Ріґельмана.

Стаття про кліматологію Києва вводила до книжки природничий елемент і тісніше зв'язувала з роботою кол. Комісії для опису губерень Київської округи.

У II-му томі знаходимо лише одну статтю економічного змісту— про інвентар селянського господарства (с. 176—186), і то обмежену щодо змісту, бо написано її за відомостями, які було зібрано в розмовах у дні свят з 6 дідами села Мліева Черкаського повіту[1]). Автором статті був Чубинський. Другої його доповіді під назвою „Несколько слов о положении крестьян собственников Юго-Западного края“ чомусь не було надруковано й про неї маємо лише коротку згадку в протоколі з 25-го березня 1874 р. Так само йому не вдалося здійснити свого проєкту доповісти й надрукувати „Данные для составления понятия о бюджете крестьянской семьи“. А для нас це було б дуже важливим моментом для уявлення того, як висвітлював один із економістів Відділу селянську економічну проблему того часу.

Але не зважаючи на брак економіки в цій книжці, поява такої блискучої розвідки з поля порівняльної фолькльористики, якою була для свого часу доповідь Драгоманова „О вариантах южнорусских песен и сходстве их с иностранными“ (в друку з'явилася під іншою й менш точною назвою), а також двох рефератів про результати Київського перепису дає право сказати, що й друга книжка була видатним явищем на тодішньому українському науковому обрії.

Новим розділом у цьому II-му томі (як знаємо за ініціятивою Драгоманова) була стаття Купчанка, що подавала історично-географічні відомості про Буковину та його ж збірка народніх пісень з Буковини[2]).

[1]) На ст. 180 зустрічаємо характерну для епохи примітку: „В селе Млиеве освещение керосиновыми лампами получило полное гражданство“. Автор, очевидно хоче сказати, що тоді вже там переводилися каганці.

[2]) Той неприємний інцидент, про який згадув Драгоманов у своїх „Австро-руських спомина**х**“, що упорядчик цього збірника Лоначевський поставив лише

Вже після ліквідації Відділу було продовжено друк творів Максимовича, і ось в яких умовах. Антонович, колишній голова Відділу, у писаній Дондукову доповідній записці звернув увагу на те, що Відділ у своєму засіданні з 3 жовтня 1875 р. ухвалив видати повну збірку творів М. О. Максимовича. До цього часу надруковано 40 аркушів. У разі припинення зазначеного видання, писав він, родина Максимовича зазнав значних втрат, тому що, доручивши Відділові видання творів покійного, вона відхилила пропозиції тих осіб, що бажали купити право на це видання. Становище цієї родини досить тяжке, слід би дати підтримку... тому він уважав би за доцільне доручити закінчення розпочатого видання або Церковно-Археологічному Товариству при Київській Духовній Академії, або Археографічній Комісії з тим, щоб усі витрати провадилися за рахунок решток грошей Відділу,—щось коло 2000 крб., і 1/3 примірників видання залишалася, згідно з умовою, на користь Географ. Т-ва. Про відповідне розпрядження він прохав його повідомити.

У збірці прибутково-видаткових паперів Відділу (рук. відд. ВБУ ч. 6766 с. 140) знаходимо оплачений рахунок друкаря Франца з 4 жовтня 1876 р. на одержання 140 крб.: 1) „За 9 1/2 л. приостановл. III т. „Записок“—95 крб. 2) 700 обгорток до них—7 крб. 3) 700 великої мапи—7 крб.; 4) 600 хромолітограф. мап і 100 чорн.— 31 крб. З цього рахунку дізнаємося, що 3-го тому вже було складено 9 1/2 арк.

Інший рахунок (с. 139) без дати, від палітурника, подаючи відомості про брошурування 630 книжок „Русских трактов конца XVII и XVIII вв.“ Русова допоміг розшукати в неопрацьованій ще частині „Українки“ ВБУ цю рідку й інтересну брошуру—відбитку с.е. 48— 120 і далі: „Некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия“, с. 121—150, з двома мапами й наприкінці (146—156) „экстрактом всем лежащим при реке Днепре по обеим сторнам города Киево-Печерска до города Херсона: городам, крепостям, местечкам, селам, деревням и другим прочим селениям с расстоянием от одного до другого, сколько в оных дворов, душ и кому принадлежат“.

Першою статтею, як зазначено в „Звіті“ за 1875 р., с. II, мала йти стаття Класовського, „Метеорологические особенности последних двух лет“, і вона, очевидно, вмістилася на сторінках 1—47. Перша стаття Русова написана на підставі рукописного збірника з кінця XVII й початку XVIII ст. під такою назвою: „Реестр о трактах и о прочем, что содержится какое известие ниже сего“, який переховується в Ленінгр. Публ. Бібліотеці, отд. IV, 9, ч. 110.

своє ім'я, не згадавши про Купчанка, був хатньою справою, а на читача, швидче могло зробити несприятливе враження, коли не розподіл на відділи, що завсіди може бути спірним, то в кожному разі технічно-друкарське його оформлення й іноді невдалі російські назви пісень, які їм дав цей упорядчик.

Із реєстру видно, що до збірника увійшло 9 трактів. У 1-му шлях суходолом з Киева до Царгороду через Бендери й Буджацький степ; у 2-му—шлях між тими самими центрами й через Волоську землю на Сороку, на Яси й на Галац; 3-й—від Воронежа до Царгорода водою; наступні 5 трактів стосуються до чужих земель, подаючи описи шляхів із Астрахані, Єрусалиму, Багдаду й Венеції до Царгороду. В 9-му тракті—опис шляху з Киева до Варшави й назад до Смоленська; 10—від Сум, а звідтіль до Перекопа й до Криму Муравським шляхом. В статті вміщено перші три й останні два тракти, тому що вони мають більше інтересу для місцевої історичної географії. Зміст статті становить критична аналіза цих частини збірника.

Зазначивши час складання збірника (на 5-му тракті помічено „нынешний 1714 г.") і звернувши увагу на практичний характер його, в чому можна бачити пристосування до плянів войовничої політики Петра І-го, автор за різними джерелами визначає кордони й заселеність країни, описує обласний розподіл і управління трьох держав (Росії, Польщі, Турції, а також Запоріжжя), через які проходили ці тракти. Окрім того в статті наведено відомості про фльору й фавну, звістки політичні й етнографічні. Хоч їх і не багато, але все ж вони відбивають загальні риси тодішнього життя і його умов. До статті подано абетковий покажчик з деякими поясненнями й зауваженнями автора (с. 99—120), що його склала М. Ф. Ліндфорс.

В другій вищезазначеній статті Ол. Ол. Русов виявляє, яке важливе значіння мав Дніпро в історії України, як природній шлях із „Варяг в Греки", а пізніше з козацьких поселень до Криму й Турції, а також і в нові часи, коли на його просторах жило вже 12 мільйонів населення. Тому він докладніш зупиняється на рукопису, що його було передано з Ермітажу до Пуб. Бібл. в Ленівград (F, IV, 268) під назвою: „ Атлас реки Днепра сочиненной с аккуратной описи 1784 года от города Киева вниз по течению до города Херсона с присоединением сплава из Трешхоуте, вице адмирала Пущина 1786 г., месяца августа, от Киева до Кременчуга и до Кайдаков" [1]).

Стаття О. І. Левицького про Шалопутів, мабуть у скороченому вигляді, надрукована на стор. „Киев. Телеграфа", 1875, ч. 41—42 (4/6 квітня). В. Б. Антонович надрукував пізніше свою статтю про Київських войтів Ходиків у „Киев. Стар."; П. Г. Житецький, О формах малоросийского глагола. Стаття Т. Е Маковець-

[1]) На с. 131-й цієї статті згадується ще одна мапа Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді під назвою „Plan granic między Królewstwem Polskim i Państwem Rossyjskim od miasta Łojowa nad Dnieprzem aż do wyjścia rzeki Tasminu w Dniepr pod Kryłowem, z opisaniem Kontrowersyi na tychże granicach zachodzących podług Rewyzyi y Rappórtow 1 p.p. oficerów od kawaleryi narodowey ku końcu roku przeszłego 1781-go czynionych". Шифра не подано.

кого з антропології: „Результаты медицинского осмотра призывного возраста во время первого призыва в 1874 г. в Ямпольск. у, Подольск. губ.„ (надр. в Краковскому „Атенеумі") і М. М. Левченка (з зоології): Несколько наблюдений над животными Южной Руси" (в „Природе и Охоте").

25. Засідання і Збори Відділу в 1876 р. за звітами „Киевского Телеграфа".

Для цього року не маємо офіційних звітів Віддіду, як за попередні, а з офіційного листування з Центром в архіві Т-ва знаходиться лише чернетка супровідного листа Секретаря Р. Г. Т-ва І. Вільсона з 15 березня за № 244, разом з яким він вислав до Киева 123 дипломи для членів Відділу, обраних в 1874—1875 р. р. Тому маємо змогу подати тут лише звідомлення Відділу, що з'являлися протягом 1876 р. на сторінках „Киевского Телеграфа".

Перше засідання Відділу 1876 р. відбулося 23 січня о $7^1/_2$ год. веч. в 6-й авдиторії Університету. На порядку денному, що був надрукований уже в об'яві „Киевск. Телегр." за 21 січня ч. 9, стояла, окрім поточних справ, лише доповідь д. чл. М. М. Левченка: „Несколько наблюдений над животными Южной России". Докладний звіт про це засідання подав „Киев. Телегр." в ч. 34 за неділю 1 лютого. Всі надруковані там відомості увійшли в „Звіт" Відділу за 1875 р., на якому стоїть цензурна помітка з 28 березня 1876 р. Тому ми подамо тут лише перелік справ, які було ухвалено або обговорено на цьому засіданні: 1) відділ уповноважив керуючого справами підписати умову з власником друкарні щодо виплати грошей за друкування І-го тому творів Максимовича в певні терміни; матеріяли для ІІ-го тому вирішено передати до друкарні; 2) ухвалено приступити до друку III т. „Записок" і прочитано його зміст, надрукований у Звіті за 1875 р., с 11—12; 3) В. Б. Антонович доповів про присилку до Відділу „Збірника побутових і ліричних пісень, О. І. Маркевича, якого ухвалено передати на розгляд О. І. Лоначевському; 4) згідно з пропозицією д. чл. Т. Е. Маковецького, утворена на допомогу йому комісія для опрацювання матеріялів про огляд призивних до військової служби. До комісії заявили бажання увійти: Антепович, Беренштам, Захарченко, Лисицин; 5) М. П. Драгоманов зробив доповідь про збірник українських народніх переказів із різних надісланих матеріялів, в цілому коло 300 ч. Збірник мав поділятись на II відділи. Ухвалено надрукувати його в додатках до III т. „Записок"; обрані були в дійсни члени такі особи: Е. П. Дьяконенко, І. А. Житецький, А. І. Домонтович, Я. П. Новицький,

Друге в цьому році засідання відбулося в тому самому приміщенні, що й перше, — 26 лютого. Звіт про нього беремо з „Киев. Телегр.", ч. 34 (19 березня). Перш за все О. О. Русов прочитав свою доповідь під назвою: „Некоторые данные о Днепре из

атласа конца прошлого столетия". Справа йшла про „Атлас реки Днепра, сочиненной с аккуратной описи 1784 г. от города Киева вниз по течению до г. Херсона с присоединением сплава на Трешхоуте вице-адмирала Пущина 1786 г. месяца августа, от Киева до Кременчуга и до Кайдаков". Доповідач зазначив також заселені місцевості по берегах Дніпра, згідно з таблицею, прикладеною до атласу; зібрано було ці відомости, на думку доповідача, за два роки перед експедицією Пущіна.

Після реферату керуючий справами повідомив про надіслані до Відділу матеріали й подарунки: а) від Попової—збірник пісень, б) від П. Я. Литвинової рукопис: „Замечания погод, случавшихся в 1836г. в Хмельнике, Глуховского у. "; в) від неї ж — рушник; г) плян Киева 1706 р. від д. ч. П. Т. Лебединцева. 2) Заслухано було листа М. Х. Бунге з проханням допомогти Белоусову в справі переведення одноденного перепису в Теодосії і ухвалено надіслати йому 2 примірники книжки „Киев и его предместья". 3) Заслухано листа В. Ф. Семиренка (що надіслав до Відділу 300 крб.). 4) Обрано на членів Відділу таких осіб: Д. Ф. Антоновича, П. С. Ефименка, П. Е. Понирка й Г. І. Маркевича.

28 березня 1876 р. о 7½ год. веч. відбулися в актовій залі Університету річні збори, коротенький звіт про які надруковано в ч. 39 „Киев. Телегр." за 31 березня. Перед численною публікою прочитано було звіт Відділу за 1875 р. що вийшов окремою брошурою докладніший, ніж це було надруковано в часопису. Після прочитання „звіту" А. В. Класовський зробив доповідь про „Теорію циклонов и антициклонов в связи с современным состоянием вопроса о предсказании погоды". „К. Тел." підкреслив, що не звважаючи на спеціяльний характер доповіді, вона заінтересувала присутніх. На жаль, дописувач не подав її змісту зазначаючи, що він „не обладает несомненным педагогическим талантом Г. Классовского, а потому и не решается передавать читателям его сообщения". В „поточних справах, на думку дописувача газети, особливої уваги заслуговує утворення окремої комісії за пропозицією А. И. Лонгачевского для дослідів над змінами рівня Дніпра коло Києва й тих впливів, які роблять на прибережне міське населення ці зміни.

У цьому ж 39 ч. „К. Тел." надрукована й передова під назвою: „По поводу годичного собрания Ю.-З. Отд. И. Р. Географического Общества". Зазначивши, що з програмою колишньої „Комиссии для описания губерний Киевск. уч. округа" найбільше збігається мета „Географичного Відділу", стаття перераховує всі 9 науково-громадських товариств, які існували тоді в Києві, а саме: Археографічна Комісія, Відділ Географ. Т-ва, Т-во Лікарів; Т-во Природників (при Університеті), Т-во Нестора-Літописця (там само), Церк.-Арх. Т-во при Дух. Академії, Відділ Техн. Т-ва, Т-во Садівництва й 2 місяці перед тим засноване Сільско - Господарське Т-во. Стаття пропонує, за згодою хоч би кількох товариств утворити спільне приміщення для бібліотеки й колекцій, а по можливості й спільну канцелярію. Це було б початком для місцевої наукової бібліотеки й місцевого музею.

В ч. 48 „К. Тел." за 23 квітня був надрукований великий на 3 шпальти цілої сторінки витяг із „Звіту Відділу за 1875 р.".

Останній і досить докладний звіт, який маємо в „К. Тел." (попередня об'ява була в ч. 51, з 30.IV), надрукований у ч. 56-му за 12 травня 1876 р. Саме засідання відбулося знову таки в Університеті 30 квітня, о 7½ год. веч. Почалось воно з доповіді Ф. К. Вовка: „О малорусской орнаментике и в частности об орнаментике малорусских писанок". Доповідач повідомив, що його роботу викликав колекція малюнків писанок, що їх подарував М. М. Ленченко. Подавши коротко зміст реферату про вишивки, прочитаного на 3-му арх. конґресі, він констатував. що на його думку, в писанках виявились в сильнішій формі ті самі риси укр. орнаменту, які виявив він з допомогою вишивок, а саме: геометричні візерунки в укр. орнаменті не грають такої важливої ролі, яку вони мають у російському; далі, що і в писанках візерунки рослинного походження і вiображення рослин утворюють найхарактернішу рису укр. орнаменту, і що по-трете в візерунках писанок також виявилась не менш характерна відсутність в укр. орнаменті малюнків живописного характеру. Окрім того, він відзначив присутність у візерунках писанок виображень побутових предметів, що майже зовсім не помітно в інших візерунках. Вказав також на цікаві малюнки на писанках релігійного характеру,— напр., риб, які в романо-візантійскому мистецтві символізували Христа.

Щодо географ. розповсюдження візерунків писанок, то Ф. К. Вовк прийшов до тих самих висновків, що і відносно вишивок— в північній смузі України панує рисунок геометричний червоний з білим кольором; в середній—найбільшій смузі—орнаменти мають гол. чином рослинний характер і комбінують червоний кольор з блакитним. Наближаючись до півдня, прибавляються кольори чорний і жовтий, так що в південній смузі України, в Буковині й Галичині візерунки мають дуже різноманітне офарблення, таке характерне для орнаменту південних Слов'ян.

Далі доповідач звернув увагу на надзвичайну на його думку вагу вивчення народньої орнаментики для розв'язання багатьох етнологічних питань і, між іншим, сказав, що думка Стасова про персидське походження великоруських візерунків має великий науковий інтерес у зв'язку з важливістю загального питання про розселення арійських племен. Але опрацювання думки Стасова щодо укр. орнаменту може піти успішно лише тоді, коли буде зібрано значні колекції народніх орнаментів.

У цьому короткому резюме доповіді ми маємо схему науково-дослідчої роботи, що зробила б честь і авторові XX-го століття. З неї ми бачимо також загальний підхід і широку провідну думку, яка існувала в Відділі для опрацювання народніх матеріялів побутового характеру. Тут по суті ми знаходимо досягнення тієї гармонії в опрацюванні духовної й матеріяльної культури, яку рекомендував Відділові в своєму листі до Галагана Семенов-Тяншанський із Петербургу.

Після доповіді керуючий справами О. Д. Антепович повідомив про надіслані матеріяли: а) д. чл. Кандиба надіслав великий збірник приказок, прислів'їв, загадок і колядок, в продовження тих матеріялів, що він надсилав протягом $1^1/_2$ років; б) д. чл. Б. Ю. Поповський—збірник шлюбних пісень, зібраних в с. Заливанщині, Полт. г.; в) д. чл. М. А. Ганицький надіслав опис укр. шлюбу в с. Зеленому Розі, Уманського п. Київ г.; г) д. чл. Л. С. Мацієвич і М. А. Ганицький—збірник укр. пісень історичного змісту і побутових; над кожною з пісень цього збірника надписано короткий її зміст; д) студ. Харків. універ-ту Стефановський надіслав опис шлюбу; е) д. чл. Василенко—рукопис про народній кредит в Прилуцькому повіті.

Після цього д. чл. П. С. Іващенко доповів про етнографічний збірник матеріялів, що їх надіслала И. А. Семенцова. Надісланий матеріял роздано на розгляд таким особам: описи шлюбів і рукописи Василенка—Вовкові й Білоусову, збірник істор. пісень—Антоновичеві, приказки—Трегубову, закляття—Ефименкові.

Далі було прочитано листа голови Мадрідського Географічного Т-ва. В цьому листі він, повідомляючи Відділ про відкриття у Мадріді Географ. Т-ва, прохав надсилати видання для обміну. Відділ дав на це свою згоду.

В цьому засіданні було обрано таких дійсних членів: Доцента ун-ту Ф. Я. Фортинського, завід. 2-х кляс. канівською школою В. С. Гнилосірова, голову Черн. зем. губ. Управи А. П. Карпинського, мирового суддю 2-го уч. Чигир. пов. Н. Карачевського-Вовка, земського лікаря Сосницького повіту В. І. Лукомського і земського лікаря Гадяцк. повіту Є. В. Тессена.

26. Ліквідація Відділу й закінчення другим писань Максимовича

Протокол таємної наради мав загальні наслідки в формі таємного указу до цензурних комітетів і губернаторів [1]), а також і „відповідні засоби" щодо Київського Відділу Р. Г. Т-ва. Вилилися вони на письмі в формі листа міністра внутрішніх справ

[1]) Подаємо цей указ в його оригінальній формі: „Госуд. имп. в 18/30 день мая высочайше повелеть соизволил: 1) не допускать ввоза в пределы Империи

Тімашова на ім'я призидента Товариства великого князя Константина Миколаєвича, датованого 7 липня 1876 р.

Листа цього складала людина добре і всебічно обізнана з справою, бо додала згадку про „молитвенники на малороссийском языке", чого нема в тексті протоколу; подаємо в оригіналі цього неопублікованого ще досі листа: „Ваше императорское высочество! В виду обнаруженной в последнее время на Юге России деятельности особого рода пропагандистов, зараженных так называемым украинофильством, а также распространения в народе переводов учебников и молитвенников на малороссийском языке, государю императору благоугодно было высочайше повелеть всесторонне обсудить этот вопрос в Особом Совещании из лиц его величеством указаних.

Журнал назначенного Совещания, проектировавшего несколько мер необходимых к принятию, чтобы остановить и пресечь в корне дальнейшее развитие вредной украинофильской пропаганды, был повергнут на высочайшее благовоззрение государя императора, при чем испрашивалось повеление его величества на проведение в исполнение предположеных Совещанием мер.

На означенном журнале Совещания его императорскому величеству благоугодно было собственноручно начертать: „Исполнить, но с тем, чтобы Отдел Географического Общества в Киеве, в н ы н е ш н е м е г о с о с т а в е б ы л з а к р ы т, и чтобы открытие его вновь не могло состояться иначе, как с м о е г о разрешения по представлению министра Внутренних Дел".

О такой высочайшей воле считаю долгом довести до сведения вашего императорского высочества, присовокупляя, что о закрытии Киевского Отдела Императорского Русского Географического Общества предложено мною, за отсутствием Киевского генерал-губернатора, Киевскому губернатору.

С чувством глубочайшего почтения имею счастие быть вашего императорского высочества всепреданнейшим слугою *А. Тимашев*.

7. Июля 1876 г. Его императрскому высочеству государю великому князю Константину Николаевичу".

без особого на то разрешения Гл. Упр. по Дел. Печ. каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых за границею на малорусском наречии; 2) печатание и издание в Империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить, за исключением лишь: а) исторических документов и памятников и б) произведений изящной словесности, но с тем, чтобы при печатании исторических памятников безусловно удерживалось правописание подлинников; в произведениях же изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания, и чтобы разрешение на печатание произведений изящной словесности давалось не иначе, как по рассмотрении рукописей в Главн. Упр. по Д. П.; 3) воспретить также различные сценические представления и чтения на малорусском наречии, а равно и печатание на таковом же текстов к музыкальным нотам; 4) прекратить дальнейшее издание газеты „Киевский Телеграф". О таковой высочайшей воле предлагаю Гл. Упр. по Д. П. к надлежащему исполнению—за м. В. Д., тов. мин. ст-секр. кн. Лобанов-Ростовский".

Канцелярська машина була накручена, і хоч не дуже швидким темпом, але ретельно виконувала далі імператорські накази. Рівно через місяць 6 серпня 1876 р. за № 949 барон Остен-Сакен, що заступав відсутнього Семенова в Географ. Т-ві, повідомляв про наведений вище наказ Київського ген-губ. Дондукова-Корсакова, прохаючи „принять зависящие меры для охранения имущества Отдела“. Бібліотека Відділу й особливо архів, пояснив він далі ген.-губ-рові, мають велику кількість рукописних документів і збірників першорядної ваги; було б дуже прикро з наукового погляду коли б вони кудись зникли“.

Дондуков-Корсаков відповів на цього листа офіційним відношенням з 20 серпня 1876 р. за № 2295, в якому повідомляв Остен-Сакена, що він зробив розпорядження про передачу за описом усього майна й грошей Відділу до Археографічної комісії, яка існує при ген.-губернаторові.

Семенов, дякуючи в своєму листі з 16 вересня 1876 р. Дондукова-Корсакова за охорону майна Відділу й турботи щодо видання творів покійного Максимовича, погодився доручити закінчення їх видання Археологічному Т-ву при К. Дух. Академії, тому що воно „по предмету занятий своих так близко стоит к вопросам, исследованием коих занимался покойный“.

В останньому своєму листі до Георг. Т-ва Дондуков повідомляв 16 листопада 1876 р. Семенова про те, що Церковно-Археологічне Т-во прийняло видання зазначених творів зі щирим співчуттям і повною готовістю і—„для цієї мети складено спеціяльну редакційну комісію“.

Останній лист у цій справі, що зберегається в „Ділі“, „про закриття Київського Відділу Р. Г. О. з 10 квітня 1877 р. [1]), за підписом Ректора Академії, а разом з ним і голови Церковно-Археологічного Товариства, повідомляв Семенова, що одночасно на його адресу вислано 2 примірники I-го тому творів Максимовича; 2-й и 3-й томи будуть надіслані після появи в світ [2]).

27. Неопублікований лист Юзефовича до Потапова з вимогою негайно закрити Київський Відділ Р.І.Г.Т.

Відомі до цього часу в друку матеріяли Комісії 1876 р. залишають неясним один важливий момент щодо Київського Відділу Географ. Т-ва. У пропозиції про засоби „для пресечения украинофильства“, що складалася з 8 пунктів [1]), нічого не було сказано про потребу закрити Київський Відділ Географ. Т-ва. Пункт 7-й,

[1]) Листування в справі ліквідації Київського Відділу переховується під № 17 в загальному картоні Архіву Р. Г. Т-ва в Ленінграді за 1876 р. Складається воно із 6 недрукованих листів

[2]) Маємо зазначити тут ще один лист, що переховується в „Ділі“ пізнішого походження і написаний з іншого приводу. Російський композитор Ол. Фа-

що стосувався до Відділу, було сформульовано так: „Предоставить министру Внутренних дел войти с кем следует в сношения касательно деятельности и направления Киев. Отдела Имп. Русск. Географ. Общества, а касательно членов оного, Чубинского и Драгоманова, представить особый всеподданейший доклад“. Як бачимо, постанови про закриття його в цих словах нема. Звідкіля ж взялися слова, що їх було „начертано на подлинном собственною е. н. в. рукою“: „Исполнить, но с тем, чтобы Отдел Географического Общества в Киеве в нынешнем его составе был закрыт, и чтобы открытие его вновь не могло состояться иначе, как с моего разрешения, по представлению мин. Вн. Дел. Эмс. 18-30 мая 1876 г.“

Чи це справді „царська воля“ після читання протоколів комісії, переляканої небезпекою для російської держави в існуванні Київського Відділу Геогр. Т-ва, що „начертала“ ці слова, чи тут були якісь інші сили, що свідомо скерували цю „высочайшую“ руку підписати Відділові негайно смертний вирок і навіть поза відомом комісії?

Архівна справа III-го Відділу в 1875 р. за № 85, що, як зазначено вище, переховується тепер в Московському „Архиве Революции и внешней политики“, дає повну відповідь на це запитання. З цієї справи дізнаємося (л. 56—59), що, підписавши протокола, якого Тімашов переслав Потапову 11 травня 1876 р. за № 1079, зазначаючи, що, на його думку, „было бы весьма желательным, если бы государь император соизволил удостоить вниманием сей журнал и лично прочитать оный“, Юзефович звернувся до того ж таки Потапова, що був разом із царем в Емсі з особистим листом ще з Петербургу, 12 травня, в якому обстоював, що „по моему глубокому убеждению, все прочие меры не пособят делу окончательно, пока Киевский Отдел Географического Общества будет продолжать существовать в нынешнем составе, что возлагаемая на министра Внутренних Дел работа о его преобразовании, требующая сношений и переписки, затянет разрешение вопроса на долгий срок“.

мінцин дізнався із замітки, що надрукована була в ч. 328 газети „Порядок“ про те, що після закриття Київського Відділу залишилися неопрацьовані й невидані дуже цінні збірки матеріялів особливо укр. пісень, що їх надіслали до Відділу Манджура й Ніс. Серед них згідно з заміткою знаходиться багато пісень потрібних для вирішення питання про музику старих Слов'ян. Досліджуючи саме це питання, він прохав Президію Географ. Т-ва у своєму листі з 2 грудня 1881 р. дати йому змогу ознайомитись з цими матеріялами. Певна частина матеріялів Київського Відділу Р. Г. Т-ва переховується тепер в рукописному Відділі ВБУ. Ось чому ми вважали потрібним переглянути їх, порівнявши з протоколами і звітами Відділу, й подати короткий опис їх у Додатках.

У справі Київ. ген.-губ. фонду з 1872 р. № 106, що стосується до Відділу (арк. 83—85, 87) переховується невеличке листування з 1879 р., в якому один із київських пансіонів прохав передати йому із Археогр. Комісії таких інструментів, що колись належали Відділові: двоє цимбалів, дві сопілки, скрипку, бубон і бандуру.

[1]) „Україна“, 1907, V с. 149—150.

Потапов у відповідь на цього листа в день підписання Емского указу 18 травня 1876 р. повідомив Юзефовича, що відносно Київського Відділу Геогр. Т-ва цар „соизволил собственноручно начертать резолюцию, согласно с мнением вашего превосходительства и моим".

Побоючись, очевидно, щоб впливи і можливі заходи як Тімашова, так і президента Геогр. Т-ва вел. кн. Констянтина Миколаєвича не змінили цієї резолюції, Потапов додає в цьому листі прохання „до оффиціального об'явления оставить это в совершенном секрете".

Юзефович в своїй відповіді на цього листа з 5-го червня, дякуючи Потапова „за благосклонное сообщение приятного известия" обґрунтовував ще й ідеологічно свій сепаратний з Потаповим виступ без відома і проти ухвали Комісії: „От всей души, писав він далі, поздравляю Вас с проведением мер, которые должны показать всем, что наша власть, хотя и милосердная, не оскудела в своей силе, когда ее проявления становятся потребным (sic!). Можно надеяться, что такое предостережение не останется без влияния и на ввсь наш либерализм, который потому только и безчинствует, что не боится власти"[1]).

Зважаючи на інтерес і важливість Юзефовичевого листа до Потапова про потребу негайного закриття Відділу, подаємо його тут в цілому: „Милостивый государь Александр Львович! Подписав журнал о мероприятиях, определенных совещательным собранием для пресечения так называемого украинофильского движения в Киеве, считаю долгом не скрывать, а доложить вашему высокопревосходительству, что по глубокому моему убеждению все прочие меры не пособят делу окончательно, пока Киевский Отдел Географического Общества будет продолжать существовать в своем нынешнем составе. Не смею отрицать уважительности особых соображений, побудивших отклонить предложенную мною меру о немедленном закрытии Отдела с тем, чтобы открыть его в новом составе, и не могу победить в себе опасение, что возлагаемая на министра Внутренних Дел работа о его преобразовании, требующая сношений и переписки, затянет разрешение вопроса на долгий срок и отнимет у самой существенной охранительной меры то значение, которое ослабляется или усиливается медленностию или быстротою ее действия. Мне кажется, что закрытие учреждения, несомненно полезного, но уклонившегося от своих прямых целей с тем, чтобы быть возобновленным в лучшем составе, не только не противоречит законным правам правительства, а, напротив того, обязывает его действовать в таком смысле для пользы самой науки, всегда страдающей от политических примесей. Это мое частное мнение, и беру смелость представить на благоусмотрение Вашего Высокопревосходительства. С глубочайшим почтением и совершенною преданностию имею честь быть вашего высокопревосходительства покорнейшим слугою Михаил Юзефович.

12 мая 1876 года. С.-Петербург. (л. 59) 18/30 Мая 1876 г. Эмсъ—№ 185.

Потапов відповів на цього листа за тиждень:

„Милостивый Государь Михаил Владимирович! Получив обязательное письмо вашего превосходительства 12-го с. мая, я имел счастие повергнуть содержание оного, вместе с журналом нашего совещания на благовоззрение государя императора; и е. и. в., удостоив одобрением все предложения относительно Киевского Отдела Императорского Географического Общества, соизволил собственноручно начертать резолюцию, согласную с мнением вашего превосходительства и моим.

Сообщая о сем Вам конфиденциально, покорнейше прошу до оффициального об'явления оставить это в совершенном секрете, и обязать меня вашим уведомлением, в каком размере полагали бы вы назначить пособие издающейся в Галиции газете „Слово", а также каким путем и на чье имя должно быть высылаемо это пособие. Пользуюсь этим случаем, чтобы возобновить вам уверение совершенного моего уважения и преданности. А. Потапов"[1]).

28. Особовий склад Відділу.

В загальних коротких рисах на сторінках нашої розвідки зазначена робота, що була переведена в Києві до утворення Відділу,

[1]) В другій частині листв Юзефович відповів на запитання Потапова, на яку суму слід призначити щорічну дотацію Львівському „Слову", визначивши її в 2000 австр. ґульденів і порадивши гроші переказувати через протоієрея Віденського Посольства Раєвського. Доклад про це, як зазначено олівцем, було подано цареві 21 червня 1876 р. і на ньому зупинимося нижче.

[1]) Кн. Мещерський у своїх „Воспоминаниях", т. II, с. 104 подає дуже цікаву характеристику Потапова, що був шефом Жандарів з 1874 до 1876 р.: „Потапова по семейным отношениям к Оболенским я знал чуть ли не с детства, писав Мещерський, и всегда помнил его в виде очень маленького человечка, который из кожи лез, чтобы восполнить свой недостаточный рост избытком важности для своей внешней фигуры; он до старости любил, как говорят немцы, sich wichtig zu machen, и нередко потому казался смешным. Вот почему когда началось видимое повышение Потапова в должности петербургского обер-полицмейстера, потом помощника шефа жандармов, а затем наказного атамана войска донского и генерал-губернатора в Западном крае, казалось непостижимым: какая де такая особенно счастливая звезда ведет так быстро этого маленького человечка в великие люди. Когда его назначили в Вильно, Потапов как будто возымел мысль уехать туда для совершения какой-то русской православной миссии. Я упоминаю об этом потому, что никогда на своем веку не приходилось слышать о такой противоположности между тем, что человек собирается сделать и тем, что он сделал, как в том, что случилось с Потаповым..."

Далі Мещерський згадує про впливи на Потапова „прекрасного пола польских красавиц" і про його знамениті циркуляри, якими він припиняв справу викупних операцій з тією метою, якої він сам не приховував, щоб дати дідичам умови вигідніші за ті, що встановили були попередні губернатори.

в „Додатках“ перелічені назви тих праць, що їх було надруковано заходами центр. географ. т-ва в Петербурзі, в тексті накреслена структура Відділу, подано фактичний матеріял зв'язаний з його заснуванням, діяльністю й закриттям. В процесі цієї роботи нам доводилося зустрічатися з іменами майже всіх видатніших членів і керівників Відділу. Тепер треба зробити підсумки тих взаємовідносин, що існували у Відділі, ближче приглянутися до тих людей, що читали й друкували у виданнях його свої наукові роботи, укладали пляни, керували громадською й науковою роботою. Треба уявити собі також і тих, що лише відвідували засідання, найчастіше буваючи пасивними слухачами, або виконавцями завдань, що на них покладали інші. Не слід забувати й тих, що не жили в Києві, але з охотою й ретельністю заповнювали прислані з Відділу анкети, самі спостерігали народнє життя України, занотовували його в своїх зшитках, що у великій кількості пересилали до свого Київського осередку.

На початку роботи, в тій частині, де говорилося про відкриття Відділу, було наведено кілька характеристик і споминів про керуючий осередок Відділу, що разом з тим орудував фактично і справами „Київської Громади“, яка за Відділом стояла. Тут ми не маємо докладніш зупинятися на освітленню цієї „Громади“ в її внутрішніх функціях, бо це вивело б нас поза межі інших завдань. Маємо лише зазначити, що з поворотом до Києва Драгоманова восени 1873 р. фактичний керуючий осередок Відділу був репрезентований в цілому. Не лише ті Українці, що їх було обрано протягом 1875 р. до Відділу, не могли себе вже достатньо виявити в роботі Відділу, а навіть і обранні 1874 р. стояли на задньому пляні. Українські діячі, що їх підписи знаходимо серед 30 фундаторів Відділу, могли ще протягом довгих років у нормальних умовах життя провадити роботу й керувати Відділом. Саме така робота приваблювала їх до себе, для неї вони гот ві були віддавати свої сили, свій час і здоровля.

Отже зупинимося коротенько на внутрішній організації та структурі Відділу. Повний, оскільки це тепер можна встановити, список дійсних членів Відділу подаємо напрікінці в „Додатках“.

Південно-Західний Відділ Р. Географ. Т-ва, що провадив свою діяльність за певним статутом, затвердженим від тодішньої вищої влади, мав усі властивості офіційної установи, але такої, що в житті старанно додержувала й виконувала громадсько-культурні завдання. Тому вона мала й відповідний громадський характер. Всіх членів Відділу, а також і Президію обирали більшістю голосів. Відбувалися щорічні прилюдні вбори, на яких Бюро аиголошувало звіт за попередній рік діяльности Відділу. В наших матеріялах не маємо відомостей про те, щоб на цих річних зборах бували якісь дискусії, або висловлювалися зауваження. На деякі звичайні засідання, як, напр., з участю О. Вересая, запро-

шували гостей. Із протоколів знаємо, що підчас обговорення наукових доповідів іноді відбувалися дебати серйозного, принципового значіння. Приклад цьому маємо в дискусії між Драгомановим і Чубинським про систематизацію й методи опрацювання прислів'їв.

Перед обранням дійсних членів іноді бувало докладне обговорення кандидатур, як напр. перед обранням Федьковича. Знаємо, що Президія ставила на голосування (таємне) всіх кандидатів, яких рекомендував хоч би один дійсний член Відділу. Тому вона й мала змогу захистити себе морально перед закидами „Киевлянина“ після того, як не було обрано 4-х бажаних йому кандидатів.

З листів, які переховуються в теках Бюра, довідуємося, що найбільше рекомендацій подав проф. Рогович (припадають на 1874—5 рр.). За його рекомендацією було обрано в дійсні члени: 1) Гулака-Артемовського (лікаря з с. Капитонівки на Конотопщині), 2) Дорожкіна (теж звідтіль), 3) Ілляшенка (канд. природ. наук), 4) Зенкевича, 5) Калусовського, 6) проф. Міхельсона, 7) Л. Г. Константинова (з Сміли), 8) Ліндемана (лікаря з Кишинева), 9) Монтрезора (ботаніка) й 10) Фогеля (аптекаря, обидва з Канева). Лише двох кандидатів, що їх рекомендував Рогович, а саме Ол. Сенаторського й київ. лікаря Ів. Пантюхова не знаходимо в списках членів. Останнього, як знаємо, було провалено на виборах.

Я. В. Біловодський рекомендував іженців—прис. повіреного В. Т. Грниевського, В. Г. Мовгового й М. І. Тхоржевського. Д. Ч. Жук і Максимов рекомендували кандидатуру П. Сем. Іващенка. Як пригадуємо, за рекомендацією Юзефовича було обрано Сабанєєва. От і все, що ми знаємо в цьому відношенні за документами Бюра Відділу.

Загальна кількість почесних членів (соревнователей) складалася з 14 осіб, а дійсних членів (з В. Шульгіним та Юзефовичем)—192[1]).

У своїй відповіді (з 26. X. 74, №. 128) щодо „замкнутости“ Відділу, яку закидав йому „Киевлянин“, В. В. Борисов писав: „За наведеними справками виявилося, що з часу свого відкриття Відділ мав 14 засідань, на яких балотувалося 118 осіб. Із н х обрано 114. Дійсні члени належать до таких категорій:

Професорів вищих шкіл	21
Членів різних наукових товариств	8
Директорів, інспекторів народн. шкіл.	34
Керівничих губерніяльних установ	7

[1]) І. П. Житецький у своїй статті про Відділ („Україна“, 1927,5, с. 32) нарахував всього щось понад 160 дійсн. членів, що з'ясовується тим, що в руках у нього не було ленінградських матеріялів, а також він не порівняв свого списку зі „звітом“ Відділу за 1875 р., с. 42—46.

Військових генералів	3
Маршалків, голів земських управ, голів мирових з'їздів, мирових суддів і посередників, тов. прокурора й судових слідчих	21
Середніх землевласників	10
Лікарів	5
Техніків і службовців	24

Саме до цих 14 засідань маємо протоколи, що допомагають встановити кількість відвідувань більшости членів:

Борисов, Вовк, Чубинський	14
Левченко й Цвітковський	13
Антонович В. Б. і Беренштам	12
Завойко й Лисенко	11
Драгоманов, Ільницький, Константинович, Михальчук	10
Антепович, Жук, Русов, Тумасов	9
Житецький	8
Галаган, Синицький і фон-Бооль	6
Богданов, Воронін, Грабовський, Зайончевський	5
Кістяківський, Феофілактов, Ушинський	4
Біленький, Кордиш, Курбанів, Левицький Ор., Рогович, Рубінштейн, Старицький, Шульгин, Янчевецький	3
П. Іващенко, Лебединців, Лоначевський, Милорадович, Міщенко, Шміт, Юзефович, Яснопольський	2
Алфер'єв, Армашевський, Бунге, Драгомиров, Зібер, Захарченко, Ліндфорс, Маковецький, Подолинський, Сакович, Тарновський, Тимченко—(12 осіб)	по 1

Останнє засідання, для якого ми маємо протокола, відбулося 7 лютого 1875 р.

Територіяльно загальна кількість дійсних членів розподілялась приблизно так:

Київ та Київщина	114
Чернігівщина	21
Полтавщина	14
Волинь	11
Поділля	6
Одеса й Кишинів	7
Катеринослав	2
Харків	2
Львів	1
Всього	178

З точністю взагалі трудно встановити цей розподіл тому, що дехто з членів змінив своє місцеперебування, про декого нема певности, що він стало перебував у Києві. Троє з дійсних членів—Н. Милорадович, Н. Голіцин і К. Овсяний подали заяви в 1875—6 р.р. про свій вихід з Відділу, мотивуючи його від'їздом з України.

Справа з **членськими внесками** стояла дуже зле взагалі, а особливо до того часу, як головою став В. Б. Антонович. Про-

тягом 1873 р. з периферії надіслали внески лише 10 осіб, 1874 р.—всього 3. В багатьох листах зустрічається згадка про те, що автор листа не знав, в якій сумі надсилати внесок. І дійсно, ухвала про щорічний внесок в 5 крб. пройшла непомітно в протоколах, а потім ніде про неї не нагадувалося. Тому, як можна думати, нова Президія розіслала якогось обіжника і в результаті його 1875 р. було надіслано внески з боку більше як 20 осіб, а 1876 р.—понад 30, хоч працю припинено було в червні. Останній внесок був Вовка-Карачевського, що припадає на липень 1876 р. Єдиний, хто зробив внески за всі 4 роки,—це був Л. Білецький з Полтавщини. Більшість членів робила внески по 5 крб., але декілька, напр. Симонів, Монтрезор, Петров, Мороз, Кір'яков, Посяда,—від 15 до 25 крб.

В наших матеріялах залишилися майже виключно повідомлення членів з провінції, розрахункової книжки з місцевими членами не збереглося; із звіту знаємо, що за перший рік було внесків понад 400 крб. в цілому.

Весь майже науковий актив, що постійно перебував у Києві, обиралося до різних **комісій**. Хоч склад їх зазначався на попередніх сторінках, але для зручности наводимо всі їх тут разом:

1) Для опрацювання етнографічної програми 1873 р.: Борисов (гол.), Антонович, Вовк, Житецький, Константинович, Рубінштейн, Русов.

2) Одноденного перепису 1874 р: Чубинський (гол.), Антонович, Беренштам, Вовк, Рубінштейн.

3) Для складання матеріялів з народньої орнаментики (1873): Вовк, Драгоманов, Левченко, Русов.

4) Розпорядчий Комітет для переведення перепису під голов. Галагана: Беренштам, Драгоманов, Завойко, Русов, Чубинський, Шульгин.

5) Для опрацювання перепису: Беренштам, Вовк, Завойко, Зібер, Ліндфорс, Чубинський.

6) Видання творів Максимовича: Антонович, Драгоманов, Житецький, Левченко, Рогович, Чубинський, Феофілактов.

7) Делегатами на 3-й археологічний з'їзд: Беренштам, Цвітковський, Янчевецький.

8) Нова етнографічна програма 1875 р.: Антепович, Беренштам, Вовк, Житецький, Зібер, Класовський, Константинович, Маковецький, Чубинський.

9) Опрацювання матеріялів про признаників: Антепович, Беренштам, Захарченко, Лисицин, Маковецький.

10) Матеріяли для Паризької виставки: Драгоманов (гол.), Богданов, Вовк, Класовський, Рогович, Чубинський.

11) Сільсько-господарська: Антепович, Вовк, Беренштам, Ковинський, Тумасов, Тарновський, Цвітковський, Чубинський.

12) Статистично-економічних відомостей—М. Зібера (ценз. дата програми—16 травня 1875 р.).

13) Географії—цenз. дата програми—31 травня 1876 р.

14) 28. III. 76 за пропозицією Лоначевського ухвалено було утворити окрему комісію для дослідів над змінами рівня Дніпра. Склад Комісії не вдалося встановити.

15) На рецензентів і редакторів різних збірок обирались такі дійсні члени:
а) Антонович, Чубинський, Шульгин,—розглянути рукописи Конфа.

б) Алфер'єв і Борисов—мед.-топогр опис Таращі.

в) Беренштам—Опис кол. Черномор. округи Б. Познанського.

г) Русов, потім Синицький, нарешті Ловчевський — редагувати збірник Купчанка.

д) Антонович і Драгоманов — пісенні матеріяли. Житецький — словарні Вовн—житло, їжу, одяг; Класовський—метеорологію. Рудченко — казки; Трегубов—прислів'я

е) Беренштам - етногр. відомості про Чорнобиль Радомиськ. пов. і м. Лукашівку Липовецького пов.

ж) Кістяківський і Ковалевський—вироки волосних судів.

з) Матеріяли Носа і Манджури: Іващенко й Кибальчич—пісні культа; Лисицин і Синицький—пісні з особистого життя; Вовк і Новицький—родинні; Цітковський і Рудченко—економічні й класовий розподіл; Антонович і Драгоманов—політичні; Драгоманов і Беренштам—мистецтво і навчання в піснях.

і) Трегубов розглянув і порівняв прислів'я Кандиби.

к) За звітом 1875 р. с. 11 матеріяли звичайно передавалися на розгляд таким особам: пісні—Антоновичеві й Ловачевському; опис с. Ловині—Беренштамові, с. Остапковець і опис горшкового виробництва — Вовкові, лікарські збірники — Маковецькому й Роговичеві, прислів'я — Трегубову; мова старців — Житецькому.

л) За звітом „Киев. Тел". про засідання 12 травня 1876 р., описи шлюбів і рукописи Василенка про народній вредит в Прилуцькому повіті було передано Вовкові й Білоусову; збірник істор. пісень—Антоновичеві. приказки—Трегубову, заклятгя—Ефименкові.

29. Наукова діяльність Відділу.

Ні в кого з фундаторів, або пізніше обраних членів Відділу ми не знаходимо претензій вважати свою роботу за рівноцінну з науковою роботою академій наук, що існували тоді в Західній Европі, або ясних плянів поступово перетворити її на таку. В той час українство не мало ще в собі стільки сил і визнання ваги цієї своєї роботи, щоб виразно поставити перед собою цей плян, сформулювати його за певними принципами і приступити до реалізації його в життя.

Але після того, як загально визнано, що Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові вже наприкінці XIX ст. було нетитулованою Українською Академією Наук, цілком логічно буде розглядати й величезну наукову роботу Відділу Геогр. Т-ва не лише як перший крок до Академії, але як таке наукове товариство, що, свідомо поширивши рямці призначеної й затвердженої для нього програми, протягом трьох років набирало значіння справжньої Української Академії Наук.

Коли б у нього була матеріяльна змога здійснити деякі свої проекти, що були подані на сторінках тодішньої преси, то вже б 1876 р. в Києві було утворено із окремих товариств таку Асоціяцію, що навіть структурою своєю наближалася б до нашої сучасної Академії.

Свою увагу на те, що Відділ занадто поширює свою основну програму етнографії й статистики, вже звернув анонімний автор

статті про „Современное украйнофильство" в „Русск. Вест.", 1875, 11, с. 821: „Стоит просмотреть первый том „Записок" этого Отдела, писав він, чтобы видеть, как широко раздвигают они задачу этнографии: тут есть статья о промышленной и торговой деятельности края, прошедшей и настоящей, тут есть описание малороссийского кобзаря, есть песни из времени крепостного права, есть даже длинные списки названий растений края, климатология Киева, известия об одном ссудосберегательном товариществе и пр."

Коли ми переглянемо список тих комісій, що були офіційно утворені протягом 3-х років, та додамо до них ще такі, які не офіційно, а фактично існували, як, напр., комісію Західньої України в складі Драгоманова, Русова та інших, то побачимо, що діяпазон роботи був значно ширший, ніж його уявляв собі Рігельман у цій статті про „Совр. украйнофильство".

Окрім статистики й етнографії, які стояли в пляні погодженому з центром, члени Відділу опрацьовували археологію, історію й географію України, всесвітню історію, економіку, соціологію, сільське господарство, евгеніку, мистецтво, природничі науки, релігію, історію освіти, метеорологію, ботаніку, історію музики, антропологію, архітектуру, філологію, право.

У другому виданні програми Відділу з етнографії 1875 р. на ст. 65—80 знайдемо елементи математики, астрономії, фізики, хемії, медицини—все в аспекті народнього уявлення. Але як би в той час були якісь видатніші українські сили в цій галузі,—вони могли б і тут пристосувати свої знання і навіть друкувати суто фахові результати своїх дослідів.

Не лише мистецтво, але навіть і техніка знайшла для себе деяке місце в програмі Відділу, хоч і тісно була ув'язана з архітектурою.

В силу загальних особливостей етнографії, а також і спеціяльних у данному випадкові програму було так складено, що вона давала змогу вченому будь-якого фаху ув'язати свою дослідчу роботу з загальною роботою Відділу.

В загальному пляні діяльности Відділу з самого початку його існування дуже серйозну увагу з боку членів привертала до себе організація бібліотеки й музею. В цих справах президія Відділу виявила повне розуміння своїх обов'язків і інтересів наукової роботи.

В порівнянні з іншими Відділами Геогр. Т-ва Київський відрізнявся тим, що він єдиний лише мав національний характер роботи, тоді як по всіх інших, навіть Кавказькому, що був заснований ще 1850 р., робота переводилася майже виключно силами російських приїжджих учених, і часто німецького походження.

Дуже цікаву картину тих змін, що відбулися з 1874 до 1876 р. по Відділах з боку кількости їх членів, дає нам „Geographisches

Jahrbuch" у Ґоті, директор якого Е. Бем звертався тоді до кожного Відділу з анкетою. Ось які цифри ми там знаходимо:

		Кількість дійсних членів в:	
	р. заснув.	1874 р.	1876 р.
Тифліс	1850	88	89
Іркутськ.	1851	230	182
Вільна	1867	63	48
Оренбург	1868	46	39
Київ	1873	90	177

Протягом двох років Кавказький Відділ придбав лише одного нового члена, три інших втратили кожний майже четверту їх частину, лише Київський зріс більше як в два рази. Слід тут ще зауважити, що Тифліс і Іркутськ одержували щорічну дотацію, якої Київ не дістав, і тому не мав змоги улаштовувати експедиції й екскурсії з науковою метою.

Сподіваючись ще перед своїм поворотом з закордонного наукового відрядження в перший рік існування Відділу (літом 1873 р.) „реформувати Росію разом із Великоросами", а також на те, що „науку ніхто вдарити не посміє", Драгоманов змінив після повороту до Києва як характер і напрямок внутрішньої наукової роботи Відділу, так і зовнішню його тактику.

В дискусіях, навіть на загальних зборах Відділу, він відверто вимагав ґрунтовнішої, збудованої на нових европейських методах роботи, а назовні йшов з відвертим заборолом „народнього трибуна", проводячи, мабуть, ще і в силу свого особистого темпераменту, рішучу полеміку словесну і друковану там, де в ній зʼявлялася якась потреба. Сувора дійсність російської монархії розбила і знищила широкі пляни талановитого й широко освіченого „Лівобережця" Драгоманова.

Але було б і несправедливим і необʼєктивним щодо діяльности Відділу пригадати тут лише імʼя Драгоманова і не віддати високо-заслуженого визнання в утворенні першої Української Академії Наук у Києві в 1873—1876 р.р. енергії, послідовній і витривалій політиці Володимира Антоновича. У великій мірі завдяки його науковому й громадському авторитетові було засновано й відкрито Відділ у Києві[1]).

Зайнявши позицію на другому пляні під час головування у Відділі Галагана й Борисова, але беручи активну весь час участь в його науково-громадській роботі, в критичний момент Антонович не побоявся взяти на себе в ньому керівництво, підставивши

[1]) Коли пригадати прилюдне на засіданні Археологічного зʼїзду в Києві 1874 р. привітання Срезневського на адресу Антоновича та участь останнього в археологічному зʼїзді в Петербурзі 1871 р.,—легко допустити, що вже 1871 р. В. Б. Антонович міг утворити сприятливіше ставлення до київських плянів і роботя серед деяких петербурзьких учених членів Геогр. Т-ва

свою голову під удари могутнього тоді й ворожого до нього угруповання Шульгина-Юзефовича, не побоявся можливостей заслання до Вологди. В останній рік існування Відділу він провадив у ньому не лише „безкомпромісову" наукову роботу, але також і громадсько-політичну, підтримуючи обрання на дійсних членів „скомпромітованих" політично українських учених.

Коли пригадати той інтерес і увагу, яку викликала до себе поява першого тому „Записок", полеміку проти нього в ліберальних „Отечественных Записках", загальну сприятливу оцінку видань Відділу в російській і закордонній пресі, що порівнюючи не менше інтересувалася ними, ніж тепер виданнями нашої Всеукраїнської Академії Наук,—то і з цього боку він ніби заслуговує на визнання за ним тих прав, які зазначено в титулі цієї частини нашої роботи.

У розділі про „Особовий склад Відділу" зазначено на підставі офіційного повідомлення Борисова в „Киевлянине", що вже на початку 1875 р. серед дійсних членів було 8 членів наукових товариств і 21 професор вищих шкіл. Протягом 1875—1876 р.р. число їх значно збільшилося. На дійсних членів було обрано таких громадських і наукових діячів, як Єфименко, Житецький ІроД., Карвчевський-Вовк, Кониський Ол., Ніс С., Новицький Я. П., Шульгин Я. М. Беручи до уваги тодішню кваліфікацію як професури так і доцентури, можна визнати, що в нормальних умовах державного існування наукове товариство з таким міцним науковим осередком легко могло бути визнаним в ранґу найвищої наукової інституції країни[1]).

Чим зʼясовується, що до цього часу ніхто з тих, що писали про Півд.-Зах. Відділ, не згадав і не висвітлив ближче цього питання про те, чи є підстави вважати наукову роботу Відділу за рівноцінну з діяльністю найвищих наукових інституцій европейських країв?

Першу й найголовнішу причину цього бачимо в недостатній до цього часу наявності матеріялів і документів для ознайомлення з історією, характером розвитку й діяльности Відділу; подруге тому, що дотепер взагалі ще ніхто не обслідував докладніше цієї роботи, потрете питання це могло здаватися „академічним", до певної міри абстрактним.

На нашу думку, таким воно не є. Для історії й розвитку української науки набирає принципового значіння той момент, з якого ми можемо почисляти створення української „безкомпромісової" наукової роботи — я оствиннього десятиліття XIX ст. у Львові та з дати заснування Українського Наукового Товариства

[1]) Цілковито зважаючи на різницю в струтурі й характері роботи, зазначимо, що кількість усіх членів Відділу з початку 1876 р., а саме 192 дійсних та 14 почесних збігається з кількістю наукових співробітників ВУАН за 1929 р., що разом з академіками досягав 193.

в Києві,—чи з початку 70-х років, коли „учні“, як вони себе називали, „Кирило-Методіївців“ поклали в Києві перші підвалини ширшої наукової роботи.

Тут не лише справа в датах і навіть не в тому, чи Відділ був і міг бути справжньою і науково повноправною Академією Наук, чи лише одною з тодішніх її найголовніших установ—важливіша тут ота сама традиція, наступництво, усталеність української наукової думки, що від попередніх століть через Максимовича, Срезневського, Бодянського, Д. Зубрицького, Я. Головацького на початках, Куліша й Костомарова пізніше, а далі через Драгоманова, Антоновича, Ів. Франка й М. С. Грушевського поширилася до нас, їхніх нащадків, розвинулася до сучасних українських наукових установ у Львові, Києві, Харкові та по інших наукових осередках Радянської й Західньої України.

З чого складалася наукова продукція Відділу? Перш за все—1) „Записки“ в двох томах: 1874, в 8-ку, III + 366 + 62 + 55 с. (ноти); 1875, в 8-ку, с. 615 (з мапою Буковини). III-й том приблизно такого ж розміру друкувався (зверстано було 9½ арк.). 2) „Киев и его предместья по переписи 2 марта 1874 г.“, К. 1875. 3) На третьому археологічному з'їзді в Києві члени Відділу прочитали 10 доповідів, що були надруковані у виданнях з'їзду. Більша частина з них, як тоді й зазначалось, мала-б увійти у видання Відділу. 4) В. Б. Антонович склав свій том „Матерњалы для исторической топографии Киева“, вып. 1 і 3, частиною з збірок, що належали Відділові. Матеріялами Відділу користалися[1]) для своїх більших видань також 5) Рудченко, Чумацкие народные песни, 1874 р. 6) Антонович и Драгоманов, Исторические песни Малорусского народа. т.т. 1—II, К. 1874—1875. 7). Драгоманов, Малорусские народные предания и рассказы, К. 1876; Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст., Женева, 1883.

Окрім численних прихильних відзивів російської преси на ці видання, співчуваюче і з великою похвалою поставилася до них

[1]) Драгоманов на засіданні 11 вересня 1874 р., передаючи до Відділу I-й том „Исторических песен“, сказав: „Ця праця, що її почали видавати два члени Відділу, об'єднує в собі багато матеріялу, який взято з рукописних збірок і записів багатьох членів Відділу, а окрім того в поясненнях до багатьох пісень, що увійшли до цієї книги, видруковані міркування, які були висловлені в доповідях на різних зборах Відділу. Тому видавцям було б приємно, як би Відділ, одержуючи примірник їх праці до бібліотеки, прийняв її як наслідок почасти й своєї власної роботи. Те саме доручив сказати Драгоманову й І. Я. Рудченко. Видавці цих обох книг, продовжував Драгоманов, що їх представлено, насмілюються думати, що праці їх відповідають програмі робот Відділу—і коли вони закінчили ці видання своїми власними зусиллями й видали їх своїми приватними засобами, то, між іншим тому, що помічаючи обмеженість засобів Відділу і його роботу по виданню I-го тому „Записок“ і по перепису, не відважувалися й думати про іншу допомогу, крім дозволу користатися матеріялами, про що вони просять і в прийдучому („Зап.“, II, с. 21).

також и закордонна преса: „Revue des deux Mondes“ „Le Temps“, „Athenaeum“, Rivista Europea, „Revue politique et littéraire“.

З приводу брошури „Кобзарь Остап Вересай“ і книжки „Чумацкие народные песни“ в „Athenaeum'і“ (з 29 серпня 1874 р.) автор книжок про російські народні пісні й казки Ральстон писав: ....„Малоруські вчені виявляють останніми часами надзвичайну діяльність, і серед видань і літературних робіт маємо дві з них перед собою“. Закінчуючи цю свою замітку англійський критик сказав: „Ми повинні додати лише, що книги, про які ми говоримо, дають надзвичайно високе уявлення про вчених (reflect the almost credit on the scholars), що завдяки своїй великій працездатності випустили їх у світ. Ніде на світі не видають тепер подібних книг краще, ніж у Росії. У цьому відношенні Росія дуже щаслива, тому що рідко в якомусь іншому місці можна знайти етнологові й мітологові таке багате місце для досліджування“.

До цього Драгоманов подав на тому ж засіданні Відділу 11 вересня 1874 р., де прочитав і вищенаведені рядки, таке зауваження: „Цей відзив з боку особи такої далекої від Відділу, а разом в тим і такої компетентної, гадаємо, буде цікавий і для Відділу, виявляючи, що праці його не лише допомагають розповсюдженню відомостів про країну, для досліджування якої Відділ було засновано, але також і утворенню в Европі, яка ще так недавно дивилася згори на Росію, її літературу й науку, доброї думки про російські етнографічні роботи взагалі“.

Лише протягом перших двох років, про які ми маємо певніші відомості, Відділ, маючи обмежені матеріяльні засоби, утворив бібліотеку з 1000 книг і брошур з етнографії й статистики, діяльности земств, археології, історії, географії, природознавства і т. п. Окрім того, він мав музей географії й етнографії, що складався більше як з 3000 предметів одягу, прикрас, дитячих ляльок, сільсько-господарських струментів, колекцій монет, птиць, мінералів і т. і[1]).

У статті „Киев. Телеграфа“ з 31 березня 1876 р. було намічено плян об'єднати музеї, бібліотеки й канцелярії тодішніх 9 наукових товариств Києва. Автор статті, зазначивши, що ініціятива ця походить від недавно заснованого Товариства Сільського Господарства й підкресливши виясчену з досвіду невигоду об'єднувати свої бібліотеки й збірки в університетському книгосховищі, наводив такі арґументи за об'єднання колекцій наукових товариств: „Тільки таким шляхом, писав він, наукові знаряддя кожного товариства могли б стати доступні для вжитку публіки, а згодом утворити базу для місцевої наукової бібліотеки й місцевого музею, потреба існування яких визнається

[1]) „Совр. Известия“, 1881, ч. 53.

вже давно, але до реалізації яких не передбачається поки що ніякої іншої можливости". Це підкреслення курсивом вищенаведених чотирьох слів і значіння в той час захисного терміну місцевий, що був рівнозначний з нашим „українськнй", а також ув'язка його з дуже змістовним висловом—„поки що не передбачається ніякої іншої можливости"—дає нам підстави припустити існування вже в той час серед української громади ширших наукових плянів.

Наприкінці статті подавалося проект,—придбавши спільне приміщення для бібліотек наукових товариств Києва, передати туди також і існуючу Публічну Бібліотеку, щоб вона могла вийти із стану анархії і стати дійсно корисною установою" [1]).

30. З яких причин було закрито Відділ у 1876 році?

В офіційному листі міністра внутрішніх справ Тімашова до президента Геогр. Т-ва вел. князя Костянтина Миколаєвича наведено дві причини, що нібн привели до закриття Київського Відділу: а) „деятельность особаго рода пропагандистов, зараженных так называемым украинофильством" і б) „распространение в народе переводов, учебников и молитвенников на малороссийском языке".

Ці два мотиви—політичний і культурно-національний—для переслідування і закриття Відділу підказав у Петербурзі Юзефович. Тим цікавіші для нас тогочасні пояснення причин, які підштовхнули Юзефовича до цих ворожих виступів проти діяльности Відділу, і який саме характер вони мали. Ф. К. Вовк у ч. 30 „Недели" з 27 липня 1875 р. надрукував свого Листа з Києва під назвою: „Раз'яснение выходки г. Юзефовича", в якому, зазначивши обставини й причини виходу з членів Відділу Юзефовича й Шульгина, писав: „Поведінка Ю. й Ш. щодо Відділу була справою цілком особистого характеру, публічним зведенням цілком персональних рахунків, й надавати всьому цьому характер громадський можна було лише штучно й виключно з особистою метою".

В цих словах маємо лише загальний висновок, але Вовк навів і фактичні пояснення тенденційних тверджень, що не лише Юзефович з Шульгиним, але також і президія Відділу — Галаган та Борисов — подали до демісії тому, що нібн Відділ зробився центром діяльности відомого гуртка „с исключительно местным направлением". „Ознайомлений якнайближче з цією справою, пише Вовк, постараюсь висвітлити її перед публікою в справжньому світлі... Здається, що дійсну причину виходу Юзефовича слід

[1]) Об'єднання бібліотек наукових товариств арґументувалося ще й тим, що „член одного товариства, близького фахом до якогось іншого, міг би робити всі потрібні для нього довідки, не бігаючи з одного кінця міста к другий", як це тоді доводилося робити.

шукати не там, де її шукають, додає він, і тому дозволимо собі нагадати кілька фактів з недавнього ще минулого".

„У 1873 р., в грудневій книжці „Вестн. Европы", писав він далі, була надрукована замітка: „По поводу киевских застольных речей". В цій замітці проведено було паралелі між промовою, що її виголосив Юзефович перед міністром Народньої Освіти на обіді в Києві, й промовою, з якою він звертався кілька років перед тим до куратора М. І. Пирогова, коли той від'їжджав з Києва. Діяметральна протилежність принципів цих промов наявно показала, які дивні хитання відбувалися в переконаннях Юзефовича в різні часи. Після появи цієї статті у „Вестн. Европы", „Киевлянин," що примовчував до того часу, розпочав офензиву проти людей „місцевого напрямку" в Києві... Перераховувати (всі напади) було б трудно, але треба зазначити, що во всіх статтях „Киевлянина", які були направлені проти українофільства, на кожному кроці пригадувалися й підкреслювалися вирази, як „провінціяльні ритори" і т. п., що прямо вказують на зв'язок всього цього зі статтею про „застольні промови" в „Вестн. Европы". Окрім того, всім читачам „Киевлянинина", що перебувають у Києві, відомо, що головним пунктом нападів „Киевлянина" скріз була одна відома особа, і саме та, в якій підозрювали, з підставами чи ні, автора зазначеної замітки у „Вестн. Европы", і що займала своєю діяльністю видатне місце й на Археол. З'їзді й у Відділі Географічн. Т-ва"...

В останніх рядках Вовкового листа наведено цитати з „Голоса" ч. 3-го 1874 р. й 103-го 1875 р. про Юзефовича, де в тому самому органі його називають один раз „еквілібристом", на якого не варт витрачати слів, а потім „видатним місцевим діячем".

В автобіографії Драгоманова, яку написано пізніше за статтю Вовка, з нагоди цього інциденту згадується також і Шульгин: „Під кінець перебування гр. Толстого, писав Драгоманов, його прихильники влаштували йому демонстрацію — обід з промовами, що були видруковані в „Киевлянине" з додатком хвалебних слів від редактора Шульгина, тим більше дивних, що той же Шульгин кілька літ тому, коли його газета залежала від ген.-губерн. (ген. Безака), а не од Міністерства Народньої Освіти, часто виступав проти шкільної політики гр. Толстого". І далі: „Зо всіх промовців (на обіді) лише Юзефович відверто вихваляв гр. Толстого за те, що нібн то він урятував школу від розпаду, але ж цей самий Юзефович на бенкеті Пирогова обороняв тогочасну школу від докорів у розпаді і доводив удосконаленість цієї школи в порівнянні з попередньою. Само собою, що замітка моя, уміщена в ч. 12 „Вестн. Европы", викликала проти мене гнів реакційних кіл Києва та редактора „Киевлянина". Прямо напастися на мене спочатку було ніяково, а через те почали нападати на Київське Географічне Товариство, у котрому я брав діяльну

участь. Товариство почали називати українофільським кагалом, що під прапором науки провадить політичний сепаратизм. Напади у „Киевл.", „Голосе", „Русск. Вестн." збільшилися, коли в 1874 р. почалися масові арешти соціялістів. Це сталося саме в той час, коли в Києві відбувся археологічний конґрес, на якому український гурток відограв значну ролю[1]).

Вищенаведена згадка про Шульгина, з якої виявляється, що Драгоманов своєю заміткою у „Вести. Европы" зачепив їх обох разом, пояснює нам гостроту нападів у „Киевлянине" на Відділ. Вовк, а ще виразніше сам Драгоманов пояснюють ці напади виключно особнстими причинами — загальною ворожнечею проти Драгоманова й особливо помстою за замітку його про „застольні промови". Як нам слід поставитися до цих заяв і пояснень двох керівників Відділу? Чи справді можна прийняти без обмежень, напр., запевнення Ф. К. Вовка, що ціла справа з ворожнечею між російською двійкою й українською більшістю у Відділі зводиться до „особистих порахунків"? Тоді, чому ж встряв у полеміку з „Киевл." „Киев. Телеграф", серед співробітників якого, як знаємо, було 14 членів Відділу. Чому тоді, окрім Драгоманова, вислано було ще й Чубинського з Києва, а Антоновича намічалося перевести до Вологди директором гімназії?

Коли б ми мали лише листа Вовка, то не залишалося б нічого іншого, як пояснити його виступ у пресі бажанням виправдатись перед офіційними й громадськими колами й спростувати різноманітні чутки, що почали з легкої руки „Киевлянина" кружляти про Відділ у Києві в 1875 р. Але в певній суперечності також з поясненням в „Неделе" стоїть згадка Вовка в його Спогадах, надрукованих в „Укр. Жизни" про Шульгина, що він ставився ворожо до Відділу вже під час відкриття його. Окрім того, категоричне твердження Драгоманова, що „прямо нападати на мене спочатку було ніяково, а через те почали нападати на Відділ", — вимагав від нас висвітлити уважніш це питання, щоб побачити, як справа дійсно стояла.

Навряд чи стали б ми на правильний шлях, коли б почали тепер, з перспективою більше як півстоліття, вишукувати якусь одну найголовнішу причину закриття Київського Відділу Геогр. Т-ва. Невже можна припустити, що коли б на той час у Києві не було Юзефовича з Шульгиним з одного боку, а Драгоманова з другого, то Відділ у тому українському складі, в якому він був тоді, міг, подібно, скажемо, Кавказькому, продовжувати свою роботу протягом цілого XIX ст.? Ті чи інші конфлікти, більш чи менш серйозні, повинні були виникнути, і то має лише історичний інтерес, з якого саме приводу цей конфлікт утворився. Не в тому лише справа — Вовк, чи Зібер його викликали, Ріґельман чи Рейнекампф його роздмухали.

[1]) Автобіографія Драгоманова, вид. „Криниці", 1917, с. 32. Про причини ворожнечі проти нього Шульгина Драгоманов докладніше писав Стасюлевичеві. редактору „Вестн. Европы", в одному з своїх листів, датованих 1876 р. („Україна", 1927, кн. 4, с. 124).

В одному з сучасних до цих подій листі (вересень 1874 р.) до Стасюлевича, редактора „Вестн. Евр.", Драгоманов описав тодішні обставини і свої на них погляди в уривкові, що його для більшої точности наводимо в оригіналі:

..."Вы говорите, что „есть то, чего не было прежде". Как бы узнать, — что? На горизонте, моему наблюдению доступном, то-есть Киевском, есть только следующее: со времен киевских застольных речей на меня злоба великая у некоторых лиц, напр., у Юзефовича и Шульгина. Последний открыл кампанию в „Киевлянине", и не проходит месяца, чтобы не соврал, прямо не соврал чего-нибудь на меня. Чтобы пуще упечь меня, он поднял опять клич о социализме. А когда наступил август, то три недели „Киевлянин" в каждом № инсинуировал, кричал, указывал прямо на меня. И к сему присоединились братья-Галичане и их друзья из славянского комитета Киевского, которым неприятно было, что „С.П.Б. Ведомости" их выставляли одних (слово неразб.), других олухами. В довершение с'езд археологический задел много самолюбий, именно тем, что Киевские работы оказались и обстоятельными — и талантливыми, что публично признал граф Уваров. Ну и пошла писать губерния! Что доносов из губернии пошло много — нет сомнения. Что клика Юзеф - чей, Шульг - ых і т. д. успела обратить внимание здесь — впрочем разного рода второстепенных агентов, — на то, что можно выслужиться на счет „сепаратизма", о коем сначала в августе еще не думали, — это видно здесь. Но я не знаю, насколько губерния могла подействовать на столицу. Все то, что тут болтают, вертится охотно около столь избитой темы, как сепаратизм, гетманщина, — есть такие, которые даже вменяют другим стремление царя малороссийского завести, — что трудно подумать, чтобы кто-либо выше наших Ноздревых и Маниловых (из „Мертвых Душ") мог поверить всей этой болтовне! А впрочем?... Вот в чем вопрос...

„В нашем местном обществе, просто в силу большого пробуждения вследствие, напр., железных дорог, оживления научной деятельности общества исторического, географического и т. д., появилось было сильное желание говорить о себе печатно. А так как в Малороссии живуть Малороссы, то естественно, что они и говорят о малорусском, а многие и по-малорусски. Это кажется новизною, и как такая многих смущает. У нас есть такие наивные люди, которые видят „исключительность" и „тенденциозность", например, в том, что Киевский Отдел Географического Общества печатает малорусские песни, а не иные. Но если будут думать не наивные люди, если и печать будет обходить естественные движения в южно-русском обществе, и эти движения

именно и получат ненормальное направление, которое прямо вовсе нежелательно серьозным людям с местными тенденциями, насколько я их знаю. (Т. V. с. 211).

... „Волков расскажет вам если хотите „о той чепухе“, которая, как Вы говорите, делается у нас, — и которая кажется еще больше делается у вас, в Питере, продовжував Драгоманов. Я с своей стороны прошу Вас рассказать В-ву то, что вы думали рассказать мне, и что мне нужно знать, так как до Рождества далеко и к тому я чего доброго на Рождество к Вам не поеду по многим простым причинам.

„Некоторое об'яснение к „чепухе“ найдете и в прилагаемой при сем брошюрке [1]) и № „Киевского Телеграфа“, в коем напечатано мое письмо. Оно хоть писано в конце „чепухи“, но из него видно и ее начало. Если в хронике или в „Годе“ придется Вам говорить о с'езде и его последствиях, — то посылаемое будет для этого пособием“... (с. 213).

1878 р. на міжнародньому літературному конґресі в Парижі Драгоманов ще раз стверджував свої попередні пояснення. У своїй промові, яка була вадрукована в Женеві під назвою „La littérature ukrainienne proscrite par le gouvernement russe“, с. 38 — 39, він сказав: „Дуже трудно пояснити, з яких причин цар видав свій указ. Дехто згадує про книжки українською мовою, що були опубліковані з метою соціялістичної пропаґанди. Але ця пропаґанда провадиться тепер на всіх мовах. А крім того соціялістичні книжки українською мовою не публікуються тепер в Росії, але в Австрії й Швайцарії, і кількість їх збільшується з кожним днем після указу. Цей указ заборонив публікацію в Росії книжок українською мовою, які були цілком нешкідливі. Ось чому цей декрет подвійно абсурдний і показує, як далеко може заходити деспотизм, що його витворює національний централізм.

„Можливо, що він є також результат інтриґи кількох донощиків і мстивих адміністраторів. Це припущення здається дуже правдоподібним, тому що указ базується на рапорті комісії, що була заснована під час перебування царя в Києві восени 1875 р., саме в той момент, як він звільнив одного професора університету, що спеціяльно займався етнографічними дослідами про свою країну; в той же час він надрукував кілька критичних заміток про діяльність міністра народньої освіти гр. Толстого.

„Останній, образившись, помстився на професорі й, зробивши на нього доноса цареві, був призначений членом комісії української літератури“...

Далі зазначивши, що доноси вказують шлях і засоби, яких має вживати уряд, Драгоманов перелічив донощиків: „Киевлянин“

[1]) Справа йде мабуть про збірку статтей із „Киев. Телегр.“ під назвою „Выдумки Киевлянина...“, 1874 р.

Шульгина, „Голос“ Більбасова, „Московские Ведомости“ Каткова, а серед приватних осіб Гогоцький і Ріґельман. Цілком незрозумілим для нас з'являється те, що тут не названо ім'я Юзефовича, про якого все ж таки згадується на попередній сторінці, як про одного з членів Комісії.

У цій промові Драгоманов з відомих йому причин появи указу на першому місці ставить бажання Толстого помститися за його „критичні замітки“ й попасти до „Комиссии для пресечения украинской пропаганды“. Для нас тепер обвинувачення українства в соціялістично-революційній пропаґанді, яка в першій половині 70-х років так перелякала й дезорієнтувала російський уряд [1]), здається значно серйознішим від „особистого“ Драгоманівського.

Єдиний незалежний в той час український орган „Правда“ у Львові подав зараз після появи указу в дуже „об'єктивній і ясній формі цілу низку важливих для нас міркувань з приводу причин, що викликали цей указ. У ч. 13—14 з 31/19 липня 1876 р., у замітці про „Указ проти руського язика“ (с. 500 — 505) вона писала: „Ціле розпорядження міністерське само собою виявляє джерело свого походження, писав журнал, добре в той час поінформований у Київських справах. Погрішаючи проти здорового розуму й природнього складу речей, накидаючи руському язикові „общерусское правописание“, міністерство відкрило тим самим се джерело, звідкіля ринуть всі нещастя й кривди для нашої народности. Ми дуже добре знаємо, що такі вимисли могли зродитись тільки в головах київських донощиків à la Юзефович et tutti quanti, котрі добиваються незаслужених почестей і грошових користей наустанним ляканням Росії „українським сепаратизмом“, брехливими доносами про українських революціонерів і представленням нашої слоаесности й народности як щось для Росії небезпечного... Скористали ся донощики з спосібности, яку подав переїзд царя через Київ у вересні 1875 р. Цар Олександер II завітав у Київ саме під той час, коли по всій Росії гомоніли про соціялізм, про революцію, бунти й тайні заговори. Майже повсюду відбувались ревізії, допроси, ув'язнення... Серед загального замішання й пострахy ловили лихі люди в мутній воді свою рибу. Щоб згубити якого чоловіка, треба було тільки обвинити його о соціяльну пропаґанду. Щоб спаганити яку справу в очах правительства, треба було тільки приліпити їй соціяльну, комуністичну латку. Київські донощики вже від довшого часу бачили, як усувається ґрунт під їх ногами, як стирається барва російського патріотизму з їх лисьої шкіри. Настигала остання пора рятуватись перед... здемаскованням. А не було лучшого способу як окричати українське діло революційним комунізмом і соціялізмом, а щирих працьовників для добра народу заденунціювати

[1]) Корнилов, Курс Истории России XIX в., с. 168 — 192.

революціонерами. Діло повелося! Київські донощики наново зафарбували свою шкіру російським патріотизмом, а українська справа стала в очах правительства нарівні з революцією.

„Цар і правительство налякались революційного марева і вийшов указ з 5 червця 1876 р. № 3158. Юзефович et tutti quanti доказали, що не даром сидять у Київі і стережуть українського сепаратизму; ціль була осягнена. Ось де шукати властивого джерела новочасної руїни русько-українського слова" [1]).

У цій характеристиці як раз всупереч Драгоманову, як найголовніший арґумент для заборони українського слова, а разом з тим і діяльности Відділу, подається залякування „революційним маревом". Дуже влучно й справедливо на нашу думку згадується в „Праві" й про побоювання російських київських націоналістів випустити в своїх рук можливість політичних і адміністративних впливів на взірець того, як вони вже їх були втратили у Відділі Географічного Т-ва.

Не менше значіння набирав в наших очах і зауваження про постійне залякування „сепаратизмом" в метою добитися „незаслужених почестей і грошових користей". Більш менш аналогічну атмосферу „кар'єрних" змагань зустрічаємо в той самий приблизно час на Холмщині (в частині Люблинської й Седлецької губ.), де з кар'єрними цілями седлецький губернатор та уніятський єпископ Попель загострювали справу приєднання до православ'я тамошніх Українців-уніятів. Справу цю довелося залагоджувати навіть за допомогою гусарських полків і козаків [2]).

[1]) Замітка ця кінчається закликом до Галицької України перейняти на себе цілу працю; наведемо тут з нього кілька рядків: „Настигла ж пора для галицьких Русинів сповнити довг для цілої руської народности. Тепер має Галичина повести дальше велике й святе діло народнього відродження. Не забуваймо ні на хвилину, що на нас спадає одвічальність за долю й недолю нашого народу. Най єднаються наші сили до правдивої й щирої просвіти нашого народу, най віджиавють наші писателі, що може заскоро зложили свої пера, най виростають, виробляються працьовники словесні! Не страхаймося тяжкої праці, а патріотизм наш най не кінчиться на добрій волі і гарних словах. Від краю до краю по цілій нашій Русі най загомонів щирий поклик до поважної, тривалої, невтомної праці. Коли доконаємо великого і тяжкого діла просвіти нашого народу, тоді розіллється світло правди крізь найгустіші кордони на всю Русь-Україну і розсвітить тьму неволі світлом волі"... „Правда" з 1875 р. присвятила досить уваги цьому указові. У відділі „Новинок" з того ж 13—14 числа, с. 545—6 під назвою „Голоси о указі проти руського язика" вона зазначила, що „Gazeta narodowa" умістила широку розвідку про значіння цього акту; „Neue Freie Presse" подала під титулом: „Russische Niwellirungs-Politik" два дописи з Петербурґу й Києва, в яких показується вся абсурдність такої заборони „руського" слова. „Eine solche Ausrottungs-Politik in eigenem Lande ist ein immenser Hohn auf Bildung und Kultur", кінчає „N. Fr. Presse". У 1-му ч. з 31 серпня, с. 638—640 надрукована невеличка полемічна замітка проти статті в „Ruch literacki", — ч. 34, під назвою „nowy gwalt językowy", де знаходимо таку фразу: „За видання сього указу — відповідає перед світом російське правительство, за причину його поставили — Юзефович et tutti quanti українофоби-клеветники".

[2]) Корнилов, с. 196—7.

Чого особливо побоювалась тодішня російська влада, чого вона тоді бажала собі на Україні? Перш за все вона намагалася утворити велику міцну й могутню державу. Тодішній „господар землі руської" Олександер II-й в недавно опублікованому заповіті, що був написаний у Лівадії 8/20 вересня 1876 р., нагадував своїм дітям, що „могущество России основано на **единстве государства**, а потому все, что может клониться к потрясению сего единства и к отдельному развитию различных народностей, для нее пагубно и не должно быть допускаемо" [1]). А побоювалася ця сама влада найбільше того, щоб її не було повалено, й загрозу для себе вона бачила в боку революційно-соціялістичного руху.

А до чого зводилося тодішнє credo так званих „Українофілів", або точніше членів київської Громади й Відділу одночасно — ми знаємо також.

Вовк у своїх споминах підкреслював значіння роботи **для України**, Житецький надавав особливої ваги тодішньому скупченню культурних сил навколо Києва. Драгоманов, що згадував про культурницьку роботу гуртків у Києві на сторінках своєї автобіографії, ширше висвітлив свою політичну програму і потрібну, на його думку, тактику в своєму „Великоруському Інтернаціоналі", с. 60: „Для нас не підлягає сумніву, що коли б несприятливі впливи на українську молодь не відбили її від народу, що її вигодував, — і як би лише з кінця 60-х років хоч би ті з цієї молоді, що пішли в ряди „русских социалистов", присвятила 3-4 роки своєї ранньої юности й на придбання якоїсь професійної освіти, а потім звернулись до пропаґанди вільних політичних і соціяльно-економічних ідей серед українського населення з повним знанням тих зачіпок, які для того подає вже готовий народній світогляд, — то наслідки такого — не ходження, — а життя серед українського народу були б зовсім не ті, які ми бачимо тепер після десятка років соціялістичного руху".

Це вже були пізніші думки й формулювання їх, а в час існування Відділу робота його та інших членів зводилася до вияснення в доповідях і рефератах отих самих „зачіпок" про які він говорив вище. Оці ж саме „зачіпки" у листі про вихід із членів Відділу Юзефович визначив, як „національний партикуляризм", який він вважав нібн за рідного брата партикуляризму політичного.

Це Юзефовичеве формулювання було занадто загострене, свідомо підкреслене в особистою метою, як висловився про нього в свій час Ф. К. Вовк.

Юзефович, як досвідчений політик, прекрасно знав побоювання й „слабий пункт" урядового світогляду, на який ми коротенько звертали увагу вище, напр., в заповіті царя. З другого боку він

[1]) „Україна" 1924, ч. 1-2, с. 162.

ще на початку 60-х років близько познайомився з широкими можливостями й організаційною здібністю творців недільних та інших українських народніх шкіл. Одноденний перепис і археологічний з'їзд у Києві могли лише скріпити це його давнє враження.

Особисті ворожі настрої до більшости з членів-керівників Відділу підбурили його вжити крайніх заходів не лише проти Відділу, але й проти української культури в цілому.

Юзефович з допомогою своїх однодумців свідомо скерував свої обвинувачення проти них в політичний бік, витолковуючи небезпідставно їх роботу й науково-культурні завдання в и к л ю ч н о з політичного боку.

В цьому напрямку йому найбільше допоміг Катков, що після польського повстання став завзятим патріотом-шовіністом і писав справжні доноси проти різних національних рухів і змагань різних національностей до національно-культурного самовизначення. Ці доноси досить сильно впливали на високі офіційні кола Москви й Петербургу.

Допоміг Юзефовичеві в переведенні в життя його плянів також і міністер освіти гр. Толстой, що, спираючись на теоретичних підставах, які йому підсовував той самий Катков постійно з 1866 р., виявляв себе представником реакційних настроїв і вимог, під впливом яких весь час перебував Олександер II-й[1]).

Підсумовуючи все сказане, мусимо визнати, що трудно встановити,— який із мотивів найбільше виявлявся в цій боротьбі. Ясно, що в різні періоди діяльности Відділу Геогр. Товариства здобував то один з них, то другий перевагу.

Цілком певно, що весь час таємно керувала роботою Відділу

[1]) Біограф Олександра II-го С. С. Татищев у II-му томі своєї монументальної праці про нього (1903, с. 11 — 12) передрукував (із книжки Любимова— „Катков и его историческая заслуга", с. 140) опис авдієнції, яку Катков мав у царя під час його перебування в Москві 1866 р. 20 червня: „Москвичей озабочивало в то время, писав Татищев, предстоящее прекращение издательской деятельности Каткова в „Московских Ведомостях". Пользуясь пребыванием государя в Москве, Катков написал ему письмо... Последствием была аудиенция. „Я внимательно слежу за „Московскими Ведомостями", постоянно их читаю, сказав цар. В тебя вполне верю. Понимаешь ли силу того, что говорю тебе? Нет ли у тебя чего на душе, что бы передать мне?" Взволнованный Катков отвечал несколькими несвязными словами благодарности. Перейдя к вопросу о сепаратизме, в осуждении которого издатель „Московских Ведомостей" проявлял крайнюю подозрительность к некоторым правительственным лицам,— „Не надо как бы колоть и раздражать происхождением! — заметил государь: все могут быть верными подданными и хорошими гражданами. Надо говорить об этом, но следует сохранять меру. Покушения этого рода есть, я знаю, и с тобою согласен. Величием и единством империи я, конечно, дорожу не менее тебя... А я на тебя посердился. Предостережение все-таки надо было напечатать! При прощании, крепко пожав руку, сказал: „Помни, я в тебе уверен вполне!"

Характерне й повчаюче для розуміння епохи,— чим досвідчений публіцист пропшетившись, надіявся й дійсно здобув ласку цареву — він нагадав перш за все про свої заслуги, що виявилися в цькуванні сепаратизму.

„Стара Громада", що й тоді вже мала принаймні дві фракції й була прототипом політичної української партії.

У первісних плянах керівників Відділу політична частина роботи мусіла бути прихована в „Громаді", в у Відділі за вказівками останньої мала провадитися виключно науково-культурна робота, спочатку навіть в певним ухилом в бік підтримки деяких невтральних пунктів офіційної діяльности російського уряду. Після повороту до Києва Драгоманова і його активної участи в роботі Відділу з осени 1873 р., а також в силу того, що перед Відділом стали ширші громадські завдання, як організація київського перепису й III-го археологічного з'їзду, діяльність його набирає більш політичних моментів, а разом з тим і викликає особисту ворожнечу з боку противників. Третій період після виходу з Президії Галагана й Борисова зменшує для Відділу можливості зовнішньої громадсько-політичної роботи, але дає ще змогу притягти до роботи кілька видатних громадських діячів і сконсолідуватись внутрішньо. Але нема сумніву, що у всіх трьох фазах діяльности Відділу, можливо всупереч настроям і програмі Драгоманова, стояли на першому пляні політичні завдання. Наукова робота була лише формою, в яку вкладався національно-політичний зміст. В самій цій боротьбі моменти особистого характеру відограли другорядну ролю, хоч і вплинули на пізніші події в шкідливий для російського царського уряду бік.

Що ж до заяв і роз'яснень Вовка в „Неделе" про ц і л к о м о с о б и с т и й характер нападів на Відділ, то вони були не більше, як дипломатичними комунікатами, щоб прикрити саме оцей політичний, небезпечний для Відділу бік його праці.

31. Згадки про Чубинського й Косача в таємному офіційному листуванні.

В основній архівній справі III-го Відділу С. Е. И. В. Канцелярії (за 1875 р., № 85) про закриття Київського Відділу Геогр. Т-на маємо ще кілька документів, які показують, що вже на початку 1879 р. ставлення до кол. Київського Відділу та його членів в офіційних колах Петербургу й Києва стало досить спокійне.

Серед цих архівних матеріялів знаходимо листування в двох справах, зв'язаних з питаннями, що їх було поставлено вище: а) прохання про дозвіл хорому Чубинському перебувати в Києві і б) дозвіл П. Косачеві знову обійняти посаду голови з'їзду мирових суддів. Обидві ці справи, зазначимо, мали позитивні результати.

Справа Чубинського за цими документами представляється так. Наприкінці 1876 р. офіційним шляхом, а саме через посередництво управителя державною контрольною палатою в Києві, а також Мезенцова з III-го Відділу й Тімашова, мін. внутр. справ, Чубинському було височайше дозволено проживати в Петербурзі, хоч

за первісною постановою йому й Драгоманову після висилки з Києва було заборонено перебувати в українських губерніях і в столицях. Драгоманов, як відомо, встиг виїхати з доручення Київської Громади закордон.

Через три роки міністер шляхів адмірал Посьет, у відомстві якого працював Чубинський у Петербурзі, звернувся до тодішнього гол. нач. III Відділу Дрентельна з проханням „исходатайствовать высочайшее соизволение на снятие с Чубинского положенных на него ограничений в вопросе местожительства... во внимание к отличной деятельности и полезной его службе, к полнейшему за него ручательству непосредственного его начальника и к его крайне расстроенному на службе здоровью"...

У відповідь на це прохання Дрентельн доручив заготовити листа, зміст якого коротко зформульовано в його резолюції олівцем на листі Посьета: „Надо отвечать г. А. Посьетту, что ввиду недавнего еще высочайшего повеления об удалении Чубинского из малороссийских губерний, в среде которых он настойчиво проводил сепаратистические стремления, не представляется возможным ходатайствовать об отмене ограничений тем более, что это произвело бы дурное впечатление на консервативные элементы малор. губ. Др. А." — Але коли цього листа було виготовлено й подано йому для підпису, він змінив свою думку підо впливом нових інформацій про Чубинського і написав олівцем на ньому: „Адмир. Посьет сообщил мне теперь, что у Чубинского на днях был первый удар и что ему необходимо переехать в южные губернии, т. е. туда, где ему жить запрещено. Сообразно этому прошу составить письмо к ген.-губ. (Киевскому), не будет ли с его стороны препятствий к дозволению Чубинскому возвратиться в Киев для необходимого пользования от болезни. 11 янв. 1879 г.". Листа такого змісту було вислано до Києва 13.I.79. У відповідь на нього Київський ген. губ. М. Чертков надіслав листа, датованого 29 січня 1879 р., важливого в тому відношенні, що він робить перегляд цілої діяльности Чубинського в Києві й констатує, що Київська канцелярія ген.-губернатора не мала жадних відомостей про причини, які викликали виселку Чубинського як 1862 так і 1876 р. Зазначає також, що кн. Дондуков-Корсаков ставився до Чубинського „весьма одобрительно и пользовался даже его научною деятельностью в правительственных целях". Визнавши за можливе дозволити Чубинському перебування в українських губерніях, Чертков пропонував з обережности виключити Київ, який уважав за центр українофільської партії.

Беручи до уваги значіння цього листа, наводимо його тут в цілому:

„Киевский, Подольский и Волынский ген.-губ. его превосходительству Алексею Романовичу Дрентельну. Секретно. На письмо от 13-го января № 78 имею честь уведомить ваше высокопревосходительство, что статский советник Павел Чубинский мне лично не известен. В делах моего управления также весьма мало данных о нем. Видно, что в 1862 г., в молодых летах, он замечался в крайнем украинофильстве, даже подозревался в пропаганде этих воззрений между крестьянами Малороссами; после чего г. Чубинский был отправлен по высочайшему повелению на жительство в Архангельскую губернию. Затем в 1872 г. он вновь является в Киев, где способствует учреждению Юго-Западного Отдела Географического Общества, при чем предместник мой, генерал ад'ютант князь Дондуков-Корсаков, относился о г. Чубинском (sic!) весьма одобрительно и пользовался даже его научною деятельностью в правительственных целях[1]). Наконец в 1876 г. Отдел Географический по высочайшему повелению был закрыт, и г. Чубинскому вместе с доцентом Киевского Университета Драгомановым запрещено жительство как в столицах, так и в местностях, где население малорусского племени. О причинах, вызвавших как ту, так и другую меру, в делах моего управления никаких сведений нет. При таких условиях, и ввиду горячей рекомендации в пользу г. Чубинского со стороны министра путей сообщения, я полагал бы возможным допустить возврат его на жительство в губернии населенные Малороссами, но из осторожности исключил бы г. Киев, где всегда гнездится центр украинофильской партии, несомненно и теперь существующей, хотя и не проявлявшейся в последнее время в резких формах. Примите уверение в совершенном моем почтении и преданности. М. Чертков".

На нове клопотання Посьета з 21.II про дозвіл на тимчасове перебування Чубинського в Києві 18.III.79 р. через міністра внутрішніх справ Макова III-й Відділ дістав высочайший дозвіл на перебування Чубинського в Києві за згодою кожний раз Київського генерал-губернатора.

Друга вище названа справа про Косача була розв'язана значно швидче, ніж про Чубинського — протягом рівно одного місяця. Заступник міністра юстиції в листі своєму з 7.V.79 за № 7741 запитував Дрентельна про дозвіл для Косача обійняти знову посаду голови з'їзду мирових суддів. У відповідь на запитання про Косача з III-го Відділу Новоград-Волинський полковник жандармерії повідомив, що коли Косач з дружиною (Олена Пчілка, сестра Драгоманова) їздили за кордон, він доручав своєму помічникові уважно переглянути їх багаж, в якому нічого підозрілого не було знайдено. За його пропозицією Косача було переведено до Луцьку, де він не відограє визначної ролі, бо на першому місці стоїть начальник дивізії, а сам Косач, розуміючи, що в його

[1]) Підкреслення наше. Ф. С.

становищі слід бути обережним, рідко з ким зустрічається і не виявляє своїх політичних думок.

На підставі цієї інформації Дрентельн листом з 7.VI.79 за № 1092 відповів заст. мін. юст. Е. В. Фрішу, що за Косачем і його дружиною „не виявлено жадних вчинків, що могли б свідчити про їх неблагонадійність". Косача було затверджено на посаді.

32. Думка кн. Дондукова-Корсакова утворити Відділ Рос. Географ. Т-ва в Харкові 1881 р.

Ми не маємо відомостей, як особисто поставився до розпорядження про закриття Київського Відділу Географ. Т-ва Дондуков-Корсаков 1876 р. Знаємо, що він примушений був за пропозицією з Петербургу ліквідувати те Наукове Товариство, одним із організаторів якого він сам був. Але невідома досі в друку була його телеграма з 10 січня 1881 р. із Харкова, де в той час він був ген.-губернатором, до Черткова, тодішнього Київського ген.-губернатора, в якій він прохав надіслати всі матеріяли (коли не можна в оригіналах, то в копіях) що стосуються до Київського Відділу Географ. Т-ва, потрібні йому для утворення Відділу Географ. Т-ва в Харкові [1]).

В Харківських архівах і в Московському Архіві Революції нам не пощастило знайти матеріялів, що допомогли-б висвітлити, чому не було переведено в життя цього проєкту, але вже самий факт його появи показує і зайвий раз подтверджує, якого значіння надавав Дондуков-Корсаков діяльності Відділу Географ. Т-ва і показує з другого боку, що вже на початку 1881 р. вважалося за можливе здіймати питання про відновлення Відділу на Україні.

Окрім цього принципового важливого для нас з різних поглядів проєкту утворити Відділ у Харкові, і що його організацію знову брав на себе той же таки Дондуков-Корсаков,—того ж 1881 р., очевидно, під впливом загального перелому в зв'язку з надіями на реформи нової Лоріс-Меліківської доби, відбувся й цілковитий критичний перегляд і навіть виразна реакція проти режиму на Україні таємних ухвал указу 1876 р., особливо в їх цензурній частині.

33. Спроба утворити „Південний" відділ Рос. Географ. Т-ва у Києві після X з'їзду природників і лікарів у серпні 1898 р.

У січневій книжці „Киевской Старины" за 1901 р. (с. 7—14, докум.) д. ч. Рос. Географічного Товариства Л. С. Личков надрукував „Листа до редакції"—в справі відкриття з Києві Південного Відділу Географічного Товариства за ухвалою X-го з'їзду природників і лікарів що відбувся в серпні 1898 р.

Ініціятор утворення „Південного" Відділу Географічного Т-ва Личков додав до свого листа шість документів,—в саме: 1) протокол засідання підсекції етатистики з'їзду з 26 серпня 1898 р. (Виписка із „Известій", т. XXV, 1899, вып. VI, с. 784): 2) протокол засідання підсекції статистики 27 серпня (там само, с. 785); 3) протокол засідання Секції Географії, Статистики й Антропології з 27 серпня (с. 786); 4) протокол четвертого спільного зібрання з'їзду 30 серпня (с. 786); 5) заяву до Рос. Географ. Т-ва 74-х членів фундаторів, яку передав він сам, і 6) заяву 40 фундаторів, що її передав до Товариства проф. Н. П. Яснопольський.

Із цих матеріялів і документів ми дізнаємося, що, 1) за ініціятивою Л. С. Личкова в підсекції статистики було обрано комісію на чолі з Д. І. Піхно, в складі М. П. Василенка, Т. И. Осадчого, Н. І. Борисова, А. С. Борисевича, В. Е. Постникова і О. О. Русова. Своїм завданиям вона мала: а) підняти клопотання про обслідування Півд. Зах. країни в економічному відношенні для правильного обкладання нерухомих маєтностей земськими податками; б) клопотатись про утворення Південного Відділу Геогр. Товариства; 2) в присутності голови Секції Географії, Етнографії, й Антропології В. Б. Антоновича було ухвалено звернутися через посередництво цієї секції до з'їзду з проханням дати дальший хід цим справам; 3) до Географ. Т-ва було переслано дві відповідних заяви в справах відновлення Відділу; 4) Рада Рос. Географ. Т-ва 17 березня 1899 р. ухвалила „возбудить ходатайство об учрежденин в Киеве нового Отдела Общества под названием „Южного" („Отчет И. Р. Г. О. за 1899", с. 23).

Але деякі важливі листи, що переховуються й тепер в Архіві Рос. Географ. Т-ва в Ленінграді у справі „Об учреждении в Киеве Южного Отдела И. Рус. Геогр. О-ва" (29 янв. 1899) Л. С. Личков не надрукував, з причин, треба думати, особистого характеру, бо це були його власні листи до Т-ва й до Семенова. Листування Географ. Т-ва з Ген.-Губернатором він не міг тоді мати в руках. Наводимо їх тут в цілому, подавши в примітці список осіб, що підписали заяви до Географ. Т-ва, тому що з одного боку тепер минуло вже з того часу 30 років і вони набирають певного історичного інтересу, а з другого — офіційного склад фундаторів показує, якого характеру набрала б діяльність „Южного" Відділу, коли б плян його організації дійсно було переведено в життя [1]).

[1]) Оригінал телеграми переховується в архівній справі Київського Ген.-Губ. за 1872 р. № 106 в К. Центр. Архіві.

[1]) Перший список осіб, що підписали заяву, був такий: „Ректор Ун-та св. Владимира Ф. Фортинский. Профессоры: 2. Всеволод Удинцов, 3. Николай Яснопольский. 4. Юлиан Кулаковский. 5. Владимир Орлов. 6. В. Демченко, 7. Н. Цытович, 8. Н. Оболонский, 9. А. Р.-Славятинский, 10. С. Голубев, 11. Т. Лопачевский, 12. П. Голубовский, 13. Член Киев. Археограф. Комиссии И. Кама-

Змістом своїм у головному ці неопубліковані листи наближаються до матеріялів, друкованих в „Киев. Стар.", але в багатьох пунктах вони їх доповнюють, подаючи відомості, чому до Петербургу було вислано дві заяви, хто збирав підписи, оскільки „благонадійними" й серйозними можна було вважати фундаторів, що ці підписи дали. Тому всі неопубліковані матеріяли, що збереглися в архіві Геогр. Т-ва, подаємо в цілому в Д о д а т к а х.

Тут наведемо лише один уривок з кінцевої частини приватного листа Личкова до Семенова, віце-президента Геогр. Т-ва недатованого й висланого одночасно з заявою, що починається словами „При громадности России"... („Киев. Ст.", 1901, I, с. 12, докум.). Уривок цей з власноручного листа ініціятора справи викриває ворожу антиукраїнську арґументацію на корнсть відкриття Південного Відділу в Києві. Але деякі з живих тепер фундаторів-українців, підписи яких стоять під підписом Піхна, і з якими нам

ини, 14. Проф. Л. Белогриц-Котляревский, 15. Проф. И. Бобрицкий, 16. П. Покровский, 17. Приват-доцент М. Ясвиский, 18. Проф. К. Феофилактов, 19. Кн. Евгений Трубецкой, 20. Д. Пихно, 21. М. В. Буданов, 22. П. Я. Армашевский, 23. П. Ветохов, 24. Бывший инспектор университета Кассиан Жук. Профессоры: 25. Г. И. Челпанов, 26. Я. Якимович. 27. В. Иконников, 28. Директор Политехнического Института, проф В. Кирпи, 29. Заведывающий физической и метеорологической Обсерваторией Унив. св. Влад. пр-доц. I. Косоногов, 30. Прив.-доц. В. Железнов, 31. Профессор П. Тихомиров. 32. И. д. инспектора Полит. Института В. Игматович, 33. Проф. В. Феороиский. 34. С. Реформатский, 35. Пр.-доц. С. Аичхов, Профессоры: 36. Б. Букреев, 37. Г. де-Метц, 38. Е. Вотчал, 39. Библиотекарь Унив. св. Владимира В. Кордт. 40. Проф. П. Лашкарев".

Другу заяву до Географ. Т-ва одержану в Петербурзі 6. січня 1898 року, підписало 73 особи: 1. Генерал Андрей Косич, 2. Тайный советник Сперанский. 3. Действительный статский советник Табур, 4. Стат. сов. Бендеровский. 5. Проф. Полит. Инст. И. Чаревинский, 6. Проф. Дмитрий Иванович Пихно, 7. Д. с. с. барон Г. Розен, 8. Пр.-доц. Влад. Яков. Железнов, 9. Проф. Ун-та Иван Васильевич Лучицкий, 10. Доктор Истории Георгий Емельянович Афанасьев, 11. Кандидат прав Всеволод Рубинштейн, 12. д. с. с. Александр Броцкий, 13. с. с. Никандр Васильевич Молчановский, 14. С. с. Трифилий Лукич Рифальский, 15. Коллежский с. Б. Саницкий, 16. Д. с. с. Николай Задучин, 17. Пр. У-та св. Вл. П. Морозов, 18. Генерального Штаба полковник И. Толмачев, 19. Горный инженер Иосиф Ромуальдович Кобецкий, 20. Генерал-майор Шимановский, 21 Преподаватель гимназии Николай Василенко, 22. Гражданский инженер и. с. ф. Эссен, 23. Преподаватель Киево-Подольськой женской гимназии кандидат Имп. Моск. Унив. А. Карицкий, 24. С. с. Владимир Щербина (учитель гимназии), 25. Помощник присяжного пов. Ф. Еремеев, 26. Карачевский-Волк, 27. С. с. Владимир Науменко, заслуженный преподаватель гимназии, 28. Кандидат естественных наук Николай Лисенко, 29. Член Киевской Арх. Ком. с. с. Орест Левицкий, 30. Директор киев. 4 Гимназии Николай Стороженко, 31. Губернский секретарь Василий Александровский, 32. Дворянин д. с. студент юридического факультета Михаил Петрович Старицкий, 33. Профессор Владимир Антонович, 34. Агроном с. с. В. Постников, 35. Пр. Полит. Ин-та и г. Киеве Ю. Вагнер, 36. Лаборант К. Полит. Ин-та Георгий Арнольд, 37. Проф. Полит. Ин-та Е. Вотчал, 38. Библиотекарь Полит. Ин-та И. Беляшевский, 39. Кандидат историко-филологического факультета Андрей Владимирович Сморо(?).., 40. Кандидат историко-филологического факультета Евгений Тарле, 41. Александр Васильевич Гучаев, 42. Проф. Ун-та св. Вл. Петр Яковлевич Армашевский, 43. Пре-

довелося розмовляти з цього приводу, висловлювали думку, що тоді інакше не можна було зреалізувати цього проекту, і що в процесі самої роботи Відділ мав би український характер. Це питання виходить за межі нашої розвідки, але не думаємо, що коли б українці знали про таку арґументацію ініціятора проекту, то захотіли б брати участь у Товаристві.

Про закриття колишнього Південно-Західнього Відділу, і про те, як на з'їзді і в офіційних тодішніх київських колах до цього ставилися, Личков писав Семенову: „Небезызвестный вам вопрос о закрытии бывшего здесь Юго-Западного Отдела тоже подлежал обсуждению, как на Секциях и вообще с'езде, так и в беседе А. И. Косича с генерал-губернатором. И в том и в другом случае все обсуждавшие вопрос с этой точки зрения пришли к однородному заключению, что времена украинофильских движений, времена Драгоманова и Чубинского давно миновали, сменившись новыми совершенно мирными настроениями, и

водаватель Киевской 4 Гимназии Надв. сов. Евгений Кивлицкий, 44. Магистр В. Пискаревский, 45. Проф. Ун-та св. Вл. Николай Дашкевич, 46. Фабричный инспектор Киевской губернии, с. с. Измаил Иовицкий, 47. Преподаватель Киевской 1-ой гимназии, надв. сов. Константин Щербина, 48. Проф. Унив. Сергей Реформатский, 49. Секретарь Общества Сельского Хозяйства Т. Осадчий, 50. Редактор журнала, проф. Полит. Ин-та Агроном П. Б. Поляков, 51. Помощ. Прис. пов. Николай Владимирович Сиц, 52. Пр. Ун-та Николай Петрович Ясопольский, 55. Пр. пов. Николай Муланов, 56. Пр. Ун-та св. Владимира Н. Цытович, 57. Гвард. Капитан П. Матюшенко, 58. Полковник Мишин, 59. Дмитрий Иванов, препод. физики 1-ой гимназии в Киеве, 60. Помощник проректора Ун-та св. Владимира врач А. Леонтович, 61. Канд. физико-математических наук С. Радзевич, 62. Пр. Ун-та св. Владимира Л. И. Котляревский, 63. Преп. Киев. Кадет. Корпуса и Фундуклеевской гимназии Тригубов, 64. Ст. с., бывший преп. Ин-та Сельского Хозяйства и Лесоводства в Новой Александрии, Владимир Зайончевский, 65. Пр.-доц. Ун-та Михаил Ясинский, 66. Ст. с. бывший препод. истории и географии С.-Петерб. Учитель. Инсти-та Вильям Беренштам. 67. Директор Коллегии П. Галагана пр.-доц. Андроник Степович, 68. Преподаватель Коллегии П. Галагана пр.-доц. В. Клячин, 70. Преп. Фунд. гимназии Г. Александровский, 71. Преп. женской гимназии Г-жи Бехтель Ш. Читадзе, 72. Старший химик лаборатории Юго-западных жел. дор., кандидат естественных наук К. Якубовский, 73. Доктор Медицины Авксентій Корчак-Чепурковский, 74. Д. ч. Геогр. Об-ва Личков".

Третій додатковий список, куди увійшла головним чином професура Ніженського Інституту кн. Безбородька, складався з таких осіб: 1. Проф. Ун-та св. Вол. Николай Яснопольский, 2. Преп. Киев. Дух. Ак. Алексей Розов, 3. Доцент Киев. Дух. Академии Владимир Завитневич, 4. Инспектор народ. уч. Киев. губ. Алексей Шпаков, 5. Член кор. главн. физ. обсерватории ст. с. Яков Григориевич Демченко, 6. Киев. губ. врач. инспект., докт. медиц. Владимир Сахновский, 7. Директор Истор. Фил. Института князя Безбородка в Нежине Фридрих Гельбке, 8. Препод. Историко-филол. Инст-та М. Мин.?.., 9. Наставник студентов и преп. Историко-Фил. Ин-та кн. Без-а Ар. Кадлебовский, 10. Учитель Неж. гим. и корр. Главной физич. обсерватории Я. Винклер, 11. Преп. Ин-та кн. Безбородка Ив. Турцевич, 12. Преп. Ин-та кн. Без-ка Мих. Нест. Сперанский, 13. Пр. Ин-та кн. Безбородка А. Покровский, 14. Пр. Ин-та кн. Без-ка М. Бережков, 15. Преподаватель Ин-та кн. Без-ка Ив. Сребницкий, 16. Пр. Ун-та св. Вл-ра по кафедре астрономии и геодезии Р. Фогель.

что с тех пор слишком много воды утекло, и слишком эти самые времена переменились, чтобы можно было вспомнить о былом. При том же речь идет и не о Юго-Западном Отделе, а об учреждении из иного личного состава и с иным районом деятельности—об учреждении отдела „Южного"—для всего Юга России. Совершенно так же посмотрел на это и нынешний генерал-губернатор". Что касается состава подписавшихся учредителей, то большинство из них и при том громадное,—за исключением 1—2-х, люди, состоящие на государств. службе и из них масса[1]) даже не Малороссов. Кроме того одним из инициаторов всего этого является бывший председатель подсекции стастистики проф. Пихно—ярый враг всякого украинофилизма[2]). Предупредив вас до представления заявления о всем вышеизложенном и сообщив вашему высокопревосходительству всепокорнейшую просьбу подписавшихся оказать возможное содействие к осуществлению их желания, которое, по их мнению, представляется при вашей компетентной и всесильной поддержке тем более достижимым, что президентом Общества состоит высочайшая особа, могущая в случае надобности оказать и свое влияние, присоединяю и свою усердную личную просьбу о содействии этому научному предприятию, направленному к расширению деятельности любимого вами Геогр. Общества".

У наведеному уривкові листа, а також і в попередніх його рядках Личков запевняє Семенова, що ген.-губ. М. І. Драгомиров підтримує відкриття нового Відділу і обіцяв сам говорити в цій справі у Петербурзі під час свого там перебування, визнаючи також, що з політично-національного погляду обставини інші в 1899 р., ніж то було в 1876.

Але в архіві Географ. Т-ва переховується лише один лист Драгомирова до Семенова з 9 квітня 1899 р. за № 4572, в якому Драгомиров прохає віце-президента „почтить сообщением Ваших соображений по возбужденному (з'їздом) ходатайству и сведений о данном ему направлении".

З великим припізненням — 8 червня—Семенов відповів, що „Совет Общества, не имея с своей стороны препятствий к удовлетворению помянутого ходатайства не счел однако возможным иметь по данному вопросу окончательного суждения, не ознакомившись предварительно со взглядами на сей предмет в. в-а", і прохав повідомити, чи Драгомиров визнає „желательным и своевременным открытие в Киеве особого под наименованием „Южного" Отдела „И. Р. Г. О". Це останній документ, який знаходиться в справі. Не знати, чи Драгомиров відповів на цього листа і ця відповідь десь загинула, чи він уже зовсім і не відповідав, одержавши якісь вказівки зверху.

Л. С. Личков, з яким мені довелося говорити в цій справі літом 1928 р., не пригадуючи вже подробиць, зазначив, що Семенов під час побачення з ним у Петербурзі поставився до справи відкриття Відділу цілком вороже. Точної й навіть приблизної дати цього побачення подати мені він не міг.

В таємних, але вирішальних інстанціях були, очевидно, інші погляди на справу, аніж у декого з київської професури, і часи на порозі XX ст. вони не вважали за такі „мирні" щодо української діяльности, як у цьому їх запевняв Личков.

Велика українська національна маніфестація на відкритті пам'ятника Котляревському в Полтаві, що припадає саме на 1899 р., яскраво їм доказала, що „часи Чубинських і Драгоманових" не минули тоді назавсіди й безповоротно.

---

[1]) И в том числе и сам.
[2]) Видно, що ці останні слова вставлені в текст, бо написані меншими літерами. Ф. С.

II.

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ 70-х р.р.

Рямці цього розділу книги можуть бути значно поширені в різних напрямках. Але два інших розділи, тісно з ним зв'язані, строго й конкретно намічають відповідні межі, відокремлюючи матеріял, що стосується і Київського Відділу Геогр. Т-ва й Емського указу взагалі.

Вважаємо методологічно за неправильне наводити тут або обговорювати окремі статті, чи замітки тодішньої преси, хоч би вони навіть і близько порушували проблеми, що нас інтересують. З них ми наводимо потрібні уривки й цитати у відповідних місцях.

Тут ми об'єднуємо лише ті моменти й певні цикли статтей, що викликали ширший до себе інтерес в громадянстві й певне обговорення або полеміку в пресі.

Вважаємо також за неодмінне для розуміння тодішніх подій не лише обговорити найвизначніші полемічні кампанії в пресі, а також і висвітлити за архівними документами невідому історію українського „Київ. Телегр." та його довголітнього Львівського антагоніста москвофільського „Слова". Революція, відкривши двері архівів, що були раніше за сьома печатями, дала змогу дізнатися про такі моменти й обставини, про які лише можна було догадуватися.

Перед тим як перейти до історії „Київ. Телегр.", наведемо дві полеміки, що їх викликала наукова діяльність Півд.-Зах. Відділу Геогр. Т-ва. Перша з них відбулася з приводу появи в світ 1-го тому „Записок" Відділу в 1873 р. Другу викликала стаття Z. в „Русск. Вестн." 1875 р. під назвою „Современное украйнофильство".

1. Полеміка в пресі про „Экономические отношения севера и юга России".

Виданий в першому році існування Півд.-Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва 1-й том його „Записок" відзначено як рецензіями, так і більшими важливими статтями [1]).

[1]) Про нього писали „Известия Р. И. Геогр. Т-ва" за 1874 р., „Киевлянин" (1874, ч. 57), „СПБ Ведомости" (1874, ч. 278), „Неделя" (1874, ч. 17), „Знание" (1874, ч. VI, с. 4—7, Н. В.), „Отеч. Зап." (1874 кн. 10, с. 210—248), „Правда" (річн. VIII, № 1—3).

Особливо велику увагу звернула на себе стаття анонімного автора розміром на $2^1/_2$ аркуші друком в „Отеч. Зап." 1874 р., № 10.

„Редко какая статья в последнее время заставляла столько говорить о себе у нас", писав про неї „Киев. Телегр.", що перейшов уже до українських рук [1]), (в ч. 2 му з 3-го січня 1875 р.), как статья „Економическне отношения Севера и Юга России" [2]).

Статья эта в Киеве имела двойной интерес, как потому что она написана, главным образом, на основании материала, собранного местными учеными в 1-м томе „Записок Юго-Зап. Отд. Р. Г. О.", так и потому, что она затрагивает крупнейшие вопросы жизни нашего края... Мы считаем необходимым ввиду интереса предмета высказать несколько общих мыслей относительно нее"...

Раніше ніж навести цих кілька загальних і цікавих думок із передовиці „Київ. Телегр", зазначимо, що в другій частині статті „Отеч. Зап." згадувалося про такі роботи Відділу, надруковані в першому томі його записок: Вовка, О сельских ярмарках и о значении их для изучения ремесленной и кустарной их промышленности; Антоновича, О промышленности юго-запад. края в XVIII ст.; Промова Чубинського на відкритті Відділу; Ясинопольського, Изменения направления хлебной торговли с проведением железных дорог.

„Когда только что появилась статья эта, писав „Киев. Телегр.", то первый вопрос, какой задали читающие, был: кто писал — Великоросс или Малоросс. Вопрос о племенном происхождении автора был в данном случае совершенно естественным. В силу наших литературно-общественных привычек у нас установилось то, что чуть только Малоросс заговорит о своем, многие сейчас усматривают в словах его племенной партикуляризм, а если он попробует критически отнестись к чему-либо великорусскому, то рискуеть встретить такое отношение к себе, к своим мнениям, от которого не поздоровится. Припомним, что историку, которого менее всего можно заподозрить в племенном партикуляризме, печатно приписывал другой историк цель — доказать своими монографиями, будто „Великоруссы — канальи". В этом отношении наши общественно-литературные нравы Малоруссам позволяют везде меньше, чем Великоруссам... А тут, в статье „Отечеств. Записок" ни много ни мало, как, целые 12 миллионов Малоруссов названы лежебоками, — познхайленками (ротозеями), — и торгово-мануфактурная слабость Малороссии объясняется ничем другим, как тем, что Малоросс, Грицько Позихайленко, замечтался о Сагайдачном. Надо сказать, что у нас Малоросс оказался большей частью доволен статьей: „Напутано, говорили они, но бойко написано и возбудительно!". Но многие Великоруссы пришли в смятение, находя, что статья отзывается письменным узкоглядством, и опасались, как бы такие статьи не возбудили письменного раздражения. Действительно, обидчивые ноты послышались в статье напечатанной в „Неделе", впрочем, заключающей много резонного — „Малороссия перед судом фельетониста" [1]). Но вообще обижаться нечего.

Зазначивши, що статья „Отеч. Зап." має свою користь тим, що поставила на арені російської преси питання, які ще не дебатувалися, і економічні матеріяли місцевих дослідників перенесла з спеціяльного видання на ширше обговорення, „Київ. Телегр." зробив такі зауваження: „Правда, эта статья сбила в кучу, скомкала множество вопросов и ни одного не только не решила, но и не поставила ясно. Уже заглавие статьи довольно неопределенно: Об экономических отношениях севера и юга России. Какого севера? Лучше бы было поставить вопрос об отношениях обрабатывающего и добывающего населения России, — или же, если уж исключать крайний север с его добывающими промыслами, — „Об отношениях ремесленно-фабричной и земледельческой полосы России". Но автор не ставил вопроса о севере и юге, а свел все на Великороссию и Малороссию, как будто великорусские степи и Волжская полоса не находятся в таком же отношении к фабричной полосе Великороссии, как и Малороссия. Совсем уже произвольно автор отделил от Малороссии Херсонщину и Новороссию, отчего выводы его о торговой деятельности Малоруссов совсем повисли на воздухе".

Далі „Киев. Телегр." зазначив у загальній формі ті питання, які були „сбиты в кучу" й нечітко поставлені: а) питання клі-

[1]) В ч. 138 за 1874 р. також було подано великий перегляд змісту цієї статті „Отеч. Зап." і наведено її висновки. Підписана була ця перша стаття „К. Тел." літерами *А. М.*

[2]) „Киевлянин" надрукував цю статтю в скороченні в 134 — 135 ч.ч. за 1874 р. з таким вступним від Редакції зауваженням: „В только что полученной в Киеве октябрьской книжке „Отечественных Записок" напечатана весьма интересная статья г. С-о М., Об экономических отношениях севера и юга России. Явление русской жизни, которое касается и которое стремится раз'яснить автор названной статьи, — одно из крупнейших. Если оно и не сильно бьет в глаза, или, если даже проходит как мало замечаемое у нас на месте, то, быть может, отчасти вследствие привычки заботиться более о том, чтобы малорусские мужики не забыли козацких дум и учились грамоте на своем местном наречии, а не на том языке, на котором учится остальное население России, — чем о том, чтобы этим мужичкам удобно и хорошо жилось на свете. В этом отношении статья г. С—о М., несмотря на некоторые преувеличения и неверности в подробностях, представляет для нас много поучительного, тем более, что сам автор чуть ли не Малоросс, только без примеси козацкого романтизма!!!"

[1]) „Неделя", 1874, ч. 48: „Почти на каждом шагу", писалося на початку цієї статті в „Неделе", „он (автор „Отеч. Зап.") колет, — заимствуем этот глагол у самого автора, — то цифрой, то песней Малоросса вообще и малороссофилов и двух-трех личностей в частности... Статья принимает полемический характер значения общих выводов, и второстепенности заменяют собою обобщения".

матчні, б) — історичні[1]), в) — торговельно-промислові[2]).

Розглянувши лише кожне з цих питань окремо, можна буде зробити висновки щодо здібностей і нездібностей Грицька Позіхайленка, говорить стаття. Треба на ділі, а не за піснями, що потрапили до народу з кафе-шантанів та трактирів, розібратися, в що одягається, ніж знати, як розважається простолюдин на півночі і на півдні, та ще зазнайомитися з ним в різних промислових округах та по різних професіях, — порівнюючи величини тієї самої категорії, і списавши інвентар селянина північно- й південно-руського, визначити, що з речей, які становлять загальну потребу, виробляється на місці, а що привозиться, — тоді й матимемо певніші підстави для того, щоб судити про Грицька Позіхайленка. Розглянувши все вищезазначене, можна буде й розв'язати питання, — про що слід благати богів: щоб вони надіслали в Малоросію кулаків із сусідніх земель, про перетворення самого Грицька Позіхайленка в Кита Китича Малоруського і т. д., — чи про щось інше. Автор статті не лише не зробив такого категоричного огляду й порівнання, не лише не скинув з рахунку Малоросії навіть такого видатного явища, як тютюнництво з його цікавими **жіночими артілями**. Пропустив він в характеристиці і бажання народу в Малоросії за піснею про Панщину, що надрукована в „Запис. Півд. - Зах. Відділу Геогр. Т-ва в Київі", такі вірші:

„Молітеся, хлопці, богу
До своєї матки
Що подарував цар панщину,
Подарує ще колись і податки".

Певно, що всіх цих питань не можливо розвязати в одній статті, але було б можна поставити ясно і слід було. В кожному разі, коли є в статті „Отеч. Зап." щонебудь, то не постава, а зачіпання з боку питань. Нехай їх поставлять і зберуть до них матеріяли вчені товариства, статистичні комітети й преса на півдні Росії. Найближчий обов'язок взятися до цієї роботи лежить, певно, на півд.-зах. Відділі Геогр. Т-ва, перший том видань якого, очевидно, й викликав статтю „Отеч. Зап.".

Беручи до уваги, що „Киев. Телегр." мав до свого розпоряд-

[1]) Напр.: Оскільки так звана Малоросія була промислово-торговельно розвинена в XVI стол. до козацьких війн? Яке значіння мали ці війни? Яке становище цілого Правобережжя було до самого розділу Польщі 1792 року? Який вплив мали на розвиток промисловости в центральній великоруській окрузі урядові заходи, як монополії (у 18-му віці давались укази на монополії рос. промисловцям і дворовим, як у себе дома, так і в Малоросії)? За якими планами будувалися шляхи сполучення?

[2]) Яке значіння мала подушна система в вищим оподаткуванням на Україні? Тарифна й акцизна система і т. п. В якій мірі багатство Морозових і т. п. є взагалі багатство північне?

ження вузенькі шпальти газети, що виходила тричі на тиждень, а не $2^1/_2$ арк. грубого журналу для відповіді й критичної оцінки статті „Очеч. Зап.", маємо право з об'єктивністю визнати, що стаття ця була гідною й обґрунтованою відповіддю.

Автор „Экономич. Отнош." в „Отеч. Зап." закінчив такими словами передостанній відділ свого фейлетону (с. 245): „Ясно, что для такого народа, который составляет почти сплошную группу в 13.700 тыс. душ и обладает лучшими в империи землями, необходимо и духовное и экономическое пробуждение. Первого мы не считаем себя в праве касаться, но последнее непосредственно составляет предмет наших фельетонных забот".

Але в дійсності він мимохідь і ніби жартуючи, зачіпав і проблему духовного розвитку України, хоч би у цій тираді (с. 240): „г. Волков уверяет впрочем, что в одном только случае Москаль не умел еще будто бы победить Украинца — это в том, что Манухин, с помощью своих изданий, держащий в руках все народное просвещение Великой России, не приручил еще Украинца к Бове королевичу и Еруслану Лазаревичу, за то забрал в руки Малую Россию такими картинами, как „мыши кота хоронят", изображением Георгия победоносца, которого Украинцы почитают и за его святость, и за его козацкое „лыцарство" (с. 279 „Зап."). Мы думаем, впрочем, закінчує він цитату, что Малороссия не устоит против Манухина, несмотря даже на изданный в Киеве прекрасный „переклад с первотвору (т. е. перевод с оригинала) сказок Андерсена и иных книжек с „діями", „проявами", „мудрием" и прочими хитрыми словами".

В останніх рядках ніби приховано отрутне жало проти ширення українського слова й письменства. Але історія виявила, що не лише подібні „укуси", але й скорпіони, як „Емський указ 1876 р." не здолали знищити українську духовну культуру".

В анонімній статті про „економічні відносини півночі й півдня" автор особливо гостро виступав проти висновків статті Вовка в „Записках" про сільські ярмарки і значіння їх для вивчення ремісної й кустарної промисловости". Вовк доказував, цитує він кінець статті, що „в російській публіцистиці і громадській опінії панує цілковито довільний погляд на населення південно-руського краю як на нарід виключно хліборобів і навряд чи навіть здатний до якогось ремісництва (в цитуванні чомусь випущено слова „технической или торговой промышленности"); одначе причиною утворення подібної думки було те, що на півночі Росії раніше було звернено увагу на вивчення ремісної й кустарної промисловости і тому, що на півдні в цьому напрямку не було зроблено навіть і спроби". (Зап. I, с. 288—289).

„Тут уже, коментує анонім, следовательно ясно говорится: „что это уже „вражьи москали" выдумали на прекрасную Украину, будто она, хотя и не имеет сон-травы под подушкой, но

любя украшать свою черную как смоль головку цветами, много натыкала в свои роскошные волосы „рожевого маку“, и от того спит походя, не умея ни прясть кустами, ни ткать себе на плахту и запаску подобно бессонной Московке, которая, продавая на базаре изделия своего кустарного промысла, в тоже время и кустарно вяжет одною рукою чулки и подпояски для ленивой Украинки, грызет семячки и орехи и успевает еще на весь базар ругаться с своими соседками, такими же бессонными кустарницами. Как бы то ни было, Ляхи ли, Москали ли тут виноваты, однако факт относительно экономической заспанности прекрасной Украинки — явление несомненное“...

Але в той час, як балакучий анонім друкував свої здогади й глузування, Відділ продовжував дослідження цього питання, з якого була переведена робота в статті Вовка. На самому початку своєї статті Вовк зазначав, що він розпочав свою працю за ініціятивою, директивами і в співробітництві з Чубинським. Напрікінці своєї доповіді він поставив на обговорення питвння: „В якій мірі і якими засобами Відділ може звернути увагу на значення ремісної й кустарної промисловости в країні, обслідуючи ярмарки і вивчаючи цікаві з цього погляду місцевості“?

На тому самому засіданні 3 грудня 1873 р. у відповідь, очевидно, на це запитання Відділ ухвалив: „Надрукувавши доповідь цю в „Записках“ Відділу, прохати мирових посередників і благочинних Півд.-Зах. Краю[1]), а також і земські управи на Полтавщині й Чернігівщині подати відомості про головні ярмарки в містах, містечках і селах і те, звідкіля походять ті вироби кустарної промисловости, що їх довозять на ярмарки, і з цією метою надіслати їм „указание, прочитанное П. П. Чубинским“.

У справі Бюра за ч. 6777 с. 33 рук. Відд. В. Б. У. зберігся друкований примірник обіжника (за підписом Борисова й Чубинського), якого на вищезазначені адреси було розіслано 11 березня 1874 р.[2]).

Вже восени того самого 1874 р. на засіданні 11 вересня доповідалоси („Зап.“ II, 27), що у відповідь на нього одержано було матеріяли повітових Земств—Полтавського, Прилуцького, Кремінчуцького, Лохвицького й Городнецького; від мирових посередників — 1-го уч. Васильківського п., 2-го уч. Черкаського, 2-го уч. Гайсинського, 1-го уч. Ольгопольського, 2 і 3-го Новоградволинського, 1-го уч. Володимир-Волинського, 1-і 2-го уч. Заславського пов., 1-го уч. Кремінчуцького і 3-го уч. Луцького пов. Пізніше надійшли ще дві відповіді — Мирового посередника 2-го уч. Липинського п. й 2-го уч. Гуманського п.[3]).

[1]) Від священиків не було жадної відповіді, очевидно, до них Відділ не звертався з цією анкетою.

[2]) Подаємо його в цілому в Додатках.

[3]) У своєму великому листі до Галагана Семенов обіцяв надіслати „программу Центр. Статист. Комитета для изучения разных отраслей ручного труда“. 1872 р. Рос. Геогр. Т-во видало“ ще „Свод материялов по кустарной промышленности в России“, составленный по поручению Общества д. чл. кн. А. А. Мещерским и К. Н. Модзалевским.

В тому ж таки засіданні Вовк взяв на себе завдання опрацювати матеріяли про житло, страви, одяг і кустарну промисловість. Оскільки нам відомо, він не опублікувв результатів своєї роботи щодо останнього пункту, й тому ці матеріяли чекають на свого дослідника-статистика у вищезазначеній теці В. Б. У. 1,6777, с. 29—140 (з аркуш).

У протоколі з 4-го червня 1873 р. зазначено, що близька своїм змістом доповідь д. чл. М. П. Ясинопольського: „Об условиях торговли юго-Западного края и Малороссии с северо-западными и в особенности польскими рынками“ викликала жваву й різносторонню дискусію, при чому було висловлено побажання з боку Відділу, щоб ця доповідь була надрукована в повному вигляді. „Вона дійсно з'явилася в друку в 1-му томі „Записок“, с. 193—233 під назвою: „Изменения направления хлебной торговли с проведением железных дорог“. З огляду на загальний інтерес цієї роботи, певний зв'язок її з вищезазначеною працею Вовка, і на те, що вона не викликала жадного дотепу й привернула до себе відносно багато уваги з боку. аноніма „Отеч. Записок“, — подаємо висновки цієї статті, які частиною анонім, не зазначаючи точно джерела, собі привласнив: „Висловлюючи пораду, писав Ясинопольський, об'єднати залізницями наш край з північно-західнім, ми розраховували, що запаси хліба, направлені не до південних портів, а на нові торговельні шляхи в той спосіб знайдуть вигіднішій збуток на далеких ринках з більшими цінами, порівнюючи з черноморськими й азовськими портами. Навіть більше — не лише одні ці запаси матимуть корисніший збут, але можна думати, що через це і решта їх, що будуть направлятись на Одесу, Миколаїв та інші південні ринки, повинні піднятись в ціні завдяки зменшенню конкуренції між продуцентами на півдні, в наслідок чого кращу винагороду принесуть за працю тим, що їх виробляли.

Взагалі, полегшуючи торговельні зносини нашої країни залізницями не лише з Півднем, Заходом і північним Сходом, як було переважно до останнього часу, а і в інших напрямках — З Поліссям, Білоруссією, Латвією, Польщею і Балтійскими портами, цим самим ми збільшимо між іншим конкуренцію між покупцями наших виробів, а через те послабимо нашу економічну від них залежність, що тісно зв'язана з пасивним характером нашого торгу; він може взагалі змінитися з економічними успіхами країни, де розвиток залізничного сполучення займає одно з найпомітніших місць. А той новий напрямок залізниць з нашої країни (на північний захід), що вперше виявився в Бердичево-Брестській лінії, яка не-

давно відкрита, повинен перш за все дуже відбитися на напрямку хлібного торгу Півд.-Зах. краю й України, що ми й змагалися пояснити й доказати в цій доповіді".

2. Полеміка з приводу статті „Современное Украйнофильство".

Певною характеристикою коли не самої діяльности Відділу, то багатьох моментів з його життя в 1874 р. і пізніше є полеміка, що її викликала стаття анонніма Z. під назвою „Современное Украйнофильство", на якій вважаємо за потрібне зупинитися докладніше.

Проф. О. Ф. Кістяківський у своєму „Щоденнику" з 3(15) квітня 1875 р. записав таку цікаву для нас інформацію: „В № 90 „Голоса" напечатана статья Лысенка, малороссийского композитора, ответ на статью помещенную в „Русск. Вести.". Говорят, никто другой как Ригельман[1]). Сей муж взводит на украинофилов разного вида обвинения в беззаконных стремлениях. Обвинения, конечно, идиотические... Мне не нравится конец статьи Лысенка, как будто просительный".

Відповідь Лисенкову викликала стаття під назвою „Современное украинофильство", що була надрукована в „Русск. Вести." за 1875 р. кн. 2, с. 818-848. Замість підпису стоїть під нею загадковий Z. Ця виразна згадка про одіозну ролю що-до українства Рігельмана, який у 1875 р. був головою відомої тоді в Києві і поза ним філії „Благодійного Слов'янського Комітету", що старанно допомагав діяльності москвофільських організацій у Львові,— покладає на нас обов'язок висвітлити в дальшому викладі також і взаємовідносини Відділу з іншими тодішніми науково й просвітньо-громадськими організаціями в Києві.

Статтю свою в „Русск. Вестн." Z. почннає згадкою про заснування в 1845 р. „Комиссии для разбора древних актов", метою якої, як він говорить, було „показати на підставі документів, що Південно-Західній край здавна належав „русскому народу", ополячення його почалося порівнюючи не дуже давно, що завсіди воно зустрічало опір серед народніх мас, які не раз цілковито визволялися від польської влади, та що воля релігії й розвиток народнього добробуту стали забезпечені лише з часу підлеглости Півд.-Зах. краю російській владі".

Схарактеризувавши на початку статті роботу Київської Історичної Комісії, згадавши про заснування Центрального Архіву, а в Університеті спеціяльної катедри для вивчення історії Південно-Західнього краю, Z. оповідав про етнографічні інтереси того часу,

[1]) Рігельман Мик. Арк. (1817-1888) був двоюрідний брат Г. П. Галагана. Драгоманов у своїй промові на Паризькому конгресі також назвав його разом з Гогоцьким донощиком на Відділ. La littérature ukrainienne proscrite par le gouvernement russe, c. 39, Génève, 1878).

а також згадував і про заснування Відділу: „Южно-русские деятели чувствовали, писав Z., что им не доставало средоточия, около которого они могли бы сгруппироваться. Тогда им пришла счастливая мысль организовать в Киеве этнографический отдел Географического Общества, так как слово этнография получило в последнее время такое обширное значение, что могло вместить в себе все задачи, которые они преследовали. Благодаря их стараниям, Этнографический Отдел был открыт в Киеве тому около года назад, и дал им возможность соединить свои силы. Стоит просмотреть первый том записок этого Отдела, чтобы видеть, как широко раздвигают они задачу этнографии".

„Наконец, в текущем году гг. Антонович и Драгоманов издали первый том обширного предпринимаемого ими систематического Собрания песен малорусского народа с подробными об'яснениями и комментариями. Из предисловия к нему и из протоколов заседаний Этнографического Отдела, который предоставляет в их распоряжение поступающие в него материалы, видно, что они обладают громадными собраниями произведений народного южно-русского творчества, превосходящими все, что было известно доселе в этой области. Сношениями своими с деятелями по русской этнографии в австрийских областях, они обезпечили себе приобретение материалов из Буковины, Галиции и Карпатской Руси. Таким образом, их издание обещает сделаться памятником жизни Южно-Русского народа на его местном наречии в продолжении трех последних столетий"!!! Всему этому можно бы радоваться; но чтобы заслуга была действительна, чтобы эти труды были истинным вкладом в обще-русскую сокровищницу, надо, чтоб тут не было никакой фальшивой, вольной или невольной примеси, которая как ложка дегтю испортить может всю бочку меду. К сожалению, такая примесь оказывается"...

Не пояснюючи конкретно, що то за така „ложка дегтю" в роботі Відділу, анонім переходить до філософічних міркувань про народній дух Южно-Руссов, причини „великої руїни", нужденність та злидні населення, зачіпає мімохідь Костомарова та його історичну школу, яка „опошливает самые замечательные моменты и самые замечательные личности русской истории"[1])...

У другій невеличкій (на $3^1/_2$ ст. тексту) частині коротенько переказується зміст двох „українофільських" статей: а) „Руссины

[1]) Серед наслідувачів цієї „Костомарівської школи" щодо України згадується лише одно ім'я дійсн. чл. Відділу (з 5-го червня 1874 р.) —Ор. Левицького та його стаття в „Киев. Унив. Изв." за 1874 р. ч. 3 і далі —„Очерк внутр. истории Малороссии в XVII ст.". Особливо не по душі йому висновки цієї статті, що „беспорядки и бедствия Украины" во второй половине XVII в. происходили от того, что казацкая старшина посягала на народное самоуправление, ограничивала его права и занятая только собственным обогащением, не заботилась об организации общества".

в Галиции“ в 2-й і 3-й кн. „Вестн. Европы“ за 1873 р., скерованої проти галицького москофильства, і б) замітки про „Слов'янські благодійні комітети“ в „СПБ. Ведом.“ за травень 1874 р. Замітка ця обвинувачує зазначені Комітети тому, подає анонім, що „они не понимают, какого рода связь должна быть между Россией и другими славянскими племенами, что они желають обрусить Славян и ославянить Россию, что они привлекают славянских братьев в Россию на службу, а эти люди, стоящие не ниже уровня современных идей (блюстителем которых являются конечно „СПБ. Ведомости“), могут иметь только вредное влияние“.

„Вероятно тут имеется ввиду, зазначається в примітці, преподаватели из Чехов и Галичан, приглашаемые Министерством Просвещения. В этом славянские комитеты не принимали никакого участия, что очень известно сочинителю статейки, но ему удобно и эту мнимую вину свалить на славянские комитеты“.

„В особенности же, продовжується в статті, достается Киевскому Отделу Славянского Комитета и его председателю за то, что он в своем отчете за 1873 год, осмелился сетовать на раздробленность славянских наречий, видеть в ней одну из главных причин славянской отсталости, и стоять за то, что надо всячески противиться дальнейшему увеличению этого раздробления“ [1]).

В 3-й і найбільшій частині статті (с.с. 829-848), що присвячена гол. чином полеміці з Львівською „Правдою“, перш за все наводиться уступ з програмової статті з 1-го числа „Правди“ за 1874 р., яка починалася так: „Наша газета была основана в 1867 году, в самое печальное время для народной партии. Почти никто не смел выступить энергически против новых Русских, которые всякого, кто не следовал за ними, выставляли как ляхомана или пустого фантазера. Даже молодежь, которая до того почти без исключения пламенела чистейшим патриотизмом, сумели большею частью деморализировать, сманивая ее здесь (то-есть в Галиции) деньгами, а в России — должностями“...

Далі Z. всю увагу зосереджує на „капитальной статье „Правди“ за 1874 р. під назвою „Литература российская, великорусская, украинская и галицкая“. З неї наводиться великий витяг (сс. 833-5), до якого подано важливий висновок: „И так, и наделение крестьян землею в юго-западном крае, и принятие крестьянских мальчиков в гимназии и учительские семинарии, и издание Киевской

[1]) Автором цих двох статей, як і 3-ї в „Правді“ за підписом „Украинец“, про яку мова іде далі, був, як відомо, М. П. Драгоманов, проти якого головним і скерована стаття в „Русск. Вест“. Як покажемо далі, анонім уже знав про це авторство Драгоманова і навпаки, останній догадувався, хто був прихований під Z. Рігельман надрукував звіт свого комітету за 1873 р. також і в „Киевлянине“ за 1874 р. № 29 і 30.

Археологической Комиссии и снаряжение Географическим Обществом в западный край экспедиции и учреждение в Киеве Этнографического Отдела, даже памятник Хмельницкому, все эти меры, учреждения или предприятия, на которые правительство и общество тратили и тратят не мало денег и забот в надежде восстановить и скрепить ими древнюю связь южной и западной Руси с северною и восточною, все это, по мнению же Украинца, должно быть употреблено на поднятие местного элемента с целью положить основание для его самостоятельно отдельного развития, на своем местном наречии, из которого должен де выработаться особый язык“... „В числе обстоятельств, способствующих по его мнению развитию украинофильства, является и соединение Киева железными дорогами с Галичиною“.

Як додаток до „Современного Украинофильства“, надіслав ще до „Русск. Вестн.“ дві замітки аналогічного змісту С. Гогоцький; вони були надруковані в ч. VI, с. 787-797 і в ч. VII с. 413-414 за 1875 р. Львівська „Правда“ в ч. 18 з 30 вересня 1875 р., с. 729-734 з свого боку виступила проти Гогоцького, закінчуючи свою статтю такими словами: „Ми ж зостаємося при своїх переконаннях про те, що у Полудневій Россії конче потрібний розвій національної самовіжі простого українського люду. Ми ждемо тільки, щоб і на Україні скінчився той кошмар „обрусения“ й централізації, котрий, як бачимо, там дуже тепер панує і мутить у головах“.

Першим звернув увагу на статтю „Z“. „Киев. Тел.“ у невеличкій замітці (в ч. 36 від 22. III. 75) під назвою „Невольная пропаганда украинофилов“. Назву цю автор замітки (яким гадаємо був Драгоманов) дав правдоподібно тому, що на його думку „современные українофіли“ мають лише радіти з появи цієї статті, в якій Z. прирівняв їх до Костомарова, „заслуги якого перед Росією й слов'янством всі досить оцінюють“. Він зазначив також, що Z. „навмисне перемішав погляди львівської редакції й українських кореспондентів „Правди“, з якими погоджуються й багато Галичан, що встигли ознайомитися з Росією краще від Львівської редакції. Беручи до уваги, що зміст цієї замітки ширше й докладніш подано в пізнішій статті того самого автора в ч. 43 „Київ. Тел.“ 1875 р. з приводу статті Лисенка в цій самій справі, обмежимося тут лише цією згадкою про неї.

Відповів з власної ініціятиви „Русск. Вестн.“ на його статтю „Современное Украйнофильство“ довгим листом до Редакції „Голоса“ (1875, ч. 90, з 31 березня) д. чл. Відділу М. В. Лисенко. На початку листа він зазначив, що тепер майже ніколи не читає „Русск. Вестн.“—„этого органа московского мракобесия и чаромутия“, щоб не натикатись на якісь „неудобопонимаемые измышления о богатырях, печатанных там по поводу сборника былин Гильфердинга“. Але його увагу привернула стаття, написана з приводу існуючого теж у Київі, окрім старої Комісії „для раз-

бора древних актов", другої нової наукової установи — Відділу Геогр. Т-ва, а у Львові — „Просвіти" й журналу „Правда". Переказавши головні пункти відомої нам статті Z. Лисенко поставив таке запитання, що фактично не потрібувало ані відповіді, ані пояснень: „Какое же право имеет „Русский Вестник" в крайне непристойной форме, оскорбительной даже для заурядного читателя из Малороссов, и вовсе неприиятой в нашей журналистике, бросать грязью в украинофилов за их деятельность только потому, что они „украинофилы", следовательно, что-то опасное для целости нашего государства. Что, наконец, в деятельности украинофилов есть унизительного или недозволенного, оправдывающего возможность появления брани"...

„Впечатление оставляемое в читателе статьею „Русского Вестника" об украинофильстве — самое тягостное и возмутительное,— продовжує далі в палкому підвищеному тоні український композитор,— не знаю распекали ли так в доброе старое время офицеры на фронтовом ученье провинившихся в чем-нибудь солдат, как распекает „Русский Вестник" г.г. Костамарова, Антоновича, Драгоманова, Чубинского и др., обвиняя их в измене русскому народу и нашему отечеству... Я хотел бы знать, как смеет печать позорить имена лучших деятелей нашей исторической и этнографической литературы, каковы Костомаров, Антонович, Чубинский и др., прозвищами изменников и ябедников".

Згадавши в кількох місцях свого листа про слов'янські комітети, їх діяльність не лише в Росії та на Україні придніпрянській, але і в Галичині, висловившись в загальних формулах того часу про українську мову, її потребу для школи, М. В. Лисенко зробив перехід до того кінця, який назвав „просительным" Кістяківський, у такій фразі: Позвольте мне, г. редактор, на страницах вашей газеты выразить порицание тому сорту воззрений и тому роду приемов в отправлениях нашей литературы, какие нашел я в „Русском Вестнике".

Наприкінці автор не лише прохаючи, а ніби бажаючи задобрити редактора, щоб той надрукував цього листа, складає такі компліменти: „Я именно к вам обращаюсь с надлежащим письмом, так как в вашей газете была помещена статья под заглавием: „Украинофильские увлечения". Относясь с безпощадною строгостью к тому, что вы считаете увлечениями, не имеющими никакого реального значения, вы сумели удержаться на том тоне уважения к явлению нашей провинциальной жизни, который дает цену вашей газете в провинции. Отстаивая постоянно интересы провинции в других случаях, я надеюсь, вы не оставите без внимания и настоящий голос одного из провинциалов, характер деятельности которого так осужден „Русским Вестником".

„Киев. Телеграф" негайно зрозумів всі слабкі й неґативні наслідки такого індивідуального, мало обґрунтованого і блідого

виступу Лисенка. Поставившись до нього критично, перед „Русск. Вести." він вирішив faire bonne mine au mauvais jeu, не звбуваючи, де потрібно, добре і влучно заперечити зачіпкам Z-та.

„В цьому листі Лисенка, читаємо ми в „Киев. Телегр." під датою 9 квітня 1875 р., ч. 43, український музика гаряче відстоює право українофілів любити свою батьківщину, досліджувати її леґенди, музику, мову й доказує користь, яка з цього виходить для України, для Росії й для Слов'янства. Усе це так,— але час уже українським діячам перестати приймати близько до серця кожну грудку болота, яку спаде на думку якомусь лайдакові кинути в їх город.

„Певно, нікому не може бути приємним бачити, як його думки навмисне перекручують, ставляться до них з підозрінням, але не за кожним можна визнавати право викликати вас на сповідь... Окрім того автор статті „Современное украинофильство" зовсім не ворог і малоруської літератури й мистецтва. Він лише бажає, щоб все це йшло на славу Виговсько-Мазепинської старшини та насолоду її нащадків; для нього лише ненависна „Малоруська чернь", а через те йому ненависні змагання „Современного Украинофильства" до роботи для освіти й добробуту черні, цього „хлопа-гадюки". Тому зовсім нема чого журитися „изобличениями" п. Z., за них треба швидче дякувати, тим більше, що „современное украинофильство" ще мало заслужилося".

Зазначивши, що обвинувачення в „хлопоманії", й „сепаратизмі" старі, й що вони спростовуються самі собою майже на кожній сторінці статті Z., автор зауважує, що навряд чи вона заслуговувала „такого пылкого опровержения со стороны г. Лысенка". А що вже зовсім незрозуміло в цій історії, пише він далі, так це опублікування листа в „Голосі", як в часопису, що, мовляв, у статті з минулого року під назвою „украинофильские увлечения" зуміла затримитися на потрібній межі, суворо засудивши гідне суду і зберігаючи пошану до гідного її в українофільських аспіраціях. З свого боку й редакція „Голосу", друкуючи листа п. Лисенка, заявляє, що вона залишається при тих поглядах, що її висловлено в статті „украинофильские увлечения", але разом з тим гудить тон і зміст непристойної статті п. Z. [1]).

Але ж стаття „Голоса" з минулого року, писав далі „Київ. Тел.", була написана з приводу дискусії про билини та думи на Київському з'їзді, в якій, як виявилось із пояснень, не було жодних „увлечений", в тим більше тих з л о ч и н н и х і викликаних польською інтриґою, про які говорив „Голос". А до цього всього в минулому році „Голос" і кричав, посилаючись, як на авторитет, на статтю п. Лівобережного в „Киевлянине" де він говорив до того одинаково з тим, що говориться т е п е р в „Русск. Вести.".

[1]) Останнього зауваження нема в № 90 „Голоса". Ф. С.

так що не буде помилкою допустити, що beau masque „Киевлянина" і „Русск. Вестн." — одна й та сама особа. А тепер виходить, що п. Лисенко вихвалює „Голос" „за безпощадное отношение к украинофильским увлечениям", що виявилися під час археологічного з'їзду в Києві, а „Голос" ганьбить свої авторитети „по вопросу об этих увлечениях".

Si je comprends un mot qu'on y rapporte
Je veux, mes enfants, que le diable m'emporte
Je veux que le diable m'emporte!»

Для повности картини завначимо, що в статті „Голоса" були не лише інформації з „Киевлянина", але дещо він мав звичку додавати й від себе. Проф. Ор. Міллер, цитуючи у своїй відповіді в „Голосе" за 1874 р., ч. 270 деякі думки з передовиці його „Украинофильские увлечения" в ч. 268 за той самий рік, нагадує, що в ній стверджується, „будто бы местные исследователи и любители малорусской поэзии на смерть отбивались от насильственно-об'единительных об'ятий великорусской туранской литературы. Между тем никто на с'езде не сделал ни одного намека на что-либо напоминающее пана Духинского[1]). Далее же в передовой статье вашей сообщается о существовании украинофилов уже решительно немыслимого покроя, таких, которые, будто бы, „стараются убедить себя и других", что между Великоруссами и Малоруссами" нет никакой кровной родственной связи"(!!).

„Из-за чего же, запитував покійний Московський професор, весь этот набат в „Киевлянине", подхваченный и даже усиленный вашею газетою"? Откуда этот призрак украинофильства немыслимого покроя — украинофильства, не признающего будто бы даже никакой кровной связи с Великоруссами? Ведь этот призрак напоминает те, которые мерещились Донкихоту. Или нам понравилось разыгривать верных рыцарей земли Русской? Но какое имеем мы право ставить ее в положение нашей Дульцинеи? [2]).

В який же спосіб можна пояснити цей виступ М. В. Лисенка в „Голосе"? Не маючи з його боку ніяких пояснень, окрім того, що „и самого смирного человека ведь можно довести ежечасною бранью и издевательствами над его святынею до исступления", можна думати, що Лисенко за всяку ціну хотів добитись того, щоб в пресі почули його протест, але мав ще менше певности, що його надрукують, окрім як у „Голосе". Правдоподібно, що він не читав полеміки Ор. Міллера з „Голосом", а також не порадився в цій справі з своїми товаришами в „Громаді" і Відділі, активним учасником в роботі яких він був. На цьому окремому

[1]) Францішек Духинський (1817-1880), автор теорії про „туранство" великорусів, в протилежність арійському походженню інших Європ. народів.

[2]) Наводемо за передруком 115 ч. „Киев. Телеграф" у „Выдумках Киевлянина", с. 51-54.

випадкові, на тому, як дипломатично була зазначена й виправлена, оскільки це було можливим, помилка одного з членів, бачимо, яку важливу й відповідальну ролю відогравав і міг ще більш відогравати пізніше такий центр, яким була „Громада", зв'язаний з нею Відділ Географічного Товариства, та їхній орган „Киевский Телеграф" [1]).

3. „Киевский Телеграф" за часів української редакції.

Права на видання „Киевского Телеграфа", що виходив у світ починаючи з 1859 р., Я. І. Гогоцька, походженням з небагатої купецької сем'ї придбала у попередньої власниці його фон-Юнк 28 червня 1874 р. Під цією датою вони підписали контракт, якого, згідно з тодішніми обов'язковими правилами, було переслано до головного Управління в справах друку. Вкупі з іншими пізнішими документами його було вшито до загальної справи про „Киевский Телеграф", що переховується тепер у Ленінградському Відділі Центрархіву (за 1866 р., № 178 ч. 78). Звідтіля й беремо ми відомості про ускладнення, які викликало з боку Головного Управління Друку затвердження нового редактора газети і взагалі весь хід подій, що стосуються до видання цієї газети під час перебування її в руках Гогоцької, доповнюючи відомостями з інших архівів.

Пересилаючи до Головного Управління друку контракт, Гогоцька одночасно подала заяву й про затвердження нового редактора, виставивши кандидатуру А. П. Архипова, що раніш, за його твердженням, ніби то був редактором „Губернских Ведомостей" у Вологді. Вологодська жандармерія листом з 17-го серпня подала до відома III-го Відділу, що ім'я Архипова в службових списках губернії після 1833 р. не значилося.

Київський жандарський полковник Павлов у відповідь на запитання про Архипова разом з негативним про нього відзивом подав ще й характеристику самої Гогоцької: „О теперешней владелице Киев. Телегр. А. И. Г., писав він, нельзя сказать ничего хорошего, ибо общественная молва указывает на Г-жу Гогоцкую,

[1]) З апологією Відділу проти різних тодішніх заходів і обвинувачень в дуже спокійному й серйозному тоні виступив „Киев. Телеграф" ще незабаром в 12 ч., за 27 січня 1875 р., присвятивши цій важливій для українства справі велику статтю під назвою „Південно-Західній Відділ російського географічного Товариства та його муки". Автор статті, очевидно, дуже близько поінформований про справи Відділу, зазначив, що Відділ в нова установи науково-офіційного характеру, що коли вони вдається до української етнографії й статистики, то тому, що в цьому метою вона й заснована; видання її навіть в европейській пресі здобули загальне визнання; музейні збірки Відділу народнього виробництва мають ви меті допомогти також і його індустріялізації, на що чужинці звернули свою увагу на археологічному з'їзді; великого значіння набіран також систематизація й порівняльний метод в опрацюванні надісланих до Відділу українських пісень.

как на одну из главных пропагандисток нигилистических теорий между здешними женщинами"[1]).

Уже в липні 1874 р. Головне Управління Друку відповіло Гогоцькій на її повторного листа з проханням прискорити призначення Архипова редактором, що про нього збираються відомости. Тоді вона, зрозумівши, що з'явилися якісь заперечення, виставила нового кандидата в особі киянина Михайла Країнського. Але після того як Головне Управління друку одержало з III-го Відділу (19 жовтня) коротеньку резолюцію, що „Архипов вовсе неизвестная личность, а госпожа Гогоцкая пользуется дурной репутацией в политическом отношении" воно вже втратило охоту здіймати питання й затверджувати якогобудь нового кандидата, відмовчуючись до кінця року.

На самому початку 1875 р. нагадав і поставив про редактора питання перед головою Ради Управління Друком М. П. Лонгиновим київський голова міської Думи Ренненкампф, обвинувачуючи „Киев. Тел" за кампанію проти нього та його розпоряджень яко голови Думи, особливо в статті[2]) й окремій її відбитці, що їх дозволив цензор 23 грудня і підписав М. Країнський. Він скаржився також і на те, що не знає проти кого розпочати справу в суді, бо старий і хворий фіктивний редактор Сніжко-Блоцький дійсно не може за редакцію відповідати.

Тоді канцелярія Гол. Управління Друку, відповівши досить неуважливо Ренненкампфові, не знаходить нічого кращого, як дати 25 січня наказ Гогоцькій прохати про затвердження нового редактора; Гогоцька відповідає обіцянкою незабаром це зробити, із обережности, очевидно, примовчуючи, що заяву вже давно подано.

А за два тижні перед цим Головне Управління вислало до Киева по іншій лінії дуже цікавого для нас листа. Датований він був 16 січня 1875 р. (за № 240) і адресований на ім'я Київського окремого цензора. Зміст його такий: „Вследствие дошедших до Главного Управления по Делам печати сведений о газете „Киевский Телеграф", предлагаю вашему высокородию при цензуровании означенной газеты, относиться к ней с особенной осмотрительностью и между прочим не допускать в ней никаких статей, проводящих украинофильские тенденции. И. д. нач. голови. Упр. В. Григорьев. Правитель дел Ю. Богушевич. Верно: А. Косоговский".

В архівних справах, на жаль не залишилося тих „відомостей", що викликали таке рішуче нагадування про українофільські тенденції з боку голови упр. друку.

Але Гогоцька не могла догадуватися про існування подібного листа в руках Київського цензора, хоч і увійшла вже 3 листопада 1874 р. в співробітництво з Українцями, й на 1-ше січня нового 1875 року (а точніше 16 грудня) подала повний список 16-ти співробітників редакції, з загальної кількости яких лише двоє, як зазначено, не належали до української Громади й не були членами Півд.-Зах. Відділу Геогр. Т-ва.

Не знаючи про досить суворий українофобський наказ з Петербургу щодо її газети, Гогоцька виставила через тиждень після того, як одержала останнє розпорядження Голови. Управ. на редактора газети видатного українського діяча, учителя Київської військової Гімназії, Цвітковського. 22-го Лютого він подав з свого боку аналогічну заяву, додавши до неї свій службовий формуляр[1]).

Головне Управління Друку розіслало обіжника з запитанням про Цвітковського в чотири установи: до III-го Відділу, Київ. ген.-губ., міністра Внутр. Справ і до Головного Управління військових шкільних закладів. Останнє відповіло, що перешкод не зустрічається (31.III.75). Міністер внутр. справ „не мав ніяких відомостей, які могли-б стати перешкодою до затвердження Цвітковського (26.IV.75). Але III-й Відділ, ніби антична пітія, надіслав лише 17.VI.75 таку відповідь оракула за підписом відомого Мезенцова: „Полагалось бы возможным допустить учителя Киевской военной гимназии Цветковского только к временному заведыванию редакцією газеты „Киевский Телеграф" впредь до приискания издательницею этой газеты другого более соответствующего редактора".

Досвідчена, обережна рука службовця написала олівцем на цьому листі в упр. друку такий висновок: „Доклад об отказе по сомнительности отзыва". І дійсно, не чекаючи вже на остатню відповідь Київ. ген. губернатора, Голов. Управ. Друку відмовило в проханні Цвітковському тому, що „не последовало согласия господина управляющего Министерством Внутренних Дел". Гогоцькій пропонувалося виставити ще одного кандидата на редактора[2]).

В інші часи і в іншій не царській імперії це могло здаватися глузуванням з Гогоцької, але III-й Відділ мав тоді свої підстави для вирішень і постанов. Це вирішення випливало із тих інформацій, що йому надіслав Київський нач. жандарів ген. Павлов 7 червня 1875 р.

Він повідомляв своє начальство про те, що Гогоцька під впли-

[1]) Моск. Арх. Рев., 1874 № 4, ч. 2, Об издании журналов и газет.

[2]) З'явилася в № 149 „Киев. Тел' за 1874 р.

[1]) Із нього ми дізнаємося між іншим, що він дуже часто бував закордоном, іноді навіть по двічі на рік: 1869, 5. VI до 14. VIII і з 21.XII—7.1,1870; 1871. 7.VI—3.VIII; 1872. 1.VI—5.VIII; 1873. 15.II—20.II и з 26.IV—5.VI. Докладна стаття про Цвітковського: А. Хатченко (Богд. Кістяківський), Памяти одного из последних украинофилов (Укр. Ж. 1913, № 7-8, с. 94-111).

[2]) Можна думати, що на зміну розпорядження III-го Відділу й на затвердження Цвітковського навіть і тимчасовим редактором міг вплинути лист цензора Пузиревського, що тепер не залишився в архівній справі, але про який сам автор його згадує в свойому пізнішому листі з 30-го липня (арк. 164 за пагінацією арх. справи у Ленінграді).

вом „благомыслящей части здешней публики“ змінила свою думку щодо Цвітковського. Вона нібн зрозуміла, що він, Цвітковський, буде неэдатний скерувати на краще українофільський ухил газети. Цю свою нову думку, писав Павлов, вона мотивувала тим, що хоч Цвітковський був відомий як „человек благоразумный и чуждый ребяческих увлечений малороссийской старины“, але, беручи до уваги його м'яку вдачу, можна передбачати, що співробітники „Телеграфа“, люди з великим авторитетом у Київському літературному світі,[1]) зуміють тримати Цвітковського під „своїми впливами“, і тоді „Телеграф“, що нібн користається „покровительством“ місцевого цензора, відкриє шпальти „для ловкой интриги, направленной против приверженцев здравых и консервативных идей“.

Далі оповідалося в листі Павлова про візиту „пожилого и почтенного“ унив. професора философії“, чоловіка Гогоцької, що приходив заявити про свою повну непричасність до „літературних спекуляцій“ своєї жінки. У відповідь на пораду взятися до її справ хоч би з огляду на фінансові інтереси, Гогоцький продовжував запевняти, що зовсім не має часу і що свої грошові справи кожен з них веде окремо.

Але особливо цікава остання частина листа Павлова, з якої довідуємося про погляди київської жандармерії на антагонізм між „Телеграфом“ і „Киевлянином“. Тому дозволимо собі навести цю частину в оригіналі: „Хотя поддержание существования „Телеграфа“ как самостоятельного органа весьма интересно, и тщательное редактирование газеты было бы весьма желательно в видах устранения монополии „Киевлянина“ (газеты, состоящей под редакцией профессора Шульгина, получающего ежегодную правительственную субсидию в 6.000 руб. серебр.), который в противном случае руководил бы безконтрольно общественным мнением и еще более погрузился бы в свою р а в н о д у ш н у ю а п а т и ю к вопросам, затрагивающим интересы местного населения, за всем тем, если Гогоцкая не успеет приискать для своей газеты более авторитетного редактора, то Цветковского можно было бы допустить редактировать эту газету временно, а местному цензору подтвердить, чтобы он внимательно следил за характером статей, в нем помещенных, и не допускал к печатанию никаких аллегорических положений. Генерал-Майор П а в л о в“.

Несподівано для нас із цього листа виявляється, що і серед Київських „генералів“ знаходилися особи, які визнавали за українофільським „Телеграфом“ певний raison d'être, і що головне управління друку зайшло занадто далеко, коли б не мало своїх

[1]) Названо імена професорів—Романовича-Славатинського, Драгоманова й Антоновича а також „публіцистів“—Кибальчича, Чубинського та інших. Цікаво, що Київська жандармерія в той час не мала ще інформацій, що Цвітковський був діяльним членом цього українського осередку й погоджувался на його „тимчасове“ редагування.

інформацій не затверджувати хоч би тимчасовим редактором Цвітковського, як на те погоджувался у ІІІ-му Відділі.

Особливо цікаво було б розшифрувати справжній зміст фрази ген. Павлова про Шульгина, щодо його „равнодушной апатии к вопросам, затрагивающим интересы местного населения“. Не менш важливо було б знати і причини його неґативного ставлення до безконтрольного й монопольного керівництва з боку „Киевлянина“ громадською думкою.

На жаль, відомі нам архівні матеріяли не дають пояснень до цього питання, окрім хіба більш-менш аналогічного випадку в справі заборони, з ініціятиви ген.-губ. Дондукова-Корсакова друкувати в „Киевлянине“ полемічний лист Юзефовича, що скерований був безпосередньо проти Відділу, до якого далі й перейдемо. На думку ген.-губернатора, вся суть справи полягала в полеміці двох конкуренційних газет.

4. Поглид на полеміку „Киевлянина“ й „Киев. Телеграфа“ в офіційних колах.

Знаючи зміст допіру цитованого листа від начальника Київського жандарського управління проти монополії „Киевлянина“, для нас стає яснішою й зрозумілішою також і справа „О недопущении к напечатанию статьи г. Юзефовича, в которой изложены причины выхода его из числа членов Ю.-З. Отд. Р. И. О., которое он обвиняет в украинофильстве“[1]).

Із цієї справи виявляється, що Павлов поділяв погляди на Київську пресу Дондукова Корсакова, який ще 16 квітня 1875 р., як знаємо вже з розділу 18-го першої частини книжки, висловив їх у своєму особистому листі до міністра Внутрішніх Справ Тімашова. Листи ці доповнюють один одного і коли Павлов відвертіше висловлюється про Шульгина перед своїм, до всяких думок і положень призвичаєним жандарським начальством, Дондуков докладніше і також в цікавій формі викладає свою тодішню лінію що до українофільства, його значіння й засобів боротьби проти нього, а також свої погляди на полеміку в пресі з цього приводу.

„Стаття г. Юзефовича, на мою думку, писав Дондуков-Корсаков, можливо зденервований ще й вестриманим його поводженням на урочистому обіді на його пошану, не є нічого більшого, як відгук полеміки двох ворожих між собою місцевих газет „Киевлянина“ й „Киевского Телеграфа“. Друк її викличе суперечки й спростовання, полеміка двох часописів розгорнеться з новою силою; а шкода від цієї полеміки полягає в тому, що вона надає безглуздям українофільства далеко більше значіння, ніж воно має.

[1]) Київ. Центр. Арх. ім. Антоновича за 1875 р, фонд ген.-губ., ч. 41.

Само по собі українофільство настільки нікчемне і так мало має сенсу, що полишене на самого себе ніякни чином не викликало б до себе співчуття. Але підтримане полемікою газет, урочистим тоном статтей, подібних до статті г. Юзефоанча, воно звертає на себе увагу публіки й молоді, що добре не розуміє справи, їй надають особливої ваги, коли помічають, що подібні до Юзефовича серйозні люди трактують українофільство як щось важливе й небезпечне, що має державне й політичне значіння.

Розглядаючи українофільство з такого погляду, я всіма засобами, що маю до свого роспорядження, усуваю поголоски про нього, особливо газетну полеміку, і тому прохав би в. вп. не дозволяти друку статті г. Юзефовича.

Я не був би проти друку статті г. Юзефовича, кінчає він свого листа, як би вона містила в собі глузування з українофільства; але урочистий тон статті робить її виразно більше шкідливою, аніж корисною".

Цю статтю Юзефовичеву опублікував акад. М. Яворський[1]), помилково зазначаючи що вона була надрукована в „Киевлянине" 12 квітня 1875 р. В дійсності її не було надруковано взагалі й до міністра внутрішніх справ Тімашова вона була вислана з листом Дондукова лише 16 квітня 1875 р.

На ст. 110 своєї статті, подаючи коментарій до наведеного вище листа Дондукова (в примітці другій — посилання на ту саму справу № 41 Київ. Центр. Іст. Арх.), акад. Яворський приписує авторство його не Дондукову, а київському цензорові, говорячи: „Правда, наївний, а може і не наївний, може, і сам з „українофільським душком" київський цензор статті тієї не вмістив, мовляв, „украинофильство само в себе настолько бевсодержательно...".

Хоч більшість фактів, що їх подав Юзефович у своїй статті, була вже відома в пресі того часу, але навряд чи можна поділяти думку акад. Яворського про „наївність", або „душок" „Київського цензора" ген.-губ. Дондукова-Корсакова — в його арґументації про заборону друкувати статтю Юзефовича. Також і мінiстерство внутрішніх справ, посвідчене в таких історіях, пішло за його арґументацією й не надрукувало статті Юзефовича в „Киевлянине".

Наводячи цю статтю Юзефовича в цілому в Додатках, вважаємо за потрібне тут лише зазначити, що коли поставити себе в обставини того часу, згадати поведінку Дондукова-Корсакова в інших серйозних випадках, як напр., у справі Драгоманова, якому він сам радив швидше виїхати на Захід, щоб не заїхати далеко на Схід, то тут можна бачити лише послідовно проведену лінію ліберала-адміністратора.

Пізніш під час свого ген.-губернаторства в Харкові Дондуков

[1]) Прапор Марксизму, 1928, I, 2, с. 106—110.

перемінив дещо в своїх поглядах на українство, але в Київі ще він не згоджувався з потребою запроваджувати карну систему проти українства, відмовчувався на подібні вимоги й поради Юзефовича, щиро чи нещиро виставляючи українство в Петербурзі „як безглуздя, яке не має жадного змісту". Допустимо, що Юзефович своїм безпосереднім втручанням в його справи затримував його при думці додержувати певного невтралітету. Ще міцніше він стояв на своїй позиції тому, що у виступах Юзефовича бачив багато особистого, точно знав причини й обставини, в яких ці настрої проти Відділу й „Телеграфу" з'явилися та як вони зростали.

5. Листи Ревненкампфа з скаргами на „Киевский Телеграф".

У Юзефовича в його боротьбі проти українського активу Відділу, який керував у той час і редакцією „Телеграфу", знайшовся союзник, близький до нього також і своїми загальними поглядами й ставленням до українства. Це був відомий по „К. Тел." з початку 1875 р. голова Міської Думи і пізніший ректор університету Ренненкампф. Невдоволений з деяких заміток у „К. Телеграфі" про засідання Думи, він звернувся до Головн. Управління Друку з новим листом, в якому, наводячи відповідні статті тимчасових правил про цензуру з 1862 й 1865 р., вимагав, щоб Київський цензор забороняв друкувати подібні замітки без дозволу ген.-губернатора. Для доказу він надсилав № 38-й „Телеграфа", в якому, на його думку, були невірно сформульовані дискусії в засіданні думи з 26-го березня і в якому „редакция допустила даже тенденциозное подчеркивание выражений".

5-го травня Рада Голови. Управ. Друку, розглянувши зазначену заяву, ухвалила, повідомити цензора, щоб надалі він вимагав від редакцій як „Киевского Телеграфа", так і інших місцевих газет попереднього дозволу від ген.-губ. на друкування статтей про міські й земські засідання та збори.

Але ця проста і ясна справа через недогляд а, можливо, й свідому тактику Київського цензора набрала зовсім несподіваного гострого характеру і в результаті навіть позбавила цього самого цензора його посади. Про все це дізнаємося в дальшого листування Ренненкампфа з Головним Управлінням Друку. Він був настільки роздратований прикрим для нього вчинком цензора, що навіть одночасно й безпосередньо надіслав копію свого листа з 21 червня до заст. міністра Внутр. Справ кн. Лобанова-Ростовського.

Розповівши про всі відомі вже нам події,— про цензурні тимчасові правила щодо „К. Тел.", про свою висилку до Петербургу № 38-го „Телеграфа", він писав, що цензор Пузиревський, повідомляючи місцеві органи преси про роспорядження Голови

Упр. Друку 15-го травня, „считал нужным и уместным об'яснить редакторам происхожденне роспоряження, хотя, казалось бы, и не было надобности посвящать редакцию в историю бумаги“[1]).

Дуже швидко, продовжує він, виявилися й наслідки цих цензорських пояснень. У фейлетоні № 63 „К. Телегр.“, що його було вкладено в листі, під „заманчивою“ назвою: „Казнь Прометея“ було дослівно надруковано витяг з розпорядження й намальовано Прометея прикованим до Кавказької скелі („относительно прений и постановлений Думы“).

У наступному числі „К. Телегр.“ наказ Гол. Управ. Друку обмірковується вже без алегорій, з зазначенням імен, при чому голову міської Думи виставлено відповідальним за це розпорядження.

Нема чого й реферувати кінець листа, щоб уявити собі, в яких високих тонах, з підкресленням своєї гідности й скромности, ображений голова (який до того ж чомусь не одержав своєчасно повідомлення про це розпорядження від Головн. Упр. Друку, а дізнався про нього лише через „Киевлянина“) шукав захисту не так ніби для себе, як для Київської Думи у міністра Внутрішніх Справ.

На цей раз Гол. Упр. Друку, звернувши листом з 8-го липня увагу цензора на недопустимість друкування фейлетонів подібних до того, який з'явився в 63 ч. „Киев. Тел.“ під назвою: „Незабудки“, зробило йому офіційне попередження.

Повідомило воно також і Ренненкампфа про цей свій крок, повертаючи при цій нагоді всі надіслані від нього матеріяли, про які вище говорилося. До його відома було доведено, що Гол. Упр. Друку „поставило цензору Пузиревському на вид неуместность допущенных им в выше указанном № газеты „К. Тел.“ выходок по поводу сообщенного ему к руководству распоряжения Главн. Управления“.

Побачивши, що справа зайшла занадто далеко, й становище для нього стало цілком небезпечне, цензор Пузиревський вирішив перемінити фронт. Із „протектора“ української редакції „К. Тел.“ він раптом перетворюється в її ворога й починає її руйнувати, взявши на себе навіть до певної міри шпигунські обов'язки. Оповідає докладно про це він сам у своєму листі

[1]) Пузиревський почав своє „розпорядження“ такою недипломатичною фразою: „Вследствие жалобы городского головы на помещение в газете „Киев. Телегр.“ без разрешения губернатора“... Звістка в листі ген. Павлова до III-го Відділу про Цвітковського, що він Пузиревський „протеґував“ „К. Телеграф“ викликає думку, чи не навмисне він розіслав до редакцій свій наказ, у такій провокаційній супроти Ренненкампфа формі, потвердженням чому може бути й те, що він пропустив такий гострий фейлетон, як „Незабудки“ в „Киев. Телегр.“ № 63 за 1875 р. Підзаголовки цього фейлетону такі: „История кусища городского пирога. Сказание об этом летописца. Речь ученого мужа. Мои недоумения. Былина Рябинина. Маленький рассказ о Варяжине. Казнь Прометея“.

з 30 липня до Гол. Упр. Друку, що його одержано було в Петербурзі 14 серпня 1875 р.

З цих рядків напівофіційного листа встає перед очима не лише огидна постать задрібного провінціяльного цензора, що зробивши одну провокацію, зараз же кидається, щоб урятувати свою шкіру, до другої, але також і та інтрига, яку він, а ще певно й інші разом з ним, провадили проти української редакції „К. Тел.“, якій довелося з 1-го серпня 1875 р. залишити газету, попрацювавши в ній фактично коло 10 місяців.

Зазначивши на початку листа, що не має часу для „секретных донесений“, він подає деякі доповнення в справі „Киев. Тел.“ до свого попереднього звідомлення, якого в справі не залишилося. Від Гогоцької він дізнався, що Цвітковського редактором не затверджено, і що їй дано 2-х-місячний термін, щоб підшукати нового кандидата на редактора.

„Я стал настаивать, пише він, чтобы она мне об'явила, кто да кто у нее самые деятельные сотрудники по редакции, и кому из них принадлежат некоторые непропущенные мною статьи в „Телеграфе“, изображающие в авторах демократическо-республиканские и другие недобрые наклонности. Затем стал убеждать ее распроститься с Цветковским и некоторыми из указанных ею сотрудников, как лицами неблагонадежными и по своим нетрезвым убеждениям вовсе непригодными для провинциальной газеты“.

Пузиревський не обмежився лише порадами. Догадавшись, що Гогоцька не знала про зміст тих статей, що виявляли в авторах „демокр.-республ.“ ухил, він почав посилати ці статті до неї, загрожуючи, що коли вона не послухає його порад і не вживе потрібних для ліквідації українофільства засобів, то він подасть до Головн. Управління Друку пропозицію припинити видання газети до затвердження нового редактора.

Надіючись себе реабілітувати за свою попередню тактику й можливі підозріння (що дійсно й були, як знаємо, у ген. Павлова), а особливо за інцидент з Ренненкампфом — він вихваляється і ставить собі в заслугу те, що йому „в д а л о с я в и ж и т и[1]) з р е д а к ц і ї в с і х т и х с п і в р о б і т н и к і в, щ о т р и м а ю ч и с ь м і ц н о з а р у к и, к е р у в а л и г а з е т о ю“.

Щоб доказати фактами свою визначну ролю в ліквідації українського складу редакції, він за день до появи 90-го числа „К. Тел.“, в якому з'явилися підписи 13 співробітників-Українців, що разом вийшли із газети, пояснював з якою метою допустив він цю демонстрацію. І тут вона, як виявляється, мала цілком провокаційний характер, як і можна було від Пузиревського чекати.

„Всех этих господ, писав він у своєму листі, по моему убе-

[1]) Як відомо, в цьому у нього було багато спільників, почниаючи з чоловіка Гогоцької.

жденню, можна записать в число таких лиц, которым не следует разрешать никаких периодических изданий и предоставлять звание редакторов. О каждом из них, как я убедился в эти последние дни (нова спроба реабілітувати себе за своє недавнє минуле у ставленні до попередньої редакції „Киев. Тел.“) можно сказать то же, что я вам писал недавно о Цветковском[1]). Все они разом обнаружились, когда увидели, что из рук их отнимают газету“.

Наприкінці листа Київський окремий цензор почував, як усовується земля з-під його ніг у Голов. Упр. Друку, і пробував ще виправдуватися за свої помилки, посилаючись на тяжку й складну працю свою в боротьбі з українськими дем.-республіканцями, а також і на загально-ускладнену атмосферу „університетського Киева“. „Зато они и наделали мне, писав він, с этим нумером: возился я с ним и с ними дня четыре. Оказывается, что они дурачили эту несчастную Гогоцкую и втихомолку устраивали так, что вне их кружка она не могла добыть порядочного редактора. Она заявила мне сегодня, что думает предложить редакторство переведенному из Ярославского лицея профессору Будаеву. Гогоцкие хвалят его образ мыслей и способности; но я ничего о нем не знаю. Разве только, что он тоже здешнего университета. Ох, трудно становится здесь. Следовало бы возстановить здесь комитет по внутренней цензуре. Ваш преданный И. Пузыревский“.

Але ні цей донос, ні ретельне фактичне виконання добровільно взятих на себе жандарських обов'язків проти української групи „Киев. Тел.“ не могли вже допомогти цензорові Пузиревському, якого було звільнено з посади 10 грудня 1875 р., приблизно через $1^1/_2$ місяці після вище наведеного листа.

Про причини його звільнення дізнаємося з листа Тімашова до міністра Освіти гр. Толстого (з 19.II.76) у відповідь на запитання останнього відносно № 143 „К. Тел.“, в якому була надрукована недопустима, на думку Толстого, замітна про маґістерський іспит Фаддеєва. Тімашов повідомляв свого колеґу, що „цензор, разсматривавший означенную газету в минувшем 1875 году, за пропуск в печать предосудительных статей, в роде указываемой в отношении в. сият., был неоднократно подвергаем взысканиям, а затем, ввиду безуспешности оных, приказом от 10-го декабря минувшего 1875 р. уволен от службы, на газету же обращено строгое внимание“.

Дійсно, як бачимо із справи за датою 4-го грудня, Гол. Упр. Друку з розпорядження міністра Внутр. Справ надіслало Пузиревському „конфіденціяльне“ потвердження „о самом строжайшем наблюдении за этим изданием, которое упорно продолжает следовать неодобрительному направлению, усвоенному газетой с переходом к настоящей издательнице“...

[1]) Як уже вище зазначалося, листа цього в арх. справі Мін. Вн. Справ 1866 р. № 178, ч. 78 не збереглося

6. Редаґування „Киев. Телеграфа“ у споминах Драгоманова.

Як побачимо далі з листа І. І. Ясинського, людини чужої для української громади, праця Драгоманівського гуртка в „Киевском Телеграфе“ оцінювалася дуже високо. Деякі з колишніх 13 співробітників визнаються за людей „с недюживными дарованиями“. Зазначається, що читачі „Киевского Телеграфа“ після 1-го серпня 1875 р., коли Українці залишили редакцію, „усомнились в нем“. Слід зауважити, що все це пише „представник останньої“ редакції також і у власних інтересах, бажаючи підняти престиж свій за рахунок попередників, що провадили в газеті потрібні для краю „ідеї провінціялізму“, хоч і не в тій формі, якої вимагали, на думку автора, „признаки времени“. Знаючи, що навіть керівник київської жандармерії ген. Павлов висловлював своє переконання про потребу існування „Киев. Тел.“, як рівноважця монополії „Киевлянина“ особливо щодо захисту місцевих інтересів, можна повірити відомостям в „останньому слові“, що серед ліберальніших тодішніх кіл громадянства і на 1876 р. знайшлося більше передплатників і зросло число кореспондентів. Але по суті, окрім нереальних загроз дешевої публіцистики наприкінці листа, це „останнє слово“ дає дуже бліду характеристику значіння й характеру діяльности „К. Тел.“ під той час, коли він знаходився у видавництві Гогоцьної взагалі й за українською редакцією зокрема.

Деякі інтересні й важливі подробиці, хоч, на жаль, дуже неповні й недоговорені, подав головний фактичний керівник газети в її українському періоді Драгоманов у своїх „Австроруських споминах“ ч. V, с. 331 і далі. Від нього перш за все довідуємося, як і за яких обставин ліве крило „старої громади“ взяло на себе редакцію „К. Телеграфа“ і хто був посередником з Гогоцькою.

„Під кінець 1874 р.“, писав Драгоманов у своїх „Споминах“, „настала досить несподівана пригода: появився в Києві один чоловік, котрого я знав мало, але котрий був досить близький товариш з моїми приятелями—Українцями, і появився в заміром непремінно закласти свою газету, що, як казали, він вважав за своє „призвання“...

Саме в цей час, як оповідає він далі, Гогоцька, жінка професора філософії „централіста-слов'янофіла“, котра взяла перед тим у найми газету „К. Тел.“, що виходила вже з 1859 р. „без програми і без толку, навіть без граматики“—увійшла з новоприїжджим у кампанію. Погодившись узяти на себе редакцію вже готової газети й проводити в ній ліберально-демократичну програму (яку, за власною заявою, написав переважно Драгоманов), він

запрохав чимало співробітників з Київської української інтелігенції. Через посередництво Драгоманова до участи в газеті було заилнквно й кількв галицьких громадських діячів, з яких вктивну участь, особливо щодо економічних проблем узяв Навроцький.

На одній із наступних сторінок своїх спомнів (с. 337) Драгоманов подає про цього „Редактора по призванию, з патентованих українофілів“ інформацію, що він „став органом думок Гогоцької, а незабаром і кинув „К. Телеграф“ і потім появився з своїми статтями навіть у „Киевлянине“... „Місце його в „К. Тел.“ заступив один наш знайомий, писав Драгоманов, не патентований українофіл, і під його редакцією хоч не обходилось без клопотів, та все таки хоч не було спорів про літературний бік справи, про тенденцію“...

Річ тут іде, певно, не про К. І. Кибальчича, що підписував „програму“ „К. Тел.“ на 1875 р., яка з'явилася в ч. з 16 грудня 1874 р., а також і всі числа газети в р. 1874 до № 3-го 1875 р. як „постійний співробітник Редакції—вкупі з Гогоцькою й Сиежко-Блоцьким. Житецький Г. П. згадув про нього (додавши в тексті знак запитання, сумніваючись, чи це дійсно був він) у своїй статті про „Київську громаду“ лише те, що він брав учасіь у ній ще в 1862 р., коли його було допущено слухвти лекції юридичного факультету Київ. ун-ту (Україна“, 1928, I, с. 12). 1876 р. було його обрано в дійсні члени Київ. Відділу Геогр. Т-ва [1]).

Згадуючи далі про свою роботу в „К. Тел.“, Драгоманов признається, що в газеті становище з самого початку було непевним для Українців. „К. Тел.“ здобув собі багато ворогів „і своїм украї̈ством, і критикою городских і краевих справ, і просто конкуренцією „Киевлянину“. Закидали йому особливо пропаґанду „украйиського сепаратизму“.

Окрім того, „сама Гогоцька не так то рада була новій українській редвкції, котра зразу требувала більше видатків, між давала прибутків, і стала докоряти редакції, що вона не стоїть на ґрунті“ „чистого прогрессу й демократії, а занадто виосить націоналізму“.

У „Спомннах“ потверждується, що на Гогоцьку дуже впливав її чоловік „катковець і Плюшкін“ [2]), що він став вриватися до жінки, коли в неї бував наш редвктор, чиплявсь до нього“.

[1]) Очевидно, його не можна змішувати з Кибальчичем, що вчителював у Мглинській повітовій школі, і за свої українофільські тенденції, як і за знайомство з українською сім'єю Байдаковських, був звільнений зі своєї посади восени 1875 р. Справа про нього переховується в Київ. Цент. Архіві ім. Антоновича, секр. фонд попечителя 1875, ч. 7. Справа ця почалася 24 червня 1875 р. й закінчалася 31 жовтня того ж року.

[2]) Ор. Левицький у згаданій статті зауважує, що „старець-філософ був великий „сребролюбець“, то й мовчав до якогось часу, а як помітив, що Шульгин поїдом їсть „К. Тел.“ та й начальство косо на нього поглядає, то й перелякався“.

Досить докладно й цілком відверто змалював Драгоманов ставлення до роботи в „К. Тел.“ правого крила „Старої Громади“, більша частина якого також обіцяла бути співробітниками, а не давала нічого до газети. В цих рядках, скерованих проти поєдинки „патентованої українофільскої братії“ відчувается особлива роздратованість Драгоманова проти неї. З них можна зробити єдиний висновок, що праця в „К. Тел.“ за таких зовнішніх і внутрішніх умов булв дійсно тяжка.

„А з другого боку“, писав Драгоманов, „пвтентована українофільська братія мало робила для газети; більша частина з тих, хто формально обіцяв бути сотрудниками, не давала нічого. Вся праця легла на 4—5 чоловіка, котрим нарешті увесь стан речей огид, і вони просто поставили перед братією питання, чи не лишити нам „К. Телеграфа“. Більшість рішила не лишвти, хоч за те, щоб лишити подали голоси всі писавші, котрі незабаром майже всі стали еміґрантами: Я, С. Подолинський, Зібер, Волков.

Се значить, ми присуджені на каторжну роботу—обернувсь я до тих, що самі писвти не хотіли, в з легкою душею подавали голос за те, щоб другі писали.—Ну, так я кажу просто, що на безсрочну каторгу я не йду. Протягну ще якийсь час, і коли все буде по старому, то кажу наперед: утечу с сього Сибіру, не питвючись ні в кого.

Треба сказати, що мій стан у К. Телеграфі був найтяжчий. Злоба проти газети направлялась переважно на мене, которого робили відвічальним иввіть за ті статті, про котрі я не знав, або котрим був противний в редакційній раді. Гогоцький спеціяльно лютував на мій сепаратизм, і коли редактор (другий), щоб утихомирити його, сказав йому, що я не можу бути сепаратистом, бо я автор статей у „Праві“—„Література російська, великоруська, українська й галицька“, то Гогоцький іменно на ті статті й подав доное міністру Толстому, вказавши йому там на осуду його шкільної політики“.

Згадав коротенько далі Драгоманов і про те, що в „українофільскої братії“ він не тільки не мав потрібної помочі, але проти нього почалв зміцнюватися опозиція. Не наводячи всіх її причин і мотивів, він зазначає одначе, що особливо звкидалося йому те, нібн він, „занадто мало дає ваги національності, українофільству, а „занадто далеко йде в свойому европействі і занадто багато робить уступок всеросійству“.

Найбільше проти нього виступав один товариш, що попереднього 1874 р. підтримував його в подібних справах. Коли якось на самоті Драгоманов спитав його, що змінилося з того часу в думках їх обох, або в обставинах, той відповів: „А змінилося те, що торік вам робив опозицію N, а тепер його нема, то ви осталися без рівноваги. От я її держу“. „Я нічого не зрозумів, додає Драгоманов, у таких резонах і замовк“.

У споминах наводиться далі дуже характерний для відносин того часу і цікавий епізод під час обговорення проекту статті в „К. Тел." на Шевченкові роковини". „Між іншим", писав Драгоманов, „опозиція виявила себе доволі сильно, коли я читав проект статті в „К. Тел." на роковини Шевченка. Товариш, котрий спорився зі мною для „рівноваги", досить гостро скритикував мою статтю. Я бачив, що багато згідні з ним. „Ну я беру назад свою статтю,—сказав нарешті я.—Тільки зробімо по англійському: хто повалить міністерство, той складає нове. Пишіть ви статтю на роковини".

„Рівноважець одмовлявся, почав говорити, що ми не так радикально розходимось і т. і. Згодились на середнє: вибрали комісію, котра мусіла зо мною переробити статтю. Звелось на незначні поправки, та цензор порішив справу по свойому: заборонив усю статтю, як занадто україйофільську".

Анонімний для нас „рівноважець" виступав проти Драгоманова і в Галицьких справах і зауважуючи, що він занадто бажає займати людей Галичиною, дав йому навіть прізвище „Михайла Галицького".

„Один раз", пояснює Драгоманов деякі моменти зв'язані з „К. Тел-ом", „саме коло того часу, як нас, сотрудників „К. Тел." присуджено на каторжну работу, я настоював на потребі уп'ять послати в „Правду" колективний лист, бо на індівідуальні „Правда" зовсім не звертала уваги. Рівноважець виступив проти, але з такими аргументами: Після всього, що ми спробували, очевидно, що Правдяни закоренілі обскуранти, а коли так, то найліпше просто махнути на них рукою, а коли між Галичанами є поступові елементи, то ми мусимо з ними виключно закласти за границею новий орган, Се за одно могло б рішити й справу про „К. Телеграф".

Теоретично се було вірно, але з практичного боку вже через те не мало вартости, що, як показало діло, наша братія не здібна була вправитись і з „К. Телеграфом" і сам рівноважець не написав у „К. Тел." ні слова, а тілько усердно говорив за те, щоб „каторжники" не кидали „К. Тел.". При таких умовах слова рівноважця про новий орган за границею не мали в моїх очах ніякої вартости.

Тільки ж братія взяла їх в серйоз і рішила вибрати комісію для обсліду сеї справи. В комісію попалось кілька каторжників; хотіли назначити й мене, але я відрікся й порадив вибрати ліпше ініціятора справи. Так і сталося. Та на тому й стало. Тимчасом Гогоцька порішила справу „К. Телеграфа", а іменно відмовила нам газету" [1])...

[1]) „Цікаві подробиці й форму цього „відмовлення" подає Іван Новицький у свойму гумористичному мовою приказів XVII ст. „протесті", що його було на-

Наведені сторінки із споминів Драгоманова про роботу в „К. Тел." не лише дають яскраву картину тих обставин, ва яких ця праця провадилася, але також підкреслюють її значіння, а також і значіння „К. Тел." з кінця 1874 р. й до першого серпня 1875. Як бачимо з цих сторінок, фактичними „тимчасовими" редакторами не були ті кандидати, прізвища яких на затвердження надсилала до Головн. Упр. Друку Гогоцька. Керував редакцією Драгоманов із своїми однодумцями, Зібером, Подолинським, та Вовком.

друковано в журналі „Наше минуле", 1919 р., ч. 1—2, с. 61-2. Наводимо його тут не лише як „гумореску", стилем якої не міг досить намилуватися такий знавець подібних „документів" як В. Б. Антонович, але й тому, що його написав один з учасників тодішньої редакції „К. Тел.", і він подав важливі відомості: „Протестація розных особъ противко пани Гогоцкой". „Року 1875, м-ца июля 30. На вряде кгродскомъ, въ месте Е. Ц. М. Киевскомъ, пришодчи перед мене урожоные: Володимеръ Антоновичъ, Михайло Драгомановъ, Миколай Зиберъ, Олександеръ Класовский, Константинъ Овсяный, Олександеръ Ушинскій, Юрій Цвѣтковский, Павел Чубинский, Яковъ Шульгинъ, славетные: Федоръ Волкъ, Павло Житецкий, нерабочий Иванъ Новицкий и неверный Волько Беренштамъ, обтенжливе и праве въ плачемъ оповедали жаловали и протестовали напротивко вельможной пани Овдоти Гогоцкои о то: ижъ онаи пани Гогоцкая маючи въ месте Новомъ Киевскомъ закладъ власний друкарский и провадичи книжками, а рачей паперами непотрибными, гандель зъ розными купцами, яко хрестиинами, такъ тежъ и зъ жидами меств Киевского, а умысливши дли большого зыску и лупезтва людей, того фалшу и шаблерства несведомыхъ, уфундовати новый гандель безпрестанный такъ, абы тые ее выробы друкарские що-тыйдень по три разы зъявлялися, аби тымъ лацней, а наветъ напередъ гроши на увесь рокъ платячи, куповано,— подступнымъ а вельможности ее вцале неприявоитымъ способомъ насъ усехъ до тое непочтивое роботы намовила и привела; а кгды мы, превъ ее милость будучи уведеные, до тое прикрое, мозольное а намъ незвычайное роботы удалиси, а яко люди ку шалберству не звыклые, ведлугъ права бозского и людского и сумлени власного хотѣли си есмо вправовати, мнемаючи той гандель ее милости речю непочтивою быти, теды ее милость почала на насъ саркати, вобецъ многихъ розного стану особъ обелживыми словы чти нашей уймуючи, зневажати, а найбарзей неоддаваисмъ плату умовленого намъ належного утемежати. Мы зась, яко люди съ працы рукъ своихъ жиючие, так того неизного темежени, яко и на честь нашу наступования многих людей неанимых и несведомых обачивши, почали есмо ее милость просити, абы насъ одъ умовы и роботы своее уволила, либо тежъ пременити се на почтивую рачила; и ее милость, икобы намъ фолыгуючи и на нашу прозьбу склониючись, то намъ обецовала, ижъ фалшовъ а ни подступовъ нияких чинити не будетъ. Мы зась, маючи взглидъ на мнемалые трудности, которые ее милость у своем гандлю менила быти, и на ее особу и станъ поважный, на то есмо згодили. Ведже дня близко прошлого, мѣсяця июля 26-го, ее милость листъ ущипливый и почтивости нашой уближаючий до насъ написавши, усехъ насъ, ничого того на себе не сподиваючих, икобы лотров якихъ и злочинцовъ, ничимъ впредъ не поведомивши, выгнати одъ себе грозила, чимъ насъ немилостиве и безбожне укривдила, а залаща до шкодъ великихъ привела, которые мы собѣ у тысячу копъ грошей шацуемо. О што все тые вышеменованые особы просили до книгъ записати. И есть записано".

7. Закриття „Киевского Телеграфа“.

Хоч орган Гогоцької, починаючи з серпня 1875 р. і змінив своє українське обличчя і перетворнся в звичайний російський губерський часопис, але тому, що „вище начальство“ продовжувало над ним „строжайше наблюдать“, а кінець кінцем і прикрило його, зв'явавши, за Юзефовичевими вказівками, з долею Півд.-Зах. Відділу Геогр. Т-ва, нам слід ознайомитись і з моментами його агонії. Невидані матеріяли, які нам у цьому допоможуть, висвітлять разом в тим і багато цікавих моментів, що стосуються до українських часів газети й подадуть характеристику їх з боку Гогоцької та останнього кондидата на редактора — І. І. Ясинського.

Розпорядження в Гол. Управ. Друку припинити „К. Тел.“ разом з відповідним витягом з Емського указу було вислано на ім'я Київського ген.-губ. 5 червня 1876 р. Передано ж воно було Гогоцькій через в. о. поліцмайстра лише 17 червня о $1/_2$ на 12-ту ночі.

Того дня вона, очевидно, як найменше чекала на щось подібне: саме під цією датою вислала вона до Петербургу заяву про зтвердження редактором газети журналіста Ясинського [1]).

Повертаючи через тиждень після закриття газети (25 червня) дозвіл на видання „К. Тел.“, Гогоцька писала, що трапилось якесь непорозуміння, тому що за останні півроку місцева цензура ніби не зробила їй жадних зауважень. Тут же вона повідомляла, що подає до царя заяву про перегляд справи, і тому прохає й Головне Упр. Друку, до якого можуть звернутися за висновками, „оказать справедливое со своей стороны содействие в столь важном (для нее) деле“.

Листа цього Гогоцька дійсно вислала під датою 19-го липня 1876 р. через С. Е. И. В. Канцелярію, яка в жовтні передала його „по принадлежности“ до Головн. Упр. Друку з такою резолюцією, дописаною олівцем: „Высочайшее повеление должно остаться в силе, об'явить просительнице, что она издательницей газеты быть не может“ [2]).

Подаючи повний текст цього цікавого й характерного для Гогоцької листа в Додатках, наведемо лише ті уривки, що стосуються її взаємовідносин з українським тодішнім осередком: „В июне месяце 1874 года, писала Гогоцька, я приобрела право издания газеты „Киевский Телеграф“ и, желая сделать его, воз-

[1]) Документи були йому повернені через поліцію 8 липня 1876 р. „за прекращением издания“. Перед Ясинським Гогоцька робила ще спробу затвердити редактором Ол. Молчанова але їй відмовили в цьому, бо Молчанов „был заподозрен в весьма неблаговидных поступках и состоял на замечании прокурорского надзора за вымогательство денег у арестантов, дела которых брался защищать в суде“. (Ленингр. Центр. арх. 3 експ. № 205, л. 142.

[2]) Там-же, арк. 159: „Об'явлено за № 3778, 19 окт. 1876, ген.-ад. Мезенцов.

можно полезным и беспристрастным органом края, не щадила трудов и издержек, чтобы привлечь к сотрудничеству в ней лучшие умственные силы, но, к сожалению, в числе их совершенно неожиданно оказались и так называемые украинофилы. Заметив некоторую односторонность и тенденциозность и их взглядах и подчиняясь в то же время требованию местной цензуры, я немедленно приняла меры к устранению их от сотрудничества в газете, чему доказательством служит заявление, написанное в № 90 газеты „Киевский Телеграф“ от 30 июля 1875 года. Но так как в числе 13 удалившихся сотрудников я лишилась нескольких весьма даровитых деятелей на поприще ученом и публицистическом, замечение [!] которых в скором времени было весьма трудно, то газета в течение последующих 4-х месяцев не могла стать на твердый и солидный путь: существование ее поддерживалось сотрудничеством случайных лиц, не выгодно отразившимся на ее направлении, в некоторых немногих, впрочем, статьях, что и вызвало в начале декабря 1875 года строгое замечание со стороны Главного Управления по Делам Печати“...

Заява Гогоцької закінчується інформацією, що через раптове закриття газети їй учинено шкоду на 20 тисяч крб.

Протягом місяця після закриття газети Гогоцька зрозуміла, або їй дали зрозуміти, що одною з причин закриття її газети була колишня участь „українофілів“. Згадки про них не було в попередньому її листі до Головн. Управ. Друку з 25 червня. У „всеподданейшем“ листі вона вже про них говорить. Але трудно було видумати щось невдатнішого і наївнішого, аніж оця її фраза „но, к сожалению, в числе их совершенно неожиданно оказались и так называемые украинофилы“. Легко собі уявити, яке сміхотворне враження міг зробити цей папірчик і в канцелярії його величности, і в Гол. Управ. Друку.

Не менш цікаве, але трохи серйозніше було й „Останнє слово колишньої редакції „К. Тел.“, передане до Київського цензора 30 червня 1876 р., і тоді ж переслане до Головн. Упр. Друку з супровідним листом цензора (з німецьким прізвищем). В останніх рядках листа він пояснив, що причиною ватримки друку цієї статті „послужило прекращение „К. Тел.“ по высоч. повелению за вредное направление, оправдываемое в настоящей рукописи“. Висновок його ствердило й Гол. Управ., визнавши „Останнє Слово“ „неудобным к печати.

Підписав його, як вище зазначено, останній кандидат на редактора Ієронім Ясинський, що пізніше був редактором „Биржевых Ведомостей“ у Петербурзі. В своєму „останньому слові“, він змагався подати громадянству коротеньку історію діяльности „К. Тел.“.

Визнаючи заслуги керівництва талановитих 13, він солідаризуєтся з Гогоцькою, що останнього часу „К. Тел.“ знову почав

набирати певного значіння і скріпив своє фінансове становище. В кінці листа він подав кілька висновків, одним з яких була нереальна обіцянка з боку співробітників „К. Тел." не брати участи в столичній пресі і не надсилати туди навіть своїх кореспонденцій, тому що напрямок цих газет не відповідає нашему „образу мыслей".

Бажаючи вберегти стиль цього невідомого публіцістичного твору „кол. редакції" „К. Тел.", друкуємо текст його в оригіналі; лист цей тим ще інтересний для нас, що він подає певну характеристику й оцінку української редакційної групи 1875 р.

„Бывшей редакции „Киевского Телеграфа последнее слово"[1]).

„15 июня текущего года, в 11 ч. 20 м. по полудни издание газеты „Киевский Телеграф" по распоряжению правительства прекращено. До 1-го января 1875 г., или лучше сказать до 1-го декабря 1874. „Киевский Телеграф" влачил жалкое существование... Говорить об этом многолетнем периоде его жизни — не стоит.

С первого декабря 1874 „Киевский Телеграф", купленный еще в июне того же года госпожей Гогоцкой, резко изменяет свою нравственную физиономию, приобретает строго определенное направление и становится лучшею провинциальною газетою в России. Этим он обязан как госпоже Гогоцкой, не щадившей средств на издание газеты, так и тем 13 провинциальным литераторам, которые стали во главе дела в вели его до 1-го августа 1875, — вели, нужно сказать, весьма талантливо. 1-го августа, как известно, эти литераторы, „расходясь с издательницей в мнениях относительно ведения газеты" вышли из редакции.

Читатели „Киевского Телеграфа", солидарные с ним, привыкшие видеть в нем неподкупно честный орган края и в то же время незнакомые с истинными мотивами разногласия, возникшего между издательницей и сотрудниками его („Киевского Телеграфа"), имели полное право заключить, что светлый период жизни „Киевского Телеграфа" кончился, и что газета в скором времени опять погрузится в мрак неизвестности и тину литературного пресмыкания... На эту тему появились даже статейки в некоторых столичных газетах... Мнение это поддерживали и бывшие сотрудники „Киевского Телеграфа"... Многочисленные корреспонденты перестали корреспондировать...

Благодаря таким „естественно" случившимся и искусственно созданным неблагоприятным обстоятельствам, „Киевскому Телеграфу" стала грозить, повидимому, серьезная опасность остаться без читателей.

Время показало, что опасность эта была фиктивная.

Беспристрастно глядя на вещи, нельзя не прийти к заключению, что разногласие, возникшее в данном случае между издательницей и сотрудниками, было не идейное, а формальное. Дело шло о форме, а не о сущности. „Признаки времени" были таковы, что издательница не могла не требовать от сотрудников в интересах газеты необходимого для края некоторого смягчения формы, в которую облекалась ими идея провинциализма.

Направление „Киевского Телеграфа" после 1-го августа 1875 года подтверждает справедливость вышесказанного.

Правда, выход из редакции 13 сотрудников, между которыми были люди с недюжинными дарованиями, не мог не отразиться вредно на газете. Правда, газета на некоторое время стала бледной; правда, она уклонилась на первых порах от задач провинциальной журналистики — она встала на почву общих вопросов и общих рассуждений, — все это правда; но правда и то, что газета скоро оправилась от нанесенного ей удара — она приобрела многочисленных сотрудников и много корреспондентов (в июне 1876 число сотрудников и постоянных корреспондентов доходило до 110); правда и то, что через 3 — 4 месяца она опять сделалась чисто провинциальной газетой, и органическая связь ее с провинцией до последнего времени росла прогрессивно; правда, наконец, и то, что она ни разу не изменила своему направлению и стойко и последовательно защищала интересы народа... Она была честной до конца...

Читатели „Киевского Телеграфа", усомнившиеся в нем после 1-го августа 1875, вскоре с доверием отнеслись до него: с 1-го января текущего года подписка на „Киевский Телеграф" увеличилась вдвое... Обстоятельства вынудили нас покинуть почтенное поприще провинциальной публицистики.

Слишком тесно были мы связаны с родиной; близко к сердцу принимали мы ее интересы; хорошо знали ее нужды; бескорыстно служили ей...

Пользуюсь случаем, чтобы заявить: 1) в период нашей краткой литературной деятельности мы шли по легальному пути; 2) ни в одной из столичных газет мы участвовать не будем, даже в качестве простых корреспондентов, так как направление этих газет не соответствует нашему образу мыслей; 3) в виду же того, что газет провинциальных в строгом смысле этого слова в настоящее время наш край не имеет, мы не будем брать в руки пера до тех пор, пока обстоятельства, заставившие нас замолчать, не изменятся...; 4) более чем вероятно, что наши постоянные корреспонденты, вполне солидарные с нами, что ясно видно из их корреспонденций, никогда не шедших в разрез с нашим направлением („Киевского Телеграфа"), будут вполне солидарны с нами и в данном случае.

Представитель бывшей редакции „Киевский Телеграф" И. И. Ясинский.

[1]) Арк. 196—198 (поштового формату). Одержано в цензурі 30 червня 1876 р., № 258.

У своїх спогадах, що зийшли в світ в 1926 р. під назвою „Роман моей жизни“, Ясинський на двох приблизно сторінках друку (122-124) згадує про свою роботу в „Киев. Телеграфі“ та про його останні дні.

Схарактеризувавши в кількох рядках діяльність своїх попередників по редакторству — Молчанова й Країнського, Ясинський пояснив, що причиною збільшення тиражу газети за його часи була жвава полеміка з „Киевлянином“, яку роспочав „К. Телеграф“ з ініціятиви молодого співробітника „українофіла“ Реви. „Українофілом“ називав він також і співробітника Самойловича.

Спогади свої про цей момент свого життя, Ясинський закінчив оповіданням, що напередодні закриття газети приходив від Юзефовича посланець, пропонуючи редакції в ультиматівній формі або надрукувати статтю, яку він приніс, або він передасть куди слід небезпечний для існування газети папірець. Ясинський друкувати його статтю відмовився [1]).

[1]) Хоч в дійсності як знаємо з архівних документів, доля „К. Тел.“ була остаточно вирішена в Ленінграді ще за 1½ місяця до закриття газети, але з побутового боку вважаємо доцільним навести цей уривок зі спомннів: „Прошло всего несколько недель, писав Ясинський, — „Киевский Телеграф“ обратил на себя внимание общей прессы, нам стало казаться, что мы уже гремим; фотографы бесплатно снимали нас и торговали нашими изображениями; как вдруг в редакцию явился Иванов, посол добровольного и длительного местного агента Третьего Отделения Юзефовича. Глубокий старик, убежденнейший негодяй, ни в чем не уступавший своему патрону.

— Вы от Китовраса? — спросил его Рева.

Китоврасом прозывали Юзефовича.

„Я от себя. Но и почтеннейший гражданин, столь дерзко именуемый вами, заинтересован... да“.

— А вы знаете, о ком речь?

— Я хочу знать только редактора, с вами же не разговариваю.

— Вот наш редактор, — указал на меня Рева.

Иванов критически посмотрел на меня.

Профессор Гогоцкий, мой друг — начал Иванов, — жалуется что газета, издаваемая его супругой, вредит его доброму имени и я пришел к вам с требованием изменить с завтрешнего же дня направление „Киевского Телеграфа“ и с предложением напечатать в ближайшем номере сию мою статью.

Я встал и сказал:

— Направление „Киевского Телеграфа“ не может быть изменено. Зная же вас, господин Иванов, как деятеля, враждебного свободе, мы „сию вашу статью“ не напечатаем.

— Последнее ваше слово? — Последнее.

— В таком случае мы дадим ход бумаге, действие которой условно — или моя статья, и вы спасены, или вы погибли.

— Кланяйтесь Китоврасу и поцелуйте его в... задницу! — дурашливо сказал Рева. Иванов ушел.

Мы сидели на другой день, покончив с очередным номером, в редакционном кабинете, в обществе отзывчивых наборщиков, и Самойлович читал вслух передовую статью только-что полученного нами лавровского журнала „Вперед“. Вбежал Рева с перепуганным лицом, ходивший в часть за справкой о происшествиях и об'явил: пристав грядет.

Самойлович высыпал папиросы на раскрытый „Вперед“. Вошел пристав,

8. Справа про щорічну таємну субсидію Львівському „Слову“ (1875-1881) [1])

Справа ця, що природньо переплітається з Емським указом, за документами таємної частини III Відділу С. Е. И. В. канцелярії з „Моск. Арх. Революції“ мала чотири різних моменти: 1) 1875 р. було визнано за незручне видавати субсидію Львівській редакції „Слова“, 2) 1876 р. на підставі ухвали комісії в справі „пресечения“ українофільської пропаґанди було призначено щорічно видавати Площанському, редакторові „Слова“, по 2000 австр. гульденів на його газету, але в дійсності виплачено йому було лише за один 1876 р., 3) 1880 р., не зважаючи на особисті клопотання Площанського в Петербурзі, було вирішено цю субсидію остаточно припинити. Та тут не кінець!..

Вперше питання про субсидію „Слову“ поставив перед III Відділом [2]) начальник Варшавської жандарської округи ген. П. Оржевський.

У другій частині свого листа до шефа жандарів Потапова з 28 лютого 1875 р. № 38 в справі Унії на Холмщині він писав: (арк. 158) „По слухам, начавшееся воссоединение произвело в Галиции сильное впечатление и есть повод ожидать давление на униатов с целью окончательно совратить их в Латинство. Положение униатского духовенства в Галиции будет тем труднее, что во главе его стоит митрополит Сембратович, крайний папист. В 45 номере, выходящей в Кракове газеты „Czas“ помещено послание Сембратовича, которым он воспрещает своему духовенству и прихожанам иметь и читать львовскую газету „Слово“. Приняв во внимание, что газета „Слово“ таким распоряжением будет поставлена в затруднительное положение, и что она — единственный заграничный русский орган печати, выражающий симпатии России и православию, быть может, высшим властям угодно будет признать целесообразным назначить редакции этой газеты денежную негласную субсидію. Петр Оржевский“.

Потапов, очевидно, поставився уважливо й спритливо до цієї

вежливо извинился, пред'явил высочайшее повеление, обязал снять вывеску и дать подписку о дальнейшем невыходе в свет „Киевского Телеграфа“.

Все-таки мы последний номер выпустили с текстом высочайшего повеления. Я написал несколько прощальных строк, гласивших, что это акт, „которому нет имени“. А весь фасад редакционного дома (на Бибиковском бульваре) мы обили черным коленкором и на под'езде вывесили черное знамя.

Так как мы проводили в покойной газете областную политику, то от всех видных провинциальных газет была получена кипа сочувственных писем с предложениями сотрудничества. В особенности теплое письмо прислал мне из Нижнего-Новгорода редактор сборника „Первый шаг“ Гацисский.

Я предпочел вернуться в Чернигов...“

[1]) Надрукована в „Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. CL. (1929).

[2]) Моск. Арх. Революции, справа 1875 р., № 38 (продовж. IV, арк. 157-158).

проповнції й доповів зміст цього листа цареві, але в результаті успіху не мав, бо на тому ж листі власноручно атраментом написав: „Доложено его величеству, и по высочайшему повелению с государственным канцлером и статс-секретарем Валуевым признано неудобным оказывать газете „Слово" правительственную поддержку. Генерал-Адютант Потапов. 4 марта 1875 г.".

Вишколений й обережний „старший чиновник" канцелярії ознайомившись із цією резолюцією, написав до Потапова таку „канцелярську записку" (арк. 15б): „Следует-ли о последовавшем высочайшем повелении относительно газеты „Слово" поставить в известность г. начальника Варшавского жандармского Округа? 5 марта 1875 г. „Потапов у відповідь на це надписав зверху олівцем": „Можно поставить в известность г.-м. Оржевскаго, но не упоминать о статс-секретаре Валуеве".

Коли призначення субсидії для „Слова" під претекстом розповсюдження православія на Холмщині й ніби потрібних для цього симпатій в Галичині не вдалося перевести, через рік справа ця знову була поставлена в Юзефовичівській комісії „для пресечения украинофильской пропаганды" в інтересах боротьби проти украйнофільського сепаратизму.

Останній восьмий пункт постанови в протоколі Комісії 1876 р., що його підписали її члени, був такого змісту": „Предоставить шефу жандармов испросить особое высочайшее повеление относительно оказания поддержки издающейся в Галиции газете „Слово".

Ухвала ця була винесена з одного боку на підставі доповіді Юзефовича, що закидав Драгоманову поширення „вредных принципов не только в отечественной литературе, но и заграницею, где (он) вошел в непосредственные личные отношения с Галицкою антирусскою партиею, сгруппировавшеюся в общество „Просвіта", яка, на думку Юзефовича, „отличается украинофильством и крайне враждебным всему русскому направлением"[1]), а з другого — як наслідок тієї характеристики, що її подало до Комісії Головне Управління в Справах Друку: „Стремление киевских украинофилов, говорилось в ній, породить литературную рознь и, так сказать, обособиться от великорусской литературы, представляется опасным и потому еще, что совпадает с однородными стремлениями и деятельностию украинофилов в Галиции, постоянно толкующих о 15-миллионом Южно-Русском народе, как о чем то совершенно отдельном от великорусского племени. Такой взгляд рано или поздно бросит галицийских украинофилов, а затем и наших, в об'ятия Поляков, не без основания усматривающих в стремлениях украинофилов движение в высшей степени полезное для их личных политических целей. Несомненным доказательством

[1]) „Україна", 1907, V, с. 140.

втому служит поддержка, оказываемая Галицкому украинофильскому обществу „Просвита", сеймом, в котором преобладает и господствует польское влияние"[1]).

На підставі вищенаведених, а можливо ще й інших інформацій, що не були до протоколу записані...: „Совещание признало единогласно, что нынешнее движение Украинофилов представляется явлением опасным и не могущим быть далее терпимым. Усматривая затем, что главнейшим средством для достижения предвзятой украинофильской цели служит распространение в народе книг и брошюр на малороссийском наречии, и что в этом отношении наши киевские украинофилы являются солидарны со своими единомышленниками в Галиции, с которыми, как можно полагать по некоторым признакам и указаниям, они находятся в сношениях, совещание, вполне сознавая важность и значение этой стороны рассматриваемого дела, признало необходимым по возможности противодействовать проявляющемуся в Галицийской печати украинофильскому направлению, служащему как бы точкою опоры или базисом нашим киевским украинофилам. Единственно верным к достижению вышеуказанной цели средством представляется поддержание нашим правительством какого-либо печатного органа, издающегося в Галиции, по направлению своему не имеющего ничего общего с враждебными для интересов России тенденциями заграничных польских газет и издающеюся в Галиции газетою „Правда". По общему всех совещавшихся лиц убеждению надлежало бы в этих видах оказать поддержку Галицко-русской газете „Слово", уже издавна отличающейся открытым поборничеством за все русское и постоянно старающейся опровергать все неблагонамеренные сведения и вымыслы некоторых заграничных периодических изданий о России. Газета „Слово" доказала свою искреннюю предавность истинно-русским интересам всего нагляднее в минувшем году во время обнаружившегося в среде униатского населения Царства Польского движения к возсоединению с Првославною церковью. Достаточно указать, что, несмотря на постоянные преследования и притеснения со стороны Поляков и высшего униатского духовенства во Львове, редактор газеты „Слово" решился напечатать точный текст соборного постановления холмской духовной консистории, перепечатывал из Правит. Вестника все сведения о ходе униатского дела и без всяких сокращений поместил описание всемилостивейшего приема, оказанного вашим имп. велич. 25 марта 1875 г. депутациям от униатского духовенства и миряи бывшей холмской епархии. Такое направление газеты „Слово" вызвало, как уже сказано, со стороны высшего галицийского духовенства меры, клонящиеся к подрыву материальных средств редакции, так как львовский митрополит

[1]) „Україна", 1907, V, с. 142.

Сембратович циркулярно запретил галицким священникам под опасением лишения места подписываться на эту газету. В виду сего полагалось бы предоставить Шефу Жандармов войти в ближайшие соображения касательно оказания редакции газеты „Слово“ негласного денежного пособия и окончательные предположения свои по сему предмету повергнуть на выс. вашего величества благовоззрение“ [1]).

Ось чому в кінці свого листа до Юзефовича з Емсу 18/30 травня 1876 р. ген. Потапов запитував його: „В каком размере полагали бы вы назначить пособие издающейся в Галиции газете „Слово“, а также каким путем и чье имя должно быть высылаемо это пособие?“ [2]).

Через два тижні, 1 червня заступник міністра Внутрішніх Справ кн. Лобанов звернувся до Потапова з окремим листом в якому нагадував йому про восьмий пункт ухвали комісії. Потапов на першій сторінці цього листа зверху зазначив олівцем: „Ожидать ответа на письмо мое по этому вопросу тайн. сов. Юзефовича и по получении представить всеподданнейший доклад 4/16.IV [3]).

Юзефович у другій частині свого листа з 5 червня 1876 р. [4]), якого переслав до Потапова через начальника київської жандармерії ген. Павлова, відповів на це запитання в такий спосіб: „Что касается до предлагаемого мне вашим высокопревосходительством вопроса, писав він, на счет размера субсидии известному органу печати и способа доставки ему оной, то в виду той пользы, какую он может принести в борьбе с врагами нашего народного единства, я полагаю, что скупиться нам не следует, и было бы целесообразным оказать ему такую поддержку, которая обеспечивала бы его от недостатка подписчиков на покрытие издательских расходов. Я думаю, что 2000 гульденов было бы умеренным назначением [5]) и что по известным мне обстоятельствам было бы справедливо отпустить эту сумму и за нынешний год. Доставление же этой субсидии, я полагаю, всего удобнее поручить нашему

[1]) „Україна“ р. 1907 V, с. 145-146.

[2]) Архив Революции в внешних сношений в Москве „Дело о пресечении малороссийской пропаганды“ за 1875 г., № 85, арк. 59 і далі.

[3]) На маргінесі збоку додано атраментом: „По высочайшему повелению“. Внизу олівцем: „Доклад представлен 21 июня 76 г.“.

[4]) У першій частині листа, яку подамо далі, Юзефович настоював на негайній ліквідації Київського Відділу Рос. Геогр. Т-ва.

[5]) „Киев. Тел.“ (в ч. 17 з 7.11.75) у замітці під назвою „Справка для Киевского отдела славянского благотворительного комитета“ з приводу субсидії Площанському по 400 крб. за попередні роки й 250 крб. за 1875 р., які Комітет йому призначив, завважував, що цих грошей Площанському вистачить хіба на штукатурку нової хати, яку він будув, і що нормальніш було-б як би Київський Комітет одержував допомогу від таких заможніх львівських товариств як „Народный Дом“, „Матица“, „Т-во Качановського“, що мають в цілому майна на 300 тисяч гульденів, ніж давати на видання їх органу 250 крб.

венскому посольству: ему не трудно найти для того частный путь, например, через отца Раевского, к которому в известное время мог бы явиться сам получатель.

Исполнив сим ваше требование и поручив доставление этого пакета генералу Павлову, имею честь, с глубочайшим почтением и душевною преданностью вашего высокопревосходительства покорнейшим слугою Михаил Юзефович. 5-го июня 1876 года Киев [1]).

Як побачимо далі, справа з субсидією Площанському, не зважаючи на царську згоду, пізніше ускладнилася, й „Слово“ не одержувало її регулярно з невідомих і для апарату III-го Відділу причин.

Про дальший хід подій і саму техніку виплати субсидії розкаже нам коротке, але точне резюме довгого канцелярського листування між Мініст. внутр. справ, III-м Відділом та Міністерством Фінансів (арк. 73-76, а також частиною 77-91 зазначеної архівної справи за 1875 р. ч. 85), що його було зроблено в першій (політичній) експедиції III го Відділу, арк. 144-147 під таким заголовком: „По ходатайству редактора Площанского об отпуске ему субсидии“: „В 27 день июня 1876 года, по всеподданнейшему докладу генерал-адютанта Потапова, последовало высочайшее соизволение о назначении издателю выходящей в Галиции газеты „Слово“ в видах обеспечения ее существования ежегодно совершенно негласного пособия в размере двух тысяч Австрийских гульденов с тем, чтобы сумма эта ежегодно была отпускаема из Государственного Казначейства в 3-е отделение собственной его императорского величества канцелярии в виде сверхсметного дополнительного кредита к § 2 ст. 8 действующей сметы 3-го отделения на известное его величеству употребление.

О таковом высочайшем соизволении сообщено было 30 июня и 14 июля 1876 года писалось у цьому офіційно-інформаційному резюме—за №№ 2264 и 2490 министру финансов для зависящего распоряжения с тем, чтобы означенные деньги были отпускаемы в 3-е отделение в виде кредитов на имя нашего посольства в Вене.

Вместе с тем в раз'яснение предложенного статс-секретарем Рейтерном [2]) вопроса: „в течении скольких лет будут подлежать к отпуску означенные деньги“, было сообщено, что срок этот определить нельзя, но что вероятно требование это будет возобновляться ежегодно.

В июле 1876 г послу в Вене препровожден был при письме генерал-ад'ютанта Мезенцова кредитив в 2 тысячи австрийских гульденов для передачи этой субсидии частным образом издателю вышеупомянутой газеты „Слово“.

[1]) Олівцем“: Представить всеподданнейший доклад и ходатайствовать об отпуске 2 т. gd. 15/27. VI. Доклад представлен 21 июня 76 г.

[2]) Міністер Фінансів. Ф. С.

Одновременно с тем, управляющему Внутренних Дел было сообщено, что издателю газеты „Слово“, начиная с 1876 г., будет производиться ежегодное денежное пособие в количестве 2 тысяч австрийских гульденов.

В действительности же, после первой отправленной в 1876 г. субсидии дальнейшее производстао оной по неизвестной причине было прекращено“ [1]). —

Через $3^1/_2$ роки знову розпочалося листування в цій справі міністра внутрішніх справ (Макова) до тодішнього шефа жандарів Дрентельна (з 10.1.80), із якого дізнаємося про самий фінал цілої справи. Беручи до уваги значіння й інтерес цих документів, наведемо їх по можливості в цілому. Перший лист до Дрентельна (арк. 126) був такого змісту: „Милостивый государь Александр Романович! В отношении предместника вашего высокопревосходительства от 21 августа 1876 года за № 1892 было сообщено, что издающейся в Галиции газете „Слово“ будет производиться ежегодное денежное пособие в количестве 2000 австрийских гульденов, и что в 1876 году означенная субсидия отправлена по назначению.

Прибывший ныне в Петербург редактор-издатель „Слова“ господин Площанский удостоверяет, что за время с 1876 по 1879 год упомянутой субсидии он не получил, а между тем без материальной поддержки редакция „Слова“, этой единственной галицкой газеты, отстаивающей народные интересы местного русского населения и поддерживающей духовную связь его с Россией, не в силах продолжать своего дела и бороться с могущественным польским влиянием.

Сообщая об этом вашему высокопревосходительству, имею честь покорнейше просить вас, милостивый государь, о последующем почтить меня вашим отзывом. Примите уверение в совершенном моем почтении и преданности“.

Раніш ніж дати відповідь на цього листа Макову III-й Відділ знайшов потрібним докладніше поінформуватись про справу і звернувся до ген.-губ. Київського (12/III), Варшавського (1/III) й нач. жанд. Варш. Округи (13/III) в таким ідентичним листом: „По поводу ходатайства редактора-издателя выходящей в Галиции газеты „Слово“ господина Площанского об оказании ему денежного пособия, имею честь покорнейше просить ваше высокопревосходительство, не изволите ли вы, милостивый государь,

[1]) На марґінесах арк. 144-го знаходиться такі шість поміток, запитань і наказів олівцем: а) Отзывы (листи ген.-губ., про які річь буде далі Ф. С.) не прикладывать. 9 авг.; б) возвратить с отзывами 9 авг.; в) прошу приложить письма С. Р. Макова А. Ш. (Чи не Шміт, що підписав листа до Оржевського Ф. С.); г) Граф М. Т. (Лорис-Меликов Ф. С.) выразился в смысле продолження субсидии — но из каких источников получал Площанский до 1876 г. субсидию? 22 Авг.; д) прошу дозв. лично перегов. с г. тов. мин. 27.VIII; е) прекратить субсидію 9.IX.

почтить меня уведомлением, в какой степени распространено в населении вверенного вам края помянутое издание и представляется ли оно по своему содержанию полезным в интересах русской народности и правительства.

Примите, милостивый государь, уверение в истинном почтении и совершенной преданности. Д р е н т е л ь н“.

Першим дав відповідь на цього листа, хоч до нього було написано найпізніше, Варшавський нач. жанд. ген. Оржевський (23/III. 80 — арк. 130). Точно повторивши зміст свого попереднього листа до Потапова в 1875 р., де доводилося, як він знову зазначає, „целесообразность назначения редактору „Слова“ денежной негласной субсидии“, він далі писав у своюму листі: „Соображения, приведенные мною в 1875 г., сохраняют свое значение и ныне. „Слово“, не изменяя своего сочувственного во всех отношениях России направления, видимо борется из последних сил с враждебною русской народности и ее религии прессою. Газета эта не может иметь многочисленных подписчиков в Галиции вследствие запрещения митрополита Сембратовича, а в царстве Польском не обладая средствами не в состоянии привлечь к себе литературные силы и сделаться более разносторонней и занимательною. Таким образом в здешнем крае она выписывается в количестве 15 экземпляров.

Распространение газеты „Слово“ в больших размерах среди воссоединяющихся униатов было бы крайне желательным, так как содержание ее — изображение постоянной борьбы русской веры и народности в Галиции с враждебными ей силами, невольно обращает мысль читающих к России, как единственному оплоту русской народности. Денежное пособие редакции дало бы возможность сделать этот орган и более содержательным, и более дешевым.

Примите, милостивый государь, уверение в совершенном моем почтении и преданности“. Петр О р ж е в с к и й.

У листі цьому бачимо не лише спочутливе ставлення жандарського генерала до „Слова“, що видимо „борется из последних сил“, як він зазначає, але також і певну літературну його характеристику, що виявлялася у визнанні одноманітности цієї газети й браку літературних сил — співробітників.

Варшавський і Київський ген.-губернатори не виявили особливої уваги й інтересу до поставлених їм питань у справі субсидії. Повторвими листами — першому в 12 травня, а другому з 1-го червня й 17 липня довелося нагадувати й прохати швидче надіслати відповідь“ [1]).

[1]) Листом з 12 травня мін. вн. справ Маков нагадав новому шефові жандарів Черевіну, що не одержано було відповіді на його листа про Площанського, і допіру 21 липня дістав пояснення про причини цього запізнення, бо не було відповіді від ген.-губернатора.

Гр. Коцебу, Варшавський ген. губ. надіслав свого листа, що іменувався в канцелярії „отзывом", за датою 13 травня. Він поставився значно стриманіше до „Слова", аніж Оржевський, звернув увагу на розходження напрямку газети з офіційно-урядовою російською політикою, а також і на певний антагонізм, що існував між галицьким духовенством, яке емігрувало до Росії, й православним російським духовенством у Царстві Польському. Подав він також важливу інформацію, що „Слово" діставало щорічну субсидію" ще й від Міністерства Народньої Освіти в розмірі 500 крб.[1]

Гр. Коцебу писав до шефа III-го Відділу Черевіна: „Милостивый государь Петр Александрович!

В ответ на письмо вашего превосходительства от 12 марта[2] сего года о газете „Слово", издающейся в Львове на русском языке, после собранных по моему распоряжению предварительно некоторых справок по Варшавской, Люблинской и Седлецкой губерниях — имею честь сообщить следующее:

„Газета „Слово" читается в Царстве Польском преимущественно духовенством из бывших греко-униатов, именно галицийских урожевцев, но вообще распространена весьма мало. Выписывается она главным образом через Варшавскую Почтовую Контору, и в 1878 году было всего 15 подписчиков, в 1879 — 14, в 1880 — 17 (в том числе 2 экземпляра для моей канцелярии и 1 — для Русского собрания). Кроме того, некоторые из сторонников ее, как единственной газеты, издающейся в Галиции на русском языке и отстаивающей восточную обрядность и греко-униатские обычаи, имеют возможность (особенно в приграничных приходах Люблинской губернии) получать ее частным образом, от своих родных и знакомых.

При всем этом нельзя сказать, чтобы газета эта служила для целей русского Правительства подспорьем в греко-униатском вопросе. Напротив, будучи выразительницею мнений и отзывов священников-Галичан, она тем самым становится часто в оппозицию с Варшавскою епархиальною властью, не всегда одобряющей действия и направление приглашенных из Галиции священников, и дело доходит даже до возражений со стороны здешнего русского духовенства и полемики не совсем удобной. Вообще газета „Слово" служит явно органом русинской партии в Царстве Польском или, скорее, — немногих личных ее представителей. Одна из деятельных дам этого кружка, генеральша Левицкая, проживающая в Варшаве, сотрудничает даже сама в „Слове", посылая туда корреспонденции и стихотворения за под-

[1] Слід нагадати, Площанський одержував субсидії ще й від Київського Слов'янського Комітету.

[2] Підкреслено олівцем і на маргінесі зазначено: „Переписку, которую совсем не помню". 17. V.

писью „Русская Солдатка". Сам редактор газеты, г. Площанский, часто приезжая в Варшаву, посещает русинский кружок и пользуется в нем большим авторитетом, но отношения его газеты к чисто русскому правительственному направлению едва ли можно признать за искренние, и, сколько кажется, он главным образом рассчитывает на сочувствие к его борьбе с Поляками в самой Галиции.

Что касается этой стороны его деятельности, то успехи ее совершенно ничтожны, хотя усилия и почтенны. Но без сомнения, что цели русинской партии нельзя не признать чисто сепаратистскими и при существовании общего врага, существуют и разные цели. Вообще можно уже теперь после опыта последних 15 лет предположить с достаточной уверенностью, что полного единогласия между карпатско-русинскою партиею и задачами и целями русского правительства — далеко не существует.

Сколько мне известно, газета „Слово" получает до сего времени ежегодное небольшое пособие от нашего Министерства Народного Просвещения (ок. 500 р.), которое и могло бы быть сохранено за нею. Выдача единовременного пособия, вероятно, не могла бы упрочить положение Редакции; назначить же для нея на будущее время постоянное ежегодное пособие, в размере более или менее крупном, было бы важным с нашей стороны шагом в глазах польского и русинского населения, а также и австрийского правительства. Это касалось бы уже разрешения общего и серьезного вопроса о том, — признается ли возможным и полезным материально поддерживать со стороны вашего правительства вообще борьбу русинского элемента против польского в Галиции? Это во всяком случае вопрос особый, требующий всестороннего обсуждения. Что же касается специально до газеты „Слово", то полагаю в заключение, что оставив при ней ежегодное пособие Министерства Народного Просвещения в 500 р., другого ежегодного пособия ей назначать не следует; но это не должно однако служить препятствием к выдаче г. Площанскому ныне единовременного пособия, размер котораго может быть соображен только сравнительно той суммы, о которой он сам ходатайствует, и величина которой мне неизвестна.

Прошу ваше превосходительство принять уверение в совершенном моем почтении и преданности. Гр. Коцебу. № 45, 13 Мая 1880 года. Варшава.

Нарешті, відповів коротеньким листом з 25 липня за № 3385 і Київський ген.-губ. Чертков, зазначивши на початку його, що йому треба було запитувати в цій справі губернаторів півд.-зах. краю:

„Милостивый государь, Петр Александрович!

Вследствие письма от 12 марта сего года № 501 по вопросу о пользе и степени распространенности газеты „Слово", издавас-

мой в Галиции господином Площанским, мною затребованы были сведения от начальников губерний Юго-западного края.

Из полученных ныне от губернаторов представлений видно, что газета „Слово" в Подольськой губернии вовсе не получается, в Волынской выписывается только один экземпляр ее, а в Киевской губернии газета эта за последние три года имела от 5 до 8 подписчиков.

При таком незначительном распространении названной газеты в юго-западном крае, она не может иметь особого значения для местного населения. Но будучи горячей защитницей русской народности и православия, постоянно борясь с одной стороны против католицизма, а с другой против сепаратистских стремлений украинофильской партии, употребляя русский язык и относясь сочувственно к русскому правительству, газета эта несомненно могла бы быть полезна для дела русской народности и православия в Галиции, и в этом отношении вполне заслуживает поддержки со стороны русского правительства. Прошу вас, милостивый государь, принять уверение в совершенном моем почтении и преданности. Чертков".

Із вищенаведених вже в примітці заміток олівцем на 144 арк. справи ми знаємо, що протягом серпня 1880 р. проблема дебатувалася й на письмі і усно між Міністерством Внут. Справ і III Відділом. Вирішення було несприятливе для редактора Площанського, що стверджує гр. Лоріс-Меліков з 12 вересня 1880 р. за № 2731. Наводимо його в цілому:

Министерство Внутренних Дел, Департамент Государственной Полиции. 12 сент. 1880 г. № 2731. Господину управляющему Министерством Финансов.

„Впоследствие (!) сообщенного г. министру Финансов в отношении бывшего главного начальника 3-го Отделения собственной его императорского величества канцелярии от 30-го Июня 1876 г. за № 2264 высочайшего повеления об отпуске ежегодно из государственного казначейства в 3-е Отделение собственной его императорского величества Канцелярии в виде дополнительного сверхсметного кредита к § 2, ст. 8-ой сметы 3-го Отделения по две тысячи австрийских гульденов на известное его величеству употребление, имею честь покорнейше просить вас, милостивый государь не оставить зависящим распоряжение о прекращении на будущее время отпуска означенной суммы. Министр Внутр. Дел Ген. Ад'ютант Гр. Лорис-Меликов.

Але виявляється, що на цьому справа про грошову допомогу Площанському не скінчилася. Остаточно й сприятливо для „Слова" вирішив її військовий міністр, виходячи з інтересів свого департаменту. Під час останньої наукової подорожі до Ленінграду в осени 1929 р. в Центральному Архіві мені пощастило натрапити на

„Всеподданейшие доклады за 1881 г. по главному управлению по делам печати", де на арк. 13—16 міститься нова справа: „О назначении субсидий редакциям газет „Слово" по 6000 и „Народные Новины" по 4000 австрийских гульденов в год, и об уплате издателю газеты „Слово" Площанскому 8000 гульденов за истекшие 4 года". Зверху написано: „Высочайше разрешено. 27 марта 1881 года. Генерал-Ад'ютант Гр. Лорис-Меликов. З огляду на його важливість подаємо цей доклад в цілому.

Всеподданейшие доклады за 1881 г. (М. Вн. Дел.), арк. 13—16 (з обох боків) о назначении субсидий редакциям газет: „Слово"—по 6000 и „Народные Новины" по 4000 австрийских гульденов в год и об уплате издателю газеты „Слово" Площанскому 8000 гульденов за истекшие 4 года. Высочайше разрешено 27 марта 1881 года. Генерал-ад'ютант Гр. Лорисс-Меликов (внизу листа надруковано: „По Главному Управлению по Делам Печати").

„По всеподданнейшему докладу бывшего шефа жандармов, генерал-ад'ютанта Потапова, в 27 день Іюня 1876 года последовало высочайшее соизволение на назначение издателю выходящей в Галиции газеты „Слово" ежегодного, совершенно негласного пособия в размере 2000 австрийских гульденов с тем, чтобы сума эта была отпускаема из Государственного Казначейства.

Во исполнение сего в июле того же года Послу нашему в Вене был препровожден при письме генерал-ад'ютанта Мезенцова кредит в 2000 гульденов для передачи этой субсидии частным образом издателю газеты „Слово" господину Площанскому. Но затем дальнейшее производство субсидии по неизвестной причине было приостановлено.

Между тем военный министр, сообщая в минувшем году на обсуждение бывшего министра Внутренних Дел вопрос о необходимости выдачи ежегодных денежных субсидий газетам „Слово" и „Народные Новины", об'яснил, что при тех военно-политических условиях, которые определились со времени берлинской трагедии, для нас представляется настоятельно необходимым зорко следить за всем происходящим в пограничных местностях соседних к нам государств, и что одним из наиболее важных средств к получению полезных для нас сведений является местная славянская пресса, в особенности органы нам преданные, следящие за каждым враждебным шагом наших противников. Из подобных органов представляются по мнению генерал-ад'ютанта графа Милютина наиболее патриотичными, влиятельными и лучше организованными: львовская газета „Слово" и свято-мартинская газета „Народные Новины", которые, несмотря на достигшие крайних размеров преследования их со стороны местной администрации,

продолжають настойчиво развивать в своих соотчичах самосознание и искренние симпатии к нашему правительству. Поэтому имея в виду, что подписка на эти газеты стесняется до последней крайности, и редакторы их из года в год подвергаются непосильным для них убыткам, и что в случае прекращения названных газет мы помимо потери преданных нам политических органов лишились бы также весьма важных незаменимых никакими агентами источников современных военных и политических сведений о Прикарпатских землях, генерал-ад'ютант граф Милютин полагает с своей стороны вполне соответственно оказать редакторам „Слова" и „Народные Новины" денежную поддержку в усиленном размере, чтобы дать им опору в конкуренции с враждебными нам газетами, широко субсидируемыми австрийским правительством (Львовская газета получает например субсидии 6500 гульденов).

В виду такого отзыва военного министра я долгом поставляю испрашивать разрешения вашего императорского величества на уплату издателю газеты „Слово" господину Площанскому, согласно последовавшему ныне от него ходатайству, за истекшие 4 года (1877-1880) по 2000 гульденов и на ассигнование текущего года усиленной субсидии редакторам газет „Слово" и „Народные Новины", а именно в размере: для первой 6000, а для последней 4000 австрийских гульденов в год, с выдачею таковых субсидий по истечении каждого года, в январе следующего. И с тем, чтобы эти субсидии не имели вида обязательства русского правительства поддерживать на неопределенное время названные издания и могли быть прекращены, если таковая поддержка признана будет правительством бесполезною и несоответствующею его целям.

При этом долгом поставляю всеподданнейше доложить, что к ассигнованию означенных субсидий министр Финансов со своей стороны не встречает препятствий.

Генерал-ад'ютант граф Лорис-Меликов.

27 марта 1881 года.

Можна припускати, що призвану підмогу побирав Вен. Площанський (ур. 1834 р. в Калуші, умер 8/21/II. 1922 р. у Вильні) до половини 1887 року, коли остаточно „Слово" перестало виходити. Принайменче потверджує цей здогад „Діло", яке з нагоди смерти Площанського писало, що в половині 1887 р. „урвалася йому поміч з Росії, перелившися на спритніших людців, котрим він із своєю добродушністю дорівнати не міг" (Діло 1902 ч. 33). В ред. „Слово" працював Площанський від 1868 р., а літом 1871 р. переняв сам редакцію і провадив її до застановлення видавництва, почім перенісся до Вільни, де працював по кінець життя в археографічній комісії. В процесі Ольги Грабар в 1882 засуджено його на п'ять місяців тюрми. Працював він науково, писав монографії галицьких місточок а спеціяльно займався Холмщиною.

Цим „спритнішим" про якого згадало „Діло", був, без сумніву, Осип Андр. Марков (ур. 1850 р., ум. 10/XI. 1909 р.), що вже в роках 1881-2 видавав у Львові „Проломъ", в р.р. 1882-7 „Новый Проломъ", а р.р. 1888-91, „Червоную Русь", а з днем 4/16 IV. 1891 „Галицкую Русь" до кінця 1902 р. З роком 1903 почав Марков видавати „Галичанина", який виходив ще й після його смерти по кінець 1913 р.

9. Перегляд цензурних правил для українського слова в 1881 г.

За привід для того, щоб скликати в серпні 1881 р. за ініціятивою міністра внутрішніх справ Ігнатьева нову „особливу нараду" для перегляду указу, підписаного в Ємсі, став лист Київського ген.-губ. Черткова до Міністерства Внутрішніх Справ, викликаний проханням М. В. Лисенка зняти заборону Київської цензури з 4-го випуску його пісень, якого надіслано із-за кордону. Випуск цей не було допущено до продажу не на підставі змісту надрукованих у ньому пісень, а „в силу оставшегося до того неизвестным просителю распоряжения, воспрещающего печатать ноты с малороссийским текстом, притом сборник напечатан хотя и обыкновенным русским алфавитом, но с некоторыми отступлениями от общепринятого правописания"[1]).

„Рассмотрев представленный при означенном прошении Лысенка сборник малорос. песен, я не нашел в нем ничего предосудительного, но выпуск этого издания в свет не мог быть разрешен за силою выс. повеления, об'явленного бывшим министром Вн. дел в конфиденциальном отзыве от 23/VI. 76 г. за № 3570, которым установлены общие ограничения относительно малорос. литерат. произведений, в том числе воспрещение печатать на малор. нар(ечии) тексты к музык. нотам."

Не зустрічаючи жадних перешкод на дозвіл для продажу Лисенківського збірника пісень, Чертков використав цю нагоду, щоб принципово поставити на обговорення й оцінку доцільність розпоряджень 1876 р., що поклали, як він зазначає, „запрет на все роды произведений на малорос. нар. кроме произведений изящной словесности".

„К сожалению, мне неизвестны те мотивы", зауважував Київський ген.-губ. „которые послужили к принятию такой строгой меры, установленной без ведома и заключения местной администрации края; поэтому я лишен возможности всестороннее высказаться по затронутому вопросу с точки зрения тех доводов, какие

[1]) „Україна", 1907, VI, с. 251 і далі.

послужили основанием для приведениого распоряжения; но вникая в смысл выс. повеления, последовавшего в августе 1875 г., об учреждении в Петербурге особого совещания по малорос. вопросу, озабочивавшему в то время правительство, можно с вероятностью предположить, что, при установлении ограничений на малорус. литературные произведения, преследовалась главная, если ни единственная цель — пресечь украинофильскую деятельность в смысле политического сепаратизма. Не отвергая проявлявшихся в Киеве признаков подобной деятельности со стороны некоторых лиц местной интеллигенции, группировавшихся в отдельном кружке, получившем название украинофильского, я должен сказать, что эта ничтожная сама по себе по числу своих сторонников и умственным силам фракция национальных патриотов не имела и не могла иметь никакого существенного значения в смысле заражения идеями сепаратизма массы малор. населения в Ю.-З. крае по отсутствию здесь почвы, на которой могли бы прививаться подобные тенденции. Ссылаясь на трехлетний опыт управления Ю.-З. краем, я с уверенностью могу утверждать, что в среде здешнего малорос. населения, чуждого каких бы то ни было политических идей и беззаветно преданного своему государю, проповедники сепаратизма, если бы таковые нашлись, встретили бы то же самое, что и проповедники полонизма, пытавшиеся привлечь народ на свою сторону во время последнего польского движения.

В виду этого установленные по отношению к малор. наречию и музыке ограничения, имеющие вид недоверия к народу, который ни своим прошлым, ни настоящим не подал к тому никакого повода, не оправдываются, по мнению моему, действительною необходимостью и служат только к нежелательному раздражению в среде не только уроженцев и поклонников принципа безосновательных стеснений, особенно при запрещениях исполнения на малор. наречии сценических представлений и музыки. Усилению неудовольств и нареканий по этому поводу способствует и то еще обстоятельство, что закон 1876 г. обнародован не был, почему применение его признается произволом местных властей.

На основании предложенных соображений, признавая с своей стороны отмену установленных законом 1876 г. ограничений по отношению к малорос. наречию и музыке не только возможным, но даже желательным в интересах утверждения в обществе доверия к правительству, я имею честь представить об этом на усмотрение вашего сиятельства, присовокупляя, что, по моему мнению, литературные и музыкальные произведения на малор. наречии следовало бы поставить в одинаковые цензурные условия с произведениями на обще-русском языке. У сего (sic!) прилагается представленный мне сборник песен Лысенко.—Ген.-ад'ют. Чертков 2-й". (Україна, 1907, VI, с.с. 252-3).

На цю записку в Міністерстві Внутр. Справ було положено таку резолюцію: „Заслуживает особого внимания и подлежит безотлагательному рассмотрению и докладу по соображению с мерою 1876 г. и порядками, в кот. она б. принята".

Одночасно з запискою Черткова до мініст. Вн. Справ надіслав свою записку й Дондуков-Корсаков, яку надрукував в „Літ. Наук. Вістн." за 1905 р. кн. 2 І. Франко, а в „Україні" за 1907 р., кн. VI — В. Науменко. Тому наводимо тут з неї лише ті частини, які мають ближче відношення до діяльности й причин закриття Київського Відділу Географ. Т-ва і зв'язаних з цим проблем. Зазначимо, що записка ця „О малороссийском языке" дуже цікава в цілому і зокрема своїм гострим тоном щодо українофільства, несподіваним в устах ліберального Дондукова, який виявив себе в ній більше ворожим до українства, ніж реакційний Чертков. Науменко пояснював це явище тим, що „мабуть, все залежить од того, хто приготовляє ці доклади в адміністраційній Канцелярії"... „В числе вопросов, обсуждаемых ныне печатью [1]), починає записку Дондуков, и частью естественно возникших из требований жизни, частью искусственно возбужденных прессою с различными целями, обращает на себя особенное внимание вопрос о признании прав малорусского наречия в губерниях, населенных малорусскою народностью.

Почти десятилетнее управление мое Ю.-З. краем, пребывание в Киеве, составлявшем в то время центр развившегося с начала 60-х годов малорусского литературно-национального движения, наконец, возникновение того же вопроса, совпавшее со временем служения моего в Харкове и при подчинении мне полтавской и черниговской губерний, чутко прислушивающихся к нему в лице части своей интеллигенции (особенно черниг. губернии), все это дает мне право и даже налагает на меня, как на каждого русского, обязанность высказать свое мнение о деле величайшей государственной важности, неправильная постановка которого способна вызвать неисчисляемые осложнения в будущем, и отношении как внутренней, так и внешней политики...

Гг. Антонович, Драгоманов, Чубинский, Лысенко и Ильяшенко [2]), первые трое в сфере исторических, археологических и статистических исследований, Лысенко в области народной музыки, а последний, как издатель и книгопродавец в Киеве, являются

[1]) Статті проти заборони укр. мови надрукували між іншими „Вестн. Евр.", 1881, чч. 1, 3 (Костомарова); „Рус. Стар.", 1881, ч. 2 (його ж); „Слово", 1881, ч. 2 (Ефименка); „Пчелка". 1881, чч. 2, 4, 6, 14; „Голос", 1880, № 349, 1881, чч. 8, 31, 64; „Страна", 1881, № 29; „Неделя", 1881, чч. 1 і 25; „Педагог. Хроника", 1881, ч. 2; „Порядок", 1881 (бар. Корфа), „Заря", 1881, чч. 23 і 28; „Труд", „Одесск. Ведом." та інші.

[2]) „Певно, це Лука Ильницький" прим. Науменка.

главными теоретическими и практическими деятелями в этом направлении. К числу последних следует отнести высланного из черниговской губ. Петрункевича, Карпинского, Савича, Линдфорсв, Русова и других.

Направление деятельности этих лиц нашло в себе полное выражение в открытом в 1872 году в Киеве отделе Имп. Рус. Геогр. Общества. Быстро наполнив свои ряды людьми ярного украинофильского оттенка, оно как в трудах своих, так и в практической деятельности своих членов столь явно обнаружило свои цели, что вынудило правительство закрыть его, после всего лиш 4-х летнего существования[1]).

Из предыдущего можно уже отчасти заключить о цели вызванного движения, как она понимается его главными деятелями: усилить в народе сглаживающееся уже под влиянием совместной исторической жизни, обучения массы и чисто русского образования высших слоев сознание своей племенной и исторической обособленности, со всеми дальнейшими, как культурными, так и политическими последствиями.

Конечная цель эта едва ли может подлежать сомнению: из нее не делают тайны перед людьми даже не сочувственного образа мыслей, если только они принадлежат по происхождению к малор. народности; цель эта нашла себе выражение в стремлении искусственно создать пропасть между литератур. языками и в тенденциозном характере трудов Киевск. Геогр. Общ.; она проявлялась даже в таких фактах, как прямой подкуп во время переписи населения в Киеве, с целью увеличения числа лиц заявлявших о своем малорус. происхождении и незнакомстве с русским языком; наконец, она наложила особый отпечаток даже на характер социалистической пропаганды в крестьянской массе, которой напоминали, что когда-то вся земля принадлежала казакам и паны лишили их земли со времени подчинения русским царям и слияния с Россией.

По связи с рассматриваемыми событиями, я считаю нужным обратить здесь внимание на то национальное движение, которое лет около 20 тому назад с большою силою проявилось среди малорус. племени в Галиции, Буковине и Угорской Руси.

В начале, под влиянием притеснений Поляков и Мадьяр, движение это было дружественно России, в литературн. и даже политич. единении с которой лучшие патриоты видели спасение своего племени. Такие люди, как Добрянский в Угорской Руси, Головацкий, Дзедицкий и Площанский в восточной Галиции

[1]) Курсив наш. Ф. С.

(последние двое — редакторы издающейся во Львове сочувственной России газеты „Слово"), пользовались полным авторитетом, и самая газета их представляла попытку литературного сближения малорус. и великор. языков.

Но вскоре, частью под влиянием лиц, предпринявших агитацию в Киеве, и особенно Драгоманова и Антоновича, посещавших Львов, частью при заведомом тайном поощрении австрийского правительства, приобрела перевес партия, сходная по своим национально-автономнымъ стремлениям с киевскими украинофилами.

Усиление этой партии в Галиции стало особенно чувствительно в последние годы, под влиянием положения, созданного для малор. языка в России высоч. повелением 18/V. 76 г. С того времени Львов, Черновицы и даже Вена стали местом издания и складами малорус. книг для России. Австрийское правительство, всегда предусмотрительное в вопросах о соперничестве национальностей у себя дома и у соседей, начало выдавать субсидии издателям, что оно делало еще и ранее, переводя для той же цели значительные суммы в Киев"...

Автор записки в кінці прийшов до таких висновків: „Предшествующие соображения, писав він далі, приводят к установлению надлежащей точки зрения на настоящий вопрос, отвечающей как существующему в данное время положению дел, так и политическим видам России. Соображения эти дают также руководящую нить к определению относительной важности или опасности заявляемых ныне в печати требований.

Ограничения и стеснения, не вызываемые и не предписываемые заботами о сохранении культурного и политического единства России и способные внести лишь раздражение и неудовольствие даже в умы людей, искренно преданных идее полного слияния, должны быть или вовсе и формально отменены, или же применяемы с значительными, постоянно усиливающимися послаблениями. Сюда относятся запрещение сценических представлений, исполнение музыкальных пьес, печатание текстов песен к нотам и проч.

Следующим шагом должна быть отмена ограничения в издании книг и сочинений, независимо от их содержания, в пределах России, ибо запрещение это, как об'яснено выше, оказалось недостигающим цели, и по своим последствиям вредным как для внутренних, так сказать, домашних отношений, так и в интересах внешней политики".

Ці обидві записки було подано на початку 1881 р. і, виходячи з них в серпні того ж року, „Нач. главн. упр. по делам печати", кн. Вяземський подав на письмі мін. вн. справ рапорт, а якому переказав зміст журналу „Особого Совещания" 1876 р., а також зміст цих обох записок, додавши і свої думки, щодо

полегшення цензурних правил для українського письменства [1]).

У тому ж серпні 1881 р. мін. Вн. Справ гр. Ігнатьєв прохав „високочайшого" дозволу скликати „Особое Совещание", в склад якого було призначено обер-прок. св. Синода Победоносцева, мін. Держ. Маєтків Островського, Освіти — Сольського.

8-го жовтня 1881 р. цар затвердив доклад мін. Вн. Справ, в якому нарада визнала за потрібне: 1) Пункт второй правил дополнить пояснением, что к числу изданий, которые дозволяется печатать, прибавляются словари, под условием печатания их с соблюдением общерусского правописания или правописания, употреблявшегося в Малороссии не позже XVIII в.; 2) Пункт третий раз'яснить в том смысле, что драматические пьесы, сцены и куплеты на малорусском наречии, дозволенные к представлению в прежнее время драматич. цензурою и могущие вновь быть дозволенными Главным Управлением по Д. П., могут быть исполняемы на сцене, с особого каждый раз разрешения генерал-губернаторов, а в местностях, не подчиненных генерал-губернаторам, с разрешения губернаторов, и что разрешение печатания на малорусском наречии текстов к музыкальным нотам при условии общепринятого русского правописания, представляется Главному Управлению по Д. Печати, и 3) совершенно воспретить устройство специально малорусского театра и формирование трупп для исполнения пьес и сцен исключительно на малорусском наречии.

На приведение во исполнение изложенных предложений Совещания долгом поставляю испрашивать разрешения вашего императорского величества, всеподданнейше докладывая, что правила об употреблении малороссийского наречия, установленные в 1876 г., не были распубликованы, а потому и проектированные раз'яснения не предполагается об'являть во всеобщее сведение".

Як бачимо, Комісія 1881 р. далеко не виправдала тих надій, які на неї могла покладати тодішня російська ліберальна преса, сприятлива українству в його боротьбі проти Емського указу. Лише революція 1905 р. знищила тимчасові заборони проти українського слова, в разом з царським престолом зникли вони цілковито з нашого обрію.

10. Темний наказ Гол. Упр. Друку в 1881 р., що не вимагає коментарів.

Всепод. доклады 1881 г. по главн. упр. печати (арк. 50). Начальник Главного Управления по Делам Печати. Конфиденциально.

Милостивый Государь Александр Иванович [2]).

В последнее время в некоторых органах периодической печати с настойчивостью проводится мысль о совершенной отмене высочайшего повеления от 18/30 мая 1876 г., причем заявляется также о необходимости разрешить в малороссийских губерниях церковную проповедь и первоначальное преподавание в народных школах на малорусском наречии. К этому в настоящее время присоединяется и довольно сильная агитация в пользу чествования памяти поэта Шевченка.

Так как в происходящем в обществе и в печати движении в пользу отмены ограничений малорусской речи несомненно принимает весьма деятельное участие партия так называемых „украинофилов", то я нахожу не излишним сообщить о вышеизложенном вашему превосходительству для необходимых соображений при просмотре статей, предназначенных для печатания в газете „Южный Край". К этому считаю необходимым присовокупить, что правительство, предполагая сделать некоторые облегчения в употреблении малорусского наречия, не находит возможным однако отменить все меры, принятые в 1876 году против развития украинофильства, пользующегося, сколько известно, поддержкой австрийского правительства и стремящегося путем особого правописания и введения в малорусский говор новых слов вновь придуманных и взятых из языков польского и немецкого, усилить в малорусском населении сглаживающуюся (sic!) уже под влиянием совместной исторической жизни (закреслено: обучение массы и чисто русское образование высших слоев) сознание племенной и исторической обособленности.

Примите, милостивый государь, уверение в совершенном моем почтении и преданности. Абаза.

№ 867, 25 февраля 1881 года [1]).

---

[1]) „Україна", 1907, VI, с. 263-266.

[2]) Проф. Паломацький, хар. цензор.

[1]) Ленингр. Центрархів.

III.

ЕМСЬКИЙ УКАЗ.

1. Від Валуєвщини (1863 р.) до Юзефовщини (1876 р.).

В архіві кол. III Відділу с. е. и. в. Канцелярії, що тепер переховується в Московському Архіві Революції, я мав можливість відшукати й ознайомитися з двома великими справами, що хронологічно, а також і своїм змістом тісно зв'язані одна з одною і навіть переховуються в тому самому відділі: „О возмутительных воззваниях".

Важливі для нас вони особливо тим, що яскраво висвітлюють причини й обставини, серед яких з'явився відомий Валуєвський циркуляр 1863 р., скерований проти нац.-культ. розвитку українства, що його пізніше лише доповнив Емський Акт 1876 р.

Перша справа з 1862 р. ч. 38, № 230 (1-ої експед. на 188 арк.) зареєстрована у відділі під загальною назвою: „О революционном духе народа в России и о распространении по сему случаю возмутительных воззваний", а в спеціяльній частині цього Відділу — 38-ій і збереглася важлива справа „Об обществе „Хлопоманов" и членов онаго Антоновиче, Рыльском и Чубинском" (з 2-го липня 1862 р. до 15 квітня 1876 р.).

У цій справі знаходиться найбільше документів і матеріялів, частиною вже відомих, що стосуються до заслання Чубинського, тому ми їх скоротимо. Але є декілька документів ніде неопублікованих, текст яких ми подамо в цілому, в огляду на їх важливість для зрозуміння діяльности Валуєвської Надзвичайної Комісії.

Перший документ у цій справі виявляє, хто був ініціятор переслідування „хлопоманства" й чому воно набрало таких жорстоких форм і з адміністративного, і з культурного поглядів.

Військовий міністр гр. Мілютин надіслав до шефа жандарів за датою 29 червня 1862 р. таємні відомості, що їх одержав від ген.-майора гр. Сіверса з таким листом: „Секретно. Сообщенные мне генерал-губернатором свиты е. в. графом Сиверсом секретные сведения о происходящем в Киеве, считаю полезным довести до сведения вашего сиятельства. присовокупив, что прилагаемую

при сем записку я прочел государю императору"[1]). До записки прикладено ще й супровідний лист автора її: „В бытность мою в Киеве, писав гр. Сіверс, я обратил внимание на многих „молодых людей", которых встречал на улицах в национальном малороссийском наряде; собранные мною частным образом сведения имею честь представить при сем вашему превосходительству. Я не мог дать веры всему, что мне рассказывали по сему предмету в Киеве, ибо публика часто преувеличивает и даже выдумывает разные несообразности. Но ныне, прочитав рапорт генерал-лейтенанта Гессе, совершенно совпадающий со слышанным мною в Киеве, я прихожу к тому убежденю, что общество хлопоманов *) и подполковник Красовский имеют связь между собою, и что правительство должно обратить на это внимание.

Если местные власти не обратили до сих пор внимания на хлопоманов, то можно обвинять их в беспечности, ибо они нисколько не скрываются и всем известна цель их, по слухам.

Свиты его величества генералъ-майоръ граф Сиверс. 28 іюня 1862 года".

Записка Сіверса (арк. 4 і 5) була такого змісту: „Между молодыми людьми в Киеве, особенно студентами, образовалось общество под названием хлопоманов; они действуют на крестьян, вышедших из крепостной зависимости, подстрекая их не подписывать уставных грамот и внушая им, что земля составляет их собственность без всякого за оную выкупа. Нисколько не скрывая принадлежности к обществу, молодые люди эти ходят в национальном малорусском платье и раз'езжают по деревням. Главными деятелями между ними считаются Антонович и Рыльский **).

Рассказывают в Киеве, что приезжавший сюда студент СПБ. университета Чубинский волновал в Полтавской губ. крестьян, но, видя безцельность своих речей, стал доказывать им всю несправедливость и будто бы незаконность военного постоя и неправильность передавания приварка. Нижние чины, узнав об этом, пригласили Чубинского к себе на угощение, и по приходе его высекли его розгами. После этого студент Чубинский скрылся, и долгое время не могли узнать его фамилии; но впоследствии оказалось, что он сын полтавского или киевского помещика.

Фактических данных на все вышеприведенное не имеется, но

[1]) Одержано було цього листа 2-го липня.

*) Общество молодых людей, действующих для возмущения крестьян против помещиков и распоряжений правительства с целью восстановления независимости Малороссии.

**) Полагают, что общество это имеет скрытную цель действовать в духе независимости Малороссии и употребить возмущение крестьян только как орудие для достижения этой цели; имя малорусского поэта Шевченка между ними очень популярно. Они даже действуют за одно с польскою партиею, лишь бы взволновать край; в средствах не разборчивы. (Примітки Сіверса).

сведения эти были собраны на месте, частным образом, вследствие встреченных по городу молодых людей в странных малороссийских нарядах".

Як бачимо, записка ген. Сіверса звертала увагу на небезпеку в двох напрямках: а) Антонович і Рильський провадять пропаґанду серед селянства, щоб відокремити Україну від Росії; б) Чубинський разом з Красовським провадять також анти-военну пропаґанду.

Такі відомості, особливо після того, як про них від Мілютіна дізнався Олександер II-й, очевидно, могли сильно стурбувати III-й Відділ.

Негайно було дано таємного наказа до Грибовського, полковника Київської Жандармерії й Белова — Полтавської (Баришполь, де проживав Чубинський, належав до Полт. губ.) висвітлити справу, яку було вище наведено, й надіслати відповідні інформації.

29 липня 1862 р. Грибовський надіслав до шефа жандарів Потапова рапорта (№ 143, одерж. в Петербурзі 4 серпня) під назвою „Об обществе хлопоманов в Киеве". Зазначивши, що Антонович, який постійно перебуває в Києві, закінчив університет 1860 р. й „числится" на педагогічних курсах, а Рильський, закінчивши також іст.-філ. факультет у червні 1862 р., проживає на селі під Києвом у батька, він сповіщав, що про існування Т-ва хлопоманів, яке б складалося переважно с студентів, нічого певного сказати не можна: „Никто из студентов", пояснює він, „и Киевской губернии не был задержан по подозрению в подговоре временнообязанных крестьян не подписывать уставных грамот, и что земля составляет их собственность и никакого за оную выкупа поземельным владельцам не следует". А, як відомо, це й була головна небезпека, якої побоювався і уряд і сам цар після того, як селян обдурено реформою 1861 р.

Далі в жандарському рапорті оповідається про братів Рильських. Обидва вони в 1860 р. носили український селянський одяг, зближалися з „простим людом", навіть працювали з ним „зауряд", а в розмовах по корчмах розказували про історію України, про минулі криваві війни, Запорозьку Січ та Гайдамаччину, про те, що колись було легко жити, як прадіди їх не знали кріпаччини й були вільними козаками, жили в себе і для себе.

Хоч селяни на допиті й не потвердили цього, але Рильських було арештовано з думкою вислати до Казанського Університету. Зважаючи на прохання батька та впливових осіб (імен їх не подано в рапорті), обох залишили кінчати Університет у Києві. Молодший помер, а старший залишився хлопоманом до останнього часу під менторством Антоновича, людини настільки розумної й обережної, що хоча всім відомо, що „він є голова всіх хлопо-

манів“ і перебуває навіть під таємним доглядом поліції, одиаче „не замечено за ним ничего подозрительного“ [1]).

У наступному вбзаці, якого ми подаємо далі дослівно, полк. Грибовський сформулював відносно до України ту широко відому й досі знаменну фразу, яку, незабаром Валуєв пристосував до української мови, трохи її ампліфікувавши й додавши трьохчленну структуру. Тепер ми знаємо, що це був невеличкий плягіят з його боку у свого Київського підручного: „Дошедшие в Петербург слухи, писав Грибовський, что нынешнее Общество Хлопоманов стремится будто бы к восстановлению независимости Малороссии, не заслуживают на внимание, — спокон веков Малороссия самостоятельной не была и быть не может. Тут только отчасти подтверждается, что Антонович, Рыльский и еще некоторые из студентов хлопочут о сохранении малороссийской народности в нравах, обычаях, костюме и даже хотят возвысить литературу на малорусском языке“.

Зміст цього рапорту і особливо остання його частина, очевидно, заспокоїли III-й Відділ й перенесли всю його увагу, як це видно з архівної справи, на Чубинського.

Остання фраза важлива й для нас з того погляду, що виявляє, як Київський український гурток, і зокрема Антонович, що був тоді цілком в курсі підготування до польської революції, зумів триматися від неї осторонь і послідовно проводити українську національну пропаґанду. Із пізнішого листа Київського ген.-губ. Васильчикова дізнаємося, що вона все ж мала досить виразний соціяльно-революційний характер.

Полтавська жандармерія, якій довелося збирати відомості про Чубинського у Борисполі, на самому крайньому пункті тодішньої Полт. губ., потрібувала для відповіді більше часу, ніж Київська. Лише 14 серпня 1862 р. полк. Бєлов вислав свого рапорта до III-го Відділу. У ньому він повідомляв, що всі чутки про Чубинського, які було наведено в листі з 2-го липня (за запискою гр. Сіверса) не були потверджені, у тому числі й ті, ніби салдати, а за іншою версією офіцери саперного батальйону, що стояв у Борисполі, якось його покарали, або висікли різками [2]). Помічено лише за Чубинським, як доносив полк. Бєлов, що він разом із знайомими студентами, що приїздили до нього, співав на вулиці українських пісень.

Рівно через місяць, 4-го вересня, з Полтави вислано було доповнення до цього першого рапорту.

[1]) Допасувач, очевидно, хотів сказати, що проти Антоновича не було знайдено доказів його неблагонадійности або протиурядових вчинків, бо те, що він був за його власним свідоцтвом під доглядом поліції, показувало, що „підозріння“ в неї проти нього були.

[2]) У своєму доносі через 12 років Юзефович видумав нову версію, що ніби Чубинського висікли різками селяни.

Той самий полк. Бєлов писав, що на початку серпня кілька невідомих осіб, а в тому числі й Чубинський, розказували в с. Войтові народові „какие-то легенды прошедшей вольности“. Їх селяни визнали ніби за „поджигателей“ і мали намір зв'язати. Тоді вони втекли — спочатку до м. Яготина, Пирят. повіту, де їх також визнали за підозрілих людей і звідтіль їм пощастило втекти лише після бійки. Для розслідування справи вислано було з Полтави жанд. поручника Васильєва.

Найбільше сумнівів у цьому рапорті викликає те, що серед певної кількости невідомих осіб невідомо також хто впізнав Чубинського. Ця історія має вигляд дуже подібний до тих різок, якими ніби покарали його в Борисполі.

І секретний рапорт Васильєва з місця подій, датований 27 вересня, цього не потвердив. „По произведенному дознанию, писав він, оказалось, что хотя фактических данных, явных улик в виновности Чубинского под рукой не найдено, но тем не менее на него падает подозрение в злонамеренности против существующего порядка вещей“.

Із наступних рядків рапорту Васильєва на нашу думку виходить, що попередня інформація полтавської жандармерії про неприємну для Чубинського історію в с. Войтові більш ніж сумнівна.

„Разыгрывая роль Малорусского патриота, писав далі Васильєв, он собрал около себя человек до 20 молодых людей и разного сословия студентов Киевского Университета (гимназистов и даже несколько из крестьянского сословия), из числа которых дознанием открыты студенты Синегуб 2-й, гимназисты: Синегуб 1-й и Касьяненко, волостной писарь с. Войтова казак Коваленко, крестьянин Плещенко, и некоторые указывают еще как на соучастника Чубинского волостного старшину с. Войтова — Дзюбу“.

Як можна погодити між собою ці дві звістки, що одна другу виключають, ніби волосний старшина й писар с. Войтова не лише знають Чубинского і співчувають йому, але й є його „співучасники“, а з другого боку в тому ж таки с. Войтові селяни визнають його за „поджигателя“ й мають намір звязати? З якою метою? Очевидно, щоб повести до місцевого начальства, до того самого старшини Дзюби й писаря Коваленка... Але оці ж таки рапорти й були підставою для того, щоб Чубинський протягом 7 років просидів на висланні у Північному краї.

Цього мало. Наступні рядки рапорту говорять, що Чубинський „с этой шайкой, путешествуя из деревни в деревню не только своей губернии, но и соседних, возбуждает крестьян против помещиков“. Ще краще. Селяни с. Войтова не пізнали серед „поджигателей“ свого старшину й волосного писаря, а Чубинського пізнали і навіть на ім'я знали.

Але і в III-му Відділі в Петербурзі і в Полтавській жандармерії забули про попередній рапорт Бєлова з 4-го вересня, як

і про те, що з дізнання Васильєва проти Чубинського не виявилося „явных улик ни фактических данных“. Всім ударило в голову, що він ніби підбурює селян проти панів.

Далі сумлінний жандарський служака Васильєв, зазначаючи своє джерело інформацій, показує, ніби „по общей молве положительно известно“, що поведінка вищезазначеної „шайки“ з її українським одягом, співами, випиванням, відвідуванням могили Шевченкової, поясненням ліберальних уривків з невиданих творів цього письменника, — все це дає підстави „благонамеренной части“ Борисопольців зрозуміти, що „молодые люди эти действуют с намерением распространить в народе учение социализма и коммунизма“... Новий арґумент для обвинуваачення Чубинського, хоч проти нього немає знову жадних фактів. Але рапорт не скупиться на подробиці. Чубинський в додатках до всього іншого, як виявляється, ще й „атеист в душе“, „главный виновник нарушения общественного спокойствия“, а на інших „общая молва указывает не более как на органов — исполнителей“.

Ці Полтавські рапорти й дізнання на підставі „общей молвы“ можуть дати лише один висновок, що „местные власти“ бажають уникнути обвинувачення „в безпечности,“ яке поставив Сіверс у своєму листі і „виявляють діяльність хлопоманів“ вже не „по слухам“, як Сіверс, а за „общей молвой“. Для цього треба було за всяку ціну вишукати „козла відпущення“. Під руку попався Чубинський, бо він дійсно носив український селянський одяг і співав українських пісень.

Рапорт Васильєва кінчається згадкою про те, що коли він повертався через Пирятин, до нього дійшла чутка, що у „неблагонадійного поміщика Савицького находится склад разного рода запрещенных сочинений“.

Але коли в тому ж таки місяці вересні в Золотоноському повіті було знайдено „подметное письмо“ (за висловом Полтавської жандарської канцелярії з 27-го вересня), а в дійсності проклямацію українською мовою: „Усимъ добрымъ людямъ“, то підозріння в її розповсюдженні знову таки впало ні на кого іншого як на Чубинського, який в той момент перебував у Києві, вчителюючи в приватному пансіоні Ленца. Тому Бєлов і примушений ще був згадати також „его соучастников“. Чубинський мав і за них відповідати.

За наказом з 6-го жовтня, ціла справа Чубинського мала бути надіслана для відома до высоч. заснованої слідчої Комісії. Вже 20 жовтня 1862 р. голова Комісії кн. Ол. Голіцин повідомив шефа жандарів кн. Долгорукова про верднкт щодо Чубинского: „Хотя фактически не доказано, писав він, чтобы Чубинский во время сих путешествий возбуждал крестьян к каким-либо противуправительственным стремлениям, но тем не менее дозволение продолжать подобные выходки, по мнению комиссии, может

иметь вредное влияние на умы простолюдинов; посему имея в виду, что составление упомянутого выше возмутительного воззвания приписывается Чубинскому, Коммиссия полагала: выслать его на житье в один из уездных городов Архангельской губ. под надзор полиции“.

Цей вирок, в якому нічого „фактично не доказано“, ще більше стверджує нашу думку, що Чубинський був спокутою жандармерії перед військовим відомством в особі гр. Сіверса й гр. Мілютіна. До того і в акті обвинувачення знайшлася якась дивна версія про те, ніби він підбурював селян проти військових постоїв і т. і.[1]). Як знаємо військових, дуже турбувала можливість союзу культурників-хлопоманів з групами активістів типу полк. Красовського, що не лише носив укр. національний одяг під уніформою, а також виробляв знаряддя для вибуху[2]).

Золотоноське „возмутительное воззвание“, про яке вище згадувалося і повний текст якого подаємо в Додатках, мало своїм змістом такі пункти: 1) часті пожежі, що тоді траплялися по селах пояснювалися в той спосіб, що „панам треба, щоб бідні люди не мали нічого, та щоб ішли до них заробляти хліб“. В результаті цього фінансово-економічного тиску, подібно до того як колись сталося з їх прадідами, з вільних людей вони стануть кріпаками. 2) Закликаючи до повстання, одностайного й одночасного, як взірець для нього нагадувалося про часи Гайдамаччини. 3) Пани не хотять землі давати, а земля вся в цілому селянська, бо прадіди кров'ю її поливали. 4) Пани Німців наймають, та кують селян у кайдани, та москалів насилають. 5) Настає час, коли слід заприсягнути один перед одним, та битися з панами за правду, за волю, за козацьку долю. 6) Висловлюється порада цю грамоту передавати з рук на руки, але так, щоб пани її не бачили, бо закують у заліза й вашлють до Сибіру. 7) Найбільше рекомендується боятись і остерігатися чиновників“. Підписано проклямацію: „Савва“, святий Київ“. (Скріпив відомий уже нам полк. Бєлов).

Як спостерігаємо, в проклямації наведено багато моментів соціяльних і національно-революційних, яких того часу особливо боявся російський капіталізм, що в акті 19 лютого пішов на деякі незначні поступки зверху, щоб уникнути революції знизу. Особливо характерні для епохи згадки про землю, якої пани не хотять давати, хоч вона й уся селянська, про гайдамаччину, козацьку долю, обережність щодо чиновників.

Згадка про пожежі й землю, политу кровью прадідів-козаків,

[1]) Свою „Историю моей ссылки“ на арк. 61—64 зазначеної арх. справи Чубинський закінчує словами: „Мою ссылку я не могу ничем иным об'яснить, как только ошибкою“...

[2]) Моск. Арх. Рев., 1880, № 325, л. 6: рапорт-зводка нач. Київ. жанд. упр. з 11 бер. 1880 р.

виявляє, що ставку свідомо ставилося на тодішні міцніші, заможніші селянські кола, яким загрожувала поступова втрата належної їм землі й нова кріпаччина. Як знаємо, селянство після численних, коло 2,000 заколотів у перші роки після реформи, заспокоїлося й не підтримало вагальним повстанням тих закликів, які зустрічаємо в золотоноській проклямації. Інтеліґентські дрібнобуржуазні кола почали шукати, за пізнішою Драгоманівською термінологією, „зачіпок", щоб утворити ув'язку з селом і зрозуміти його світогляд... Одною з таких „зачіпок" був півд.-зах. Відділ рос. геогр. т-ва.

На цьому відомості про справжню й видуману від жандармерії діяльність Чубинського[1]) серед селянства в архівній справі III-го Відділу, яку ми мали в руках, кінчаються. Подробиці про характер проводів Чубинського з Києва на Архангельщину та його дальшу долю не дадуть нам нічого важливого, щоб висвітлити діяльність, зовнішні й внутрішні обставини й завдання певної частини тодішньої української громади, що у великій кількості через 10 років увійшла до Півд.-Зах. Відд. Геогр. Т-ва.

Але інтерес до Київської Громади й після арештів та висилок Чубинського, братів Синегубів, Красовського та інш. в III-му Відділі не міг і не повинен був зменшитися. Під впливом також ворожої до „хлопоманів "кампанії в пресі офіційний Петербурґ продовжував таємне листування в Києвом, коментуючи зміст і доцільність опублікування відомого хлопоманського „отзыва из Киева"[2]), а також обговорюючи небезпеку української пропаґанди через ширення „метеликів" і „книжок духовного змісту" серед селян. Все це відбилося у Валуєвському наказі з 8-го червня 1863 р., що закінчується словами: „сделать по ценаурному ведомству распоряженне, чтобы в печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы, с пропуском же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так и учебных вообще, назначаемых для первоначального чтения народа, приостановить [3]).

[1]) Коли б ця Золотоноська проклямація з'явилася в 70—80 рр., то можна було б навіть припустити, що її була написала жандармерія, щоб утопити Чубинського: настільки безпідставні підозріння, що вона від Чубинського походить. Але ще не досліджено, чи на початку 60-х рр. техніка „охранки" стояла так високо, щоб фальшувати проклямації.

[2]) Див. статтю Житецького про Київську Громаду 1860-х рр. („Україна", 1928, 1).

[3]) Русск. Мысль, 1905, III, с. 134.

Деякі архівні матеріяли й документи, що стосуються до такої важливої в українському культурному житті події як закриття Київського Відділу Р. Г. Т-ва зокрема, та опублікування закону 1876 р. проти українського слова взагалі, — з'явилися вже після першої революції 1905 р. і потроху починають виринати на світ за останні роки. Але ще їм далеко до потрібної повноти.

2. Українство на початку 60-х років.

Указ 1876 р. і наслідки його[1]), які виявилися в репресіях проти Півд.-Зах. Відділу Геогр. Т-ва не були чимсь новим на обрії українського громадського життя й мали за собою вже певну русифікаторську традицію.

Вже в 1850-х р.р. існувало розпорядження, яке вимагало від цензури як найсуворіше ставитись до всього, що було зв'язано з українською мовою й народністю. Цензура викреслювала з історичних пам'яток ті місця, в яких бачила „пристрастие к малороссийской народности"[2]).

Завдяки останнім публікаціям матеріялів і спеціяльних розвідок і статей[3]), ми краще знаємо тепер організацію недільних та інших народніх шкіл на Україні в 1860—62 рр., по яких читали твори Шевченка, „Основу" та ін. Знаємо, що 1862 р. діячам цих шкіл ставилася за вину „діяльна участь в утворенню гуртків для підбурювання (у вигляді товариств грамотности) невдоволення народу проти уряду в метою відділити Малоросію[4]). Разом з розпорядженням про закриття цих шкіл[5]) того ж таки 1863 р. з'явився й Валуєвський циркуляр про те, що української мови „не было, нет и быть не может". Колишній Київський ген.-губ. Анненков, відповідаючи 17 березня 1863 р. на надіслане до нього запитання в цій справі перед випуском циркуляру висловився, що бажання вживати української мови в друку „не может быть оправдано ни свойствами языка, ни потребностью народа и имеет характер исключительно политический. Сторонники мало-

[1]) „Україна", 1907, травень-червень: „До історії й найближчі відгуки указу 1876 р." С. Русова в „Укр. Життя", 1913, № 11, с. 39 (примітка) приписує опублікування цих матеріялів в кн. „України" за червень 1907 р. — С. Петлюрі. В дійсності випустив їх у світ В. Науменко, як доказує це його автограф в рук. Від. ВБУ.

[2]) Так цензура знівечила в 1853 р. видання літопису Грабянки. „Рус. Стар." 1904, II, с. 411—27.

[3]) Глушко, С. Драгоманів і недільні школи. („Україна", 1924, с. 35—40). Миловидов, Недільні школи на Чернигівщині 1860 р. („Черниг. Збірн.," 1928. с. 431—442). Граховецький, Перші недільні школи на Полтавщині (1860—1862 рр.), („Україна", 1928, кн. 4, с. 51—72).

[4]) Дело о распростр. малор. пропаганды. Уривки з щоденника Строніна („Былое", 1907, VII, с. 169—173). Свою агітацію проти української школи відомий „Вестник Ю. З. Р." Говорського починав обережно. Кінчаючи свої „Замечания по поводу вопроса о народных у нас школах", С. Еремеев писав у кв. за груд. 1862 р., с. 225: „Да и об одном ли языке тут речь — ведь учась на общем русском языке и славянском можно свободно читать написанное и на малорусском наречии, на котором писать и читать нет запрета. Нет ли тут каких других мыслей?

[5]) „Вестник Ю.-З. России" за серпень 1863 р., с. 39 писав у статті під назвою — „Несколько слов о хлопомании: „Малороссийский народ не желает и не требует обучения своих детей на малороссийском областном, униатско-украинском наречии: кто же уполномочил вас требовать этого? Не отмалчивайтесь, отвечайте"...

российской истории, продовжував він, достигнув знания самостоятельности малороссийского языка, конечно, на этом не остановятся, а опираясь на отдельности языка, станут притязать на автономность Малороссии". „Стремлення малороссийской партии" він визнав за безумовно небезпечні для спокою держави [1]).

Яке широке й ґрунтовне підготування в пресі було зроблено, щоб перевести в життя цей Валуєвський циркуляр, показує невеличка замітка у „Вестнику юго-зап. России" 1863 р. за липень, с. 75 під назвою: „По поводу письма г. Н. Костомарова к г. Редактору и Издателю газеты „День" (1863, ч. 29), підписана П. Д.

„Г. Костомаров, пише анонімний автор, жалуется на выходки, правильнее сказать—на протесты против него „Москов. Вед." „Киевск. Телеграфа" и „Вестника" Говорского. Только?... А „Соврем. Летоп.", „Русск. Вестн.", „Русское Слово", „Библиотека для Чтения", „Время", газ. „День" и отдельные брошюры о хохломании разве говорят в пользу дела Костомарова?... А „Труды Киев. Дух. Академии", „Руководство для Сельск. Пастырей", „Универс. Киевск. Известия", „Сион"?..—„З цього коротенького переліку ми бачимо як могутньо була організована тоді фаланга ворогів українства.

Добившись з підтримкою військових кіл опублікування Валуєвського циркуляру, ця „патріотична" зграя не припиняє своєї роботи коло виявлення „сепаратизму", пристосовуючи до нього всі вияви любови до рідного краю й народу, до його мови й минулого. На чолі з київським „Вестником Юго-Зап. России" вона викриває сепаратизм не лише на Україні, але й у Галичині. Цей „Вестник" писав у першому своєму числі за січень 1864 р. с. 10: „Юридично обслідувані справи Шевченка й К°, Строніна, Лободи, Конинського, Шевича, Чубинського, Синегуба, й багатьох інших фактично доказали „непреложность" того переконання, що думка про відокремлення Малоросії від Росії при всьому своєму безглузді шумувала й шумує в мозку й серці чималого числа неспокійних хохломанів, що ті „плевели", які вони сіють в народі, не такої якости, щоб їх можна було безпечно для пшениці залишити рости до жнив, щоб друзі єдиної Росії й порядку могли сидіти мовчки, за порадою Костомарова, без руху, спостерігаючи ті пальні матеріяли, що їх то тут то там підкладають під будівлю російської єдности ворухливі й злочинні люди, щоб можна було назвати патріотів, які гасять іскри цієї пожежі, Дон-Кихотами.

У березневій книжці за 1864 р., викриваючи сепаратизм Львівської „Мети", той самий „Вестник" писав на ст. 46 у статті під назвою „Новий взгляд на хохломанию": „Знаменитая „Мета" не обинуясь предлагает (см. ч. III) устроить две федеративные республики — польскую и украинскую?!"

У цій фразі ми зустрічаємо спробу ідеологічно зв'язати український рух з польським, проти чого так енерґійно боровся пізніше Костомаров у своїх публіцистичних статтях [1]).

У своїй передовиці з 1-го числа за 1865 р. „Киевлянин" ширше розвинув цю думку, починаючи свою атаку проти „українофільства" цитатою із репертуару відомого викажчика українського руху: „Михайло Юзефович, писав він, дуже влучно назвав українофільську ідею витвором польської інтриґи, що сполучилася (хоч і неприродньо) з козацьким патріотизмом: перша спокусила останнього, виставляючи йому в найпоетичніших розмірах міць і самостійне значіння малоросійського племени, яке ніби поширається великоруським і повинно в ньому зникнути. Молодь ухопилася за цей винахід обома руками і за польськими ж навіяннями та поясненнями виробила цілу українофільську доктрину, з якої вийшли: спочатку повне відокремлення, потім російський федералізм, а наприкінці сепаратизм. Ці простодушні народолюбці не помічали, що вони ходять за допомогою польських нянь, і що крок за кроком їх провадять до найбільш побажаної мети польського езуїтизму: до нашого народнього роздвоєния, до тимчасового антаґонізму й до формального розірвання російської єдности..."

В одном цікавому дописові з „України", що з'явився на сторінках вище згаданої „Мети" (1865, ч. 1) під назвою „Московські пророки на Україні", схарактеризована тодішня позиція в цікавих нам справах „Вестника" й „Киевлянина"; останній виставлено значно ліберальнішим від „Вестника". Навряд чи можна з цим погодитися.

В дуже близько зв'язаній з вище наведеною справою про „хлопоманів" іншій архівній справі під назвою „О командировании флигель-ад'ютанта Мезенцова в южные губернии по случаю развившейся там малороссийской пропаганды" [2]) виразно зазначена мета, з якою було вислано з височайшого наказу Мезенцова. Але справа не дає жадних вказівок, чому саме вибір для подорожі на Україну упав на Мезенцова і чому це відрядження відбулося приблизно через три місяці після того, як було розіслано Валуєвський відомий циркуляр, а не перед запровадженням його в життя, що було б ніби доцільніше.

Якої ваги надавалося цьому відрядженню з особливою метою, показує той факт, що разом з асиґнуванням на подорожі 1000 крб.

[1]) „Из праха Шевченка выродилась целая шайка самых р'яных сепаратистов", писав той самий Аннеяков Див. Міяковський. „Киев. Громада" в „Летописи Революции" 1924, №. 4, с. 141—4.

[1]) Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова за ред. акад. М. Грушевського, К. 1928 р., с. 75 — 84; 94—101.

[2]) Моск. Арх. Рев., 1863 р., ч. 97, № 92 (56 арк.).

Потапов (за відсутністю Долгорукова) розіслав циркулярного листа, в якому наказував — „все требования Мезенцова исполнять и сообщать ему сведения, в которых он встретит надобность". Листа цього було розіслано до начальників жандарських відділів: Харківського, Полтавського, Чернігівського, Житомирського, Київського, Кам'янецького.

Перший рапорт Мезенцова означено Харковом, всі інші — Києвом. Тоді як про Кам'янець і про Житомир нема ніякої згадки в цьому листуванні, характеристиці української діяльности в Полтаві й Чернігові — кожній присвячено по окремому звіту. Але справа не дає відомостей, чи Мезенцов був особисто в цих містах, чи подав про них звіти, сидячи в Києві та Харкові, на підставі надісланих звідтіль матеріялів. Правдоподобніше, що в чотирьох містах побував він особисто, бо матеріяли міг би він мати й не виїжджаючи з Петербургу.

Один лист Мезенцова з Києва має своїм змістом виключно характеристику польського руху й подає довгий список поляків — урядовців, проти яких рекомендуються репресії. Не наводимо тут ні цього листа, ні інших місць з донесень Мезенцова, що стосуються лише польської проблеми, а не зв'язані в якийсь спосіб з українським рухом.

Свого першого рапорта, датованого 18-м вересня і надісланого з Харкова, Мезенцов починає в урочистому канцелярському тоні: „Украйнофилизм, пише він, обратившій на себя в последнее время справедливое внимание правительства, избрал одним из своих пунктов деятельности город Харьков, имеющий большое значение как центр торговых оборотов малорусского края, как один из многолюдных городов южной полосы империи и при том заключающий в себе один из рассадников народного просвещения — университет".

Згадавши про походження малоруських ліберальних тенденцій з 40-х р.р. від Шевченка, а дальший розвиток якого провадився під „егідою" Костомарова, Куліша, й гуртка „Основи", він констатує, що ці тенденції „в своем крайнем проявлении" встречают в Харьковском населении небольшое сочувствие".

Причину цього він бачить у тому, що як міське, так і сільське населення Харк. губ., „не имея в своей среде весьма важного елемента для развития украинской обособленности, а именно елемента старинного малорусского козачества, с большим трудом, или, лучше сказать, совершенно не будет поддаваться влиянию лиц, преследующих мысль о какой-то бессмысленной автономии края".

Далі він ще поширює свої висновки в цьому напрямку. „По настоящее время, продовжує він, можно с достоверностью утверждать, что это крайнее украинофильское направление нисколько не проникло в народные массы, которые при том преисполненные

чувством благодарности за недавно дарованную им свободу, не будут внимать подстрекательству личностей подозрительного поведения, желающих принять на себя роль народных агитаторов, чему впрочем в Харьковской губернии не было еще примеров".

Як бачимо, в початку рапорту повно суперечностей, але Мезенцов певно знав, що саме від нього потрібно III-му Відділові Канцелярії, бо інакше не став би він пізніше за шефа жандарів.

На чолі „малорусской партии", що існувала тоді в Харкові і що, на думку Мезенцова, під впливом польського повстання перестала виявляти себе на якийсь час укр. одягом, піснями й п'єсами, стояв „пользующийся некоторым авторитетом и нечто в роде коновода" студент Палкін. З симпатіями до малоруської народности ставилися деякі професори університету, як Каченовський, Сокальський, Потебня, а також книгар Баллін. „К числу Поляков, проживающих в Харькове и мечтающих о возможном соединении судеб Малороссии с восстановленною Польшею надо отнести, докладав Мезенцов, дир. ветер. учил. Галицкого и учителя Полюту.

Розвиток української пропаґанди в харківській губернії за інформацією Мезенцова не виявляє симптомів великих труднощів для уряду в близькому прийдешньому, але вимагає „весьма последовательного наблюдения[1]).

У Полтаві звернули на себе увагу Мезенцова Строїн, Іонін, Злигостев і брати Криштоф. Відгуки польських рухів під впливом сусідства з Київською губ. він бачив у справах Буржинського (Крем. пов.), Новицького (Миргор. пов.) і Потоцького (Переясл. пов.). Свою доповідь про Полтаву Мезенцов закінчив порадою перевести Синегуба з Переяславської в'язниці до Петербургу і там його заново допитати. Всі справи, аналогічні справі Синегубовій, він уважав за доцільне провадити не через суд присяжних, а через ближчі військово-судні комісії.

Характеристиці розвитку української пропаґанди в Києві Мезенцов присвятив свій великий рапорт з 8-го жовтня 1863 р.

[1]) Мезенцов подав наприкінці деякі економічні спостереження. „При сем необходимо присовокупить, — писав він, — следующее: здешний край в своем хозяйственно-экономическом отношении проходит ныне весьма тяжелую эпоху своего развития; заметный упадок хлебной торговли на Черном море, прекращение обязательного труда (ибо в большинстве помещичьих имений Харьковской губ. совершился или совершается выкуп), неустановившиеся, но весьма высокие цены на заработную плату, уменьшение внутренней суконной производительности, прекратились (доказательством чему может служить последняя успенская ярмарка); некоторые стеснительные правила для производства, вместе взятые, при совершенном отсутствии кредита, уменьшив до крайней степени торговые обороты, породили общее безденежье во всех классах населения, и возбуждают некоторый ропот на продолжительное состояние такого рода вещей; ропот этот, как следствие небывалого томления (?) материальных интересов, не имея еще в самом себе чего-либо особенно тревожного, тем не менее должен быть принят к сведению".

Користаючись з готових матеріялів жандарського управління, він встиг того самого дня скласти звіт і про Чернігів.

Підготовляючи центр до свого пізнішого рапорту про розвиток польської акції на Київщині, Мезенцев починає характеристику українства в Києві фразою, що хоч в місті Києві, як і в цілому Півд.-Зах. краї Росії „преобладающий жизненный вопрос ныне есть вопрос польский, но из этого нельзя однако заключить, чтобы вопрос малорусской сепаративной пропаганды не представлял совершенно здесь затруднения или не может их представить в близком будущем“.

Цей лист Мезенцова взагалі дуже важливий як для того часу, коли його писано, так і для нас тепер, бо в ньому подано імена всіх видатніших українських діячів, яких жандармерія вважала за проводирів цілої справи.

Висвітлюється перш за все за схемою, що її вживав Мезенцов у цих рапортах, зовнішня обстанова й ті обставини, що сприяли розвиткові українства.

„В силу окружающей город Киев среды, оповідає Мезенцов, Университет св. Владимира принял в состав свой значительную долю малороссийського элемента, который в течении последних лет, пользуясь снисходительностью власти[1]), стал проявлять направление к сепаратизму; под покровительством личностей, имеющих сильный авторитет в науке и литературе, малорусская партия перешла от мысли к делу, чему (!) свидетельствуют здешние попытки распространения в народе малорусской пропаганды Антонович, Красовский, Чубинский в связи съ таковыми в Полтавской губернии Синегубом в Потоцким и в Чернигове Носа и Андрущенка“[2]).

Характерно, що так само, як і в записці гр. Сіверса, діяльність Антоновича й Чубинського зв'язується з „пропагандою“ полк. Красовського, що провадилася й серед війська. Цікаво також, що Чубинський зараховується до Київської губ., а Синегуба, хоч його й було заарештовано в одній справі з Чубинським, зазначено по Полтавській (тому мабуть, що сидів у Переяславській в'язниці, а Чубинського ввезено на Архангельщину з Києва). Те, що разом з Києвом та Полтавою названо й Чернігівців, показує, що жандармерія досить ясно і правильно уявляла собі

[1]) Інформація, що її подав раніш у своїй записці гр. Сіверс. Підкреслення наше. Ф. С.

[2]) Київський пристав Стафієвський, якого вислав у листопаді 1863 р. київ. ген. губ. Анненков для спостережень над укр. рухом, додав до списку Мезенцова ще кілька імен „українофілів“, — у Полтаві: Е. Милорадовичку, književ-тарія Трунова, якого назвав „коммиссаром“, Куліша і учителя історії Пильчикова. У Харкові—Стоянов, проф. Францковський і родич пристава Стафієвського проф медфак-ту Кремянський. У Києві накладали на себе ніби „тіна підозріння“ проф. Селин (!) та Пічевський, — що в дійсності був професором у Ніжені. („Літ. Рев.“, 1924, 4, с. 143—145).

розповсюдження українських громад в широкому маштабі. Як знаємо, наказа про уважливе ставлення до розпоряджень Мезенцова одержали також і Житомирське і Кам'янецьке жандарські управління.

„Со времени польскаго мятежа, повіствує Мезенцов про Київ, а в особенности со времени местных беспорядков, хохломания несколько приутихла, так что следы ее мало заметны, и в лагере малорусских деятелей произошло раздвоение; большое число по наследственной исторической ненависти к полонизму стали воздерживаться в своих манифестациях, сохранив только сильное упорство к достиженю любимой мысли молодой Малороссии — преподавания в народных школах первоначального обучения на малорусском наречии; остальные затем находятся еще в недоумении касательно чистосердечности польских обещаний в предоставлении южно-русской народности при свободном ее союзе с Польшей полной автономии; колеблясь и не пристав еще ясно ни к той ни к другой стороне, являются пока лишь только более явными пропагандистами своих стремлений.

„При этих обстоятельствах, радить уповноважений всемогутнього III-го Відділу, правительству надлежит действовать в отношении к ним весьма осторожно; подвергать какому-нибудь политическому взысканию лиц, принадлежащих к первой категории, было бы совершенно неблагоразумным и даже опасным; в отношении к ним надлежит влиять убеждением печатного слова, через поддержку органов местной литературы, которые с запальчивостью и не безлогично отозвались против сепаратистических стремлений г.г. Костомарова, Кулиша и их сообщников; кроме этого общего средства, надлежит иметь правительству ввиду отнюдь не дозволять преподавания в народных школах на малорусском наречии, предоставив при том этот предмет наблюдению православного духовенства, столь много принесшего добра в деле отстаивания русской народности; итти далее уступки, сделанной учебным начальством здешнего края ввидах педагогического облегчения в преподавании русского языка, об'яснять по малорусски некоторые незнакомые ученикам слова, было бы крайне опасно: упорство и стойкость по этому предмету должны быть неизменными; что же касается второй категории, то необходимо сделать попытки лиц ее составляющих безвредными,—удалением некоторых из более деятельных двигателей с поприща их деятельности.

„Из этих последних в особенности на себя навлекают подозрение педагог Александр Стоянов и недавно отправившийся в Москву Ришельевского лицея ад'юнкт профессор Гацук; своевременный обыск их даст возможность знать на данных о степени развития их дела, ибо они одни из несомненных его коноводов. Один из главных здешних хлопоманов (коих центр—Киев, и откуда многое исходит), Антонович, по произведен-

ному над ним наблюдению оказывается несколько удалившимся от их общества; такой быстрый переход в его политических убеждениях дает повод предполагать в нем отсутствие чистосердечности, а потому Антонович требует сугубаго надзора. В подтверждение этого подозрения может служить междустрочный смысл недавно составленной им передовой статьи I-го тома II-й части Архива Юго-Западной России под названием „Исследование о козачестве". Антонович недавно назначен секретарем Киевской Археографической Комиссии.

„Затем малорусская пропаганда может быть опасна лишь при слиянии ее с полонизмом, которое вряд ли совершится; до появления же более ясных симптомов соединения следует действовать выжидательно, довольствуясь пока зорким наблюдением, тем более, что Польский елемент в крае всеми силами старается представить хлопоманские стремления в извращенном виде, дабы через то заставив карательно действовать высшую правительственную власть, тем самым произвести окончательный разрыв правительства с малорусской партией и принудить последнюю искать союза с Польшей. И вообще полагать этот вопрос, как имеющий в здешнем крае более польского значение, весьма неосновательно. Флигель-ад'ютант полковник Мезенцов".

Про Чернігівську українську діяльність до Петербурґу надіслано було такого листа:

Город Киев 8 окт. 63. № 34, секретно.

Дело Малорусской сепаратистской пропаганды в городе Чернигове арестованием и отправлением в Петербург г. Носа, Андрущенки, Белозерского, Ретечкв (?), Коваленкв и Маслоковца в истекших июле и августе месяцах потерпело совершенный кризис; до того времени сказавные личности, встречая сочувствие в некоторых лицах, даже занимающих высшие посты в губернском управлении, как напр.: в семействе управляющего акцизом действительного статского советника Рашевского (где малорусское наречие и наряд в исключительном употреблении[1]); публично и на улицах заявляли о своих политических тенденциях ношением малороссийских свиток, употреблением в разговоре исключительно малорусского наречия, представлением любителями на театре исключительно малорусских пьес, пением на гуляньях малорусских песен и т. п.; местная административная власть, не подозревая в этих действиях что-либо вредное и предосудительное, дозволяла их вполне и, можно сказать, своим снисхождением не мало способствовала их развитию; убедившись в преступности этих замыслов, надлежит ей впредь руководствоваться большею на-

[1]) Чубинський, товариш молодого Рашевського по університету, був з ним тісно зв'язаний.

блюдательностью в проявлениях общественной жизни; что же касается до самой малорусской партии, то под страхом заслуженного наказания более себя компрометирующими личностями, она в действиях своих остановилась, даже теперь совершенно незаметна, не отказываясь впрочем впоследствии снова начать свои манифестации и сохранив тайное сочувствие к Носу, фотографические снимки с коего, как претерпевшего гонение за народное дело, ходят по рукам его знакомых; из числа оставшихся в Чернигове личностей, бывших в ближайшем знакомстве и сообщестие с выше приведенными, нужно привести: 1) учителя Глебова, увольнение от службы которого недостаточно, удаление его в другую губернию было бы небесполезным; 2) Тыщинского, бывшего деятельного члена Харьковского кружка, ныне проживающего в Черниговской губ. в имении полк. Чичерина; 3) Рашевского, дальнего родственника управляющего акцизом, молодого человека, разыгрывающего в окрестностях Чернигова роль Чубинского; 4) Дорошевского, учителя Черниговской гимназии, весьма сильного малороссийского пропагандиста; зоркое негласное наблюдение за действиями этих лиц необходимо.

Впрочем город Чернигов не представляет больших опасностей в развитии малороссийской пропаганды по своей незначительности, которая становится явственной, приняв в соображение большое в нем существование еврейского елемента. Более зоркое внимание должно быть направлено на Нежинский и Конотопский уезды Черниговской губернии, где большинство землевладельцев, оставаясь в своих поместьях, пропитываются духом малороссийского обособления, сохраняя некоторую симпатию к малорусской автономии. Флигель-ад'ютант полковник Мезенцов[1]).

Ці дві великі, невидані ще досі архівні справи в III-го Відділу, (так само як і характеристику в попередньому розділі ви-

[1]) До цієї справи вшита також (арк. 40—54) велика анонімна „заметка о движении умов в Малороссийском крае", яку переслав до Долгорукова 13-го січня 1865 р. обер-прокурор Синоду Ахматов. 30-го січня Долгоруков доповідав її цареві. Анонім під час свого двохмісячного перебування на Україні, бажав переконатися, оскільки правильна була „Кампания", що її незадовго перед тим переводила російська преса проти України. Він переконався, що „малоруссофилы или хлопоманы существуют действительно".

Згадавши про „Оповідання Опатовича" та статтю Костомарова про „Куликовський бій", яку видала Академія Наук, записка поділяє „хохломанів" на 3 категорії: а) цілком благонадійна, але необачна молодь; б) друга група — розмовляє про повернення Україні всіх попередніх її прав і автономії; в) третя — говорить про повне відокремлення України від Росії й утворення окремої держави. За найнебезпечнішу автор уважає першу, бо дві інші цілковито на його думку безглузді. В кінці листа згадується інспектор нар. шкіл Тулов, що „развозит по селах в малорусском наряде", розповсюджуючи українські брошури й українські абетки серед народу...

тнукраїнської кампанії в пресі на початку 60-х р.р.) наведено тут з двох прични. Поперше, як уже й зазначалося вище, 60-ті роки тісно й иеподільно зв'язані з першою половиною 70-х з боку економічиого й соціяльного. Корні подій, що відбулися в 70-х р.р., знаходяться ще в 60-х. По-друге ці дві справи, що виникли в зв'язку з Валуєвським указом дають нам ключ до розуміння й Емського акту 1876 року.

Емський указ ні в якому разі неможливо й недопустимо відривати від Валуєвського, бо своєю суттю, своєю ідеєю він був досить скромним повторенням Валуєвського з тою різиицею, що проти розвитку українства були виороблені тяжчі заборони на доповнення до Валуєвських, і що свою силу вони мали протягом вдвоє довшого часу (до 1906 р.), аніж Валуєвські; історично, епохою своєю вони ближчі до нас, бо щей тепер жива велика кількість українських діячів, що у своїй праці випробували иа собі сповна увесь тягар і безглуздя цього ганебного закону.

Записка генерала Сіверса дає нам змогу зрозуміти, нарешті, чому трапилася така раптова, рішуча й несподівано-гостра зміна у ставленні російського уряду до українського руху протягом другої половини 1862 р.

Після вільного утворення українських недільних і взагалі народиіх шкіл навіть з підтримкою іноді офіційних кіл, появи українських абеток і підручників для школи, що всі пройшли належним цензурним шляхом, після прилюдного, через пресу взагалі і навіть через катковські „Московские Ведомости" збирання грошей на друк цих призначених для народу видань— повна, непредбачена й ніким не з'ясована переміна урядового фронту. [1]

Тепер же, завдяки записці генерала Сіверса (що почала архівну справу, яка закінчується саме в 1876 р.), знаємо, що перводжерелом для появи в житті українському Валуєвського указу були не „Основа", не школи й абетки, навіть не українська мова й одяг та хождіння в народ „хлопоманів".

Причиною наагінок на український рух 1862—3 р.р. і пізніше була та небезпека, на яку звернув увагу Олександра II-го керівник військовим міністерством Мілютін. Сіверс указував йому на можливість розповсюдження „хлопоманської" української

[1] 1861 р. навіть начальник київської жандарської управи в рапорті шефові III відділу пропонував з свого боку перекладати на українську мову офіційні розпорядження: „Киевская губерния населена чисто малороссиянами и украинцами и чтобы каждый малоросс, писав він, мог взять и толк на своем родном языке даруемые государем и императором милости, не бесполезно было-бы допустить, перевод высочайших положений на малороссийский язык с дозволением вольной продажи таковых. (М. Яворський, Нариси, 1927, т. 1, с. 218. К. Жанд. Упр. 1861, № 1, ч. 19).

пропаганди в армії через союз полковників Красовських з „хлопоманами" типу Антоновича й Чубинського. Він запевняв в реальному існуванні цього союзу, звертав увагу і скаржився на „безпечність" і „неуважність" до „хлопоманського" руху з боку місцевої адміністрації.

Записку ген. Сіверса написано в тому самому місяці червні 1862 р., коли було заарештовано й Красовського. Саме ця подія могла дуже сильно вплинути на фантазію генерал-майора з світи його величности Сіверса, викликаючи в його думках картини військових заколотів і повстань. 28-го червня він подає свою записку Мілютінові, а вже 29-го Мілютін пересилає її до Долгорукова, зазначаючи в останній фразі свого листа, що він прочитав цю записку цареві. Як знаємо, Красовського було засуджено на смерть, а згодом лише помилувано каторгою.

При наявності такого занепокоєння в військовому міністерстві набирають певного змісту й привертають до себе більше уваги ті леґенди про антивійськову пропаґанду Чубинського, про яку згадано в записці Сіверса, хоч їх потім і спростувала полтавська жандармерія. У Києві, у відповідних колах і перш за все військових, версія ця знаходила, очевидно, для себе віру.

В нашій архівній справі про „хлопоманів" з середини серпня 1862 р. про військову пропаґанду більше не згадується, й III-й Відділ провадив далі свою роботу в іншому напрямку. Але, на жаль, дуже слабо ще обслідувано таємні архіви військового міністерства, щоб сказати, як швидко там занепав інтерес до справи Красовського-Чубинського.

В історичному аспекті важливо те, що розмова Мілютіна з царем напрнкінці червня 1862 р. дала в результаті Надзвичайну Комісію для розслідування української пропаґанди, до якої надсилалися з усіх усюд доноси й офіційні інформації про український рух, а як фінал, з'явився менш ніж через рік валуєвський указ.

III-й відділ у всій цій справі, як і в кожній іншій, інтересувався тими питаннями, що в першу чергу підлягали його компетенції. В записці Сіверса згадувалося про „хлопоманів", що вони мають ухил „действовать в духе независимости Малороссии и употребить возмущение крестьян только как орудие для достижения этой цели"...

Мезенцов дістає відрядження з надзвичайними й необмеженими вповноваженнями висвітлити перед урядом справжній стан і значіння як загального українського руху так і тих політичних тверджень, що їх довів Сіверс до царського відома. [1]

[1] Тим, чим пізніше став для Емського акту Юзефович, для Валуєвського був ген.-майор Сіверс. Різниця між ними та, що останній не мав того довголітнього стажу в українських справах, яке мав його наступник Юзефович; очевидно, було в нього менше хисту й удачі, бо він не попав навіть до Комісії.

Мезенцов у відомих нам рапортах подав звіт зі своїх спостережень не лише шефові жандармів, у них він увесь час виступає з порадами і вказівками урядові. Користаючись відрядженням з „высочайшего повеления", він знав про свою ролю в цьому випадкові, і не в його інтересах було її зменшувати.

У своїй оцінці становища він уважав за можливе і потрібне заспокоїти керуючі урядові кола щодо українського руху і з політичного боку, вишукуючи всіма засобами, наскільки глибоко сидить в українському серці і в тодішній українській реальності думка про автономію, або й незалежність Малоросії.

Він знайшов заспокійливі симптоми. На Харківщині не було історичної козаччини, селянство після реформи 1861 р. було задоволено, бо на цій території не було зареєстровано ні одного бунту. Український рух тут вимагає лише „весьма последовательного наблюдения".

На Полтавщині так само селянство спокійне. В українських гуртках існує певний соціялістичний душок під впливом Шевченковим і Герценовим. Сусідство з Київщиною впливає на поширення польської пропаґанди.

На Чернігівщині після недавніх арештів Носа-Андрущенка українська справа завмерла, хоч і слід би кількох із тих діячів, що залишилися, або вислати в іншу губернію, або встановити за ними догляд.

Київська губерня, за відомостями Мезенцова, теж у досить спокійному стані з погляду української пропаґанди. Залишилося тільки „сильное упорство" к достижению любимой мысли молодой Малоросії—преподавання в народных школах на малоруском наречии"... В українській громаді відбулося розходження з приводу польської проблеми. Один із головних хлопоманів — Антонович „несколько удалился от их общества". Викликають до себе подозріння ще два „коноводы", варт було-б зробити в них трус. Але „малорусская пропаґанда может быть опасна лишь при слиянии ее с полонизмом, которое вряд ли совершится.., полагать этот вопрос как имеющий в здешнем крае более польского значение, весьма неосновательно."

. Ось той новий напрямок, який цілій українській проблемі і на довгі роки дав Мезенцов. Для уряду вже не страшне селянство, яке „вдоволено волею". Небезпечніші землевласники, що, залишаючись по своїх маєтках, „пропитываются духом малоросійского обособления, сохраняя некоторую симпатию к малорусской автономии". Для „коноводів"—висилка, або наблюдение.

Все ясно і обґрунтовано. Одно непевно: можливий союз Українців з полонізмом... „Следует действовать выжидательно, довольствуясь пока зорким наблюдением", радить флігель-ад'ютант Мезенцов, „особливо-уповноважений".

Цими своїми порадами він скерував увагу російського уряду з внутрішнього фронту — української акції на село й можливої на армію—в бік зв'язку її с польською і переніс її в той спосіб на зовнішній фронт,—до Австрії, де в Галичині також міг бути утворений польсько-український союз.

Про таку орієнтацію знали пізніше не лише у вищих урядових колах, навіть і не в столичних, а і в київських, близьких своїми інтересами до цих питань. Виразну арґументацію й освітлення її знаходимо в доносі Ріґельмановому з 1874 р., в доповідній записці Юзефовичевій—1875 р.

За історично цікавий збіг обставин доводиться визнати те, що до цієї орієнтації приєднався й Мілютін у 1881 р., коли, завдяки його виступові, знову таки по військовому міністерству редакторові „Слова" Площанському було наново призначено субсидію втроє більшу від переведеної 1876 р. а оплатою за ті роки, коли він її не дістав.

Емський акт, коли його в політичному аспекті взяти в комплексі двох десятиліть, — з моменту записки Сіверса 1862 р. і до Лоріс-Меліковської доби, а лише це єдино і можливе—стає для нас зрозумілим.

Валуєвський наказ виходив у світ під загрозливими впливами селянських бунтів проти реформи 1861 р., що могли знайти спринятливий відгук і підтримку в армії, розташованій на Україні. Емський указ за старими вказівками Мезенцова, що їх підогрівали різними соусами Юзефовичі й Шульгини, нищив українську справу не лише за соціялізм, коммунізм, „хождение в народ" і взагалі революційну акцію, а також і за „австрійську інтриґу" в Галичині, якій допомагав своєю акцією Драгоманов та його гурток.

Нарікання на цю австрійсько-німецьку небезпеку з боку „истинно й неистинно русских людей" чули ми як в XIX, так і в XX ст. аж до самої революції. Вони пережили навіть і самий Емський акт, що його тихо й непомітно було поховано в 1906 р.

„Антракт" шости років в українському громадському житті після Валуєвського циркуляру 1863-го року змалював у своїй промові на Шевченківському Святі 1887 р. П. Житецький. Картина дає повне уявлення, про те, яку мало вагу заснування Відділу в Києві, й показує оскільки вороги українства були збентежені його розвитком, зрозумівши, що вони ще не зовсім приспали український рух. Наводимо тут цей уривок: [1]) „З 1864 р. говорив Житецький, наступили темні часи в житті товариства нашого. Ми не мали вже органу свого „Основи". Від часу до часу тільки з'являлися наукові розправи Костомарова і Антоновича. Куліш почав уже сходити з прямої дороги, а це був в ті часи

[1] Зап. Т-ва ім. Шев-ка, ч. 116, с. 182.

найкращий публіцист наш. Інших голосів не чутно було. Видання для народа теж обірвались. В Киеві зоставалося людей дуже мало. От в ці часи пристав до української ідеї Драгоманов з приятелем своїм покійним Судовщиковим. Тяглось по традиції й деяке діло; збирали матеріял для української граматики, лагодили видання казок Рудченка і т. і. Повернувся я до Києва в другій половині 1868 р. і попав як раз в его супокійну течію товариського життя. Тимчасом підростало ще молодше покоління Товариства, і діло потроху почало ставати на ноги. В 1864 р. надісланий був із Харкова матеріял для українського словника, зложеного петербурзькою громадою, котра в 1864 р. також розійшлась як і київська. Праця над цим словарем і з'єднала знову всіх до купи, як старих так і молодих київських українофілів. Тим часом почалась робота над історичними піснями українського народу теж громадськими силами, а 13 февр. 1873 р. дякуючи невсипущій енергії Чубинського відкрилось Географічне Товариство“... — З працею його ми ознайомилися у першій частині розвідки.

Одного лише не зазначив тут П. Г. Житецький, в саме — діяльности Чубинського в експедиції Р. Г. Т-ва до Пів.-Зах. краю. Важливі праці, що вийшли вже були до часу промови його в 7 томах, були все ж таки ніби прелюдією до роботи Відділу.

3. Надзвичайна комісія 1876 р. „для пресечения украинофильской деятельности“.

27 серпня 1875 р. головний начальник III відділу С. Е. И. В. Канцелярії ген.-ад. Потапов повідомив із Царського Села відповідні установи про височайшу резолюцію такого змісту: „Государь император в виду проявлений украинофильской деятельности и в особенности переводов и печатания учебников и молитвенников на малорусском языке, — Высочайше повелеть соизволил учредить под председательством министра Внутренних Дел Совещание из министра Народного Просвещения, обер-прокурора Святейшего Синода, главного начальника III-го Отделения собственной его величества Канцелярии и председателя Киевской Археологической [!] Коммиссии тайного советника Юзефовича для всестороннего обсуждения этого вопроса“. Генерал-адьютант Потапов. 27 Августа 1875 г., Царское Село“.[1]

[1] „Архив Революции и Внешних Сношений в Москве“. Дело III-го Отд. С. Е. И. В Канцелярии, I Экспед., по Высочайшему повелению об обсуждении вопроса в виду проявлений украинофильской деятельности и в особенности переводов и перепечатывания учебников и молитвенников на малорусском языке (на 134 арк., спочатку було 148) 1875 р., № 85.

Повідомлення про цю постанову розіслано було на другий день 28 серпня всім призначеним для участи в цій нараді особам.[1]

За підготовчу частину, так би мовити, вступне, програмове слово до цілої наради стала велика записка Юзефовича, що була потім і за головну підставу для висновків і постанов, які аро-била ця нарада. Першу офіційну згадку про цю записку знаходимо в „конфіденціяльному“ листі Мін. Внутр. Справ. Тімашова, голови наради, до шефа жандарів Потапова з 26 березня 1876 р. Надсилаючи копію цієї записки разом із своїм супровідним листом, Тімашов пояснив, що робить це згідно з проханням Юзефовича, який „ввиду вызова его в С.-Петербург для участия в высочайше утвержденном Совещании для обсуждения украинофильского вопроса представил мне составленную им записку по этому предмету“.

Записка ця збереглася в справі (арк. 5—24) і деякі уривки з неї опублікував акад. М. І. Яворський в своїй статті про „Емський Акт“ в „Прапорі Марксизму“. Подаючи її в цілому в „Додатках“, зупинимося тут лише на тих моментах, що ближче стосуються до Київського Відділу Географ. Т-ва.

Загальний зміст і характер цієї записки був також відомий раніше із скороченого протоколу цієї наради, що його надрукував Науменко в „Україні“ за 1907 р., травень, с. 135—151 під назвою: „До історії указу 1876 р. про заборону українського письменства“. В нашій архівній справі фігурує цей протокол в своїй основній частині під назвою „Проект к пресечению украинофильской пропаганды, составленный на основании доклада Юзефовича“ (арк. 31—36).

Доклад або записка Юзефовича починається „історичним“ обґрунтуванням думки, вже з часів Переяславської Ради, що „ни племенной партикулярнам ни тем менее политический сепаратизм никогда не имели и не имеют никаких корней в нашей жизни“. На доказ цього наведено між іншими твердження, що „казаки всегда с восторгом ополчались на царскую службу“, що малоросійська селянська молодь дарувала церквам вже за часи Елисавети й пізніше багато орлів з царськими вензелями, чого не бувало навіть і в Великоросії, що народ мало-й велико-російський — „оба они одинаково даже бунтують не иначе как во имя царя!..“

На думку Юзефовича „Малороссы никогда не ставили родину выше отечества, а если любовь к ней выражалась у некоторых образованных людей сочувственно к своему племенному эле-

[1] На одній із копій цього повідомлення дописано було (л. 3) олівцем таке розпорядження: „Так как тайный Советник Юзефович состоит председателем Комиссии для разбора древних актов высочайше утвержденной при Киевском, Волынском и Подольском генерал-губернаторе, то копию следует сообщить ген.-ад. князю Дондукову-Корсакову.

менту, его обычаям, напевам, поэтическому творчеству, историческим преданиям и тому подобным местным чертам, то это было таким же естественным чувством, как любовь к своему родному очагу. Некоторые любители родины забавлялись даже изображением племенных нравов и типов на местных наречиях, но и это не иначе как в шуточном смысле и первым из этих литературных опытов явился не эпос, а карикатура на малороссиян в пародии Энеиды Котляревского".

Згадавши побіжно про Гоголя, польсько-сепаратистичні впливи на Куліша М. Грабовського, значіння Шевченка, про „формальну" пропаганду українофільства в „Основі" під керівництвом Білозерського, Юзефович докладніше спинився на діяльності Костомарова. На думку автора записки, „історик Костомаров був „хорошим оружием", щоб виконати одно із завдань діячів „Основи": подорвать у Малороссиян сочувствие к Русскому государству унижением и опозорением его истории", прикладом чого він наводив його хроніку „Кудеяр", що з'явилася в світ попереднього 1874 року.

Далі Юзефович переходить до головного пункту своєї записки, висвітлюючи, що таке власне є українофільство, яке „несмотря на все попытки расшевелить его, до последнего времени оставалось на степени ходячей болтовни, которая, как можно было ожидать, сама собою истощится и замолкнет. В своем нынешнем значении", продовжує він свої „откровения", оно явилось для всех неожиданно. Я думаю, что украинофильская затея в смысле политической партии действия родилась не в Киеве, а в Петербурге. Киев доставил ей только поприще. По крайней мере, первым шагом к образованию такой партии послужила этнографическая экспедиция, снаряженная в здешнем крае Географическим Обществом и порученная при содействии Костомарова одному из величайших шарлатанов и самых неугомонных агитаторов — Чубинскому. Выбор этот тем страннее, что предварительно решения о нем, Географическое Общество обращалось ко мне, как к своему члену, чрез профессора Кояловича, с просьбой сообщить ему сведения о личности Чубинского, как уроженца здешнего края. Имев случай хорошо узнать этого проходимца с самого приезда его сюда, я сообщил Географическому Обществу, что Чубинский, кандидат Петербургского Университета, прибыл сюда от'явленным нигилистом и упражнялся здесь в нигилистической проповеди по сельским базарам и ярмаркам. Некоторое время его проповедничество сходило ему с рук, так как крестьяне не понимали смысла его разглагольствований, а полиция, как известно, в эти дела без особого приказания остерегается вмешиваться. Но когда Чубинский, ободренный безнаказанностью, стал высказываться яснее то в м. Борисполе, Полтавской губ., в 30 верстах от Киева, на волостной

сходке, был по мирскому приговору, высечен так больно, что пролежал несколько времени в постели.[1] По доведении об этом происшествии до сведения губернского начальства и по сделании о нем дознания, Чубинский вместо удовлетворения был сослан в Архангельск. Это сообщение Географическому Обществу я дополнил мнением, что подобному человеку нельзя вверять такой работы как этнографическое описание здешнего края, так как я совершенно убежден, что он постарается скрыть все, что свидетельствует о тождестве наших племен, и выдвинет на показ все внешние признаки их кажущейся розни.

Несмотря на такой мой отзыв, выбор Чубинского состоялся, и неразрешенным остался только вопрос: для чего Географическое Общество меня о нем спрашивало?

Прибыв в Киев, он явился ко мне с заявлением о своем поручении и с оправданием, по поводу сурового, как он выразился, моего о нем отзыва, уверяя, что он уже не тот, чем был прежде, что ссылка имела для него самое благотворное значение, поставив его лицом к лицу с великим Русским племенем, которого он прежде не знал и перед которым теперь благоговеет. Сказав ему, что это мы увидим на деле, я имел однакож слабость допустить возможность его исправления.

Поручение, сделанное ему от такого учреждения как Географическое Общество, естественно придало ему в глазах молодежи и вообще провинциального люда особенный авторитет, так что раз'езжая по краю с правительственным уполномочием, ему не трудно было навербовать целый легион угодников и обращенных в свою веру сотрудников. Все эти люди с усердием неофитов доставляли ему со всех сторон всякий этнографический хлам, набираемый, конечно, по данной программе с предвзятыми целями. Вождь же експедиции без проверки, без всякой критики, без всякой даже системы, сшивая этот хлам на живую нитку, отправлял его в Географическое Общество, которое опять таки благодаря патронату Костомарова издало его на свой счет в нескольких томах, присудив автору сверх того почетную золотую медаль. Таким образом украинофильские дрожжи были Чубинским приготовлены. Надо было только собрать их в один сосуд, чтобы приготовить из них нужный продукт. Этим сосудом и явился в Киеве отдел Русского Географического Общества. Здесь приходится мне сделать очень для меня нелестное сознание в том, что своим осуществлением этот отдел обязан прежде всего моему легкомысленному промаху. Считая его полезным делом и не поняв его настоящего смысла, я дался в обман, под-

[1] Цей факт про линчування Чубинського не потверджується донесіннями жандарських агентів і справами про Чубинського, що переховуються в Архіві III-го Відділу.

писался во главе его учредителей, привлек к тому же несколько уважаемых лиц, а наша фирма ввела в заблуждение и местное начальство и высшее правительство.

Отдел пошел быстро в своем преднамеренном развитии: составил помимо нас свое громадное преобладающее большинство; в первый же год обзавелся специальной книжной лавкой, устроил издательскую деятельность, основал свой орган „Киевский Телеграф" с собственною типографнею и пустил в ход по копеечным ценам свои тенденциозные издания в том числе искаженную переделку на малорусском наречии Гоголевского Тараса Бульбы, где все слова: Россия, русская земля, русский устранены и заменены словами: Украина, украинская земля, украинець, а в конце концов пророчески превозглашается даже свой будущий украинский царь.

Такие обильные плоды показывают, что почва была заранее приготовлена петербургским этнографом"...

Безпосереднім наслідком цієї записки було те, що шеф жандарів Потапов на супровідному до неї листі Тімашова написав олівцем наказ занести до „Алфавіту" (очевидно ІІІ-го Відділу) імена: „Драгоманов, Чубинський, Куліш, Костомаров, Білозерський, медик Ніс, Кониський і взяти до відома Молчанова". З винятком останнього всі вони й так уже раніше числилися в цих реєстрах охранки. Потапов, окрім того, поділився на нараді й своїми власними спостереженнями і прилучив справу Косача-Лободовського (арк. 25—30) про ширення в Новгород-Волинському повіті масової літератури українською мовою: „Изъ сведений, имеющихся в 3 отделении С. Е. И. В. Канцелярии и министерстве Внут. Делъ, говорилось на нараді, особого внимания заслуживает обнаруженное в самое недавнее время в Новоград-Волынском уезде, Волынск. губ., среди населения Райковской волости, и преимущественно у учеников сельских школ, появление книг и брошюр на малорусском наречии, сочинений Шевченка, Савицкого, Горбунова и Комарова. Хотя книги эти разрешены к печатанию цензурою и по содержанию своему не имеют антиправительственного характера, но усилившееся распространение их в последнее время в среде крестьян одной местности уезда дало повод предполагать, что книги эти распространяются кем-то с предвзятой целью. Произведенным вследствие сего негласным дознанием вполне выяснено, что брошюры и книги раздавались крестьянам. и преимущественно учителям и ученикам сельских школ, безвозмездно волостным писарем Михайлом Лободовским (тем самым, который перевел Гоголевского Тараса Бульбу), получившим книги и брошюры от председателя местного с'езда мировых судей и посредников Косача. При определении личности Лободовского выяснилось также, что он состоит под особым покровительством Драгоманова и Косача, женатого на родной сестре Драгоманова, столь же истинной украинофилке, как и ее брат. Писарь Лободовский, узнав, что деяния его обнаружены, неизвестно куда скрылся, а за Косачем и его женою продолжается негласное наблюдение. Со стороны же Министра Внутр. Дел, затребованы от Волынского губернатора подробные сведения о Косаче, его направлении и служебной деятельности.

По отношению же к изложенным выше, сообщенным т. с. Юзефовичем, сведениям о неблагонадежных в политическом отношении личностях, состоящих членами Киевского Отдела Географ. Общ., каковы: Чубинский, Драгоманов, Нос и Кониский, генерал-ад'ютант Потапов сообщил совещанию, что Имп. Русск. Географ. Общ. нередко ходатайствует о помиловании, а затем и пользуется учеными трудами лиц, известных своею неблагонадежностью, указав при этом, в виде примера на дворян волынской и люблинской губерний: Чекановского и Ксенжепольского, подвергшихся осуждению в каторжные работы за участие в польском мятеже 1863 г., и бывшего сотника Сибирского казачьего войска Потанина, находившегося на крепостных работах за участие в заговоре, имевшем целью отделение Сибири от Русской монархии".

В додаток до цих інформацій притягнуто було й відомості з головного управління в справах друку, особливо про українські видання в Києві: „Цензурное ведомство, доповідалося на нараді, давно уже обратило внимание на появление в печати значительного числа книг, издаваемых на малорус. наречии, не заключающих в себе, повидимому, ничего политического и вращающихся единственно в сфере интересов чисто научных и художественных. Но, следя с особенным вниманием за направлением всех расплодившихся во множестве изданий для народа на малорус. наречии, нельзя было не прийти к положительному заключению в том, что вся литературная деятельность так называемых украинофилов должна быть отнесена к прикрытому только благовидными формами посягательству на государственное единство и целость России. Центр этой преступной деятельности находится в настоящее время в Киеве.

Киевские украинофилы (насколько высказываются они в органах печати, издающихся в России) преследуют будто бы цели не только невинные, но даже похвальные—распространение просвещения в среде малорус. народа, и только для того, чтобы оно было для него доступнее, издают книги для народного чтения на понятном малороссам украинском наречии. Но при этом украинофилы настойчиво пытаются возвести простонародное наречие Южной России на степень литературного языка, как посредством переводов на оное произведений русской и иностранных литератур, так и изданием оригинальных сочинений. Стремление киевских украинофилов породить литературную рознь и, так сказать,

обособиться от великорусской литературы представляется опасным и потому еще, что совпадает с однородными стремлениями и деятельностью украинофилов в Галиции, постоянно толкующих о 15-миллионном южно-русском народе, как о чем то совершенно отдельном от великорусского племени. Такой взгляд рано или поздно бросит галицiйских украинофилов, в затем и наших в об'ятия поляков, не без основания усматривающих в стремлениях украинофилов движение в высшей степени полезное для их личных политических целей. Несомненным доказательством атому служит поддержка, оказываемая Галицкому украинофильскому обществу „Просвита“ сеймом, в котором преобладает и господствует польское влияние.

В книгах, изданных нашими украинофилами для народа с дозволения цензуры, не замечается явного демократического направления, но это вовсе не доказывает, чтобы украинофилы были чужды разрушительных начал социализма. В Киевскую цензуру неоднократно представлялись рукописи, которые не были пропущены к печати именно по тому, что в них обнаруживалась вражда к высшим и богатым слоям общества и стремления поселить к ним и злобу и презрение“.

На цій важливій нараді, постанови якої протягом довгих років відчувалися в загальному українському житті, взято було до уваги й міркування міністра освіти Толстого: „Совещание не могло не остановиться и на том весьма важном заключении, что основные и незыблемые убеждения в общности и нераздельности всех племен и народностей, населяющих русское государство, внедряются в молодое поколение прочнее всего в школе, а потому нашло полезным обратить особое внимание Министра Народ. Просв. на необходимость самого тщательного и осмотрительного подбора преподавателей в учебных заведениях округов Харьковского, Киевского и Одесского, причем со стороны совещавшихся лиц было выражено желание, чтобы оканчивающие курс в учебных заведениях которой либо из губерний, входящих в состав вышепоименованных округов, были по мере возможности назначаемы преподавателями в другие губернии того же округа.

Министр Народ. Просвещения, вполне согласившись с вышеприведенными соображениями, заявил, что с его стороны никогда не было оказываемо ни малейшего снисхождения таким лицам учебного ведомства, вредное влияние коих на молодежь было вполне доказано, и что самым лучшим и наглядным доказательством тому может служить как отрешение от должности доцента Киевского Университета Драгоманова, так и еще в самое недавнее время Черторыйского, учителя Полтавской гимназии, сведения о коем сообщены ему Министром Вн. Дел.“ [1]).

[1]) Те, як переводилася в життя ця програма Мін. Освіти на Київщині за § 6 постанов наради, ми побачимо з повідомлення куратора Київської шкільної округи.

В цьому протоколі нарад надзвичайної Комісії знайшов для себе вияв і освітлення, ніби в якомусь рефлекторі, цілий період 15-ти років, починаючи з часів так званої селянської реформи. І не тільки в питаннях друку й українського слова взагалі, а так само й відносно мало не всіх політично-соціяльних проблем.

Що ж до українського друку спеціяльно, то, як знаємо з листа гол. управління до Харківського цензора, умови для нього залишилися ті самі з тією хіба зміною, що „Правительство предполагало сделать некоторые облегчения в употреблении малорусского наречия“. Справжнє „облегчение“ друку прийшло лише в 1906 р., в визволення України з під капіталістичного ладу ще на десять приблизно років пізніше.

4. Наслідки указу 1876 року в освітній галузі.

Наводимо важливе — Дело из Управления Киевского Учебного Округа (№ 30. 1876 р.): „Об украинофилах и о доставлении списков учителей в Министерство Народного Просвещения с отметками против каждого о неблагонадежности. Начлось 22 июня 1876 года. Кончилось 17 декабря 1877 года на 125 арк.

Министерство
Нар. Просв. Департаментъ
по Деламъ начальныхъ училищъ
15 iюня 1876 г.
№ 85.

(Київський Центр. Архів).
22 iюнь, Совершенно секретно.

Господину Управляющему
Киевским учебным округом.

Государь император, в виду проявлений украинофильской деятельности и в особенности переводов и печатания учебников и молитвенников на малороссийском языке, высочайше повелеть соизволил: учредить под председательством г. министра Внутренних Дел Особое Совещание из лиц, указанных его императорским величеством.

Журнал означенного совещания по делу об украинофильской пропаганде удостоен высочайшего прочтения, и его величество, в 18/30 день минувшего мая, высочайше соизволил повелеть состоявшиеся в совещании по сему делу предложения.

В § 5-м означенных предложений изображено: усилить со стороны местного учебного начальства наблюдение за преподавателями начальных училищ и из'ять из библиотек низших и средних учебных заведений в малороссийских губерниях книги и брошюры, издание коих воспрещается ст. 1 и 2 настоящих правил [1]).

[1]) Не допускать ввоза в пределы Империи, без особого на то разрешения Главнаго Управления по Делам Печати каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых за границею на малорусском наречии.

Печатание в издание в Империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить, за исключением лишь: а) исторических документов и памятников и б) произведений изящной словесности, но с тем, чтобы

В § 6-м предоставить Министру Народного Просвещения предложить попечителям учебных округов—Харьковского, Киевского и Одесского доставить во вверенное ему министерство поименные списки преподавателям, с отметками о благонадежности их по отношению к украинофильским тенденциям, и отмеченных неблагонадежными переводить из малороссийских в другие губернии, заменив перемещенных урожецами великороссийских губерний.

О таковой высочайшей воле имею честь сообщить вашему превосходительству для надлежащего руководства, покорнейше прося, во исполнение § 6 сего высочайшего повеления доставить Министерству Народного Просвещения означенные в сем пункте именные списки преподавателей учебных заведений Киевского учебного Округа с надлежащими отметками против каждого.

Управляющий Министерством товарищ министра князь Ширинский-Шихматов.

Запрохавши й одержавши 7 серпня 1876 р. 40 копій вищенаведеного обіжника, куратор Київської округи розіслав його до 37 відповідних підлеглих йому установ. Негайно (директор Київської реальної школи надіслав відповідь уже 13-го серпня,—виходить через три дні після того як одержав запитвння) почали надходити відповіді з списками викладачів. Списки ці було вислано до Міністерства і не залишилося в нашій справі копій.

Більшість цих відповідів мала невтральний характер і заявляла, що людей з українофільськими тенденціями нема. В такій формі написали також і два директори, що, як відомо, були членами Півд.-Зах. Відділу Географ. Т-ва—Симонов (Номис), директор Лубенської гімназії, та Посяда, директор Коростишівської учительської семінарії, або інспектор нар. шкіл у Київі М. Константинович [1]). Але в трьох школах—Київській 2-й та Кам'янець-Подільскій Гімназії і в Глухівському учительському Інституті зазначено було вісім викладачів неблагодійних щодо українофільських тенденцій (із яких лише один Юркевич не був членом Півд.-Зах. Відділу Геогр. Т-ва), і які були на наступний рік або переведені в інши гімназії великор. губ., або звільнилися й подали заяву про повернення їм їхніх документів. Листування директорів з куратором (з винятком директора Київської 2-ої гімназії) збереглося в справі й дає нам цікаву хврактеристику побуту і адміністраційних засобів того часу, і ми наводимо його нижче в уривках [1]).

Але особливу цікавість для нас має чернетка листа куратора ген. Антоновича до міністра, що докладно висвітлює діяльність кожного з викладачів, що на них упала підозра, а також своїм невтральним і об'єктивним тоном непомітно змагається полегшити їхню долю. Всі зазначені в листі особи були дійсними членами Відділу.

Наводячи цю чернетку далі в цілому (в укр. перекладі), маємо додати тут, що в бібліотеках Білоцерківської й Борзенської шкіл знайшлося по кілька українських книжок і їх наказано було виключити з бібліотек. Директор Білоцерківської реальної школи Самусь повідомляв, що в бібліотеці його гімназії є два примірники „Кобзаря" (1860 р.) і по одному „Малороссійскихъ повѣстей Основ'яненка ч. I., Соч. Котляревского (СПБ. 1862 г.), Разсказы Марка Вовчка (СПБ. 1861 р.).

Директор Борзенської повітової школи Спиридонов переслав до канцелярії куратора один примірник книжки Куліша „Дівоче Серце", передрук з „Вечерниць" (Львів 1862 р.), додавши, що книжку цю надрукувала Ол. Мих. Куліш.

при печатании исторических памятников, безусловно удерживалось правописание подлинников; в произведениях же изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания, и чтобы разрешение на печатание произведений изящной словесности давалось не иначе, как по рассмотрении рукописей в Главном Управлении по Делам Печати.

[1]) Не обійшлося й без курйозів. Директор Нар. шкіл Черниг. губ.: А. Кулжинський, після двох нагадувань відповів 15 листопада кураторові, що він не послав списків викладачів з помітками тому, що ні в одному з них не помічав українофільських тенденцій. А коли-б це було помічено, додав він, то я негайно доніс би про це, як зробив уже про колишнього викладача Мглинської повітової школи, Кибальчича. Куратор через день гостро відповів йому, що цю вимогу він зрозумів не так, як усі інші: В циркулярі не сказано надіслати М. Н. Пр. іменні списки викладачів-українофілів, а вимагалось подати списки викладачів взагалі, з потрібними проти кожного помітками, благонадійний він, чи ні. А коли з'явився якийсь сумнів, то треба було негайно звернутися за поясненнями: „Этим вы избавили бы меня от необходимости выразить Вам свое крайнее огорчение по поводу такого легкого отношения вашего к требованиям начальства".

[1]) Директор Глухівського Учительского Інституту, надсилаючи 3 вересня 1876 р. супровідного до списків викладачів офіційного листа, додав ще й особистого листа до куратора з „деякими подробицями про хід справ". Повідомивши на початку про будівництво Інституту, він перейшов потім і до цікавішої справи: „Не могу умолчать перед Вашим Превосходительством писав дир. Білявський, о большом затруднении, в которое я был поставлен вапросом на счет благонадежности служащих в Институте лиц. Двое молодых учителей, полтавские уроженцы—Дияконенко и Житецкий порядочные украинофилы, но в виду того, что Институт имеет не много хороших преподавателей, мне не хотелось бы расстаться с таким деятельным и талантливым учителем, каков Житецкий. Преподаватель математики в Институте без языка и без метода, хотя и очень добрый человек и благонадежный в других отношениях. Преподаватель искусства совершенно безграмотен для Института и неумен. С такими преподавателями трудно вести дело, и приходится поневоле беречь хорошего учителя хотя бы и с некоторым самопожертвованием. Если из России пришлют в Институт плохого учителя русского языка, дело институтское сильно расстроится. А в Глухове хорошего учителя не легко сыскать".

Куратор поклав таку резолюцію: „Требуется оффициальное донесение о неблагонадежности, в частным сообщением едва-ли можно ограничиться. Нельзя же основываться на желании говорить одно, а сказать другое?"

(арк. 68) № 9, февр. 18 1877.
Київ.

До Міністра Народньої Освіти.

Згідно з пропозицією п. Керуючого Міністерством Народньої Освіти з 15 червня 1876 р. за № 85, помічник куратора ген.-майор Новиков, що керував під час моєї відсутности Київською шкільною округою зажадав від ближчих начальників шкільних закладів Округи надіслати іменні списки всіх викладачів з зазначками проти кожного про благонадійність з боку українофільських тенденцій.

Ці списки надіслано і я маю честь переслати їх в оригіналах до високого розпорядження (благоусмотрения) вашої ясновельможности разом з особливим описом.

Ближче начальство шкільних закладів зробило вказівки на неблагонадійність, або висловило сумнів щодо благонадійности таких викладачів: а) Директор Київської 2-ої гімназії—про чотирьох осіб: викладача російської мови Житецького, грецької мови — Юркевича, історії—Тумасова й підготовчої кляси—Наумeнка; б) Директор Кам'янець-Подільської гімназії про двох:—російської мови та словесности—Біленького, російської та латинської мов Білинського і в) Директор Глухівського Вчительського Інституту також про дві особи—вчителя рос. мови—Житецького й Історії та географії—Дияконенка.

Директор Київської 2-ої гімназії в донесінні з 17 жовтня минулого року ч. 4 (надсилається в оригіналі) подає такі підстави для висновків про українофільські тенденції чотирьох викладачів дорученої йому гімназії.

1) Житецький підтримував надзвичайно приятельські зв'язки з Драгомановим і деякий час жив з ним у тому самому дворі; всі відомості які доводилося чути директорові про Житецького, говорять про нього як про завзятого прихильника українофільства: в приватних розмовах Житецького з товаришами, в яких відбивалася іронія й глузування, відчувається людина, що ставиться вороже до існуючого громадського ладу а його літературні праці показують, куди схиляються його симпатії; до цього одначе директор гімназії додає, що в службовій діяльності вчителя Житецького не можна вказати ні на один вчинок, як на безсумнівний доказ належности його до української партії.

2) Юркевич давно відомий як любитель малоросійських пісень, мови й звичаїв. Але ця природня й законна прихильність до місцевих особливостей, що часто зустрічається серед людей походженням з південно-руського краю—на думку директора 2-ої гімназії, останнього часу, на жаль, набрала в Юркевичеві особливого ухилу, що його зближує з українофільством, а саме взяло напрямок політичного характеру, що прикривається відданістю південно-руському народові (закреслено: „В чому виявився цей ухил, директор не показав ні в свойому рапорті, ні в особистій його зо мною з цього приводу розмові!).

3) У викладача Тумасова, на думку директора, власне немає симпатії до малоросіян, а помітно лише у великій мірі бажання стати славним за людину ультра-ліберальну, що й наблизило його до людей українофільської партії про належність до якої він часто заявляє на словах і з-околу—одягаючи вишивані сорочки, так що один раз він навіть з'явився на лекцію в такому вбраню (т. з. вишивану сорочку, як виявилося, було видко зпід жилетки).

4) Що викладач підготовчої кляси Науменко не чужий до певної міри українофільству, директор 2-ої київської гімназії виводить лише з того, що Науменко близька людина до вищезгаданих трьох викладачів і плекає незрозумілу й безпричинну ворожнечу до викладача російської словесности Воскресенського, який не раз відверто висловлювався проти українофільства.

До всього наведеного з боку директора Київської 2-ої гімназії вважаю за потрібне додати, що про підозріння відносно українофільства викладача Житецького я вже мав нагоду подати мою думку в моїх попередніх рапортах з цього приводу. Житецького незабаром після вступу мого з управління Київською шкільною округою разом з іншими викладачами було знято з Кам'янець-Подільської гімназії. Приводом до того було не українофільство (в якому до речі Житецький викликав до себе підозріння ще студентом університету св. Володимира), а інтриґи, що роз'їдали цілу гімназіяльну колегію, які виникли із сварок між директором та інспектором гімназії. Під час особистих розмов з цієї нагоди з викладачами,—я знайшов у Житецькому людину розумну, талановиту й здібну на те, щоб бути корисним не лише шкільному закладові, але й науці. Тому я перевів його до 2-ї Київської Гімназії, де з нього витворився можна сказати взірцевий викладач російської мови. Не вважаю за потрібне повторювати, що стверджує й директор гімназії, що в службовій діяльності викладача Житецького не можна зазначити ні одного вчинку, що доказував би його належність до української партії, але коли за молоду й з'являлися в нього подібні мрії, то вони повинні були зникнути поперше, під гнітом злиднів, що примушували його набирати багато лекцій по різних шкільних закладах (закреслено: заняттях), щоб збільшити свої засоби для існування з великою ріднею, а по друге, під впливом наукових студій, яким він віддавав увесь свій вільний час готуючись до іспитів на маґістра й опрацьовуючи матеріяли для дисертації. Минулого року він видав опис Пересопницького рукопису XVI ст. з додатком тексту евангелія Луки, витягів з інших евангелістів і 4-х сторінок знимків, що мабуть і дало привід директорові гимназії

у рапорті сказати про Житецького, що його „літературні праці виявляють, куди схиляються його симпатії“.

(Закреслено: „А в тім менше репутації українофіла, що її Житецький вніс із студентської лави не залишала його, і хоч як таємно переводиться в канцеляріях листування про українофільство, підозріння, що продовжує тижити над Житецьким, не пройшло не помічене з його боку і примусило його залишити (Київську 2-гу гімназію) службу в міністерстві Народньої Освіти“).

В кінці минулого року Житецький, перейшов на службу до військового шкільного відомства.

(Закреслено: „За втратою для 2-ої Київської Гимназії такого знавця і досвідченного викладача можна не жалкувати лише в такому випадкові, коли пізніша його діяльність докаже, що він дійсно мав або має шкідливі фантазії, що приписуються так званій українофільській партії.“).

Викладач Юркевич вже 17 років перебуває на службі, яку він почав і продовжує в 2-й Київській Гімназії. Він дійсно давно відомий за любителя малоросійських пісень і мови, але ніколи не було висловлено найменшого сумніву щодо його благонадійности відносно українофільства. Цей сумнів з'являється тепер уперше на підставі поміченого за останній час з боку директора гимназії любови викладача Юркевича до малоросійських пісень, мови і звичаїв, особливого відтінку, що наближає його до українофільства. В чому виявився цей відтінок, директор ясно не показав ні в свойому рапорті, ні в особистій розмові зо мною з цього приводу. Викладач Юркевич своїм досвідом, знанням предмету, старанням у виконанні своїх обов'язків і результатами навчальної його діяльности, —належить до числа кращих викладачів грецької мови, а моральної сторони до цього часу він був бездоганний.

Атестації директора про викладача Історії Тумасова може лише бути доказом неусталенного і дуже неясного уявлення про українофільство. Тумасов, на думку директора, не має симпатії до малоросіян, а дуже бажає мати марку ультра-ліберала, і це бажання наблизило його до людей українофільської партії. А тим часом, принаймні на моє розуміння, між українофільством в найгіршому значінні і ультра-лібералізмом нема нічого спільного, й останнє я вважаю за гірше від першого: українофільство в значінні сепаратистичних тенденції не має під собою ґрунту, во дня на день втрачаючи серед місцевого оточення всяке значіння і може бути лише предметом пустої, безрезультатної фантазії, а ультра-лібералізм, особливо у викладача гімназії не може залишатися без шкідливого впливу на шкільну молодь. На щастя, викладач гімназії ніколи не мав репутації такого шкідливого ліберала. Він належить до числа небагатьох викладачів, що продовжують і на службі науково працювати в своїй галузі. Років чотири тому Тумасов складав магістерський іспит, оборонив з успіхом дисертацію: „Історічно-юридичний побут російського селянства“, дістав наукову ступінь магістра і залишився працювати в гімназії. На запросини Київської Духовної Академії, Тумасов уже кілька років обіймає катедру Історії в Академії.

Що стосується до викладача підготовчої кляси Науменка, то ті вказівки, що їх подав директор настільки непевні, що навряд чи могуть бути достатньою підставою для підозріння його в українофільських тенденціях. Науменко три роки тому закінчив університетський курс кандидатом іст.-філ. факультету і призначений на службу до 2-ої Київської Гімназії викладачем підготовчої кляси, а через демісію Житецького і брак кандидата на заступника йому, частину лекцій Житецького в гімназії передано було Науменкові.

Директор Кам'янець-Подільської гімназії у списку викладачів подає такі вказівки: Викладач російської мови й літератури Трохим Біленький розмовляє з малоросійським акцентом; з його приватного життя видно, що в душі співчуває українофільським тенденціям, але на службі обережний; для боротьби проти особливостей місцевої говірки учнів корисно було-б замінити його людиною походженням з Великоросії.

Викладач російської і латинської мов Микола Біликський може підпадати під вплив викладача Біленького, а без нього його можна визнати за цілком благонадійного що до українофільських тенденцій.

Зауваження директора Кам'янець-Подільської гімназії про викладача Біленького виявляють одно, без сумніву, що в боротьбі проти місцевої говірки учнів корисно було-б замінити його людиною великоросійського походження; але це зауваження можна вважати за загальне для всіх губерень—принаймні, щодо викладачів російської мови й російської словесности. Про це я не раз уже висловлював свою думку, зазначалися також і способи при цьому для можливого досягнення цієї мети. Клопотання мої з цього приводу не мали успіху; навпаки, середнім школам південно-західнього краю, забрано і той засіб, якого їм за найвищим наказом було надано до переведення в життя статуту гімназій і про гімназій 18..року і який залишено й існує й дотепер по інших відомствах,—а саме додаток певних відсотків до платні для притягнення на службу в південно-західній край осіб російського походження із великоросійських губерень. Пробував я клопотатись про те, щоб залишити ці привилеї для викладачів російської мови й словесности, але і в тому успіху не мав.

Що стосується до інших вказівок, на підставі яких зроблено висновок про співчуття викладача Біленького до українофільства, то вони з'являються дуже слабкі. Вимова з малоросійським відтінком не є приналежність українофільства, а є наслідком того, що Біленький, як і більшість викладачів по шкільних закладах

Київської округи, народилися, виростали, виховувалися і вчилися серед малоросійського оточення, і серед нього ж їм довелося починати службово-навчальну їх діяльність.

У другій половині минулого січня я відвідав Кам'янець-Подільську гімназію і перебуваючи на лекціях Біленького й Білинського, знайшов, що це—молоді люди з певними здібностями, але взагалі не усталені і з зовнішнього боку виявляють ще деякі небажані риси недавнього студентства. Але ж я не помітив у них ані краплі якихось україиофільських тенденцій (Викреслено: чим викладач Біленький виявив у його приватному житті співчуття українофільству директор...). В особистій розмові зо мною директор Кам'янець-Подільської гімназії не міг вказати мені жадного вчинку їз приватного життя Біленького, що стверджував би його співчуття українофільству,—окрім того, що Біленький, як музика, кохається в малоросійських мотивах і піснях. Наприкінці розмови зо мною директор схарактеризував викладача Біленького, висловившись, що в нем нет русской жилки!—Не обмежуючись поясненнями, які можна було одержати від начальства гімназії щодо українофільського ухилу викладача Біленького я вважав за потрібне дізнатися з приводу цього і про думку начальника Подільської губернії. Губернатор Муханов дав дуже добрий відзив про викладача Біленького, він знає його особисто, як одного з небагатьох викладачів, що відвідують „товариство", де Біленького добре приймають як піяніста й співака й тому, що взагалі він має деякого роду світськість. В музичному репертуарі і співах Біленького дійсно переважають малоруські елементи, що на думку начальника губернії, і дало привід начальству гімназії підозрювати його в українофільських тенденціях, але таке підозріння губернатор Муханов вважає за абсолютно безпідставне. До цих відомостей про викладача Біленького залишається додати, що на службі він з 1-го лютого 1875 року, одружений, і, маючи взагалі слабий організм, виявляє безсумнівні прикмети значного розвитку в ньому туберкульози.

В чому саме виявляється здібність викладача Білинського, підпадати під вплив викладача Біленького,—цього також і директор Кам'янець-Подільської гімназії не міг мені пояснити. Обидва вони були товаришами в університеті, одночасно кінчали курс на історично-філологічному факультеті і вступили на службу до тієї самої гімназії. Цілком природньо, що на колеґіяльних нарадах в Педагогічній Раді або в Господарському Комітеті обидва вони бували солідарні в своїх думках, що, може бути, не завсіди збігалися з думкою більшости або керівників; дуже можливо також, що в подібних випадках Білинський підпадає під вплив Біленького, але все це не має нічого спільного з українофільськими тенденціями.

Директор учительського інституту в Глухові в списку викладачів Інституту зазначив викладачів: російської мови Іродіона Житецького та Історії й Географії Евграфа Дияконенка, що вони як молоді люди, які лише недавно вийшли з університету (в 1875 р.) і які одержали наукову але не педагогічну освіту, обоє походженням з Полтавщини, з боку своїх переконань і складу думок ще не можуть вважатися за гарних вихователів нової ґенерації викладачів в загальноросійському дусі й напрямку, а ще менше провідниками й фундаторами справжньо-російського напрямку в новій установі.

Це зауваження справедливе для вчительських інститутів, де контингент учнів складається з осіб, що побували вже по різних школах, духовних семінаріях, прогімназіях і гімназіях, а іноді з тих, що виходять з різних випадків із університетів і в більшості дорослих,—педагоги, що їх призначають прямо з університетської лави, цілком непридатні, щоб придбати моральний авторитет над такими людьми з молоді; треба досвідчених викладачів, що цілком розуміли-б мету, до якої слід прямувати, готуючи слухачів Інституту до діяльности, і мали такі й інтелектуальні сили, щоб її досягти. На нещастя, притягти таких викладачів у Глухівський Учительський Інститут мені не вдалося з цілком зрозумілих причин: платня викладачам учительських Інститутів не перевищує платню викладачам гімназії; останні навпаки мають можливість збільшити свої матеріяльні засоби, беручи на себе лекції понад 12 годин не лише в нормальних, але і в паралельних клясах; окрім того, у них бувають збільшені оклади власне за 12 лекцій до 1250 крб. і до 1500 крб., тоді як викладачі учительских Інститутів постійно залишаються на штатній платні. Щодо службової праці, то на викладачах Інституту, незалежно від обов'язків викладача, лежать ще й інші, що виходять із самого устрою Інститутів: чергування в установі, присутність на молитві учнів, на обіді й вечері й обов'язок стежити за порядком в Інституті протягом цілих суток. При таких обов'язках вихователям Інститутів не дається навіть і приміщення при установі. Цим пояснюється достатньо, чому ніхто з досвідчених викладачів гімназії не погодився на мою пропозицію перейти на службу до Вчительського Інституту, і виховательські посади в цьому останньому довелося з конечности замістити молодими людьми, що лише недавно закінчили університетський курс.—Це має дуже важливі незручности (закреслено: що до речі не мають нічого спільного з українофільством, який втрачає своє значіння), які виправить лише час в міру того, як молоді вихователі придбають під керівництвом директорів досвід у шкільній справі, в службі і взагалі в житті, що міняють їх недозрілі погляди і переконання. Але все це загальні зауваження, які стосуються до всіх взагалі викладачів, що починають свою службово-навчальну діяльність і не мають нічого спільного з українофільством, про яке спеціяльно, так би мовити, іде річ. —

Два тижні тому—кінець січня і початок лютого—я був у Глухові і серед інших шкільних закладів оглядав і Глухівський Учительський Інститут. Викладача Житецького, на жаль, я не міг бачити бо через хворість він не приходив на виклади, а між тим особливо йому мав я зробити відповідне зауваження з приводу тих відомостей, що до мене дійшли, а саме що, під час відвідування Інституту начальником Чернігівської губернії Житецький тримався без пошани, ходячи по залі в той час як начальник губернії оглядав у тому ж приміщенні різні подарунки для Інститутської церкви, що їх передав піклувальник Інституту С. А. Терещенко.

Доходила до мене ще чутка, ніби двоє учнів Інституту, вибувши самовільно із Глухова, були помічені в одному селі в розмові з селянами, але найближче слідство цього вчинку не потвердило: чутка ж пояснюється тим, що за учнів Інституту могли визнати осіб, що приїздили до Глухова, щоб вступити до Інституту і, не склавши іспиту, поверталися до місця свого перебування.

(Закреслено: Після огляду Інституту, скликавши викладачів і учнів я дав і тим і другим відповідні директиви).

Хоч із вище наведених директорами зауважень про деяких викладачів не всі безпосередньо відповідають на поставлене перед ними запитання, все ж вони відзначають те, що ці викладачі в тих чи інших причин викликають недовір'я ближчого начальства до їх складу думок і ухилу, хоч прямо це і не виявляється в їх службовій діяльности, а тому я пропонував директорам робити далі спостереження про всіх вище названих викладачів і, коли-б вони дійсно відрізнялися від напрямку,—що повинен бути не лише відносно українофільства, але також і у всіх інших—негайно мене повідомляти, докладно наводячи всі обставини, що дають привід сумніватися в їх повній благонадійності.

Наприкінці вважаю за обов'язок сказати, що я не знаходжу достатніх причин знимати з 2-ої Київської Гімназії викладача грецької мови Юркевича, викладача історії Тумасова і викладача підготовчої кляси Науменка, але визнаю за бажане перевести їх до гімназії або прогімназії великоросійських губерень; так само й викладачів Кам'янець-Подільської гімназії Біленького і Білянського, а особливо вихователів Глухівського Інституту Іродіона Житецького (брата кол. вчителя 2-ої Київської гімназії) і Евграфа Дяконенка,—призначивши на їх посади досвідченних викладачів чисто російського походження, які здобули вищу освіту в Московському або Петербурзькому Університетах. Переводячи названих 4-х викладачів із Кам.-Под. гімназії й Глухівськ. учит. Інст., не замістявши їх іншими відповідно до фаху—Управління Київської шкільної округи буде поставлено в безпорадне становище, тому що вовсім нема осіб, щоб замістити вакансії, а тим часом в початку наступного року маємо відкрити і призначити викладачів Реальної школи в Ромнах і прогімназії в Житомирі.

18-го Лютого 1874 р. того самого дня, коли було вислано попередню доповідну записку до Міністерства, Куратор Антонович за № 10 дав наказа директорові 2-ої Київської Гімназії, як це він зробив і в Глухові, стежити за викладачами, на яких упадало підозріння в українофільстві й негайно йому доносити.

Раніше ніж надійшло вирішення в цій справі Міністерства, директор учительського Інституту в Глухові А. Білявський листом з 4 березня 1877 р. за ч. 1 повідомив куратора ще про один випадок, що стосувався до Житецького Іродіона. Зміст цього інтересного листа наводимо тут також в перекладі: „Обходячи Інститут 10 лютого ц. р., писав, директор, о 11-й год. веч. помітив я, що учень 2-го курсу Картель розбирає паку паперів. Оглянувши їх, я виявив, що це були малоруські пісні, колядки, оповідання і т.і. Розглянувши їх зміст, я не знайшов в них нічого недозволеного і звернувся до учня з запитанням: де й коли зібрав він ці пісні? Він відповів, що збирав на Чернігівщині під час вакацій, і не один, а доручав записувати й своїм знайомим. Для чого-ж ви збираєте ці пісні?—Я збирав з доручення викладача Житецького, що на вакації давав таку працю.

Я зробив учневі кілька зауважень, що вакації міг би він використати продуктивніш, знайомлячись з творами російської літератури, що в Інституті він готується стати викладачем, а не збирачем малоруських пісень. 20-го лютого, після літургії, проходячи рекреаційну кімнату, я помітив, що учень 2-ої кляси Бобровников читає книжку творів Писарева. Тому що в Інститутській Бібліотеці нема творів Писарева, я спитав,—де він взяв книгу. Виявилось, що книга належить Житецькому. Таку заяву зробив Бобровников і на спинці обкладинки стояла літера Ж.

В клясі на лекції Педагогіки я зауважив при нагоді, що Бобровников читає цілком даремно Писарева. Писарев писав для людей, що знають і вивчили Пушкіна, що ним захоплювались, для крайніх ідеалістів. А ми ще й не прочитали добре Пушкіна, а беремося за Писарева, що витолковує, що всі твори Пушкіна не варті пари старих чобіт. Коли вже Пушкіна не читати, кого ж тоді ще рекомендувати для читання?

На моє зауваження Житецькому що до збирання пісень і колядок, він заявив, що таку роботу давав, маючи на меті знайомити учнів в народньою літературою (усною). Я зазначив, що Картелеві не доведеться навчати колядок і малоросійської мови, і що я не бачу зв'язку між збиранням колядок і майбутньою діяльністю наших учнів, що ми тягнемо в різні боки і лише збиваємо учнів з пантеляку.

На моє зауваження про книгу творів Писарева, що я її бачив у Бобровникова, Житецький сказав, що він сам побожно шанує Пушкина, що книгу він давав викладачеві (якому не сказав) і що надалі він ніколи своїх книжок не даватиме.

Про читання Писарева й переписування малоруських пісень я повідомив вихователя 2-ої кляси Оліферова, прохаючи його придивлятись, що читають й пишуть учні. Директор Інституту А. Білявський.

За підписом міністра гр. Д. Толстого до Київського Куратора надійшло розпорядження, датоване 30 квітня 1877 р. (№ 75) пропонувати Біленькому, Білинському, й Дияконенкові перейти на службу—першому до реальної школи в Пермі, викладачем російської мови й словесности, другому до уральської військової гімназії на рос. й лат. мови і третьому до уфімської гімназії на історію й географію. Коли б же вони не побажали це виконати, говорилось в наказі, то негайно сами собі нехай підшукують посади в гімназіях або реальних школах великорос. губ. Про Житецького було обіцяно надіслати особливу пропозицію.

У відповідь на це повідомлення директор Кам'янець-Под. гімназії В. Должиков писав (24 травня за № 579) кураторові, що Біленький заявив йому на письмі, „що через свою хворобу він не може прийняти посади у Великоросії і що як буде в Київі, то прохатиме іншого місця". Білинський не зважувався через холодний клімат зараз дати своєї згоди, але обіцяв подумати літом і може навіть погодитись їхати до Уральська. Директор додавав, що всі інші викладачі поставилися цілком „равнодушно и безучастно" до цього переміщення тому, що Біленький і Білинський, особливо перший, завсіди трималися окремо від їх товариства.

23-го червня Біленький звернувся з Боярки під Київом з заявою до куратора, прохаючи дозволу переміститись до Тифлісу, Елисаветполя, або Ставрополя.

Наказом з 8 липня 1877 р. (№ 114) було пропоновано й Житецькому прохати про переміщення до Уральської військової гімназії, а в разі відмовлення самому шукати собі посади в великор. губ.

Директор Глухівського Інституту повідомив (23 липня), що Житецький і Дияконенко відповіли йому тим, що подали заяви про звільнення і повернення їм документів. Але 28 липня Дияконенко передумав і телеграфно з Петербургу повідомляв Київського Куратора що він згоджується перейти до Уфи. Біленького, за документами, що є в справі, за його згодою було призначено до Баку. Складніша справа була в Білинського. Він звернувся з заявою до куратора Харківського прийняти його до своєї округи. Одержавши з Києва відповідні інформації в офіційному листі з 28 липня, Харківський куратор, очевидно, не дав заяві Білинського дальнішого ходу. У своїй заяві з 11 серпня Білинський примушений був обставинами згодитись перейти до Уральська, але вже 13-го він перемінв своє вирішення і в „силу плохого здоровья" відмовився від посади в Уральську, прохаючи надіслати йому документи на адресу викладача комерційної школи Шостаковського в Одесі.

В нашій справі не залишилося ніяких відомостей і листування щодо викладачів 2-ої Київської Гімназії, крім одного розпорядження кураторового з 25 серпня 1877 р. про П. Житецького, надісланого до директора Колегії Галагана. Зміст цього листа, що подається також у перекладі, був такий: „Викладач 2-ої Київської Гімназії Житецький на підставі підозріння у співчутті українофільським тенденціям примушений був залишити службу в Міністерстві Народньої Освіти й перейти на службу до військового відомства.

Дізнавшись, що Житецький перебуває викладачем в Колегії Павла Галагана і не визнаючи через вищенаведене за можливе залишити його на цій посаді в дорученій Вам установі, що перебував в відомстві Міністерства Нар. Освіти, за обов'язок своєї служби вважаю прохати Вас негайно знайти засоби для заміни Житецького іншим викладачем".

Міністерство Освіти звернулося з обіжником про присилку відомостів за благонадійність педагогів з боку українофільської пропаганди не лише до Київської, але ще й до Харківської та Одеської округи.

Як довідуємось із архівної справи Міністерства (ч. 16, Арх. 155 314 № 3868, (л. 12) куратор Харківської округи у своєму листі (з 31.XII.76 за № 91) заявив, що „жадний з викладачів не подавав ніяких підстав для сумнівів що до політичної благонадійности".[1])

Куратор Одеської округи (за датою 7. 11. 77. № 7) у цій справі повідомив (л. 17): „Із надісланих до мене списків видно, що зі всіх навчальних установ лише в одній Одеській 2-й гімназії виявлено викладача з крайніми українофільськими тенденціями,— а саме Олексія Андрієвського, викладача російської мови й літератури."[2]) Наказом куратора Московської округи (з 30.VII.77, № 4095) його було переведено на таку саму посаду до Тульської гімназії.

Ця архівна справа є цікава пам'ятка сумної реакційної епохи. Вона характеризує також провінціяльних членів Київського відділу Рос. Геогр. Т-ва.

5. Відгуки в українських колах на події, зв'язані з указом 1876 р.

Із тих невеликих, на жаль, і нечислених уривків, що залишилися з спомивів та інших матеріялів 1876 р., ми маємо все ж ясну картину, що українське громадянство дуже близько брало до серця події, зв'язані з забороною українського слова й антиукраїнською агітацією Юзефовича. Були на те різні причини, часто й суб'єктивного характеру, в обговорення яких ми не будемо тут вдаватися,

[1]) До округи входили Харківська, Курська й Вороніжська губ.
[2]) Членом Півд. Зах. Відділу його було обрано 3 липня 1873 р.

а подамо лише важливіші відомі нам характеристики подій, як вони були зафіксовані тоді.

Особливо багато цікавого з цього приводу зберіг нам „Щоденник" О. Ф. Кістяківського. 18-го березня 1876 р. (кн. 1, с. 139) він писав: „Перед самим обедом принесли „Киевский Телеграф", в котором я прочел известие о вызове Юзефовича в Комиссию, говоря громко и напыщенно, по малороссийским делам, говоря же вернее, по исследованию малороссийской пропаганды. Юзефович в своей поездке положил своей задачей добиться удаления из Киева Антоновича, а, может быть, и других, как то Житецкого, Чубинского, Беренштама. Ужели они заденуть и меня?.."

Ця остання фраза чудово виявляє настрої серед українського громадянства під впливом різних чуток п обговорень подій. Сам Кістяківський аналізуючи становище й зазначаючи, що „оставаясь преданным народу, но убедившись в тщете политических переворотов", він уже років 8-9 як перестав бути українофілом політичного відтінку, але всеж не був певний, чи не доведеться йому, як і іншим вище названим, побувати в засланні.

Ім'я В. Б. Антоновича, як знаємо, не називалося ні в записці Юзефовича, ні в протоколах таємної Петербурзької наради, але в зв'язку з забороною чергового тому його Актів з Гайдамаччини, що припала саме на той час, і тому, що він був головою Відділу Геогр. Т-ва, на думку Киян, він був у найбільшій небезпеці. Певно були для цього й реальні підстави. В одному з листів до Познанського з кінця 1876 року Антонович писав:" Вообще год прожитый был не самых горьких годов жизни—подробностей писать не буду. Слава богу, кажется, минулося. Когда-нибудь при свидании расскажу. Были такие благодетели, что, не справляясь с моим желанием, хотели мне доставить повышение по службе в виде места директора гимназии в Вологде."[1]) („Україна" 1928,5, с. 101.)

Рівно через три місяці 18 червня 1876 р. в „Щоденнику" Кістяківського знаходимо звістку про конкретні наслідки указу й надзвичайно цікаву характеристику Юзефовича та його товаришів: „Были Гогоцкие... Вчера в 11 ч. веч. нагрянула на Редакцию" „Киевского Телеграфа" полиция с об'явлением о закрытии газеты. Работа Рейненкампфа, Шульгина и К°. Видимым работником был Юзефович, сегодня возвратившийся из Петербурга. Говорят, ла-

[1]) Під датою 16 вересня 1876 р. (кн. 1. с. 279) Кістяківський давав таку цікаву характеристику трьох головних діячів у Відділі: „Чубинский в сравнении с ним (Антоновичем) младенец, однакож должен ехать в ссылку. Драгоманов очень наивен и однакож он побит окончательно. Отчего это? Оттого, что оба эти деятели чистые малороссы, страстные, невоздержанные на язык, бросавшиеся всем в глаза своею деятельностью, оттого, что каждый из них своею бестактностью, своим отзывом о других нажил себе кучу личных отдельных врагов. Не то Антонович! Я принадлежу к категории Драгомановых и Чубинских"...

сково был принят при дворе. Сам царь беседовал с ним больше часу. Великие князья прислали ему свои портреты. Неужели царская власть ищет поддержки у таких негодяев? Юзефович, по общественному мнению, человек способный плыть по ветру. Если бы восторжествовала революция, он бы и ей предложил свои услуги. Он предал Костомарова. Сделал донос на покойного Судовщикова. Он своими доносами произвел увольнение Драгоманова.."

Це переслідування українського слова обурило навіть того Куліша, який в березні 1876 р. (про що знаємо також з „Щоденника" Кістяківського, кн. 1, с. 113-115), відмовлявся від того, що він був членом Кир.-Мет. Т-ва і тоді ж таки склав візиту Юзефовичеві; він писав в одному з своїх листів до того-ж таки О. Ф. Кістяківського надрук. в „Киев. Ст." 1902, 111, с. 520: „Гонение, воздвигнутое на укр. слово, доказывает, что 1847 г. не останется без последствий. Воочию нашею совершается одна из тех уний, которые наделали столько бед Северо-Славянщине. Творцы польсько-русской унии так точно, как и творцы Московско-Украинской, гонялись „за своими приватами", а из этих дробн. источиков составляются широкие реки событий. И какую же выбрали пору, чтобы противодействовать воссоединению Руси? Ни Поляки, ни Немцы не могли бы сочинить ничего лучшего для своих роз'единительных видов. Даже коммунистические изделия каких то укр. грамотеев заграницею получают после этого некоторое оправдание. Балканский полуостров об'ят пламенем, а они у себя дома скопляют горючий материал. Сербы и Черногорцы идут на Турка, а они вооружаются против тех, чьи деды и прадеды одно только хорошее и завещали своему потомству—уничтожение Турции. Такова история воссоединения Руси! Но довольно об этом. В наше время история почти не нуждается в писателях, и политическая и социалистическая ложь обрушивается неудержимым течением событий. Душевно преданный Вам П. Кулиш. 1876, июня 28 марта".

Але найкращу інформацію про те як реагували на указ 1876 р. ширші українські громадські кола, подає інформацію одного з агентів III-го Відділу, який 4 вересня 1876 р. за № 552 повідомляв: „Приехавшие после каникул из Малороссии студенты рассказывают, что там сильное неудовольствие местиой интеллигенции возбудило известное правительственное распоряжение, воспретившее пьесы и издания на малорусском языке.

Результатом этого запрещения было то, что почти во всех помещичьих семействах женщины начали носить национальный костюм (малороссийские рубашки), который давно уже не был в употреблении.

Професора Драгоманова называют главным виновником происшедшего, и он приобрел огромную популярность в Мало-

россии, особенно в Киеве. Утверждают, что он переселяется в Австрию, чтобы издавать там украинофильский журнал[1]).

6. „Затоплений дзвін“.

З попереднього викладу ми познайомилися в фактичним станом громадської української роботи в Києві протягом майже чверти століття з 50-х років і до 1876 р. і докладніше з діяльністю Київського Відділу Р. Г. Т-ва з 1873 до 1876 р.,—а також в наслідками його закриття і спробами відновлення в кінці XIX ст. Ми вияснили головні причини закриття його, навели деякі думки і погляди сучасників і жертв відомого „закону Юзефовичевого“. Не можна обминути мовчанкою й того питання, як ставимося до цього „Емського Акту“ й ми самі, сини й онуки тих людей, життя яких він знищив вже більше як півстоліття тому.

У цьому нам допоможе недавня „Ювілейна“ література 1926 р. з приводу 50-ліття цього „Акту“, що ніби під воду спустив Українське вільне слово.

Акад. М. С. Грушевський на сторінках 4-ої кн. „України“ за 1926 р. у своїй статті під назвою Ганебній пам'яті відновив свої думки, що їх висловив 20 років перед тим в „Укр. Вестн.“ ч. 1, з 21 травня 1906 р., в тридцятиліття цього самого Емського Акту.

Висвітливши політично-культурне значіння і зміст цього „височайшого указу“ в момент його появи, нагадавши про те почуття втіхи, яке викликала у тодішніх Українців боязка й соромлива „втеча“ начальства з антиукраїнських позицій після революції в 1906 р., він звернув увагу в кінці своєї коротенької статті на сучасну подвійну небезпеку для радянського соціялістичного будівництва: „Щоб запобігати українським націоналістичним перебільшенням, писав він, треба мати уважне око на обидва фронти: і на українські шовіністичні витівки і на імперіялістичні звіхання великоруські, польські, чеські й всякі інші“.

[1]) Архів Революції в Москві, Дело 1875 г. № 85, л. 92. М. Яворський опублікував на ст. 408 своїх „Нарисів“ „Оду Юзефовичу“ із щоденника Кістяківського, що ходила тоді по руках серед Киян. Подаємо тут з неї 2 строфи:

VII. Под старость лет ты, всем на диво,
Чуть в либералы не попал.
Но знать уж так судьба решила,
Чтоб ты в шпионах жизнь кончал.
И ты нашел себе фискалов
В среде отсталых либералов.
И тут в беседах с Шульгиным
Ты силы новые черпаешь
И, ряд доносов сочиняя,
На подвиг снова выступаешь.

VIII. Безвинно изгнан Драгоманов
И Малороссии сыны,
Сыны народа хлопоманы
Разогнаны, поражены.
Науку, общество разбито,
Газета скромная закрыта
И век прогресса и свободы,
О стыд, отечества сыны,
У соплеменного народа
Язык и песнь запрещены.

Проти цієї статті акад. Грушевського виступив у двох перших числах „Прапору Марксизму 1927-1928 р. М. І. Яворський, де він на трьох аркушах друку висловив своє непогодження з поясненнями Емського акту в статті акад. Грушевського.

„Я ні в якому разі незгоден із тим, писав М. І. Яворський, щоб пояснювати цей акт із року 1876 з боку одних культурних інтересів та ще й єдиного українського „народу“... Всю проблему українського народництва 1870 р. зводять цим самим до пустої самої по собі проблеми друкування української літератури українською мовою.. Причини й значіння цього Емського акту зайве буде шукати в цьому зовнішньому ефекті,—в культурницькій проблемі, як такій, та й ненауково, а шукати прийдеться їх в самій основі цієї проблеми“..[1]) „Якраз через те, закінчує він свою роботу, що ця мова, українська мова, була на той час слугою революційної пропаганди на Україні і впали на неї такі заборони, як валуївська 1863 року та емська 1876 р.“[2]).

Але на першій же сторінці статті акад. М. С. Грушевського виразно говориться, що „временные правила 1905 р., якими малороссийское наречие“ було цілком врівнено з „государственным языком“ в нововизначеній цензурній практиці—„се був один з тріюмфів українського визволення в російській революції“.

Цей друкований рядок статті акад. Грушевського розбиває своєю наявністю все цільове наставлення розпочатої полеміки. Він саме зазначає й перші революційні досягнення українського визволення й одночасно підкреслює, що говориться лише про одно з них.

На ст. 48-й акад. Грушевський пригадує й політичний бік проблеми: „Від часу, коли Україна зв'язалася з Москвою, і за політичним зв'язком прийшов культурний, пише він там, українське життя стало підпадати різним катаклізмам.. Українська культура,—що давніше йшла наперeді Московщини в зв'язках з культурними світом, в культурних домаганнях і досягненнях, зійшла на провінціяльний додаток до „світової“ російської культури“. Тут як бачимо, справа зводиться не лише „до пустої самої по собі проблеми друкування української літератури українською мовою“, але культурна проблема зв'язується з політичною також і в історичному аспекті.

Відзначимо, що ширші перспективи в характеристиці діяльности українського народництва другої половини XIX ст. виявив М. І. Яворський у своїй новішій роботі, що вийшла окремо під назвою „Нариси з історії революційної боротьби на Україні“, т. I-II, I. Наводячи велику кількість цінного архівного матеріялу,

[1]) Прапор Марксизму, 1927, ч. 1, с. 116.
[2]) Прапор Марксизму, 1928, ч. 1 (2), с. 113.

невідомого раніш, що висвітлює „сепаратистичні львозувґи“ деяких політичних українських угруповань минулого століття на ст. 345-й першого тому, він підкреслив, що „Юзефович, коли писав 1875 р. публічне обвинувачення на київський відділ.. за ширення „сепаратизму“, — не дуже то помилявся в оцінці фактичного стану...“

Зробивши загальний підсумок цих трьох вищезазначених праць, а також зв'язаних з темою попередніх робіт акад. М. С. Грушевського й додавши до них деякі загальні спостереження що до цієї проблеми, можна зробити такі висновки з приводу полеміки:

Емський Акт 1876 р., — спадкоємця Валуївського з 1863 р. — що в причин політичної тактики царського уряду залишився таємним указом по лінії цензурній та інших відповідних апаратів державної машини, Юзефович прив'язав до діяльности Київського Відділу Р. Г. Т-ва. Відверто указ ставив перед собою мету знищити культурно-національне українське життя, але висилкою особливо небезпечних, на думку його авторів, українських діячів та іншими засобами змагався боротися проти українських революційно-соціялістичних організацій, що так чи інакше були вв'язані також і з українськими національно-революційними осередками — старою й новою „Громадами“.

Коли можна погодитися з тим, що Юзефович дійсно „не дуже помилявся, обвинувачуючи Українців 70-х р. р. за ширення сепаратизму“, то доводиться визнати й те, що ці Українці й їх нащадки не дуже помилялися, обвинуваючи авторів Емського Акту в бажанні знищити українську культуру, щоб уникнути, напр., протиставлення її загально-державній російській.

Офіційні російські кола повстали проти українського слова в 1862 р. за вказівками генерального штабу звернувши свою увагу на небезпеку порозуміння й об'вднання численних українських народників з діячами типу полк. Красовського, що могли ширити їх ідеї серед війська. Вони боялися внутрішніх і особливо військових заколотів, організованих українством.

В 1875 р. до цих таємних урядових побоювань приєдналися ще й побоювання, що Київські українофіли об'єднаються й спільно працюватимуть із Львівськими, про що так виразно писала анонімна „записка 1874 р.“ до шефа III-го Відділу.

В тому разі, коли-б цей природній союз набрав ширшого реального змісту, цю проблему довелося б розв'язувати не лише головному управлінню друку, але також і Петербурзькому Міністерству закордонних справ. Воно ж мало й без того досить клопоту в середині 70-х р. р., готуючись до війни з Турцією.

Не цілком ще ясною й відомою досі залишається вага й розміри тієї активної участи, яку брали українці, допомагаючи визвольній боротьбі південних Слов'ян проти Турків. Не знати, чи не бажали вони при цій нагоді відбути певну военну школу, щоб

придбати досвід для можливої організації військових сил у себе дома.

Коли-б все це ствердилося документами, то це визначало-б що ідеологична наукова й культурна робота українських громад знайшла для себе конкретний вияв в організації військових частин для переведення в життя тих плянів, яких так побоювався царизм вже з початку 60-х р.р. Але доки безсумнівного потвердження цьому нема, можна говорити лише про конспіративний характер національно-революційної діяльности Українських гуртків 60-70 р. р.

Коли російський уряд пішов на те, щоб утворити собі переслідуванням українського слова й культури взагалі репутацію „азіятського“, антикультурного уряду, то підштовхнула його на це головно небезпека з боку так званої „австро-німецької інтриґи“, вияви якої російський уряд хотів бачити під час війни 1914-18 р. в утворенні частин галицьких січових стрільців і „Союзу визволення України“, що мав своїми центрами Відень, Берлін і Константинополь.

Щоб запобігти цій небезпеці російський генеральний штаб уже заздалегідь з 70-х р. р., як знаємо (в особі військового міністра Мілютіна) вступив на досить невдалий шлях підтримки таємними субсидіями галицьких москвофілів і зокрема газети „Слово“. Тому було звернено таку серйозну увагу на цей момент, як в записках та доповідях Юзефовича, так і інших учасників наради, що породила ганебний Емський Акт 1876 р.

IV

ДОДАТКИ.

МАТЕРІЯЛИ.

У цьому розділі подаємо документи й матеріяли, що стосуються до всіх трьох попередніх розділів. Походять вони в більшости із тих архівів, що їх було зазначено на початку і лише невеличка їх частина була десь опублікована у виданнях, що тепер є бібліографічними раритетами. Особливого інтересу набирають ті документи, що стосуються до статистично-етнографічної діяльности Відділу і яких ми не могли в повній мірі використати на попередніх сторінках з огляду на сюжет книги.

I.

1. Лист фундаторів Відділу до Київського ген.-губ. Дондукова-Корсакова.

15 фев. 1872 г. Докладная записка. г. Кіевъ.

Его Сіятельству господину Кіевскому, Подольскому и Волынскому Генералъ-Губернатору.

Насколько чувствовалась потребность въ учрежденіи отдѣловъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества доказывается возникновеніемъ Сѣверо-Западнаго, Сибирскаго, Кавказскаго и Оренбургскаго Отдѣловъ. Что касается Юго-Западнаго края, то существованіе Отдѣла для изученія этого края въ статистическомъ и этнографическомъ отношеніяхъ еще болѣе необходимымъ. Комиссія для описанія губерній Кіевскаго учебнаго округа, состоявшая при Генералъ-Губернаторѣ, не успѣла во время своего существованія выполнить своей задачи. Императорское Русское Географическое Общество снарядившее для изученія Юго-Западнаго края этнографическо-статистическую экспедицію, тѣмъ самымъ заявило, что этотъ край нуждается въ подобномъ изученіи.

Это изученіе возможно при существованіи постояннаго спеціальнаго учрежденія, каковъ Отдѣлъ Имп. Русскаго Географическаго Общества. Кіевъ, какъ университетскій городъ даетъ полную возможность осуществленія Отдѣла. Мы нижеподписав-

шіеся, желая посп͏ѣшествовать дѣлу изученія Юго-Западного Края въ статистическомъ и этиогрвфическомъ отношеніяхъ, признали полевнымъ образовать Юго-Западный Отдѣлъ Импер. Русскаго Географическаго Общества, проэктъ положенія о которомъ при семъ прилагается.

Будучи вполнѣ убѣждены въ просвѣщенномъ сочувствіи Вашего Сіятельства къ этому дѣлу, имѣемъ честь покорнѣйше просить исходатайствовать утвержденіе положенія объ Отдѣлѣ, которое во всемъ согласно съ Высочайше утвержденнымъ 26 февр. 1867 г. положеніемъ о сѣверозападномъ отдѣлѣ, съ тою только разинцею, что въ прилагаемомъ приложенін ограниченъ кругъ занятій отдѣла, твкъ какъ мы ие вводили въ программу занятій отдѣла ни археологін, ни археографін. (Підписи):

Тайный совѣтникъ М. Юзсфовичъ. Профессоръ Университета Н. Х. Бунге. Дѣйств. статс. совѣтникъ В. Шульгинъ. Дѣйств членъ Импер, Рус. Геог. Общ. Павелъ Чубинскій. Коллежскій Ассесоръ В. Рубинштейнъ. Учитель гимназіи П. Житецкій. Учитель прогимназін Ал. Руеовъ. Воспитатель Коллегіи П. Галагана Гр. Янчевскій. Доцентъ Университета св. Владимира В. Антоновичъ. За полковника В. фонъ Бооли, за учителя военной гимназіи П. Любимова, за учителя военной гимназін Г. Цвѣтковскаго, за учителя военной гимназін А. Класовскаго, по ихъ порученію и за себя учитель военной гимназін В. Берештамъ. Инспекторъ Народныхъ Училищъ М. Константиновичъ. Артистъ Лейпцигской Консерваторін Н. Лисенко. Дворянинъ Е. Трегубовъ. Штабсъ-Капитанъ Михаилъ Левченко. Губернскій Секретарь Яковъ Демченко. Дѣйств. Студ. Унив. св. Влад. Ф. Волковъ. За члена-сотрудника Императорскаго Русскаго Географическаго Общества Ивана Чередниченка и за себя Членъ-Сотрудникъ Василій Кравцовъ. За члена сотрудника Императорскаго Русскаго Географическаго Общества К. Михальчука. Дѣйствительный членъ П. Чубинскій. Профессоръ Университета Г. Цѣхановскій. Хранитель физическаго кабинета Университета св. Владимира В. Заіончевскій. Кандидатъ Университета св. Владимира Н. Ясвопольскій. Хранитель Минералогическаго кабинета Унив. св. Владимира А. Блюмаль.

(Резолюція олівцем): Представить при сочувственномъ моемъ ходатайствѣ по этому дѣлу. Писать предсѣдателю Геогр. Общества В. К. Константину Николаевичу и Министру". („Дело об учреждении в Киеве Юго-Зап. Отд. Рус. Георг. Об-ва" в Київ. цент. Іст. Арх., таємний фонд ген.-губ. 1872 р. № 106 арк. 1).

Милостивый Государь, Вильямъ Людвиговичъ! [1])

Такъ какъ я лично не буду имѣть возможности подписать устава Отдѣла Императорскаго Географическаго Общества и прошенія о разрѣшеніи его, то покорнѣйше прошу Васъ подписать за меня.

12-го февраля, Кіевъ. Преданный Вамъ Г. Цвѣтковскій.

Многоуважаемый Вильямъ Людвиговичъ!

Не имѣя возможности подписать проэктъ устава „Отдѣла Русскаго Географическаго Общества" и прошеніе объ открытіи его в г. Кіевѣ, я покорнѣйше прошу Васъ подписать за меня и то и другое.

Съ величайшею преданностью остаюсь къ Вамъ П. Любимовъ.

1872 г. февр. 17.

---

[1]) Лист до Берештама, що переховується в рук. Відд. В. Б. У, І. № 6777, с. 7 й 8.

2. Положеніе о юго-западномъ отдѣлѣ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, высочайше утвержденнаго въ 10-й день ноября 1872 г. съ выпискою соотвѣтствующихъ §§ изъ устава Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, относящихся къ юго-западному отдѣлу.

Цѣли Отдѣла.

§ 1. Для успѣшнѣйшаго содѣйствія цѣли Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, учреждается въ Кіевѣ особый Отдѣлъ Общества подъ названіемъ: „Юго-Западнаго".

Императорское Русское Географическое Общество имѣетъ цѣлью собирать, обрабатывать и распространять въ Россіи географическія, этнографическія и статистическія свѣдѣнія вообще и въ особенности о самой Россіи, а также распространять достовѣрныя свѣдѣнія о Россіи в другихъ странахъ (§ 1).

§ 2. Юго-Западный Отдѣлъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, подъ ближайшимъ руководствомъ Главнаго Начальника Края, занимается преимущественно изученіемъ губерній Кіевскаго Учебнаго Округа во всѣхъ тѣхъ отношеніяхъ, которыя составляютъ предметъ занятій Общества и въ особенности изслѣдованіями по Статистикѣ и Этнографіи.

По существу предметовъ, входящихъ въ кругъ занятій Общества, оно раздѣляется на четыре Отдѣленія: а) Географіи Математической, б) Географіи Физической, в) Этнографіи и г) Статистики. (§ 2).

§ 3. Съ этой цѣлью Юго-Западный Отдѣлъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества:

Во 1-хъ, отыскиваетъ и приводитъ въ извѣстность собранныя уже и хранящіяся въ мѣстныхъ архивахъ и у частныхъ лицъ свѣдѣнія о Краѣ, разсматриваетъ ихъ и рѣшаетъ, какое употребленіе можетъ быть сдѣлано изъ нихъ для науки;

Во 2-хъ, собираетъ относящіеся до края этнографическіе и статистическіе матеріалы черезъ мѣстныхъ жителей и снаряжаетъ ученыя экспедиціи, для цѣлей, указанныхъ въ § 2 сего положенія;

Въ 3-хъ, оказываетъ содѣйствіе частнымъ лицамъ, посѣщающимъ Юго-Западный Край съ ученою цѣлью и старается привлечь къ изслѣдованію этого края лицъ, могущихъ быть для сего полезными.

Въ 4-хъ, старается о собраніи и храненіи ученыхъ пособій, относящихся къ кругу своихъ занятій, какъ-то: книгъ печатныхъ и рукописныхъ, актовъ, картъ и этнографическихъ предметовъ.

Объ избраніи Членовъ Отдѣла, ихъ правахъ и обязанностяхъ.

§ 4-й. Юго-Западный Отдѣлъ избираетъ въ свои члены лицъ, могущихъ быть полезными для его ученыхъ трудовъ. Лица сіи

получаютъ званіе Членовъ-Сотрудниковъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.

Въ члены Общества избираются лица, принимающія дѣятельное участіе въ успѣхахъ наукъ, составляющихъ предметъ Общества, или могущія оказать ему полезное содѣйствіе (§ 16).

Члены-Сотрудники не обязываются къ денежнымъ взносамъ. Въ собраніяхъ они имѣютъ голосъ совѣщательный. (§ 29).

Сочиненія Членовъ Сотрудниковъ печатаются на счетъ Общества на томъ же основаніи, какъ и сочиненія Дѣйствительныхъ Членовъ. (§ 30).

§ 5-й. Лицо, которое сдѣлаетъ въ пользу Юго-Западнаго Отдѣла денежное пожертвованіе, не менѣе трехъ-сотъ руб., получаетъ на основаніи Устава Императорскаго Русскаго Географическаго Общества званіе Члена-Соревнователя Общества и дипломъ за подписаніемъ Предсѣдателя Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Пожертвованія эти составляютъ особый капиталъ, котораго храненіе и употребленіе предоставляется самому Отдѣлу.

Соревнователи могутъ быть и Дѣйствительными Членами, поступая въ сіе званіе на общемъ основаніи. (§ 35).

Всѣ Члены имѣютъ право на безденежное полученіе записокъ Общества; прочія-же сочиненія, печатаемыя отъ Общества, уступаются Членамъ по цѣнѣ, въ которую обошлись ему. (§ 36).

Должностныя лица Отдѣла.

§ 6-й. Отдѣлъ избираетъ изъ среды своей Предсѣдательствующаго и Правителя дѣлъ, утверждаемыхъ въ сихъ званіяхъ Главнымъ Начальникомъ Юго-Западнаго Края. Ихъ обязанности и права по Отдѣлу, равно какъ и весь порядокъ распорядительныхъ дѣйствій Отдѣла, соображаются съ правилами общаго Устава Императорскаго Русскаго Географическаго Общества; особенности-же, кои могутъ потребоваться мѣстными обстоятельствами, постановляются самымъ Отдѣломъ, съ утвержденія Главнаго Начальника Края.

Предсѣдательствующіе въ Отдѣлѣ избираются на 4 года и назначаютъ себѣ Помощника съ согласія Отдѣла (см. §§ 43, 44).

Выборъ Предсѣдательствующаго производится посредствомъ закрытыхъ записокъ; избраннымъ считается тотъ, кто получитъ болѣе половины всѣхъ наличныхъ голосовъ. (§ 69).

Предсѣдатель есть первенствующее лицо въ общихъ собраніяхъ. Отъ имени его производятся всѣ сношенія съ Правительственными мѣстами и лицами. (§ 90).

Предсѣдатель наблюдаетъ за точнымъ исполненіемъ Устава во всѣхъ случаяхъ (§ 91).

Предсѣдатель направляетъ совѣщанія и наблюдаетъ за порядкомъ дѣлопроизводства. Онъ имѣетъ право прекратить сужденіе, или закрыть засѣданіе, въ которыхъ бы оказалось уклоненіе отъ должнаго порядка. (§ 92).

Слѣдя, въ качествѣ спеціальнаго ученаго, за современнымъ ходомъ науки, составляющей предметъ занятій отдѣленія, Предсѣдательствующій изыскиваетъ средства къ возможно-высшему развитію сей науки въ Россіи, по мѣрѣ способовъ Общества и дѣлаетъ клонящіяся къ тому предложенія (§ 98).

Предсѣдательствующій въ Отдѣленіи учреждаетъ ученыя совѣщанія по всѣмъ вопросамъ, относящимся до спеціальнаго предмета Отдѣленія (§ 99).

Предсѣдательствующій обязанъ предлагать на обсужденіе Отдѣленію всѣ поступающіе вновь ученые труды и сообщенія (§ 100).

Предсѣдательствующимъ въ Отдѣленіяхъ вмѣняется въ обязанность, чтобы къ одному обыкновенному общему собранію членовъ было приготовлено приличное чтеніе на основаніи § 51 (§ 101).

Въ отсутствіе Предсѣдателя, Помощникъ его вступаетъ во всѣ обязанности и права. (§ 95).

Правитель дѣлъ избирается изъ Членовъ Отдѣла. Онъ управляетъ канцеляріею Отдѣла, вскрываетъ поступающіе на имя Отдѣла пакеты и письма, докладываетъ ихъ Отдѣлу, составляетъ журналъ Собраній Отдѣла, заготовляетъ по нимъ исполненія, составляетъ годовые отчеты и вообще завѣдуетъ всею перепискою по Отдѣлу, ведетъ приходорасходныя книги, хранитъ печать, завѣдуетъ архивомъ и библіотекой (см. §§ 105—126).

§ 7-й. Для покрытія издержекъ, потребныхъ на канцелярскіе и другіе расходы въ Юго-Западномъ Отдѣлѣ, употребляются поступающіе въ оный ежегодные денежные, на основаніи Устава Общества, взносы его Членовъ. Суммы, принадлежащія Отдѣлу, расходуются, по распоряженію Предсѣдательствующаго, Правителемъ дѣлъ Отдѣла, съ запискою въ особую шнуровую книгу, представляемую по окончаніи года на ревизію собранія Членовъ Отдѣла.

§ 8-й. Отношенія Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Рускаго Географическаго Общества къ самому Обществу суть слѣдующія:

1. Онъ есть нераздѣльная часть Общества, а потому пользуется высочайше дарованною Обществу печатью съ государственнымъ гербомъ и впредь до разрѣшенія въ законодательномъ порядкѣ общаго вопроса объ оплатѣ почтовой корреспонденціи какъ казенной, такъ и Обществъ, пользующихся въ семъ отношеніи правами Правительственныхъ учрежденій, правомъ посылать по почтѣ письменную корреспонденцію, безъ платежа вѣсовыхъ и посылокъ до пуда вѣсомъ.

2. Общество во всѣхъ ученыхъ предпріятіяхъ и занятіяхъ Отдѣла принимаетъ обязанность содѣйствовать ему своими сов-

тами, указаніями, сообщеніемъ находящихся въ его распоряженіи свѣдѣній, матеріаловъ и другихъ учебныхъ пособій, а если средства дозволятъ, то и денежными вспомоществованіями.

3. Труды Отдѣла издаются на основаніи принятыхъ для того правилъ или на средства самого Отдѣла или на счетъ общества.

4. Съ своей стороны Юго-Западный Отдѣлъ исполняетъ порученія, съ коими Общество будетъ къ нему обращаться, обсуживаетъ предлагаемые ему вопросы, разрабатываетъ указываемые предметы и вообще доставляетъ Обществу свѣдѣнія, относящіяся къ спеціальному кругу его занятій.

5. Отдѣлъ доставляетъ ежегодно Обществу подробный отчетъ о своихъ занятіяхъ въ теченіе предшествовавшаго года, для включенія въ общій годовой отчетъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.

Распространеніе свѣдѣній, предполагаемое Обществомъ, совершается посредствомъ чтеній и сообщеній въ собраніяхъ Общества, а также посредствомъ ученой переписки, печатныхъ записокъ періодическихъ и другихъ сочиненій, издаваемыхъ имъ въ свѣтъ (§ 8).

Записки и прочія, издаваемыя обществомъ сочиненія, печатаются на Русскомъ языкѣ. Нѣкоторыя изъ этихъ сочиненій могутъ, по особымъ уваженіямъ, быть издаваемы и на другихъ языкахъ (§ 9).

Печатано по опредѣленію Общаго Собранія Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества 6 марта 1873 года.

За Правителя дѣлъ А. Русовъ.

III. З архіву Ради Рос. Геогр. Т-аа у Ленінграді.

3. Лист Дондукова до Президента Товариства

29 Апрѣля 1872 № 123.

Ваше императорское высочество.

Ввѣренный управленію моему Юго-западный край по настоящее время недостаточно изученъ. Коммиссія для описанія губерній Кіевскаго учебнаго округа, состоявшая при Генералъ-губернаторѣ, не успѣла во время своего существованія выполнить своей задачи. Между тѣмъ изученіе края въ этнографическомъ и статистическомъ отношеніяхъ, кромѣ общаго интереса, весьма важно для мѣстной администраціи. Необходимость этого положенія выявлена была и императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ, снаряжавшимъ для изслѣдованія Юго-Западнаго края этнографическо-статистическую экспедицію. Статистическіе Комитеты, существующіе въ каждомъ губернскомъ городѣ, дѣйствуя независимо другъ отъ друга, обязаны только доставлять Центральному Комитету опредѣленныя данныя: о населеніи, промыслахъ и проч., но не составляютъ полнаго описанія края.

Все это указываетъ на необходимость учрежденія въ Кіевѣ какъ бы Главного Статистическаго Комитета для всего края въ видѣ Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Соображенія эти доводя до свѣдѣнія вашего императорскаго высочества, долгомъ считаю ходатайствовать о благосклонномъ содѣйствіи къ испрошенію Высочайшаго Государя Императора разрѣшенія на учрежденіе Юго-Западнаго Общества, на основаніяхъ принятыхъ для Сѣверо-Западнаго Отдѣла, съ тою только разницею, что въ кругъ занятій Юго-Западнаго Отдѣла не будутъ входить ни археологія, ни археографія.

Издержки на учрежденіе Отдѣла могутъ быть отнесены на ежегодные членскіе взносы и пожертвованія.

Почтительнѣйше испрашивая благосклоннаго увѣдомленія Вашего Императорскаго Высочества о послѣдующемъ, долгомъ считаю представить проэктъ положенія о Юго-Западномъ Отдѣлѣ Русскаго Географическаго Общества.

Съ чувствомъ глубочайшаго почтенія имѣю честь быть вашего императорскаго высочества Всепокорнѣйшій слуга Князь А. Дондуковъ-Корсаковъ.

Кіевъ, 20 Апрѣля 1872 года.

4. Відповідь Ради Т-ва Дондукову-Корсакову.

(Чернетка). 1 Мая 1872 года № 577. Проэктъ.

Милостивый Государь Князь Александръ Михайловичъ.

Представленіе Вашего Сіятельства на имя Его Императорскаго Высочества Предсѣдателя Императорскаго Рус. Географ. Общества объ учрежденіи въ Кіевѣ Юго-Западнаго Отдѣла Общества было передано Его Высочествомъ въ Совѣтъ и разсматривалось въ засѣданіи 27-го Апрѣля.

Вполнѣ сочувствуя полезности и благой цѣли учрежденія подъ Вашимъ покровительствомъ особаго отдѣла Общества въ Юго-западномъ Краѣ Россіи, Совѣтъ полагалъ однако, что существованіе Отдѣла только въ томъ случаѣ будетъ дѣйствительно соотвѣтствовать своей цѣли и можетъ принести пользу, когда матеріальныя его средства будутъ достаточно обезпечены. Зная по опыту, что одни членскіе взносы и частныя приношенія недостаточны для полнаго обезпеченія существованія и полезной дѣятельности Отдѣловъ, Совѣтъ поручилъ мнѣ, прежде чѣмъ дать этому дѣлу дальнѣйшій ходъ, обратиться къ Вашему Сіятельству, съ покорнѣйшей просьбою доставить въ Общество свѣдѣніе о томъ на сколько онъ можетъ расчитывать на матеріальную поддержку со стороны Главнаго Управленія Края.

При этомъ считаю долгомъ присовокупить, что изъ двухъ Отдѣловъ: Оренбургскаго и Сѣверозападнаго, не пользующихся правительственною субсидіею, первый находится въ довольно цвѣтущемъ состояніи и издаетъ свои записки только благодаря сильной поддержкѣ со стороны Генералъ-Адъютанта Крыжановскаго, между тѣмъ какъ дѣятельность второго замѣтно ослабѣваетъ. Изъ этого Ваше Сіятельство изволите усмотрѣть, что вообще существованіе Отдѣла будетъ зависѣть отъ того содѣйствія въ матеріальномъ отношеніи, какимъ онъ будетъ пользоваться отъ главнаго Начальника Края.

Пользуюсь симъ случаемъ, чтобы возобновить Вашему Сіятельству увѣреніе въ совершенномъ моемъ почтеніи и преданности.

5. Лист Мін. Вн. Справ Тімашева до Літке.

Министръ Внутреннихъ Дѣлъ. 8-го Мая 72 г. № 131

Милостивый Государь Графъ Ѳеодоръ Петровичъ.

Кіевскій, Подольскій и Волынскій Генералъ Губернаторъ отъ 20-го Апрѣля за № 1715, сообщая о представленномъ имъ его императорскому высочеству великому князю Константину Николаевичу ходатайствѣ объ учрежденіи въ Кіевѣ Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, просилъ моего содѣйствія къ утвержденію положенія означеннаго Отдѣла. Вслѣдствіе сего имѣю честь покорнѣйше просить Ваше Сіятельство, почтить меня увѣдомленіемъ о настоящемъ положеніи сего вопроса.

Примите увѣреніе въ совершенномъ моемъ почтеніи и преданности. А. Тимашевъ.

Его Сіят-ву Графу Ѳ. П. Літке.

№ 12853. 6 Мая 1872 года.

6. Відповідь Товариства Мін. Вн. Справ.

Проэктъ. Его Высокопр-ву Е. А. Тимашеву.

13 мая 1872 г. № 638.

Милостивый Государь Александръ Егоровичъ.

Въ отвѣтъ на письмо Вашего Высокопревосходительства отъ 2 мая за № 12853. имѣю честь увѣдомить, что представленіе Кіевскаго, Подольскаго и Волынскаго Генералъ Губернатора, на имя его императорскаго высочества великаго князя Константина Николаевича, объ учрежденіи въ Кіевѣ Юго-Западнаго Отдѣла И. Р. Г. О. было передано его высочествомъ на разсмотрѣніе Совѣта Общества, который по всестороннему обсужденію этого вопроса находя учрежденіе Юго-Западнаго Отдѣла во всѣхъ отношеніяхъ полезнымъ, положилъ просить Генералъ Адъютанта Князя Дондукова - Корсакова сообщить ему свѣдѣнія, какими средствами онъ полагаетъ обезпечить существованіе Отдѣла, такъ какъ членскихъ взносовъ и случайныхъ пожертвованій для сего очевидно недостаточно. По полученіи отвѣта отъ Генералъ Губернатора дѣлу сему будетъ немедленно данъ дальнѣйшій ходъ.

Примите увѣреніе въ совершенномъ моемъ почтеніи и преданности (подписалъ) Графъ Ѳ. Литке.

7. Лист Дондукова-Корсакова до Літке.

Кіевскій, Подольскій и Волынскій Генералъ-Губернаторъ (Одержано:) 8 Іюня 1872 года.

1 Іюня 1872 года № 2506 Кіевъ.

Милостивый государь, Графъ Ѳеодоръ Петровичъ.

На отношеніе Вашего Сіятельства отъ 1 Мая за № 577, имѣю честь увѣдомить, что учредители въ Кіевѣ Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Географическаго Общества не имѣютъ въ виду никакихъ особыхъ денежныхъ средствъ и расчитываютъ на одни членскіе взносы. Я съ своей стороны тоже не могу указать источника, изъ котораго возможно бы было оказать пособіе отдѣлу Общества: Но такъ какъ общество могло бы приносить и при небольшихъ денежныхъ средствахъ нѣкоторую пользу, особенно при содѣйствіи многихъ трудолюбивыхъ ученыхъ, состоящихъ при здѣшнемъ Университетѣ, то можетъ быть Ваше Сіятельство изволите признать умѣстнымъ войти въ сношеніе съ Министерствомъ Народного Просвѣщенія для приглашенія Университета принять участіе въ дѣятельности Юго-Западнаго Отдѣла Географическаго Общества.

Примите увѣреніе въ совершенномъ моемъ почтеніи и преданности Князь Дондуковъ-Корсаковъ.

Его С-ву Графу Ѳ. П. Литке.

8. Лист Товариства до Мін. Вн. Справ.

№ 924. 25 сентября 1872.

Его Сіят-ву Князю А. Б. Лобанову-Ростовскому.

Кіевскій, Подольскій и Волынскій Генералъ-Губ. Ген.-Адъют. Князь Дондуковъ-Корсаковъ отнесся въ И. Р. Г. Общество касательно учрежденія въ Кіевѣ особаго Отдѣла Общества, подъ названіемъ Юго-Западнаго. Отдѣлъ этотъ, подъ ближайшемъ

руководствомъ главнаго Начальника Края занимался бы изслѣдованіемъ и изученіемъ Юго-Западнаго Края во всѣхъ тѣхъ отношеніяхъ, которыя составляютъ предметъ занятій Географическаго Общества и въ особенности изслѣдованія по Статистикѣ и Этнографіи.

Мысль объ учрежденіи подобнаго Отдѣла была встрѣчена съ полнымъ сочувствіемъ членами совѣта и одобрена Е. И. В. Августѣйшимъ предсѣдателемъ Общества.

На этомъ основаніи, имѣя честь препроводить къ Вашему Сіят-ву проектъ положенія объ Юго-Западномъ Отдѣлѣ, составленнаго по взаимному соглашенію съ Генералъ-Адъютантомъ Княземъ Дондуковымъ-Корсаковымъ и Совѣтомъ Г. Общества обращаюсь съ тѣмъ вмѣстѣ къ Вамъ съ покорнѣйшею просьбою объ оказаніи благосклоннаго съ Вашей стороны содѣйствія для утвержденія означеннаго положенія Юга-Западнаго Отдѣла установленнымъ порядкомъ.

Покорнѣйше прошу Ваше С-во принять увѣреніе и проч. Графъ Ѳ. Литке.

9. Лист Тімашева до Літке.

(Одержано:) 1 Декабря 1872 г. № 240.

(Доложить Совѣту).

Милостивый Государь Графъ Ѳедоръ Петровичъ!

Ходатайство Кіевскаго Подольскаго и Волынскаго Генералъ-Губернатора объ учрежденіи въ г. Кіевѣ особаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества подъ названіемъ „Юго-Западнаго", вмѣстѣ съ проектомъ положенія объ этомъ Отдѣлѣ было представлено мною на разрѣшеніе Комитета Министровъ.

По разсмотрѣніи означеннаго представленія моего и проекта положенія о Юго-Звпадномъ Отдѣлѣ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, Комитетъ признавалъ существенно полезнымъ открытіе сего Отдѣла на предположенныхъ основаніяхъ вполнѣ сообразованныхъ съ Высочайше утвержденнымъ Уставомъ самого Общества. Въ частности Комитетъ остановился на предположенномъ по проекту предоставленіи Отдѣлу Общества дарованнаго Императорскому Русскому Географическому Обществу права безплатной пересылки по почтѣ корреспонденціи. Имѣя въ виду, что объ оплатѣ корреспонденціи какъ казенной, такъ и обществъ, пользующихся въ семъ отношеніи правами правительственныхъ учрежденій, возбужденъ уже общій вопросъ, не получившій еще окончательнаго разрѣшенія, Комитетъ признавалъ возможнымъ предоставить вновь учрежденному Юго-Западному Отдѣлу императорскаго Русскаго Географическаго Общества право безплатной корреспонденціи, коимъ пользуется и само Общество, но считалъ нужнымъ оговорить, что правомъ этимъ Отдѣлъ пользуется до разрѣшенія, въ законодательномъ порядкѣ, означеннаго общаго вопроса.

Вслѣдствіе сего и сдѣлавъ въ проектѣ положенія соотвѣтствующее дополненіе, Комитетъ полагалъ: представленный мною и исправленный по замѣчаніямъ Комитета проектъ положенія Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества утвердить, поднеся оный на Высочайшее Его Императорское Величества благоусмотрѣніе.

Государь Императоръ, на положеніе Комитета Высочайше соизволилъ, а проектъ положенія удостоенъ разсмотрѣнія и утвержденія Его Величества, въ Царскомъ Селѣ, въ 10 день Ноября 1872 года.

Сообщая Вашему Сіятельству о таковомъ Высочайшемъ повелѣніи, объявленномъ мнѣ Управляющимъ дѣлами Комитета Министровъ, выпискою изъ журналовъ сего Комитета, вслѣдствіе отношенія за № 924, имѣю честь препроводить къ Вамъ, Милостивый Государь, копію съ Высочайше утвержденного положенія о Юго-Западномъ Отдѣлѣ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества и присовокупить, что объ означенномъ Высочайшемъ повелѣніи донесено мною вмѣстѣ съ симъ правительствующему Сенату и увѣдомленъ Кіевскій, Подольскій и Волынскій Генералъ-Губернаторъ.

Примите увѣреніе въ отличномъ моемъ почтеніи и преданности А. Тимашевъ.

№ 30357. 22 Ноября 1927 г.

Положеніе о Юго-Западномъ отдѣлѣ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Подписалъ: Министръ Внутреннихъ Дѣлъ, Генерал-Адъютантъ Тимашевъ. Вѣрно: Директоръ Матуровъ. Читалъ: Начальникъ Отдѣленія О. Курландъ.

10. Лист Товариства до Дондукова-Корсакова.

7 Декабря 1872 г. № 1.104.

Милостивый Государь Князь Александръ Михайловичъ.

Письмомъ, от 22-го Ноября, Министръ Внутреннихъ Дѣлъ увѣдомилъ меня, что государь императоръ изволилъ разрѣшить открытіе в Кіевѣ Отдѣла императорскаго Русскаго Географического Общества, под названіем Юго-Западнаго. Препровождая при семъ къ Вашему Сіятельству списокъ съ копіи высочайше утвержденнаго въ 10-й день Ноября 1872 г. положенія о Юго-Западномъ Отдѣлѣ, из котораго Вы изволите усмотрѣть что Комитетъ Министровъ нашелъ нужнымъ сдѣлать в § 8 небольшое измѣненіе

против проекта, я пользуясь этим случаемъ, чтобы выразить Вашему Сіятельству искреннюю признательность Географическаго Общества за Ваше содѣйствіе къ разрѣшенію круга дѣятельности его, относительно изученія нашего отечества и пожелать Юго-Западному Отдѣлу полнаго успѣха в его трудах.

Примите, Милостивый Государь, увѣреніе в совершенномъ моемъ почтеніи и преданности.

Его Сіят. Князю А. М. Дондукову-Корсакову.

11. Телеграма Дондукова Семенову.

№ 50. (Одержано) 21 февраля 1873.

Телеграфъ главной Станціи 14 февраля 1873 г.

ПБГ Кіева ПР 3207 38 14 3 50 Д Н Петербургъ.

Вице Предсѣдателю императорскаго русскаго географическаго Общества Петру Петровичу Семенову.

Вчера мною открытъ юго-западный отдѣлъ общества съ удовольствіемъ извѣщаю объ этомъ и надѣюсь что отдѣлъ будетъ достойнымъ послѣдователемъ въ научной дѣятельности общества предсѣдатель избранъ Галаганъ Князь Дондуковъ[1]).

12. Лист Галагана до Семенова.

(Одержано): № 72. 9 марта 1873 г.

Юго-Западный Отдѣлъ императорскаго Русскаго Географическаго Общества.

24 февраля 1873 года. № 1. Кіевъ.

Его Превосходительству Господину Вице-Президенту Императорскаго Русскаго Географическаго Общества Петру Петровичу Семенову.

Предсѣдатель Юго-Западного Отдѣла Императорского Русскаго Географическаго Общества, сообщая объ открытіи Отдѣла, честь имеетъ препроводить при семъ протокол перваго засѣданія Отдѣла 13-го февраля и рѣчь П. П. Чубинскаго, произнесенную въ этом засѣданіи.

Предсѣдатель Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества Григорій Галаган.

(Протоколу й промови П. П. Чубинського в справі нема Ф. С.)

[1]) Прошу объ уплатѣ мнѣ за отвѣтную телеграмму 4-хъ рублей П. Семеновъ. (рукою Семенова). Текст телеграми Семенова див. у примітці на с. 22.

13. Лист Г. П. Галагана до П. П. Семенова.

№ 205 — А. 11 апреля 1873. Кіевъ, 14 марта 1873 г.

Многоуважаемый Петръ Петровичъ,

Изъ оффиціальной переписки Вамъ уже вѣроятно извѣстно какъ объ открытіи въ Кіевѣ Юго-Западного Отдѣла импер. рус. географическаго общества, такъ и объ избраніи въ немъ меня предсѣдателемъ. Признаюсь Вамъ, что не смотря на мое искреннее сочувствіе къ предметамъ дѣятельности Географическаго Общества, я употребилъ много старанія, чтобы отклонить отъ себя обязанности предсѣдателя здѣшняго Отдѣла, по совершенной невозможности удѣлить этому дѣлу ту долю дѣятельности и труда, которой оно требуетъ. — Не въ тѣхъ видахъ, чтобы похвастать своею дѣятельностію передъ Вами, моимъ старымъ и вполнѣ дѣятельным товарищемъ по редакціоннымъ комиссіямъ, но просто, чтобы объяснить Вамъ причины, по которымъ я желалъ отказаться отъ новыхъ трудовъ, долженъ Вамъ объяснить, что въ настоящее время у меня на руках много дѣла. — Вамъ вѣроятно извѣстно объ учрежденой мною въ Кіевѣ учебно-воспитательной коллегіи въ память моего сына. Состоя въ ней попечителемъ я часто встрѣчаю какъ въ дѣлѣ новомъ много хлопотъ и работы. Но я не могъ вполнѣ отдать себя этому заведенію и счелъ необходимымъ удѣлять долю моей дѣятельности судебному и земельному дѣлу въ Прилукскомъ уѣздѣ Полтавской губ., гдѣ я проживаю большую половину года. Тамъ я состою предсѣдателемъ съѣзда мировыхъ судей и училищнаго совѣта. Та и другая обязанности вмѣстѣ берутъ у меня третюю часть каждого мѣсяца. Независимо отъ этого, въ деревнѣ, въ которой я живу, устроено мною сельское ссудо-сберегательное товарищество очень меня занимающее, а въ Кіевѣ я управляю ходомъ дѣлъ здѣшняго отдѣла славянскаго комитета.

Изъ этого перечня различныхъ обязанностей мною на себя принятыхъ Вы можете видѣть на сколько я имѣлъ основаній отклонять предложенную мнѣ честь быть предсѣдателемъ Отдѣла Географическаго Общества, помня хорошо французскую пословицу: „qui trop embrasse, mal etreint". — Но избраніе мое было сдѣлано такъ по видимому единодушно и обставлено было такими особенными обстоятельствами, что я рѣшился принять предсѣдательство Отдѣла и теперь въ качествѣ вашего сотрудника, подъ высокимъ покровительствомъ нашего общего Предсѣдателя и вашимъ опытнымъ и просвѣщеным руководствомъ я прошу Вашего любящего вниманія и содѣйствія въ предѣлахъ представленной Вамъ возможности. Имѣя давно вкусъ къ изслѣдованіямъ географическимъ и въ особенности по отдѣлу этнографіи, я прежде, когда по свободнѣе было у меня время, слѣдилъ болѣе или

менѣе за ходомъ этой отрасли науки и познаній, но въ послѣднее время совершенно отсталъ отъ этого дѣла, и мнѣ необходимо нѣсколько ознакомиться съ его нынѣшнимъ положеніемъ.

„Значеніе нашего Ю.-Западнаго Отдѣла для меня совершенно понятно и оно болѣе всего и заставило меня согласиться взять это дѣло въ руки, такъ какъ здѣсь, особенно на первыхъ порахъ важнѣе всего направленіе, которое приймутъ занятія. Здѣсь безъ сомнѣнія дѣло идетъ не объ открытіи невѣдомыхъ доселѣ странъ, а о разъясненіи во внутренней жизни края всего того, что въ слѣдствіе слишкомъ извѣстныхъ причинъ до такой степени затемнено и перепутано, что нуженъ и опытъ и нужно строгое отрѣшеніе отъ предвзятыхъ мыслей или тенденцій, чтобы выставить истину въ настоящемъ свѣтѣ. По этому нужны не столько работы чисто географическія сколько статистическія и этнографическія (послѣднія я понимаю нѣсколько иначе, чѣмъ многіе изъ трудящихся по этой части, но объ этомъ я можетъ быть сообщу Вамъ кое-что въ другое время).

Спѣшить съ дѣломъ гдѣ все такъ запутано, какъ здѣсь, нельзя, и главное надобно хорошо знать характеръ дѣйствующихъ лицъ.

Только съ строго обдуманнымъ планомъ дѣйствій и съ благонадежными во всѣхъ отношеніяхъ исполнителями можетъ нашъ здѣшній Отдѣлъ сослужить дѣйствительную службу странѣ и правительству, не поставивъ себя въ какое либо щекотливое положеніе относительно администраціи или различныхъ направленій столь рѣзко выдающихся въ обществѣ такого края, какъ здѣшній.

Для всякаго дѣйствія нужны средства какъ умственныя такъ и матеріяльныя. До сихъ поръ я еще только что началъ знакомиться съ наличными силами интеллигенціи. Дѣйствительныхъ членовъ у насъ пока 44; из нихъ третяя часть учителей гимназій, готовыхъ кажется съ большимъ усердіемъ пускаться въ экспедиціи, разумѣется въ короткое каникулярное время. Дѣлопроизводителъ Отдѣла—Чубинскій, съ которымъ въ день открытія я только мелькомъ познакомился, такъ какъ онъ иа другой же день уѣхалъ иа сахарный заводъ, котораго дѣлами онъ управляетъ. Онъ же состоитъ и членомъ какого-то банка; желательно чтобы онъ какъ нашъ дѣлопроизводитель жилъ постоянно въ Кіевѣ и кажется онъ имѣетъ намѣреніе сюда переселиться, но не раньше августа мѣсяца. Чубинскій извѣстенъ какъ по его огромному труду нынѣ у насъ печатаемому и который онъ совершилъ съ поразительной быстротой. Я не знакомъ еще съ этимъ трудомъ, но весьма любопытенъ съ нимъ познакомиться. Въ отсуствіи Чубинскаго мѣсто его занимаетъ одинъ учитель гимназіи Руссовъ, человѣкъ довольно мало опытный. Помощникомъ себѣ я пригласилъ Г. Борисова, предсѣдателя здѣшней контрольной Палаты и издателя Югозападнаго календаря совмѣстно съ Чубинскимъ.

Средства матеріальныя у насъ пока незначительны: отъ 44-хъ членовъ по ихъ заявленію ежегоднаго сбора можно ожидать около 350 рублей. Членовъ соревнователей съ положенными единовременными взносами у насъ пока три: Я. В. Тарновскій, Константиновъ и я. Мы уже говорили съ княземъ Дондуковымъ-Корсаковымъ о разныхъ мѣрахъ, которыми посредствомъ его приглашеній можно завербовать въ члены соревнователи. Можетъ быть наберемъ человѣкъ 10—15.—Князь Донд.-Корс. выдалъ въ первоначальное пособіе нашему Отдѣлу 500 рублей изъ суммъ находящихся въ его распоряженіи. Вотъ пока всѣ наши наличныя средства.

Недѣлю тому назад я собиралъ у себя первое засѣданіе распорядительное гдѣ были рѣшены кое-какіе вопросы, между прочимъ избрана комиссія для составленія инструкціи для собиранія свѣденій, такъ какъ составленная было инструкція оказалась слишкомъ коротка.

Вотъ все, что могу Вамъ на первый разъ сообщить и что именно желалъ сообщить, чтобы тѣмъ начать наши постоянныя сношенія по сколько Вы найдете ихъ необходимыми для успѣха общаго намъ дѣла. Теперь позвольте мнѣ, Многоуважаемый Петръ Петровичъ, покорнѣйше просить Васъ оказать намъ Ваше содѣйствіе; в о - п е р в ы х ъ: снабдите меня вашими совѣтами, указаніями, мнѣніями, какія Вы признаете нужными для успѣха дѣла. В о - в т о р ы х ъ, не можете ли Вы собщить мнѣ годовые отчеты уже существующихъ Отдѣловъ, въ особенности С.-Западнаго, такъ какъ намъ неизвѣстно имѣются ли этя отчеты. В ъ т р е т ь я х ъ, сообщите мнѣ на сколько нашъ Отдѣлъ можетъ на первыхъ порахъ расчитывать на матеріальную помощь? В ъ ч е т в е р т ы х ъ, прошу Васъ пришлите намъ въ Отдѣлъ всѣ изданія Общества (о чемъ я Васъ и оффиціально прошу) и кромѣ того будьте такъ добры укажите мнѣ на тѣ изданія общества, которыя полезно было бы мнѣ лично пріобрѣсть. На первый разъ пришлите мнѣ прошу Васъ „Извѣстія геогр. общества" и вышедшія лѣтомъ работы Чубинскаго. Я возвращу стоимость этихъ книгъ немедленно.

Позвольте ждать Вашего отвѣта. Поручая себя доброму Вашему расположенію съ чувствомъ искренняго уваженія остаюсь душевно Вамъ преданный Г. Галаганъ. Мой адресъ въ Кіевѣ на Фундуклеевской улицѣ въ домѣ принадлежащемъ Коллегіі Павла Галагана. Позвольте Вас просить передать мое глубокое уваженіе Андрею Парееновичу"[1]).

[1]) Заблоцкий-Десятовский. *Ф. С.*

14. Лист П. П. Семенова до Галагана [1]).

Многоуважаемый Григорій Павловичъ,

Позвольте мнѣ прежде всего высказать свою радость и передать Вам удовольствіе великаго князя по поводу Вашего избранія и согласіе принять на себя обязанности предсѣдателя Отдѣла. Мнѣ кажется, что дѣло это можетъ достойно занять одно изъ первыхъ мѣстъ въ ряду Вашей прекрасной и полезной дѣятельности, непосредствено за Вашими трудами по народиому просвѣщенію (Коллегіи Павла Г.)

Всѣ изданія Общества высланы Вамъ въ 2 экз., вмѣстѣ съ полнымъ ихъ спискомъ. Если какіи понадобятся въ большемъ количествѣ — извѣстите. Для Вашей библіотеки рекомендую труды Западной и хлѣбной экспедицій и записки по Отдѣленіям этнографіи и статистики.

Въ отвѣтъ на вопросъ „на сколько Отд. можетъ расчитывать на помощь Общества при печатаніи своихъ трудовъ“, я могу сказать, что по этому вопросу можетъ быть двоякое отношеніе Отд. къ Обществу. Есть Отдѣлы, которые имѣютъ собственныя изданія, печатая их на свой счетъ и передавая обществу только тѣ крупные труды, которыхъ осилить не могут. Есть Отдѣлы, которые вовсе не имѣютъ своихъ изданій, печатаютъ протоколы въ газетахъ, а всѣ остальные труды сообщаютъ Обществу. Въ послѣднемъ случаѣ Общество принимаетъ на себя печатаніе трудовъ Отдѣла въ своихъ изданіяхъ, разумѣется съ оговоркою о происхожденіи этихъ трудовъ, но способъ печатанія или непечатанія присылаемыхъ такимъ образомъ статей зависитъ отъ усмотрѣнія подлежащихъ Отдѣленій Общества.

Что же касается до Отчетовъ Отдѣловъ, то Вы найдете ихъ въ извлеченіяхъ или въ полной цѣлости въ общихъ отчетахъ Общества, а если найдутся отдѣльные экземпляры, то будутъ высланы.

Теперь исполняю Ваше желаніе побесѣдовать съ Вами о характерѣ предстоящей Отдѣлу дѣятельности.

Совершенно раздѣляю Ваше мнѣніе о томъ, что дѣятельность Отдѣла должна почти исключительно сосредоточиться на статистикѣ и этнографіи и думаю, что по математической географіи Отдѣлу вовсе дѣлать нечего, а физическая может отойти на второй планъ и въ отношеніи къ ней Отдѣлъ или можетъ только приходить на помощь предпріятіямъ цѣлаго Общества или производить нѣкоторыя изслѣдованія о физическихъ свойствахъ разныхъ мѣстностей края настолько, насколько ими обусловливаются тѣ или другія особенности экономического и этнографического быта населенія.

[1]) Рукоп. Відділ ВБУ. II, 365 III. Без дати.

Постараюсь теперь выяснить статистическія задачи Отдѣла. Матеріалы создаваемые статистикою вообще могутъ быть отнесены к тремъ категоріямъ: 1) періодическія переписи; 2) постоянныя записи или регистраціи; 3) статистическія развѣдки (enquêtes) по отдѣльнымъ вопросамъ экономической или культурной жизни населенія.

Особенность переписей состоитъ въ томъ, что перепись есть періодическое обращеніе ряда одинаковыхъ вопросовъ ко всему населенію государства, области или города. Цифры переписи по каждому изъ этихъ вопросовъ слагаются изъ показаній всѣхъ безъ исключенія главъ семейныхъ или безсемейныхъ хозяйствъ. Разъясненія и номенклатуры употребляемыя при производствѣ переписи должны быть тождественны на всемъ ея пространствѣ. Способы сводки и рубрики сводныхъ таблицъ должны быть строго объединены во всѣхъ единицахъ, на которыя дѣлится пространство, на коемъ перепись производится. Безъ всѣхъ этихъ условій перепись сведена быть не можетъ и слѣдовательно не можетъ дать результатовъ. Вотъ почему переписи не могутъ быть производимы учеными обществами. Вопрошать каждого и настоять на томъ, чтобы каждый отвѣчалъ на предложенный вопросъ можетъ только власть государственная. Обсуждать лучшіе способы переписи можно разумѣется и въ ученыхъ Обществахъ, но способы эти такъ разносторонне обсужены на международныхъ статистическихъ конгрессахъ, что едва ли Отдѣлу предстоитъ въ этомъ отношеніи дѣлать что либо.

Особенность записей состоитъ в томъ, что извѣстнаго рода факты, напримѣръ рожденія, смерти, брака, различныя дѣйствія обложенныхъ акцизомъ заводовъ, количествъ товаровъ грузимыхъ на рѣчныхъ пристаняхъ, желѣзныхъ дорогахъ и проходящихъ черезъ таможни, ростъ принимаемыхъ въ военную службу и т. п., регистрируются для разного рода цѣлей и представляютъ весьма важные для статистики источники. По самому свойству такихъ регистрацій, подобный статистическій матерьялъ не можетъ быть также создаваемъ ученымъ обществомъ.

Но послѣдняя категорія статистическихъ матеріаловъ статистическія развѣдки (enquêtes) могутъ быть съ наибольшимъ успѣхомъ издаваемы именно учеными обществами. Предметомъ развѣдки (enquêtes) можетъ служить всякій сколько нибудь округленный предметъ изъ экономической или культурной жизни населенія напримѣръ свеклосахарная промышленность, табаководство, мелкая или кустарная промышленность или ручной трудъ, ярмарки, кузнечное дѣло, пользованіе топливомъ, грамотность и народное образованіе и пр. и пр. Развѣдка не должна быть обращаема новому населенію, она ограничивается отчасти существующими записями, отчасти обращается къ показаніямъ не слишкомъ большого числа хорошо выбранныхъ, знакомыхъ съ изслѣ-

дуемымъ предметомъ лицъ и въ крайнемъ случаѣ обращается къ низшимъ административнымъ единицамъ края (волостямъ), но и въ этомъ случаѣ не безъ содѣйствія мѣстныхъ властей. Главный залогъ успѣха статистической развѣдки есть правильная постановка вопросовъ, другими словами составленіе безошибочной, удобоисполнимой программы, что составляетъ чуть не половину труда. Одинъ талантливый англійскій писатель показалъ мнѣ мелко исписанный имъ листъ бумаги, заключающій программу задуманнаго имъ сочиненія и съ гордостью прибавилъ „there is my book“. И дѣйствительно всесторонне обдумавъ свои задачи, послѣ долгихъ подготовительныхъ къ тому изслѣдованій, онъ могъ признавать ненаписанную еще имъ книгу почти совершившимся фактомъ тáкъ какъ для меня это письмо было уже совершившимся фактомъ недѣлю спустя послѣ полученія Вашего. Это мимоходомъ и мое оправданіе въ томъ, что я замедлилъ отвѣтомъ, который по самому содержанію Вашего письма не могъ состоять изъ банальныхъ фразъ.

Всякая сколько нибудь сложная программа статистической развѣдки можетъ быть съ гораздо большимъ успѣхомъ составлена въ ученомъ обществѣ, т. е. при коллегіальномъ обсужденіи вопроса, гдѣ разнообразіе спеціальныхъ познаній дополняетъ недостатки всякаго единоличнаго знанія. Какъ образецъ весьма удовлетворительныхъ программъ, я пришлю Вамъ нашу программу Хивинской экспедиціи, и программу Центр. Статист. Комитета для изученія разныхъ отраслей ручнаго труда и другихъ вопросовъ по поводу политехнической выставки. Первая локализированна, т. е. непосредственно примѣнена къ особенностямъ необширной изследуемой мѣстности, вторая спеціализирована по предметамъ, безъ всякой локализаціи, вслѣдствіе чего ею воспользовался Сѣв.-зап. Отдѣлъ, разославъ ее съ своими добавленіями по волостямъ и создавъ такимъ образомъ очень интересный статистическій матерьялъ. При постановкѣ статистическихъ вопросовъ и составленіи статистическихъ программъ особенно важно избѣгать излишнихъ увлеченій и ставить только такіе вопросы, на которые можно дать опредѣлительный отвѣтъ и показанія, выборъ между которыми не зависитъ отъ произвола. При этомъ должно помнить, что статистика есть приложеніе числоваго метода къ вопросамъ соціальнаго и экономическаго свойства, но что ко многимъ изъ этихъ вопросовъ числовой методъ вовсе примѣненъ быть не можетъ и что слѣдственно подобные вопросы не должны быть привлекаемы къ кругу статистическихъ изслѣдованій.

Я буду очень счастливъ если Отдѣлъ Вашъ захочетъ вырабатываемые имъ для своихъ спеціальныхъ статистическихъ развѣдокъ программы сообщать намъ прежде ихъ осуществленія или разсылки. Умъ хорошо, а два лучше, говоритъ прекрасная русская пословица; въ нашъ вѣкъ раздѣленіе труда въ наукѣ такъ значительно, что не только въ городѣ средней величины, но и въ большомъ можетъ не найтись компетентныхъ лицъ для правильной постановки того или другого спеціальнаго вопроса сколько нибудь обширной программы.

Приисканіе лучшихъ мѣстныхъ органовъ для осуществленія статистической развѣдки — вотъ мѣстная задача, принадлежащая только компетенціи Отдѣла. Мѣстными органами могутъ быть: волостныя управленія (старшины и писаря), священники, мировые посредники, мѣстное купечество и пр. На кого въ какомъ случаѣ возложить отвѣты на предложенные вопросы — это зависитъ отъ талантливости главныхъ дѣятелей Отдѣла и въ этомъ отношеніи Чубинскій можетъ принести огромную пользу, такъ какъ онъ своею живостью съумѣетъ расшевелить мѣстныхъ дѣятелей.

Но вотъ я заговорился по поводу статистическихъ задачъ Отдѣла, пора перейти и къ этнографическимъ. Вы мнѣ сообщили, что Вашъ взглядъ нѣсколько разнится отъ взгляда въ этомъ отношеніи другихъ мѣстныхъ дѣятелей. Не сойдемся ли мы въ нашихъ взглядахъ по этому вопросу, тѣмъ болѣе, что я также нахожу, что и въ нашемъ Обществѣ въ Петербургѣ задачи этнографіи вовсе нельзя признать достаточно установившимися и выясненными.

Безъ сомнѣнія всѣ согласны въ томъ, что въ общихъ чертахъ задача этнографіи состоитъ въ изученіи племенныхъ особенностей каждой народности и что такъ какъ эти особенности очень сильно сглажены въ тѣхъ частяхъ населенія, которыя стоятъ на высшей степени культуры и цивилизаціи, то этнографія въ своихъ изслѣдованіяхъ обращается преимущественно къ народнымъ массамъ(?) и къ народностямъ еще первобытнымъ (Naturvölker).

Но такъ какъ этнографическія особенности разныхъ народностей могутъ быть находимы въ самыхъ разнообразныхъ проявленіяхъ человѣческой жизни, то найти вѣрные предѣлы этнографической науки и правильно спеціализировать ея задачи очень трудно. Одинъ изъ членовъ нашего отдѣленія этнографіи такъ былъ пораженъ многочисленностью предметовъ входящихъ въ составъ этнографіи, что съ нѣкоторою досадою сказалъ покойному предсѣдателю этого Отдѣленія столь извѣстному и талантливому Н. И. Надеждину: „Значитъ по Вашему все относится къ этнографіи, пожалуй и свѣчка“. „Да, отвѣчалъ Надеждинъ, въ иныхъ случаяхъ и свѣчка, если напримѣръ она имѣетъ видъ фаллическій, то она указываетъ на этнографическую особенность той народности, у которой будетъ найдена“.

Во всякомъ случаѣ въ этнографическихъ изслѣдованіяхъ можно отмѣтить четыре главныя направленія: антропологическое, изслѣдующее физіологическія особенности племенъ, филологическое, изслѣдующее особенности ихъ нарѣчій, бытовое матерьальное, изслѣдующее особенности матерьальнаго быта

народностей, какъ то одежду, жилище, пищу и матерьальную производительность, насколько эти предметы обусловливаютъ этнографическія различія племенъ, и наконецъ бытовое духовное — нравы и обычаи, преданія и міросозерцаніе на сколько они вытекаютъ изъ племенныхъ особенностей и обусловливаютъ племенныя различія.

Къ сожалѣнію первыя два направленія, столь важныя при этнографическихъ изслѣдованіяхъ играли до сихъ поръ слишкомъ малую роль въ дѣятельности Русскаго Географическаго Общества. Одинъ изъ даровитыхъ представителей перваго, т. е. антропологическаго направленія Миклуха-Маклай, съ полнымъ самопожертвованіемъ поставившій себѣ задачею изучить человѣчество на самой низшей ступени его развитія, въ формѣ Папуасовъ, удаленныхъ от всякихъ цивилизующихъ вліяній на недоступнѣйшихъ прибережьях Новой Гвинеи, подвергался всякимъ насмѣшкамъ и даже нападкамъ, а знаменитѣйшій представитель антропологическаго направленія этнографіи К. М. Беръ не продержался болѣе года предсѣдателемъ этнографическаго отдѣленія. Все это объясняется тѣмъ что для этнографа-антрополога нужна громадная подготовка и прежде чѣмъ сдѣлаться этнографомъ онъ долженъ быть превосходнымъ натуралистомъ и физіологомъ, причемъ и самыя этнографическія наблюденія имъ задуманныя такъ тонки, что и не могутъ быть поручены всякому, а основанныя на недостаточномъ числѣ предметовъ эти наблюденія не могутъ дать неоспоримыхъ результатовъ. Если въ Петербургскомъ обществѣ для этнографическихъ изслѣдованій съ антропологическимъ оттѣнкомъ не имѣется достаточныхъ силъ, то еще менѣе можно ожидать ихъ въ Кіевѣ и если кто-либо примется за подобнаго рода изслѣдованія, то это чистая случайность. Соображенія по нѣкотораго рода такимъ наблюденіямъ можна найти въ одномъ изъ докладовъ международнаго Петербургскаго статистическаго Конгресса „sur le développement physique de l'homme“.

Что касается до направленія филологическаго, то при всей своей важности оно тоже доступно только для избранныхъ, т. е. для лицъ обладающихъ значительными филологическими познаніями.

Всѣмъ сказаннымъ вполнѣ объясняется, что вниманіе Отдѣленія этнографіи у насъ въ Обществѣ почти исключительно поглощено бытовыми сторонами этнографіи. Обѣ бытовыя стороны этнографическихъ изслѣдованій матерьальная и духовная впрочемъ одинаково доступны изслѣдователямъ и въ этомъ отношеніи трудно понять почему вниманіе ихъ обращалось преимущественно на собираніе матерьаловъ по нѣкоторымъ отраслямъ духовно-бытовой стороны, напр. сказокъ, пѣсней и т. п., при чемъ собираемый матерьалъ часто вовсе не заслуживалъ печати, потому что одни и тѣже пѣсни и сказки печатались нерѣдко по нѣскольку разъ, будучи собраны въ разныхъ мѣстахъ въ почти тождественномъ видѣ.

Привести въ должную гармонію обѣ стороны бытовыхъ этнографическихъ изслѣдованій — вотъ задача достойная Общества и его Отдѣла. Поэтому весьма важно было-бы заняться на первый разъ разработкою постановки вопросовъ, относящихся до обѣихъ сторонъ этнографіи народнаго быта. И при этомъ не слѣдуетъ забывать, что вся дѣятельность каждой этнографической группы населенія совершается въ пространствѣ и что свойства театра дѣятельности обусловливаютъ въ значительной мѣрѣ этнографическія особенности того или другого племени. Даже исторія цѣлыхъ народовъ сдѣлалась понятною съ тѣхъ поръ какъ театръ или колыбель, посреди которыхъ развилась та или другая народность были изучены до мельчайшихъ подробностей. Можетъ ли быть понятенъ этнографическо-историческій типъ древняго Египтянина безъ самаго подробнаго знакомства съ физическими изслѣдованіями Нильской долины. Возможно ли представить себѣ этнографическій типъ Араба или Киргиза, безъ близкаго знакомства съ тѣми типами странъ, которыя способствуютъ устойчивости кочеваго быта. Вся жизнь человѣческихъ обществъ слагается изъ взаимодѣйствія общечеловѣческихъ и племенныхъ свойствъ лицъ, составляющихъ эти общества и природы той земли, на которой они живутъ.

Вотъ почему мнѣ кажется, что всякое разумное бытовое этнографическое изслѣдованіе должно прежде всего начинаться съ изученія матерьальныхъ сторонъ быта, въ ихъ зависимости отъ условій окружающей природы и отъ обычаевъ и привычекъ, сложившихся иногда подъ вліяніемъ другой страны или служившей первоначально колыбелью племени или имѣвшей въ какой бы то ни было формѣ духовное владычество надъ изслѣдуемою страною. Первые вопросы подлежащіе отвѣту въ этнографическомъ изслѣдованіи: въ какого рода жилищахъ живетъ населеніе, изъ чего и какъ ихъ строитъ, какъ и подъ вліяніемъ какихъ причинъ ихъ группируетъ, во что одѣвается, откуда получаетъ предметы одежды и домашней утвари и что изъ этихъ предметовъ самопроизводитъ, чѣмъ питается, какими производительными занятіями обезпечиваетъ свое существованіе. Какія особенности всей этой матерьальной обстановки исключительно обусловливаются вліяніемъ природы, какія духовно-этнографическими свойствами племени, и какія произведены историческими вліяніями другихъ народностей.

Только отъ изслѣдованія этой матерьальной стороны быта, я перешелъ бы къ изслѣдованію стороны духовной и въ этомъ отношеніи старался бы соблюсти должную соразмѣрность между отвлеченнымъ міромъ народнаго творчества повѣрьями, сказками, преданіями и пѣснями и болѣе положительнымъ — народныхъ свой-

ствъ, юридическихъ обычаевъ и бытовыхъ обрядовъ, а также предметовъ народнаго творчества въ художественныхъ ремеслахъ, какъ то тканяхъ, узорахъ, архитектурныхъ украшеніяхъ и т. п.

Если Вы просмотрите всѣ томы относящіеся до этнографической экспедиціи въ юго-западномъ краѣ Вы найдете, что они не вполнѣ соотвѣтствуютъ изложенной постановкѣ вопросов и что неравномѣрность между разными частями изслѣдованія чрезвычайно велика. Однакоже не смотря на очень значительные пробѣлы Чубинскій сдѣлалъ чрезвычайно много и матерьалы хотя и не отвѣчающіе всѣмъ задачамъ изслѣдованія чрезвычайно обширны. Спасибо ему за то что онъ сдѣлалъ; нужно же было оставить и крупные пробѣлы для ихъ выполненія дѣятельностью цѣлаго Отдѣла.

Нельзя еще не припомнить здѣсь, что существующія этнографическія особенности каждаго племени, становятся понятными только въ томъ случаѣ если хорошо извѣстна исторія развитія этого племени. Поэтому съ этнографическими изслѣдованіями въ тѣсной связи находятся изслѣдованія по исторической географіи и в этомъ отношеніи юго-западныя губерніи представляютъ обильную почву для изслѣдованія, в Отдѣлъ можетъ чрезвычайно способствовать успѣху исторической географіи. Одно правильное пріуроченіе всѣхъ мѣстностей упоминаемыхъ въ русской исторіи было бы большою заслугою; другое—разысканіе могущихъ оказаться слѣдовъ упоминаемыхъ исторіею событій. Но еще интереснѣе историко-географическо-археологическія изслѣдованія съ этнографическимъ оттѣнкомъ относящіяся къ языческому періоду Россіи, о которомъ показанія лѣтописей совершенно недостаточны. Исторія и процессъ славянской колонизаціи, нравы и обычаи славянъ-язычниковъ, коихъ отголоски еще живутъ донынѣ во многихъ этнографическихъ фактахъ, могутъ быть возстановлены для науки подробными тщательными мѣстными изслѣдованіями.

Вы видите что задачи, разрѣшеніе коихъ ожидается отъ Отдѣла достаточно обширны, лишь бы въ немъ было достаточно живыхъ и интеллигентныхъ силъ, которыя доказали бы что и въ Россіи на югѣ, как и на сѣверѣ, встрѣчаются люди, готовые обречь себя на безкорыстное служеніе науки, которая безъ такого рода піонеровъ идти впередъ не можетъ.

Примите еще разъ мое душевное привѣтствіе и выраженіе глубочайшего сочувствія и искренней дружбы. П. Семеновъ.

15. Лист Чубинського до Семенова.

30 Май 73. Получено от г. Бока 29 мая 1873 г.

Ваше Превосходительство Милостивый Государь Петръ Петровичъ.

Съ великою радостію я прочелъ объ избраніи Васъ Вице-Предсѣдателемъ Имп. Рус-го Гео-го Об-а и не мог ранѣе поздравить потому только, что былъ до безконечности занятъ. 13-го февраля открытъ наконецъ Юго-З-ый Отдѣлъ Об-а. 14-го я имѣлъ честь отправить Вашему Превосходительству депешу Генералъ-Губернатора, а в день моего выѣзда изъ Кіева—прочелъ депешу Вашу ему. Я избранъ Правителемъ дѣлъ и съ 1-го Августа переселяюсь въ Кіевъ.

Вы не повѣрите, какъ я былъ счастливъ, когда удалось дѣло образованія Отдѣла въ Кіевѣ. Я впередъ ручаюсь, что отдѣлъ будетъ трудиться съ пользой для науки и будетъ достойною частію общества. Нѣсколько мѣсяцевъ тому назадъ, я сообщилъ Вашему Превосходительству мысль объ образованіи Центральнаго статистическаго учрежденія для губерній Царства Польскаго. Чѣмъ болѣе знакомлюсь съ губернскими статистическими комитетами—тѣмъ болѣе убѣждаюсь, что при губернской системѣ трудно будетъ совершить преобразованіе этой части. Если бы была принята окружная система, то это было бы весьма полезно для дѣла.

Окружные статистическіе комитеты могли бы давать для губернаторовъ необходимыя данныя для всеподданнѣйшихъ отчетовъ, а въ то же время при соединеніи въ одинъ нѣсколькихъ губернскихъ статистическихъ комитетовъ, — получилось бы больше средствъ и больше единообразія въ дѣлѣ.

Если бы въ видѣ опыта образовалось управленіе статистическою частію губерній Кіевскаго учебного округа, вмѣсто 5 губернскихъ Комитетовъ (Кіевскаго, Подольскаго, Волынскаго, Полтавскаго и Черниговскаго) то я просилъ бы поручить мнѣ управленіе этимъ учрежденіемъ и увѣренъ, что повелъ бы дѣло удовлетворительно. Извините, Ваше Превосходительство, что я часто надоѣдаю Вамъ какъ своими просьбами, такъ и своими непрошенными проектами. Ваше доброе ко мнѣ расположеніе дало мнѣ на это право.

Съ совершеннымъ уваженіемъ и преданностію имѣю честь быть, Вашего Превосходительства, покорнымъ слугою П. Чубинскій.

25 февраля 1873 года.

16. Лист Галагана до Товариства.

№ 296. Юго-Западный отдѣлъ И. Русскаго Географическаго Общества. 16 марта 1873 г. № 15-й. Кіевъ. Получено 21 марта 1873 года. 20 май 1873.

Открытіе Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества на основаніи Высочайше утвержденнаго въ 10 день ноября 1872 года Положенія объ этомъ Отдѣлѣ

послѣдовало 13 февраля 1873 года. Приступая къ осуществленію цѣлей, указанныхъ Высочайше утвержденнымъ уставомъ, Отдѣлъ разсчитываетъ на поддержку и помощь со стороны Центральнаго Общества, успѣвшаго оказать столько услугъ въ дѣлѣ изученія Россійской Имперіи.

Содѣйствіе это можетъ главнымъ образомъ выразиться въ сообщеніи пріобрѣтенныхъ опытомъ практическихъ указаній, а также исполненныхъ работъ, представляющихъ результатъ дѣятельности Общества. По этому Отдѣлъ обращается въ Общество съ покорнѣйшею просьбою прислать ему изданныя Обществомъ книги (а также программу составленную для собиранія этнографическихъ и статистическихъ свѣдѣній о Россіи). Этой программы Отдѣлъ покорнѣйше проситъ выслать въ самомъ непродолжительномъ времени возможно большее количество экземпляровъ, такъ какъ при возбужденномъ въ Отдѣлѣ вопросѣ о составленіи подобной программы для собиранія свѣдѣній въ мѣстностяхъ, подлежащихъ изученію Отдѣла, и ознакомленія всѣхъ членовъ съ программою составленною Императорскимъ Географическимъ Обществомъ оказалось крайне необходимымъ.

Предсѣдатель Отдѣла Г. Галаганъ.

17. Русов до Канцелярії Геогр. Т-ва.

Ю. З. Отдѣлъ И. Р. Г. О. № 200 (одержано): 8 апрѣля 1873 г.
Апрѣля 4, 1873 г. № 41. Кіевъ.

Въ Канцелярію Императорскаго Русс. Геогр. Об-а.

Прилагая при семъ списокъ личнаго состава Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Общества и корректурный экземпляръ личнаго состава Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, присланный Канцеляріи Общества (прошу) о высылкѣ полнаго списка членовъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, по его дополненіи и исправленіи, въ количествѣ экземпляровъ, какое Канцелярія найдетъ возможнымъ.

За Правителя дѣлъ Отдѣла А. Русовъ.

18. Галаган до Семенова.

Ю. З. О. И. Р. Г. О. № 214. (Одержано): 14 апрѣля 1873 г.
Апрѣля 1-го 1873 г. № 36. Кіевъ.

Его Превосходительству Господину Вице-Президенту Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.

Препровождая при семъ списокъ членовъ-соревнователей и дѣйствительныхъ членовъ, избранныхъ какъ видно изъ прилагаемаго при семъ протокола, в собраніи Юго-Зап-го Отдѣла Имп-го Рус-го Географическаго О-ва, честь имѣю просить Им-е Рус-е Геогр-е О-о объ изготовленіи и высылкѣ дипломовъ для означенныхъ членовъ на основаніи § 5 Положенія о Юго-З-омъ Отдѣлѣ Им-го Рус-о Геогр-о Об-а, Высочайше утвержденнаго въ 10-день Ноября 1872 года.

Предсѣдатель Отдѣла Г. Галаганъ.

(Копія протоколу засідання надрукована в тексті).
(Лист Русова до секретаря 28.VI. надруковано в тексті).

19. Борисов і Русов до Геогр. Т-ва.

Ю. З. О. И. Р. Г. О. (Одержано): 26 Іюня 73.
20 Іюня 1873 г. № 144 Кіевъ.

Въ Императорское Русское Географическое Общество.

Юго-Западный Отдѣлъ Им-го Рус-го Геогр-го Об-а въ засѣданіи своемъ 4 іюня 1873 года, выслушавъ докладъ Правителя дѣлъ о пожертвованіи Имп-имъ Рус-имъ Геогр-имъ Об-омъ книгъ для Отдѣла опредѣлилъ выразить отъ имени Отдѣла Имп-у Рус-му Геогр-му Об-ву благодарность, прося и въ будущемъ не оставлять Отдѣлъ присылкою повременныхъ изданій и трудовъ для обмѣна на тѣ изданія, какія съ расширеніемъ круга его дѣятельности и матеріальныхъ средствъ будутъ выходить въ свѣтъ. О чемъ имѣю честь извѣстить Им-ое Рус-ое Геог-е Общ-о.

За предсѣдателя Отдѣла: В. Борисовъ. За правителя дѣлъ: А. Русовъ.

20. Русов до Канцелярії Геогр. т-ва.

Ю. З. О. И. Р. Г. О. (Одержано): № 443. 19 сент. 73.
15 сентября 1873 г. № 367 Кіевъ.

Въ Канцелярію Русскаго Географическаго Общества.

Честь имѣю препроводить при семъ списокъ членовъ Юго-Западнаго Отдѣла Им-го Рус-го Об-а, состоящихъ къ 15 сентября 1873 года. За Правителя дѣлъ Отдѣла А. Русовъ.

21. Галаган-Чубинський до Дондукова.

Ю. З. О. И. Р. Г. О. (Одержано): 28 декабря.
Декабря 21 дня 1873г. № 448.

Его Сіятельству Господину Кіевскому Подольскому и Волынскому Генералъ-Губернатору, Князю Александру Михайловичу Дондукову-Корсакову:

Вашему Сіятельству извѣстна дѣятельность состоящаго подъ Вашимъ покровительствомъ Юго-Западного Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.

Въ первый же годъ своего существованія Отдѣлъ обнаружилъ свою дѣятельность во всѣхъ тѣхъ сферахъ, которыя составляютъ его задачу. Онъ успѣлъ составить и распространить обширныя програмы для собиранія свѣдѣній о краѣ, что вызвало уже присылку въ Отдѣлъ разнообразныхъ матеріяловъ.

Отдѣлъ въ своихъ засѣданіяхъ выслушалъ 10 рефератовъ, касающихся края, въ естественно-историческомъ, этнографическомъ и статистическомъ отношеніяхъ, что дало возможность въ настоящее время приступить къ печатанію 1-го тома „Записокъ", при чемъ остается значительная часть трудовъ и матеріаловъ для дальнѣйшихъ изданій.

Отдѣлъ положилъ основаніе этнографическому музею, въ который поступило уже до 800 предметовъ.

Отдѣлъ принялъ дѣятельное участіе въ подготовкѣ дѣла о переписи въ г. Кіевѣ и взялъ на себя разработку добытыхъ путемъ ея данныхъ.

Между тѣмъ Вашему Сіятельству извѣстны средства Отдѣла. — Членскихъ взносовъ не можетъ еще быть въ достаточномъ количествѣ и ихъ едва достаточно на покрытіе текущихъ расходовъ, и если бы не пожертвованые Вашимъ Сіятельствомъ 500 руб., а равно пожертвованія приглашенныхъ Вашимъ Сіятельствомъ, лицъ то Отдѣлъ не имѣлъ бы возможности приступить къ изданію своихъ „Записокъ". — Онъ не имѣетъ даже квартиры для помѣщенія своей канцеляріи, библіотеки и музея, которыя быстро увеличиваются въ объемѣ.

По всѣмъ вышеизложеннымъ обстоятельствамъ Отдѣлъ позволитъ себѣ просить Васъ, какъ своего покровителя, исходатайствовать правительственную субсидію в размѣрѣ 2000 руб. в годъ.

Эта субсидія дастъ Отдѣлу возможность расширить свою дѣятельность. Тогда онъ будетъ въ состояніи нанять помѣщеніе для библіотеки и музея, постоянно пополняя ихъ. Будетъ имѣть возможность издавать поступающіе труды и матеріалы, касающіеся края, и наконецъ будетъ имѣть возможность командировать своихъ членовъ для изученія той или другой мѣстности, той или другой стороны быта мѣстнаго населенія.

Отдѣлъ, благодарный Вашему Сіятельству за оказанную уже поддержку, увѣренъ, что Вы не откажетесь содѣйствовать въ упроченіи его будущности.

Предсѣдатель Отдѣла: Г. Галаганъ. Правитель Дѣлъ: П. Чубинскій.

22. Галаган-Чубинський до Геогр. т-ва.

Ю. З. О. И. Р. Г. О.

Декабря 21 дня 1873 года № 449. Кіевъ

Въ Императорское Русское Географическое Общество.
М. П. 4 февряля 74 года.

10 Ноября этаго года скончался замѣчательный дѣятель на поприщѣ отечественной науки Михаилъ Александровичъ Максимовичъ.

Юго-Западный Отдѣлъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, в засѣданіи своемъ 18-го ноября, почтилъ память покойнаго воспоминаніями о его ученыхъ заслугахъ. Почтеннѣйшій дѣятель болѣе полувѣка трудился для отечественной науки. Имъ написано до 300 сочиненій, касающихся почти исключительно археологіи, исторической географіи, этнографіи и филологіи края, изученіе котораго составляетъ задачу нашего Отдѣла. Онъ одинъ первыхъ (sic) издалъ богатое собраніе историческихъ думъ и пѣсенъ, онъ разъяснилъ множество историческихъ и историко-географическихъ вопросовъ, касающихся этого края.

Цѣня громадныя полувѣковыя заслуги покойника в сферѣ дѣятельности, которая составляетъ задачу Отдѣла, Отдѣлъ считаетъ справедливымъ связать дальнѣйшія заслуги въ той же сферѣ дѣятельности съ заслугами Михаила Александровича Максимовича, почему и постановилъ ходатайствовать об открытіи подписки на составленіе при Отдѣлѣ премій имени Михаила Александровича Максимовича за лучшія по богатству матеріаловъ или научной разработкѣ сочиненія, касающіяся археологіи, исторической географіи, этнографіи и филологіи края.

Представляя объ этомъ постановленіе Отдѣла, имѣю честь покорнѣйше просить исходатайствовать разрѣшеніе на открытіе подписки съ вышеупомянутой цѣлью.

Предсѣдатель Отдѣла Г. Галаганъ. Правитель Дѣлъ П. Чубинскій.

23. Галаган-Чубинський до Геогр. т-ва.

Ю. З. О. И. Р. Г. О. (Одержано): 4 февраля 74 г.

Декабря 21 дня 1873 г. № 450 Кіевъ.

Въ Императорское Русское Географическое Общество.

Юго-Западный Отдѣлъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общестаа принимая во вниманіе, что членъ Государственнаго Совѣта Тайный Совѣтникъ Иванъ Ивановичъ Фундуклей оказалъ огромныя услуги въ дѣлѣ изученія губерній Кіевскаго Учебнаго Округа изданіемъ на свой счетъ капитальных трудовъ по описанію Кіевской губерніи, постановилъ ходатайствовать передъ Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ объ избраніи Тайнаго Совѣтника Ивана Ивановича Фундуклея Почетнымъ Членомъ Общества.

Исполняя это постановленіе, имѣю честь покорнѣйше просить не отказать Отдѣлу въ его ходатайствѣ, клонящееся къ воздаванію должной признательности дѣятелямъ, способствовавшимъ своими

трудами и пожертвованіями изученію того края, изученіе котораго составляетъ задачу Отдѣла.

Предсѣдатель Отдѣла Г. Галаганъ. Правитель Дѣл П. Чубинскій.

(Оліацем): Къ дѣлу объ избраніи поч. чл. доложено 4 февр. 74 Совѣт.

24. Дондуков до президента т-ва.

Кіевскій Подольскій и Волынскій Генерал-Губернаторъ по Канцеляріи Отдѣленіе... Столъ... 4 января 1874 г. № 163 (Кіев) с. Петербургъ.

(Одержано): 12 янв. 74 г. № 1.

Его Императорскому Высочеству Предсѣдателю Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.

Юго-Западный отдѣлъ Географическаго Общества обратился ко мнѣ съ просьбою, объ исходатайствованіи ему двухъ тысячъ руб. ежегодиой субсидіи для расширенія своей дѣятельности.

Представляя въ подлинникѣ отношеніе ко мнѣ Предсѣдателя Отдѣла на благосклонное вниманіе Ввшего Императорскаго Высочества, долгомъ считаю свидѣтельствовать предъ Вашимъ Высочествомъ о значительныхъ трудахъ и дѣятельности Кіевскаго Отдѣла.

Генерал-Адъютантъ Князь Дондуковъ-Корсаковъ.

(червоним олівцем): В Совѣт. (блакитним олівцем): Ни отъ СЗ, ни отъ Оренб. Отдѣловъ не было оффиціальныхъ ходатайствъ, подобныхъ настоящему, а только изъ СЗ былъ отзывъ, что дѣятельность его развивается медленно по недостатку средствъ.

(чорним оліа.): Въ засѣданіи Совѣта 4 февр. 1874 г. опредѣлено: просить В. Предсѣд. о полученіи... В-ва Августѣйшаго Предсѣдателя.

25. Чубинський до Семенова.

Ваше Превосходительство Милостивый Государь, Петръ Петровичъ.

Юго-Западный Отдѣлъ уже имѣлъ честь сообщить Вамъ о полномъ успѣхѣ переписи, о результатахъ ея, по которымъ оказалось жителей в г. Кіевѣ не считая предмѣстій на 50% почти болѣе, чѣм считалось оффиціально. Изъ письма въ Отдѣлъ князя Дондукова-Корсакова. Ваше Превосходительство усмотрѣть могло какъ отнесся главный начальникъ края къ трудамъ Отдѣла и по переписи. Пользуясь этимъ случаемъ, я позволю себѣ просить Ваше Превосходительство ускорить дѣло о назначеніи субсидіи Отдѣлу.

Отдѣл энергически работаетъ и жаль, что онъ не имѣетъ средствъ что (sic) нанять себѣ помѣщеніе для библіотеки и музея.

На дняхъ я избранъ Помощникомъ Предсѣдателя Кіевскаго Статистическаго Комитета и конечно положу все свое стараніе, чтобы оживить это, постоянно дремавшее въ Кіевѣ учрежденіе.

Будьте такъ добры Петръ Петровичъ, прикажите увѣдомить меня печатается ли списокъ населенных мѣстъ Кіевск. губ., если онъ еще не печатается, то не признаете ли Вы полезнымъ сообщить его в Кіевскій статистическій Комитетъ,— мы бы употребили всѣ мѣры къ скорѣйшему исправленію и дополненію этого списка.

Съ совершенимъ уваженіемъ и преданностію имѣю честь быть Вашего Превосходительства покорнымъ слугою П. Чубинскій.

27-го марта 1874 года.

(Примітки): Справиться журналъ 4 Февраля. Отмѣченную выписку прошу послать в Ц. Стат. Комитет. О субсидіи отвѣчено Чубинскому 22 мая за № 477.

26. Чубинський до Секретаря т-ва.

(Одержано): 7 Мая 74.

Господину Секретарю Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Дѣйствительнаго члена Общества П. П. Чубинскаго.

Я нѣсколько промедлилъ съ отвѣтомъ на Ваше отношеніе, но торопился исполненіемъ Вашихъ требованій. Хотя за мной видимо останавливалось дѣло изданія моихъ трудовъ, но въ сущности виноват не я, а бюро Географическаго Общества, а именно: 1) на многочисленныя мои письма къ прежнимъ секретарямъ я не получалъ отвѣта. Карты, которыя должны быть напечатаны и приложены ко 2-ому выпуску VII тома болѣе двухъ лѣтъ гдѣ то валяются. Объ нихъ велась переписка и скоро уже годъ, какъ мнѣ писали, что карты будутъ печататься, а между тѣмъ онѣ и до сихъ поръ не напечатаны. Безъ нихъ я не желаю, чтобы былъ выпущенъ этотъ выпускъ. Теперь онъ останавливается за картами, такъ какъ конецъ уже мною отосланъ.

2) Видя медленность изданія я не сильно настаивалъ надъ исполненіемъ работы Антоновича, зная, что онъ сильно обремененъ дѣлами. Теперь статья Антоновича и приложенія къ ней готовы и будетъ отослана на той недѣлѣ. Так что всѣ мои обязанности будутъ покончены.

3) II-й томъ трудовъ находится у П. А. Гильтебрандта, а IV у Н. И. Костомарова уже 2 года и до сихъ поръ въ типографію не сданы. Я слышалъ, что остановка за деньгами, которыя будутъ у общества только въ Декабрѣ. Но это не мѣшаетъ тотъ часъ приступить къ печатанью, въ такомъ случаѣ къ Декабрю книги были бы готовы, вѣдь платежъ по окончанію работы.

4) Я неоднократно просилъ, чтобы мнѣ высылали листы трудовъ по мѣрѣ ихъ отпечатанія, но не получилъ удовлетворенія. Будьте такъ добры распорядиться немедленною высылкою V тома и напечатанныхъ листовъ 2-хъ выпусковъ I-го и VII-го томовъ.

Извините великодушно за мое огорченіе, которое я высказалъ передъ Вами. Но вѣдь больно. Я посвятилъ этому дѣлу почти 5 лѣтъ трудовъ и издержалъ собственныхъ трудовыхъ 3500 руб., и потому могу расчитывать на деликатность въ отношеніи меня. Пока былъ секретаремъ баронъ Остенъ-Сакенъ дѣло шло хорошо. Но Г.г. Литке и Венюковъ нѣсколько затормозили его. Позвольте надѣяться на Ваше участіе въ моемъ дѣлѣ. Не откажитесь похлопотать о немедленномъ напечатаніи картъ и объ отдачѣ въ Типографію II-го и VII-го томовъ. Желательно, чтобы въ этомъ году окончилось печатаніе моихъ трудовъ.

Еще просьба. Въ числѣ трудовъ я доставилъ въ Общество отчетъ „о свеклосахарной промышленности Россіи вообще и Юго-западнаго края въ особенности". Онъ не включенъ въ Труды и переданъ кажется въ Отдѣленіе Статистики. Убѣдительно прошу выслать эту рукопись мнѣ. Я исправлю, дополню и издамъ самъ. Рукопись мнѣ очень нужна. Сообщите Ваше имя и отчество. Лично Вас я знаю, но Вы меня вѣроятно лично не знаете.

Съ совершеннымъ уваженіемъ и преданностію остаюсь Вашимъ покорнымъ слугою П. Чубинскій.

24 Апрѣля 1874 года.

(Примітка): Спросить у П. А. Гильтебрандтар укопись Чубинскаго о свеклосахарной промышленности. Эта рукопись послана при письмѣ отъ Секретаря 23-го мая с. г.

27. Вільсон до Чубинського.

22 Мая 1874 г. № 477.

Милостивый Государь, Павелъ Платоновичъ!

Прежде чѣмъ отвѣтить на Ваше письмо, мнѣ нужно было собрать нѣкоторые справки, такъ какъ вступив недавно въ должность Секретаря, я не могъ быть au courant всего, что дѣлается въ Обществѣ.

Изданіе трудовъ Западной южнорусской экспедиціи нѣсколько замедлилось единственно потому, что Общество не можетъ назначать нв этотъ предметъ единовременно значительную сумму, в должно изъ текущихъ суммъ своего бюджета удѣлять сколько возможно. Такъ и на будущій годъ вѣроятно будетъ назначено не более 2000 руб. Что на эти деньги можно будетъ издать еще окончательно не опредѣлилось. Окончательное рѣшеніе по этому предмету должно постановить особая Комисія, завѣдующая этимъ дѣломъ.

По моему мнѣнію прежде всего слѣдуетъ печатать карты (которыя находятся въ цѣлости въ Обществѣ), чтобы можно было выпустить книжку, въ которой онѣ относятся. Сколько за тѣмъ остается денегъ для другого я не знаю, но полагаю, что немного, такъ какъ слѣдуетъ еще доплатить за отпечатанный V томъ и за 2-й выпускъ I тома, который печатается (на счетъ будущихъ суммъ) и вѣроятно выйдетъ въ концѣ Августа.

Къ сожалѣнію теперь наступили вакаціи Общества и всѣ совѣщательные органы наши на время прекратили свою дѣятельность: ни комиссіи, ни редакціоннного комитета, ни совѣта собрать нельзя; но я поговорю съ Л. Н. Майковымъ и П. А. Гильтебрандтомъ и что можно будетъ сдѣлать для ускоренія дѣла, мы сдѣлаемъ.

Посылаю Вамъ Вашу рукопись о свеклосахарной промышленности и V томъ трудовъ. Вмѣстѣ съ тѣмъ П. А. Гильтебрандтъ обѣщал мнѣ препроводить къ Вамъ отпечатанные листы другихъ томов.

Съ совершеннымъ уваженіемъ и преданностію остаюсь Вашимъ покорнѣйшимъ слугой. Вильсонъ (Иванъ Ивановичъ).

P. S. Разбирая дѣла, я узналъ, что въ Югозападномъ Отдѣлѣ не было сообщено постановленіе Совѣта по предмету ходатайства отдѣла о субсидіи. Въ настоящее время было бы поздно сообщать объ этомъ оффиціально, такъ какъ журнал Совѣта уже напечатанъ въ 4-й книжкѣ Извѣстій (засѣданіе 4-го февраля, стр. 110).

Въ слѣдующей книжкѣ Извѣстій будетъ напечатанъ Вашъ отчетъ о дѣятельности Югозап. Отдѣла въ прошломъ году.

Ваш И. Вильсонъ.

28. Чубинський до Т-ва.

Ю. З. О. И. Р. Г. О. (Одержано): 10 окт. 74 г.

30 сентября 1874 г. 296 Кіевъ.

В Императорское Русское Географическое Общество.

Юго-Западчый Отдѣлъ имѣетъ честь навѣстить, что изданія Императорскаго Географическаго Общества, отправленныя въ Отдѣлъ 15-го Іюля, при отношеніи за № 547 получены.

По вскрытіи ящиковъ оказалось, что труды Заславскаго т. III доставлены в 5-ти экз., вмѣсто проставленныхъ въ приложенномъ спискѣ книгъ 2-хъ экз., „Труды физическаго Отдѣла Сибирской экспедиціи доставлены въ 3-хъ экз., вмѣсто проставленыхъ въ

спискѣ 5-ти экземпляровъ"; Трудовъ же этнографическо-статистической экспедиціи т. V вовсе нѣтъ, тогда какъ въ спискѣ ихъ стоитъ 5 экземпляровъ. Остальныя книги получены вѣрно.

Правитель дѣлъ Отдѣла П. Чубинскій.

29. Чубинський до Вільсона.

Вх. 16. 10 января 75 г.

Милостивый Государь Иванъ Ивановичъ!

Извините, что я тотчасъ не отвѣчалъ на Ваше письмо; оно не застало меня въ городѣ. Возвратясь третьяго только дня, я спѣшу исполнить Ваше желаніе и сообщить Вамъ замѣтку о дѣятельности Отдѣла и списокъ членовъ.

Что касается высылки нашихъ изданій на коммиссію въ Общество, то это для нашего Отдѣла весьма пріятно и мы уже исполнили Ваше желаніе.

Будьте такъ добры сообщите въ какомъ положеніи печатаніе моихъ трудовъ.

Съ совершеннымъ почтеніемъ и преданностію остаюсь Вашимъ покорнымъ слугой П. Чубинскій.

1875 г. 3-го Января.

30. Антепович до Т-ва.

Ю. З. О. И. Р. Г. О. Вх. 241. 5 Мая 75 г.

1 Мая 1875 г. № 358. Кіевъ.

Въ Императорское Русское Географическое Общество.

Препровождая при семъ „Отчет" о дѣятельности Юго-Западного Отдѣла за истекшій 1874 годъ, Отдѣлъ имѣет честь покорнѣйше просить Императорское Русское Географическое Общество выслать дипломы для г.г. членовъ Отдѣла, избранных въ теченіи минувшаго и текущаго годовъ.

Списокъ членовъ, не получившихъ дипломовъ, Отдѣлъ имѣетъ честь при семъ препроводить. Правитель дѣлъ Ал. Антеповичъ.

31. Антепович до секретаря Вільсона.

Ю. З. О. И. Р. Г. О. Вх. 2 Сент. 75 г.

22 Августа 1875 г. № 382. Кіевъ.

Милостивый Государь Иванъ Ивановичъ!

Въ Собраніи Ю. З. О. Им. Рус. Геогр. Общества 16 минувшаго Мая с. г. Предсѣдателемъ Отдѣла единогласно избранъ и 19 Іюня утвержденъ главнымъ Начальникомъ Края Дѣйствительный членъ Отдѣла Владиміръ Бонифатьевичъ Антоновичъ, въ томъ же собраніи Помощникомъ Предсѣдателя (підкреслено олівцем) большинствомъ голосовъ избранъ и 13 Іюля утвержденъ Предсѣдателемъ Павелъ Платоновичъ Чубинскій (підкр. олів.).

Доводя объ этомъ до Вашего свѣдѣнія, имѣю честь быть Милостивый Государь, Вашимъ покорнѣйшимъ слугой.

Правитель дѣлъ Ал. Антеповичъ.

Его В-дію И. И. Вильсону.

32. Антепович до Вільсона.

Ю. З. О. И. Р. Г. О. Вх. 25 11 Дек. 75.

4 дек. 1875 г. № 409. Кіевъ.

Милостивый Государь Иванъ Ивановичъ!

Препровождая при семъ списокъ лицъ избранныхъ Отдѣломъ въ дѣйствительные члены, честь имѣю покорнѣйше просить Васъ сдѣлать распоряженіе о высылкѣ дипломовъ. При этомъ считаю нужнымъ напомнить, что въ апрѣлѣ этого года за № 363 я, препроводивъ списокъ избранныхъ лицъ, просилъ о высылкѣ дипломовъ, но до сего времени не выслано ни одного диплома, и никто изъ членовъ Отдѣла, за исключеніемъ учредителей, не имѣютъ диплома на званіе дѣйствительнаго члена. Въ слѣдствіе неимѣнія дипломовъ многіе члены Отдѣла, живущіе въ особенности въ уѣздныхъ городахъ и селахъ, встрѣчаютъ не мало затрудненія при исполненіи задуманныхъ ими работъ, такъ: одинъ членъ Отдѣла, желавшій для собранія статистическихъ данныхъ разсмотрѣть архивъ полиціи былъ допущенъ къ втому только тогда, когда Отдѣлъ выслалъ этому члену удостовѣреніе въ томъ, что онъ дѣйствительно членъ Отдѣла и желаетъ пользоваться архивомъ съ научною цѣлью. Я могъ бы указать еще много случаевъ, когда дипломъ имѣетъ важное значеніе при собираніи различныхъ свѣдѣній, но, не желая утруждать Васъ перечисленіемъ подобныхъ фактовъ, повторяю просьбу о высылкѣ дипломовъ. Не найдете ли Вы возможнымъ выслать дипломы только за подписью вицепредсѣдателя, а въ канцеляріи Отдѣла будутъ написаны имена и фамиліи членовъ. Мнѣ, кажется, это было бы удобнѣе. Кромѣ этого покорнѣйше прошу сдѣлать распоряженіе о высылкѣ „Извѣстій" за текущій годъ и Отчетъ за 1874 г., такъ какъ Отдѣлъ не получалъ ни одной книги „Извѣстій" ни Отчета. Послѣдній былъ высланъ только двумъ членамъ Отдѣла Классовскому и Русову.

Пріймите увѣреніе въ совершеннѣйшемъ уваженіи Правитель Дѣлъ Ал. Антеповичъ.

33. Вільсон до Відділу.

№ 244. 15 Марта 1876.

И. Р. Г. Общество имѣетъ честь препроводить при семъ 123[1]) диплома, изготовленные для лицъ избранныхъ въ члены Отдѣла въ 1874 и 1876 годахъ.

(Подписался) секретарь И. Вильсонъ.

34. П. Лебединцев до Семенова.

ВПИ. Вх. 130. 5 Мая 78.

Церковно-Археологическое Общество при Кіев. Духов. Академіи, г. Кіевъ Февраля 23 дня 1878 г. № 5.

Ваше Превосходительство Милостивый Государь!

Церковно-археологическое Общество при Кіев. Духов. Акад., принявшее на себя продолженіе изданія собранія сочиненій М. А. Максимовича, которое начато было Юго-западнымъ Отдѣломъ Императорскаго Рус. Геогр. Общества нынѣ окончило изданіе второго тома означеннаго собранія.

Посылая при сем Вашему Превосходительству въ особомъ тюкѣ два экземпляра сего тома, по порученію Общества, честь имѣю представить на усмотрѣніе Вашего Превосходительства, не признаете ли возможнымъ одинъ экземпляръ сего тома поднести его императорскому высочеству Великому Князю Константину Николаевичу, Предсѣдателю Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.

Съ глубокимъ уваженіемъ и преданностью имѣю честь быть Вашего Превосходительства Милостивѣйшаго государя высокопокорнѣйшимъ слугой Катедральный протоіерей Петръ Лебединцев. Его Превосходительству Вице-Президенту Императорскаго Русскаго Географическаго Общества Семенову.

Дѣло Императорскаго Русскаго Географическаго Общества по Высочайшему повелѣнію о закрытіи въ Кіевѣ Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества 2-го Іюля 1876 г.

35. Тімашев до Президента Т-ва.

Ваше Императорское Высочество.

Въ виду обнаруженной въ послѣднее время на Югѣ Россіи дѣятельности особаго рода пропагандистовъ, зараженныхъ такъ называемымъ Украинофильствомъ, а также распространенія въ народѣ переводовъ учебниковъ и молитвенниковъ на малороссійскомъ языкѣ, Государю Императору благоугодно было Высочайше повелѣть всестороние обсудить этотъ вопросъ въ Особом Совѣщаніи изъ лицъ Его Величествомъ указанныхъ.

Журналъ означеннаго Совѣщанія проектировавшаго нѣсколько мѣръ необходимыхъ къ принятію, чтобы остановить и пресѣчь въ корнѣ дальнѣйшее развитіе вредной Украинофильской пропаганды, былъ повергнутъ на Высочайшее благовоззрѣніе Государя Императора, причемъ испрашивалось повелѣніе Его Величества на приведеніе въ исполненіе предположенныхъ Совѣщаніемъ мѣръ.

На означенномъ журналѣ Совѣщанія Его Императорскому Величеству благоугодно было Собственноручно напечатать: „Исполнить, но съ тѣмъ, чтобы Отдѣлъ Географическаго Общества въ Кіевѣ, въ нынѣшнемъ его составѣ былъ закрытъ, и чтобы открытіе его вновь не могло состояться иначе какъ съ Моего разрѣшенія по представленію Министра Внутреннихъ Дѣлъ“.

О такой высочайшей воли (sic.) считаю долгомъ довести до свѣдѣнія Вашего Императорскаго Величества, присовокупляя, что о закрытіи Кіевскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества предложено мною за отсутствіемъ Кіевскаго Генерал-Губернатора, Кіевскому Губернатору.

Съ чувствомъ глубочайшаго почтенія имѣю честь быть Вашего Императорскаго Высочества Всеподданнѣйшим слугою А. Тимашевъ.

7 Іюля 1785 г.

36. Остен-Сакен до Дондукова.

6 Августа 1876 г. № 949.

Милостивый Государь Князь Александръ Михайловичъ!

Министръ Внутреннихъ Дѣлъ довелъ до свѣдѣнія Его Императорскаго Высочества Государя Великого Князя Константина Николаевича предсѣдателя И. Рус. Геогр. Общества, что Юго-Западный Отдѣлъ Импер. Рус. Геогр. Общества, по Высочайшему повелѣнію закрытъ въ нынѣшнемъ его составѣ и что открытіе его вновь не можетъ состояться иначе, какъ съ разрѣшенія Государя Императора по представленію Министра Внутреннихъ Дѣлъ.

Въ виду таковой Высочайшей воли и за отсутствіемъ Вице-Предсѣдателя Общества позволяю себѣ обратиться къ Вашему Сіятельству съ покорнѣйшей просьбою не признаете ли Вы возможнымъ принять зависящія мѣры для охраненія имущества Отдѣла. Библіотека Отдѣла и въ особенности архивъ заключаетъ

[1]) Съ № 245 по № 367.

въ себѣ большое количество рукописныхъ документовъ и сборниковъ первостепенной важности, исчезновеніе которыхъ было бы весьма прискорбно въ интересахъ науки.

Имѣя честь принести Вашему Сіятельству нынѣ же выраженіе живѣйшей признательности Совѣта Географическаго Общества за все, что Вы признаете возможнымъ сдѣлать для охраненія имущества, принадлежащаго Отдѣлу, покорнѣйше прошу Васъ принять увѣреніе въ отличномъ моемъ почтеніи и совершенной преданности. Баронъ О. Остенъ-Сакенъ.

37. Дондуков до Остен-Сакена:

Исполнено 16 Сент. 1876 г. № 993. Вх. 412.

20 Августа 1876 г. № 2295. Кіевъ.

Милостивый Государь!

На отношеніе Вашего Превосходительства, отъ 6-го Августа за № 949-мъ имѣю честь увѣдомить, что для охраненія имущества Юго-Западнаго Отдѣла во время его закрытія мною сдѣлано распоряженіе о передачѣ по описи всего имущества и денегъ въ учрежденную при мнѣ Археографическую Комиссію.

При этомъ нужнымъ считаю сообщить слѣдующее: бывшій предсѣдатель Юго-Западнаго Отдѣла Географическаго Общества Доцентъ Университета св. Владиміра Антоновичъ въ поданной мнѣ докладной запискѣ заявилъ, что Юго-Западный Отдѣлъ Географическаго Общества въ засѣданіи 3-го Октября 1875 г. постановилъ издать полное собраніе сочиненій М. А. Максимовича. Вслѣдствіе этого постановленія Антоновичъ вошелъ въ сношеніе отъ имени Отдѣла съ вдовою Максимовича и получивъ отъ нея право на изданіе по условіи предоставленія въ пользу семейства покойнаго ученаго $^{2}/_{3}$ экземпляровъ изданія, Антоновичъ заключилъ контрактъ съ типографіею Фрица относительно его печатанія. Въ концѣ января текущаго года рукопись была сдана въ печать и понынѣ напечатано 40 листовъ изданія. Въ настоящее время по случаю прекращенія дѣятельности отдѣла, обязательства, заключенныя отъ его имени какъ относительно семейства Максимовича, такъ и типографіи, остаются невыполненными, а потому Антоновичъ проситъ поручить кому-либо окончаніе начатаго изданія.

Принимая во вниманіе, что въ случаѣ прекращенія означеннаго изданія семейство М. А. Максимовича понесетъ значительные убытки, такъ какъ оно довѣривъ изданіе сочиненій покойного Отдѣлу, отклонило предложеніе тѣхъ лицъ, которые желали купить право на это изданіе, между тѣмъ въ виду недостаточности средствъ этого семейства, необходимо оказать возможное

содѣйствіе, къ облегченію его положенія, я съ своей стороны полагалъ бы поручить окончаніе начатаго изданія или Церковно-Археологическому Обществу при Кіевской Духовной Академіи, или же Археографической Комиссіи, съ тѣмъ, чтобы всѣ расходы по окончаніи изданія отнесены были на имѣющіяся въ Отдѣлѣ деньги около 2000 р. и затѣмъ $^{1}/_{3}$ экземпляровъ изданія остались бы, согласно условію, въ пользу Географическаго Общества.

О распоряженіи, какое Географическимъ Обществомъ будетъ сдѣлано по настоящему моему письму, прошу меня увѣдомить.

Примите увѣреніе въ совершенномъ моемъ почтеніи и преданности Князь Дондуковъ-Корсаковъ.

38. Семенов до Дондукова-Корсакова.

16 Сент. 1876 г. № 993.

Милостивый Государь Князь Александръ Михайловичъ!

Позвольте мнѣ отъ имени Совѣта Императорскаго Русскаго Геогр. Общества принести Вашему Сіятельству выраженіе живѣйшей благодарности Совѣта на всѣ тѣ мѣры, которыя Вы признали возможнымъ сдѣлать для охраненія имущества закрытаго по Высочайшему повелѣнію Юго-Западнаго Отдѣла Общества.

Равнымъ образомъ считаю долгомъ выразить Вашему Сіятельству таковую же благодарность Совѣта за тѣ мѣры, которыя Вы изволили принять по отношенію къ изданію сочиненій покойнаго М. А. Максимовича, печатаніе которыхъ было начато закрытымъ нынѣ Юго-Западнымъ отдѣломъ. Касательно выраженнаго Вашимъ Сіятельствомъ вопроса о передачѣ наблюденія надъ изданіемъ, которому-либо изъ ученыхъ Обществъ, существующихъ въ Кіевѣ, я съ своей стороны полагалъ бы наиболѣе цѣлесообразнымъ просить объ этомъ Археологическое Общество учрежденное при Кіевской Духовной Академіи, которое по предмету занятій своихъ такъ близко стоитъ къ вопросамъ изслѣдованіемъ коихъ занимался покойный.

Покорнѣйше прошу Васъ принять увѣреніе въ моемъ совершенномъ почтеніи и отличной преданности Вицепредсѣдатель Семеновъ.

39. Дондуков до Семенова.

16 Ноября 1876 г. № 3225. Кіевъ. Вх. 523. 27 Ноября 1876.

Милостивый Государь Петръ Петровичъ!

По полученіи письма Вашего Превосходительства от 16 прошлаго Сентября за № 993 я относился въ Церковно-Археологическое Общество при Кіевской Духовной Академіи съ просьбою

о томъ, не признаетъ ли оно возможнымъ принять на себя трудъ окончить начатое бывшимъ Юго-Западнымъ Отдѣломъ Географического Общества изданіе полнаго собранія сочиненій М. А. Максимовича, съ тѣмъ во 1-хъ, чтобы всѣ расходы по этому предмету отнесены были на оставшіяся въ Отдѣлѣ и переданныя въ Археологическую Комиссію деньги около двухъ тысячъ и во 2-хъ чтобы $^1/_3$ экземпляровъ изданія осталась въ пользу Географического Общества.

Вслѣдствіе этого Предсѣдатель Церковно-Археологическаго Общества увѣдомилъ меня, что Общество приняло изданіе означенныхъ сочиненій съ искреннимъ сочувствіемъ и полною готовностью и для этой цѣли составило особую редакціонную комиссію.

Увѣдомляя объ этомъ Ваше Превосходительство покорнѣйше прошу принять увѣреніе въ совершенномъ моемъ почтеніи и преданности. Князь Дондуковъ-Корсаковъ.

40. Голова Ц.-Арх. О-ва у Київі до Семенова.

Ваше Превосходительство Милостивый Государь!

Окончивъ печатаніе перваго тома сочиненій покойнаго М. А. Максимовича, начатое бывшимъ Юго-Западнымъ Отдѣломъ Географического Общества, Ц.-Арх. О-во при К. Дух. Акад. почитаетъ долгомъ представить экземпляръ оного Вашему Превосходительству съ присовокупленіемъ, что послѣдующіе томы, второй и третій будутъ представлены по выходѣ въ свѣтъ.

При семъ прилагается другой экземпляръ на случай, еслибы Ваше Превосходительство признало нужнымъ поднести издаваемое собраніе сочиненій покойнаго ученаго Его Высочеству Предсѣдателю Императорскаго Русскаго Географическаго Общества Великому Князю Константину Николаевичу.

Призывая на Васъ благословеніе Божіе имею честь пребыть съ истиннымъ почтеніемъ и совершенной преданностію Вашего Превосходительства Милостиваго Государя покорнѣйшимъ слугою Предсѣдатель Церковно-Археологического Общества, Ректоръ Академіи Филаретъ Епископъ Уманскій.

Его Превосходительству Вице-Президенту Р. Г. О. Петру Петровичу Семенову.

№ 57. 10 апрѣля 1877 г.

Примітка: Доложено Совѣту 2-го Мая 1877 г.

41. Лист Фамінцина до Семенова.

Вх. 440. 29 декабря 1881 г.

По поводу помѣщеннаго въ № 317 газеты „Порядокъ“ письма моего, въ № 328 той же газеты появилась замѣтка, изъ которой

видно, что послѣ закрытія Кіевскаго Отдѣла Географическаго Общества остались неразработанными и неизданными весьма цѣнныя собранія матеріаловъ, въ особенности малороссійскихъ пѣсенъ, доставленныхъ въ названный Отдѣлъ Общества г.г. Манжура и Носомъ. Въ числѣ этихъ матеріаловъ по словамъ замѣтки, заключается много пѣсенъ, необходимыхъ для разрѣшенія вопроса о музыкѣ древнихъ славянъ.

Занимаясь изслѣдованіемъ вопроса о музыкѣ древнихъ славянъ, я былъ крайне заинтересованъ сообщенными въ ней свѣдѣніями и вслѣдствіе того, позволю себѣ обратиться къ Вашему Превосходительству съ покорнѣйшею просьбою не отказать доставить мнѣ возможность ознакомиться съ вышепоименованными матеріалами. Александръ Фаминцынъ.

2 Декабря 1881 г.

Адресъ мой: Екатеринославскій проспектъ № 33. кв. № 4. Алекс. Серг. Фаминцыну.

IV. Список членів відділу.

Дійсні члени:

Алфер'ев Сергій Петрович—12 квітня 1873 р. К.
Аммосів Микола Іванович—12 квітня 1873 р.
Андрієвський Олексій Олександрович—4 липня 1873 р.
Андрузський Володимир Львович—4 липня 1873 р.
Антипович Олексій Данилович—12 квітня 1872 р.
Антонович Володимир Боніфатієвич—13 лютого 1873 р.
Антонович Д. Ф.—26 лют. 1876 р.
Армашевський Петро Якович—18 падол. 1873 р.
Безмінов Павло Петрович—13 лют. 1873 р.
Беренштам Віл'ям Людвигович—13 лют. 1873 р.
Біленький Трохим Ілліч—5 липня 1874 р.
Білецький Леонид Степанович—17 лют. 1874.
Біловодський Яків Васильович—17 грудня 1875 р.
Білгородецький Іван Ярославич—16 травня 1875 р.
Білозерський Микола Михайлович 11 вер. 1874 р.
Біловерський Микола Данилович.
Білоусів Олександр Трохимович—18 лист. 1873 р.
Блюмель Е.—13 лютого 1873 р.
Богданов Павел Іванович—23 вереся. 1873 р.
Борисов Василь Васильович—6 березня 1873 р.
Борисяк Ничипір Дмитрович—11 вересня 1873 р.
Бунге Микола Христіянович—13 лютого 1873 р.
Ваденюк Павло Єрофійович—7 лютого 1875 р.
Василенко Віктор Іванович—7 лютого 1875 р.
Вербицький-Антіохов Микола Андрієвич—5 грудня 1874 р.
Вовк Федір Кіндратович—13 лютого 1873 р. (чл. ф.)
Воронецький Теофан Пилипович—16 травня 1875 р. (К.)
Воронин Олександр Тодосієвич—13 лютого 1873 р. (чл. ф.)
Ганицький Михайло Антонович—7 лютого 1875 р. Киш.
Гврин Василь Петрович—12 квітня 1873 р.

Гатцук Микола Олексійович—12 квітня 1873 р.
Гвоздик Теодосій Васильович—28 березня 1875 р.
Гнилосіров Василь Степанович—30 квітня 1876 р. (Київ)
Голицин Микола Миколаєвич —4 червня 1873 р.
Горовий Василь Федорович—4 червня 1873 р.
Ґрейм Михайло Осипович—16 травня 1875 р. (Под.)
Гриневський Володимир Тимофійович—31 травня 1876 р.
Гулак-Артемовський Олексій Львович—11 вересня 1876 р.
Давидович Іван Несторович—28 березня 1875 р.
Дашкевич Микола Павлович—25 березня 1874 р. (К.)
Дейкун Микола Іванович—18 лютого 1874 р.
Деллвос Людвиг Карлович—12 квітня 1873 р.
Демченко Дмитро Григорович—13 лютого 1873 р.
Демченко Яків Григорович—13 лютого 1873 р. (К)
Діяконенко Євграф Павлович—23 січня 1876 р.
Домонтович Андрій Іванович—23 січня 1876 р. (Пол.)
Донцов Григорій Бенедиктович—5 грудня 1874 р.
Дорожкин Степан Терентійович—11 вересня 1874 р.
Драгоманов Михайло Петрович—23 вересня 1873 р. (К.)
Драгоміров Михайло Іванович—6 березня 1873 р.
Ефименко Петро Савич—27 лютого 1876 р.
Жданов Іван Степанович—5 червня 1874 р.
Житецький Іродіон—23 січня 1876 р.
Житецький Павло Гнатович—13 лютого 1873 р. (чл ф.)
Жук Касіян Миколаєвич—12 квітня 1873 р.
Завілейський Володимир Васильович
Завойко Степан Васильович—6 березня 1873 р. (К.)
Залюбовський Григорий Антонович—4 червня 1873 р.
Зайончевський Володимир Іванович—13 лютого 1873 р. (К.)
Захарченко Михайло Мойсієвич—5 червня 1874 р. (К.)
Зеленко Володимир Миколаєвич—5 червня 1874 р.
Зенькевич Ульян Матвійович—11 вересня 1874 р. (К.)
Зібер Микола Іванович—17 лютого 1874 р. (К.)
Зконопниць-Грабовський Зосим Григорович—6 березня 1873 р. (К.)
Іващенко Петро Семенович—5 червня 1874 р.
Іващенко Яків Семенович—31 травня 1876 р.
Ільницький Лука Васильович—4 червня 1873 р.
Ільяшенко Петро Олексійович—16 травня 1875 р.
Калусовський Лев Сільвестрович—11 вересня 1874 р. (К.)
Кандиба Андрій Андійович—11 вересня 1874 р. (Черн.)
Карачевський-Вовк Н. 30 квітня 1876 р.
Карпинський А. П.—30 квітня 1876 р. (Черн.)
Кібальчич Кость Іванович—30 квітня 1876 р. (К.)
Кір'яків Григорій Степанович—5 грудня 1874 (Полт.)
Кістяківський Олександр Федорович—4 червня 1873 р. (К.)
Ковалевський Микола Васильович—13 лютого 1873 р. (Одес.)
Козачківський Андрій Осипович—5 грудня 1874 р. (Полт.)
Комаровський Евграф Петрович—12 квітня 1873 р. (К.)
Кониський Олександр Якович—3 жовтня 1875 р. (К.)
Коновалов Петро Ананійович—17 грудня 1875 р.
Константинович Митрофан Олександр. 13 лют. 1873 р. (К.) фунд. від
Константинович Микола Олександр.—17 лютого 1874 р.
Константинов Леонід Григорієвич—11 вересня 1874 р
Константинов Василь Олексієвич—11 вересня 1874 р.
Кординг Осип Матвійович—23 вересня 1873 р.
Косач Петро Антонович—6 березня 1873 р. (Вол.)
Котляревський Михайло Михайлович—6 березня 1873 р.

Кочубей Василь Васильович—4 червня 1873 р. (Пол).
Кравцов Василь Христофорович—13 лютого 1873 (фунд.)
Курбанов Володимир Степанович—17 лютого 1874 (К.)
Лазаревський Олександр Матвієвич—6 березня 1873 р. (Черн.)
Лебединцев Петро Гаврилович—6 березня 1873 р. (К.)
Левицький Іван Семенович—11 вересня 1874 р.
Левицький Орест Іванович 5 червня 1874 р. (К.)
Левченко Михайло Михайлович—13 лютого 1873 р. (фунд. К.)
Ліндеман Едуард Емануїлович—17 грудня 1875 р. (Кишин.)
Ліндфорс Олександр Федорович—18 листопаду 1873 р. (Черн.)
Літварьов Дмитро Іванович—11 вересня 1874 р. (Полт.)
Лисенко Віталій Романович—12 квітня 1873 р.
Лисенко Микола Віталієвич—13 лютого 1873 р. (К. фунд.)
Лісицин Осип Григорович—6 березня 1873 р. К.
Лопачевський Олександр Іванович—11 вересня 1874 р.
Лукомський В. Н.—30 квітня 1876 р.
Любимов Петро Кирилович—13 лютого 1873 р. (К. Ф.)
Маковецький Тимофій Емельянович—5 червня 1874 р. (К.)
Максимов В. В.—17 грудня 1875 р.
Маркевич Олексій Ілліч—11 вересня 1874 р.
Маркевич Микола Миколаєвич—17 лютого 1874 р.
Маркевич Григорій Іпатьєвич—26 лютого 1876 р.
Маціевич Лев Степанович—7 лютого 1875 р
Милорадович Леонід Олексієвич—6 березня 1873 р.
Милорадович Микола Олександрович—17 березня 1874 р.
Милорадович Микола Миколаєвич—5 червня 1874 р.
Михайлов Олександр Васильович—4 червня 1873 р.
Михалевич Опанас Іванович — 18 падолиста 1873 р.
Михальчук Конст. Петрович — 13 лютого 1873 р.
Мікельсон Борис Андрійович — 11 вересня 1874 р.
Мищенко Федір Гарасимович — 25 березня 1874 р.
Мозговий Василь Григорович — 31 травня 1876 р.
Монтрезор Владислав Владиславович — 16 травня 1875 р.
Мороз Данило Костянтинович — 4 травня 1873 р. (К.)
Морошкин Володимир Андрієвич — 5 червня 1874 р.
Науменко Володимир Павлович 23 січня 1876 р. (К)
Новицький Іван Петрович — 23 вересня 1873 р. (К.)
Новицький Яків Павлович — 23 січня 1876 р.
Ніс Степан Данилович — 3 жовтня 1875 р.
Островський Михайло Геннадієвич — 4 червня 1873 р.
Овсієнко Михайло Митрофанович — 16 травня 1875 р. (Полт.)
Пантелієв Мусій Миколаєвич — 28 березня 1875 р.
Петров Василь Васильович — 12 квітня 1873 р. (Полт.)
Петрункевич Іван Ілліч - 7 лютого 1875 р.
Піткевич Аполінарій Павлович — 25 березня 1874 р.
Подолинський Сергій Олександрович — 5 грудня 1874 р. (К.)
Познанський Борис Станиславович — 3 грудня 1873 р. (К.)
Понирко Петро Евгенович — 26 лютого 1876 р.
Поповський Болеслав Юліянович — 5 грудня 1874 р.
Посяда Іван Якович — 12 квітня 1873 р. (Вол.)
Рогович Опанас Семенович — 4 червня 1873 р. (К.)
Розов Олександр Васильович — 5 грудня 1874 р. (К.)
Романович-Славатинський Олександр Вас. — 5 грудня 1874 р. (К.)
Рубинштейн Всеволод Абрамович — 13 лютого 1873 р. (ф. К.)
Рудченко Іван Якович — 4 червня 1873 р.
Ружицький М. Г. — 17 грудня 1875 р. (Вол.)
Русов Олександр Олександрович — 13 лютого 1870 р. (ч. ф. К.)
Сабинеєв Федір Петрович — 6 березня 1873 р. (К.)

Сакович Олександр Антонович — 6 березня 1873 р. (К.)
Сахров Микола Петрович — 12 квітня 1873 р.
Сварський Хрисанф Орсетович — 17 лютого 1874 р.
Сікевич Василь Мелетьевич — 25 березня 1874 р.
Сімашкевич Митрофан Васильович — 25 березня 1873 р.
Сімонов Матвій Тереньтавич — 4 березня 1873 р. (Полт.)
Сініцький Даняло Олександрович — 13 лютого 1873 р. (чл. ф. К.)
Смоленський Леонід Анастасієвич — 5 грудня 1874 р.
Соловйов Василій Секундович — 17 грудня 1875 р.
Сребницький Іван Опанасович — 16 травня 1875 р.
Старицький Михайло Петрович — 13 лютого 1873 р. (ч. ф. К.)
Студенецький Лука Максимович — 5 грудня 1874 р.
Тарновський Микола Федорович — 17 грудня 1875 р.
Тарновський Василь Васильович — 16 травня 1875 р. (Черн.)
Торський Олександр Гарасимович — 25 березня 1874 р.
Тессен Е. В. — 30 квітня 1876 р.
Тимченко Андрій Павлович — 13 лютого 1873 р. (ч. ф. К.)
Трегубов Елисей Кипріянович — 13 лютого 1873 р. (К.)
Троцький Микола Іванович — 18 падолиста 1873 р.
Тумасів Никифор Степанович — 13 лютого 1873 р. (ч. ф. К.)
Турчаківський Климент Іванович — 28 березня 1875 р.
Тхоржевський Методій Іванович — 31 травня 1876 р. (Ніжин.)
Ушинський Олександр Дмитрович — 6 березня 1873 р.
Федоровський Микола Федорович — 31 травня 1876 р.
Федькович Иосип — 23 вересня 1873 р.
Феофілактів Костинтин Матвійович — 12 квітня 1873 р.
Фоґель Федір Феофілович — 11 вересня 1874 р.
Фон-Бооль Володим. Георгієвич — 13 лют. 1873 р. (ч. ф.)
Фортинський Федір Якович — 30 квітня 1876 р.
Ханенко Олександр Іванович — 6 березня 1873 р.
Цвітковський Георгій Георгієвич — 13 лютого 1873 р. (ч. ф.)
Цехановський Петро Леонтіївич — 13 лютого 1873 р. (ч. ф.)
Чередняченко Іван Абрамович — 13 лютого 1873 р. (ч. ф.)
Черкезов Михайло Миколаєвич — 25 березня 1874 р.
Чубинський Павло Платонович — 13 лютого 1873 р. (ч. ф.)
Шебалдаїв Леонід Валентинович — 25 березня 1874 р.
Шмит Олександр Оттонович — 3 грудня 1873 р.
Шугуров Микола Васильович — 11 вересня 1874 р.
Шульгин Віталій Якович — 13 лютого 1873 р. (ч. ф.)
Шульгин Яків Миколаєвич — 28 березня 1875 р.
Ювефович Михайло Володимирович — 13 лютого 1873 р. (ч. ф.)
Юскевич-Красковський Віктор Іванович — 3 грудня 1873 р.
Яковенко-Яковлев Олександр Ігнатович — 4 червня 1875 р. (Под.)
Яковенко-Яковлев Володимир Ігнатович — 16 травня 1875 р.
Яновський Василь Якович — 3 грудня 1873 р.
Яновський Василь Іванович — 7 лютого 1875 р.
Янчевецький Григорій Андрійович — 13 лютого 1873 р.
Яскопольський Микола Петрович — 13 лютого 1873 р. (ч. ф.)

Почесний член:

І. І. Фундуклей.

Члени соревнователі

Беккерс Олександр Карлович—18 лист. 1873 р.
Браницький граф Владислав Олександрович—3 грудня 1873 р.
Бродський Ізраїль Маркович—18 лист. 1873 р.

Бутурлін граф Дмитро Петрович—18 лист. 1873 р.
Галаган Григорій Павлович—6 березня 1873 р.
Доппельмаєр Григорій Григорович—18 лист. 1873 р.
Енні Федір Михайлович—3 грудня 1873 р.
Константинов Василь Олексієвич—6 березня 1873 р.
Понятовський Цесар Осипович—5 липня 1774 р.
Тарновський Яків Васильович—6 березня 1873 р.
Терещенко Микола Артемович—3 грудня 1873 р.
Терещенко Федір Артемович—3 грудня 1873 р.
Фіхтенгольц Соломон Якович—3 грудня 1873 р.
Семеренко Василь Федорович—26 лютого 1876 р.

V. Головніша „Україніка" у видавнях Рос. Географ. Т-ва до заснування П.-Зах. Відділу.

1847 р. Зап. т. II. Надеждин Н. И. об этнограф. изучении народности русской, с. 66—115: Галичина, Закарпаття, Буковина, Бессарабія.

1851 р. Вестн., с. 42—46.—Местечко Животов, Киев. губ.— Малорус. и галиц. загадки, изд. Ал. Сементовского, К. 1851. Топогр. Описание Черниг. Наместн. А. Шафонского (1786) Изд. Судиенка. К. 1851.—О хлебопашестве в Новорос. крае Скальковского (Ж. Мин. Внутр. Дел, июль—авг.).—Записки касательно разграничения Европы и Азии между Касп. и Черн. морями— Уманця.

1852 р. Вестник, Т. І. Срезневский И. И. Русь Угорская. Отрывок из опыта географич. русск. языка. I—II Рец. на Опыт. стат. опис. Новорос. края, 1850, с. 364, Скальковского кн. У. Етнограф. и стат. сведения об Ольгопольск. у Камен.-Подол. губ. Михневича.

1853 р. Вест. кн. 7. В. И. Лапшин. Следуют-ли ветры в Харькове закону вращения Дове? А. А. Скальковский, население Новороссийского края и Бессарабии в 1851 р. Рец. на Истор. и статист. описание Чернигова, соч. Н. Маркевича 1852. Краткое описание Киева Сементовского, Истор.-стат. описание Харьковской губ. Новороссийский Календарь на 1853 г. Труды Комиссии для описания губ. Киев. уч. округа (ред. С. С. Куторги).

Вест. кн. 8. Загальний звіт про матеріяли в 7—8 і 1) Записки Шумка о домашнем быте простого народа в Павлогр. у., и Кавилевского о народн. пище в Золотон. с. 18: Сборн. малор. слов Суджанского у.—Дмитрюкова. Рец. на 4-й Том Трудов Комиссии по описании Киев. уч. окр.

Вест. кн. 9. А. Я. Фабр. Ист. и стат. записки о г. Екатеринославе с. 1—12 Библиогр.: Киевск. губ. Вед. за 1852: 1) г. Васильков.

2) О крещенской ярмарке и границы стараго Киева Етнограф. Сборн. 1853. Вып. I: а) Село Копылье Волын. губ. Новогр. у.

Морачевича, м. Александровка Черн. губ. Базилевича. Домашний быт малор. Полт. губ. Хорольск. у. Иваницы.

1854 р. Вестн. 1854. кн. I, И. И. Срезневский, Следы давняго знакомства русск. с южн. Азией. I. Девятый век сс. 49—68.

Кн. V. Ответ на мысли г. Афанасьева по поводу напечат. им в „Памятн. и обр. нар. яз. и слов“ 4-х малор. дум, отд. IV, с. 26. Библиогр.: „Нар. южно-рус. песни, изд. Амво. Метлинским, с. 13—42, рец. В. Ламанского.

Кн. VI, отд. V. Дмитрюков, ремесла в городах Судже и Рыльске. с. 23—36.

1855 р. Вестн. 1855, кн. I. Исследования. Быт малор. крестьянина. А. Афанасьева-Чужбинского, с. 129—156.

Кн. IV. О климате Харьков. губ. В. И. Лапшина. с. 143—167.

Кн. V. Отд. геогр. изв. и смесь: В. Шевич. Несколько замеч. о климате Подольск. губ. кн. VI: А. Д. Дмитрюков. О винокурении бывш. в местах Малороссии с. 70—79. А. Рославский. Движение православн. народонаселения в Харьковск. губ. за 1854.

1856 р. Вестн. 1856, кн. IV: М. А. Максимович—Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине до смерти Б. Хмельницкаго (ч. I) с. 222—4.

Кн. V. В. И. Лапшина. О некоторых местностях Екатер. губ., где открыта в последнее время железн. руда.

Кн. VI. Степная речка сухая Волноваха, прот. Капниста с. 33—37.

1857 р. Вестн. кн. I. Рец. В. П. Безобразова на Обозр. укр. ярмарок И. С. Аксакова с. 227—242.

Кн. VI. К. Зеленецкого. Записки на пути по Херсонск. губ. с. 200—278.

1859 р. Кн. I с. 3 (прилож. Засед. Отд., Етнограф., 3) Дожинки и 4) Купало иметь ввиду при составл. Етнограф. сбор. а проч. хранить в архиве (напр. малор. послов. от учит. Шевича).

Кн. 7. Г. Иващенка. Черный лес и его окрестности, с. 43—65.

Кн. 8. Етнограф. Отч. Вост. Галиции Циммермана (передр. из Изв. Геогр. Общ. 1858, 3, с. 83—92).

Кн. 10. А. Перемешин, Сагайдак (Чумацкий шлях) с. 19—20.

1860 р. В 1860 р. видання „Вестника припинено“.

1867 р. Зап. П. З. Р. Г. О. на отд. этнограф. 1) Князь Киевский Владимир и Илюшка сын матросов, I, 659—661.

2) А. П. Дешко „Народн. песни, пословицы и поговорки Угорской Руси, с. 679—693.

3) А. П. Дешко. Свадьба на Угорской Руси с. 694—707.

1869 р. П. С. Ефименко. О Яриле, языческом божестве русских славян. с. 77—112.

Ор. Миллер, заметка к предыдущей статье с. 112—114.

Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси, с. 225—362.

Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии, чл. соот. П. П. Чубинского с. 677—716 [1]).

(Див. також покажчик у К. Ст. 1886, т. VII, ст. 537—42).

VI. Видання відділу науково-інформаційного характеру.

1. Об'явление от Ю. З. Отд. И. Р. Г. О-ва о собрании предметов для этнографического музея отдела (4-го июня 1873 г. за правителя дел Отдела А. Русов с. 8 в 8-ку (ВБУ „Україніка“ В. 15060).

2. Програма для собрания этнографических и статистических данных, составленная действ. чл. Ю. З. О. И. Р. Г. Чубинским и Русовым. Киев (1873) в 8-ку.

3. Програма Ю. З. Отдела И. Р. Г. О. для собирания сведений по Этнографии (4-го июня 1873 г. за правителя дел Отд. А. Русов, с. 77 [2]) в 8-ку (ВБУ „Україніка“ В. 3011).

4. Деятельность Юго-Западнаго Отдела И. Р. Г. О. за первое полугодие его существования. За правителя дел отдела А. Русов. К. 1873, июня 25 (в 16-ку, 21 с.).

5. Отчет о деятельности Юго-Зап. Отдела И. Р. Г. О. за 1873 г. Составлен правителем Отдела П. П. Чубинским, К. 1874, 17 февр. 1874 (в 8-ку на 25 с.).

6. Програма Ю. З. Отд. И. Р. Г. О. для собирання сведений по этнографии (передрук попередньої: 16 мая 1875. Правитель дел Ал. Антепович. Зручнішого формату в 16-ку, с. 104. Виправлено друкарські помилки попереднього видания) (ВБУ, „Укр.“ А. 16210).

7. Опыт программы для собрания статистико-економических сведений составил чл. Отдела Н. И. Зибер для Ю.-З. О. И.

[1]) 1867. Костомаров прочитав у „Географ. Общ.“ „прилюдну доповідь“: „Об отношении русской история к географии и етнографии“ (увійшла до видания „Истор. Монографии III, 1867) (Ол. Грушевський“, Историч. статті Костомарова в „Основі“ „Україна“ 1928, I, с. 84).

1872. Чубинський. Краткое извлечение из доклада, прочитанного д. членом общества П. П. Чубинским 15 января 1872 г. в отделении этнографии (об этнограф. исследовании Юго-Западной России). Изв. И. Р. Г. О. т. VIII, ч. 3.

1875. На етнографічній (10-верстній) мапі А. Ф. Ріттіха, що її видало Рос. Географ. Т-во вперше Білоруси й Українці були зазначені окремо від Росіян (Семенов, Ист. О-во, 2, с. 958).

[2]) У примітці до вступу е. II зазначено: „В течении нынешнего года Отделом изданы будут такие же програми по географии, топографии, статистике, юридическому, промышленному и економическому быту населении“. Але в друку окремо вони не з'явилися, оскільки нам відомо, за виключкою географії.

Предположение Юго-Западного Отдела географического общества об этнографическом музее и программа для собирании предметов („Киевлянин“ 1873 (67, 124).

Рецензия на „Програму для издания“ Записок Юго-Зап. отд. геогр. О-ва („Киевл.“ 1873, 149).

Р. Г. О.[1]) (16 мая 1875 г. Правитель дел Ал. Антепович, с. 32, в 18-ку) ВБУ. „Укр.“ А. 16209.

8. Отчет о деятельности Ю.-З. Отделения И. Р. Г. О. за 1874 год, составлено правителем дел П. П. Чубинским К. 1876 г. 2 ст. прав. дел А. Антеповичем (в 8-ку на 43 ст.).

9. Программа Ю.-З. Отдела И. Р. Г. О. для собрания сведений по география (31 мая 1876 г. прав. дел А. Антепович, с. 14 в 18-ку). (ВБУ „Укр.“ А. 16211).

10. Отчет о деятельности Ю.-З. Отдела И. Р. Г. О. за 1875 г. А. Д. Антепович 1876, 28 III (в 8-ку на 46) [2]).

VII. Лист Юзефовичи до Дундукова.

№ 2331. (Печатка) 24 мая 1872 г.[3]) л. 9. Київський Центрархів.

Милостивый государь Князь Александръ Михайловичъ!

На почтеннѣйшій отзывъ Вашего Сіятельства имѣю честь доложить, что сколько мнѣ извѣстно для предположеннаго здѣсь отдѣла Географическаго Общества не имѣется въ виду никакихъ другихъ денежныхъ средствъ кромѣ членскихъ взносовъ. Развѣ только послѣ того какъ Отдѣлъ заявитъ свою дѣятельность, могутъ встрѣтиться люди, которые сумѣютъ оцѣнить значеніе для края правильныхъ статистическихъ работъ и окажутъ имъ денежное содѣйствіе.

Я впрочемъ не принимаю на себя отвѣтственности за представленный составъ, ни за успѣшный ходъ проэктированного учрежденія, такъ какъ не присоединяюсь къ заявленной мнѣ мысли по приглашенію, въ томъ убѣжденіи, что при безсиліи оффиціальной статистики, лишенной у насъ содѣйствія тѣхъ научныхъ силъ, какими располагаетъ общество, въ мѣстности гдѣ существуетъ Университетъ и Духовная Академія, образованіе въ Кіевѣ предполагаемаго Отдѣла было бы весьма желательно, въ виду той особенной важности, какую представляетъ для здѣшняго края разработка статистики научнымъ образомъ.

Долгомъ поставляю присовокупить, что просвѣщенное стремленіе къ этой цѣли здѣсь является не въ первый разъ. По мысли бывшаго генералъ-губернатора Бибикова при здѣшнемъ университетѣ была образована Комиссія для статистического и естественно-историческаго описанія губерній Кіевскаго учебнаго округа, на томъ основаніи, что университету, располагающему научными способами по всѣмъ отраслямъ знанія, лучше обратить свои силы на изслѣдованія данной местности, чѣмъ разбрасывать ихъ на отрывочныя работы по всему государству, какъ у насъ дѣлаютъ и дѣлается теперь, по личнымъ, не подчиненнымъ никакой опредѣленной системѣ соображеніямъ. Эта задача была встрѣчена здѣшнимъ университетомъ съ полнымъ одобреніемъ и сочувствіемъ: означенная комиссія состоялась и въ краткое свое существованіе издала 4 томы трудовъ, изъ которыхъ нѣкоторые удостоились академическихъ премій. Когда эта комиссія успѣла обратить на себя общее вниманіе, то само Географическое Общество заявило желаніе присоединить ее къ себѣ, въ видѣ Отдѣла, причемъ бывшій тогда Вице-Приседентомъ Общества, М. Н. Муравьевъ обѣщалъ оказывать этому Отдѣлу и денежное пособіе, такъ какъ у Комиссіи, кромѣ членскихъ взносов не было никакихъ другихъ способов. Мы приняли это предложеніе, но тогдашній министръ просвѣщенія, Норовъ, не изъявилъ согласія на такое преобразованіе Комиссіи, не желая допустить въ университетское учрежденіе вмѣшательства посторонняго вѣдомства. А между тѣмъ полное равнодушіе къ этому учрежденію самаго министерства имѣло слѣдствіемъ прекращеніе его существованія, по совершенному истощенію у него денежныхъ средствъ. То же, вѣроятно, случится и съ нынѣшнимъ задуманнымъ Отдѣломъ, ежели правительство не окажетъ ему своей поддержки. Во всякомъ случаѣ желательно бы было, чтобы въ инициативѣ этого дѣла принялъ болѣе непосредственное участие университетъ.

Съ отличнымъ почтеніемъ и совершенною преданностію имѣю честь быть Вашего Сіятельства покорный слуга М. Юзефовичъ.

22 мая 1872 года. Кіевъ.

[1]) „Покажчикъ для студій суспільно-економичныхъ народнихъ погляднвъ“.— „Народъ“ 1890, № 24 (Переклад программи“ „Юго-Зап. Отд. Географ. О-ва“).

[2]) Извлеченіе изъ отчета Юго-Западнаго Отдѣла имп. Русскаго Географическаго Общества за 1873 г. (И. Г. О. 1874. № 5, ст. 270—282); за 1875 год И. Г. О. 1876, № 3, с. 152—162.

[3]) Резол. Дундукова олівцем: „Сообщить Литке, что средствъ нѣтъ, а что не желательно ли войти въ сношенія съ М. Нар. Просвѣщенія и университету принять участіе“.

VIII. Листування з Півн.-Зах. Відділом.

Сѣверо-Западный Отдѣлъ
5-го мая 1873 г.
№ 40.

Получивъ увѣдомленіе Отдѣла отъ 16 марта за № 7, объ открытіи его дѣйствій, Сѣверо-Западный Отдѣлъ Императорского Русского Географического Общества считаетъ долгомъ привѣтствовать нового своего собрата и выразить полное сочувствіе къ успѣшному развитію его дѣйствій по изслѣдованію края во многихъ отношеніяхъ, по условіямъ своего общественного строя, близкого къ сѣверо-западному краю Россіи.

Въ виду этого возможно близкіе сношенія Отдѣловъ и частый обмѣнъ мыслей, принесутъ значительную пользу для успѣха общого дѣла, такъ какъ нѣтъ сомнѣнія, что встрѣтятся многіе общіе

вопросы, разработка которыхъ пойдетъ гораздо успѣшнѣе, при дружномъ содѣйствіи обоихъ Отдѣловъ.

Поэтому препровождая экземпляры протоколовъ засѣданій Отдѣла и составленныхъ въ немъ программъ за два послѣдніе года, Сѣверо-Западный Отдѣлъ проситъ выразить свое мнѣніе по разрабатываемымъ имъ вопросамъ и не оставить сообщеніемъ указаній о тѣхъ задачахъ, ближайшая разработка которыхъ предполагается в Юго-Западном Отдѣлѣ.

Предсѣдательствующій М. (Підпис). Правитель Дѣлъ Н. (Підпис).

25 марта 1874 года № 26.

Милостивый Государь Павелъ Платоновичъ!

По приглашенію г. Виленского Генералъ-Губернатора Сѣверо-Западный Отдѣлъ предполагаетъ произвести въ настоящемъ году однодневную перепись городского населенія Виленской губерніи и съ этой цѣлью Отдѣлъ желалъ бы воспользоваться опытомъ произведенныхъ уже переписей. Сколько извѣстно изъ газетъ произведенная подъ руководствомъ Юго-Западного Отдѣла однодневная перепись Кіевского населенія дала весьма хорошіе результаты и хотя въ недавно полученном томѣ Трудовъ Юго-Западного Отдѣла и содержатся свѣдѣнія о приготовительныхъ работахъ къ ней, но тѣмъ не менѣе З. Отдѣлъ желалъ бы кромѣ того, если это не встрѣтитъ затрудненія, получить болѣе подробныя свѣдѣнія о самомъ производствѣ ее. Въ этихъ видахъ я позволю себѣ обратиться къ Вамъ съ покорнѣйшей просьбой, не отказать въ своемъ содѣйствіи означенныхъ свѣдѣній, а также и принятыхъ для переписей формъ.

Въ надеждѣ что Вы не откажете исполнить моей покорнѣйшей просьбы, прошу Васъ принять увѣреніе въ моемъ совершенномъ почтеніи и преданости. Правитель Дѣлъ Н. (Підпис).

29 марта 1874 года № 31.

Милостивый Государь Григорій Павловичъ!

Состоящимъ подъ предсѣдательствомъ Вашимъ Юго-Западнымъ Отдѣломъ нашего Общества, произведена в послѣднее время однодневная перепись населенія въ г. Кіевѣ.

Въ виду того, что состоящій подъ предсѣдательствомъ моимъ Сѣверо-Западный Отдѣлъ предполагаетъ произвести такую же перепись городского населенія Виленской губерніи, я имѣю честь покорнѣйше просить Ваше Превосходительство не отказать въ содѣйствіи успѣху задуманного предпріятія доставленіемъ возможно подробныхъ свѣдѣній, какъ объ организаціи Кіевской переписи, такъ и о тѣхъ указаніяхъ, которые можно было бы извлечь отъ опыта ея.

Будучи увѣренъ въ благосклонномъ отвѣтѣ Вашего Превосходительства, прошу Васъ заранѣе принять отъ имени Сѣверо-Западного Отдѣла искреннюю признательность за Ваше содѣйствіе, равно как увѣреніе въ моемъ совершенномъ почтеніи и искренней преданности. М. С. (Підпис).

24 апрѣля 1874 года № 36.

Милостивый Государь Павелъ Платоновичъ!

Обращаюсь вновь къ Вамъ съ покорнѣйшей просьбою не отказать, въ дополненіе къ сообщеннымъ Ю.-З. Отдѣломъ свѣдѣніямъ о Кіевской переписи увѣдомить изъ какихъ источниковъ были покрыты расходы по производству переписи, а также какъ велики были эти расходы и на что именно сколько израсходовано.

Въ надеждѣ что Вы не откажете въ исполненіи моей просьбы, прошу принять увѣреніе въ совершенномъ почтеніи и искреней преданности. Вашъ покорнѣйшій слуга Н. (Підпис).

IX. 4 листи Галагана (до Русова й Чубинського).

1. Милостивый Государь Александръ Александровичъ!

Прилагаю при семъ списокъ членовъ Кіевского Отдѣла Географ. Общества. Онъ вынутъ изъ подлиннаго дѣла находящагося въ канцеляріи Ген.-Губернатора.

Изъ этой же канцеляріи я долженъ получить ассигновку на 500 руб. назначенныхъ въ нашъ отдѣлъ Генералъ-Губернаторомъ и тогда можно смѣло начать наши дѣйствія.

Такъ какъ завтра праздничный день, то для переговоровъ о дальнейшихъ распоряженіяхъ не можете ли Вы пожаловать ко мнѣ завтра же въ 11 часовъ утра?

Покорнѣйше прошу принять увѣреніе въ искренемъ моемъ почтеніи и преданности. Г. Галаганъ.

25 февр.

2. Милостивый Государь Александръ Александровичъ!

Подписанное мною отношеніе къ Вице-Президенту Геогр. Общества препровождаю при семъ обратно. Что же касается до моего имени то имѣя намѣреніе сдѣлать въ нашъ отдѣлъ взносъ члена соревнователя, я полагаю, что и не слѣдуетъ вносить мое имя въ число членовъ ежегодно платящихъ.

Пожалуйста прошу принять увѣреніе въ совершенном уваженіи и преданности. Г. Галаганъ.

27 февр.

3. Милостивый Государь Александръ Александровичъ!

Бумаги присланныя Вами возвращаю при семъ подписанными. Что же касается протокола то удобнѣе будетъ его подписать по принятіи его въ будущемъ за симъ засѣданіи.

Сколько мнѣ извѣстно Ушинскій долженъ быть нѣчто въ родѣ надворного или коллежского совѣтника и Лазаревскій едва ли не тѣхъ же чиновъ. Что же касается до вашего вопроса как меня назвать въ спискѣ для внесенія моего имени въ дипломъ, то я не знаю какъ на это отвѣчать? Служебной коронной должности у меня нѣтъ, а по службѣ общественной у меня должностей много. Не назвать ли просто—землевладелецъ Полтав. и Черн. губерніи.

Преданный Вам Галаган.

11 марта.

4. Милостивый Государь Павелъ Платоновичъ!

Не смотря на все мое желаніе познакомиться съ оставленнымъ Вами рефератомъ, но я былъ такъ занятъ, что рѣшительно не могъ прочитать болѣе одной тетрадки и слѣдовательно къ сожалѣнію долженъ возвратить Вамъ рефератъ не познакомившись съ нимъ.

Покорнѣйше прошу принять увѣреніе въ искреннемъ моемъ уваженіи и преданности. Г. Галаганъ.

X. З архіву бюро Півд.-Зах. Відділу. Листи членів Відділу.

1. Лист Борисова.

(Київ, ВБУ. Ч. 6777, ст. 9).

Препровождая при семъ Г.г. нижепоименованнымъ членамъ Кіевскаго отдѣла Географическаго Общества программу „по Географіи“ составленную Митрофаномъ Александровичемъ Константиновичемъ имѣю честь покорнѣйше просить, по прочтеніи ея, возвратить мнѣ.—Желательно было-бы успѣть окончательное разсмотрѣніе этой программы въ нашей коммисіи назначить на страсной недѣлѣ. В. Борисовъ.

22 марта 1873 г.

Павлу Игнатьевичу Житецкому. Федору Кондратьевичу Волкову. Александру Александровичу Русову. Всеволоду Абрамовичу Рубинштейну.

По обычному праву: Олівцем: Александръ Ѳедоровичъ Кистяковскій. На Кузичной в собственномъ домѣ.

Влад. Бон. Антоновичъ, Митрофанъ Александровичъ Константиновичъ, Михаилъ Михайловичъ Левченко. Петръ Кирилловичъ Любимовъ.

2. Лист В. Гаріна.

(Ч. 6777, ст. 16).

Милостивый Государь!

Спѣшу заявить свою глубокую благодарность и признательность за оказанную мнѣ честь выборомъ меня въ дѣйствительные члены Отдѣленія Императорскаго Географическаго Общества.

Хотя спеціальность моя и совершенно другого рода чѣмъ спеціальная цѣль Общества, но я далеко не чуждъ ее, и весьма часто свой небольшой досугъ употреблялъ на изученіе дорогого Отечества, а потому не надѣясь быть очень полезнымъ цѣлямъ Общества, я всётаки постараюсь принести посильную лепту.

Посылая собранные мною предметы я не имѣлъ возможности составить желаемого объясненія къ нимъ, и приготовить статью о техническихъ познаніяхъ малороссіянъ, но признавая это необходимымъ я постараюсь пополнить этотъ пробѣлъ.

Соображаясь съ своими средствами я обязываюсь вносить ежегодно въ кассу Отдѣленія по 10 (десять) руб., и въ настоящую пору посылаю свой первый взносъ.

Покорнѣйшій слуга Технологъ Василій Гаринъ.

73. IV. 28. Городище.

3—4. Листи Залюбовського до П. Житецького й Антиповича.

(Ч. 6777, ст. 18). 10 Апрѣля 1873 г. Екатеринославъ.

Милостивый Государь Павелъ Игнатьевичъ!

Съ живѣйшимъ удовольствіемъ узналъ я, что Императорское Русское Географическое Общество учредило свое отдѣленіе въ Кіевѣ. Нѣтъ сомнѣнія, что это Отдѣленіе, подобно Кавказскому, принесетъ несомнѣнную пользу—какъ южному краю, получивъ возможность ближайшимъ образомъ на мѣстѣ разрабатывать еще почти нетронутыя багатства его исторической жизни, такъ и наукѣ вообще, усиливъ вклады изъ этого едва открытого источника. Желая, съ своей стороны, посильно содѣйствовать Отдѣленію Географического Общества въ достиженіи его задачъ, прошу Васъ, Милостивый Государь, предложить мои услуги Отдѣленію Общества въ качествѣ члена, доведя до свѣдѣнія его, что я могу быть полезенъ ему собраніемъ разного рода этнографическихъ матеріяловъ, а также доставленіемъ свѣдѣній о фактической сторонѣ народнаго быта въ юридическомъ и экономическомъ отношеніяхъ. Имѣю также возможность доставить и метеорологическія наблюденія изъ одной мѣстности новомосковского уѣзда.

Съ истиннымъ уваженіемъ имѣю честь быть Вашимъ, Милостивый Государь, покорнѣйшимъ слугою Залюбовскій Григорій

Антоновичъ, Судебный Слѣдователь 2 уч. Екатеринославского уѣзда, живу въ г. Екатеринославѣ.

Его Высокоблагородію Павлу Игнатьевичу Житецкому въ Кіевѣ.

Получ. 23 Апр. Апрѣля 15 дня 1876 года, г. Екатеринославъ.

Милостивый Государь Алексѣй Даниловичъ!

Вслѣдствіе письма Вашего отъ 1 Апрѣля за № 185, спѣшу сообщить, что 5 пушекъ запорожскихъ, вынутых въ прошломъ году со дна Ненасытецкаго порога въ Екатеринославскомъ уѣздѣ, къ сожалѣнію, пріобрѣтены уже частнымъ лицомъ, Екатеринославскимъ Губернскимъ Предводителемъ Дворянства, Камергеромъ Двора его императорскаго величества, Георгіемъ Петровичемъ Алексѣевымъ, за 150 руб. сер., и находятся въ его дворѣ въ Екатеринославѣ. Быть можетъ, Г. Алексѣевъ уступилъ бы ихъ Отдѣлу или принесъ бы ихъ въ даръ Музею Отдѣла, но лично съ Г. Алексѣевымъ я не знакомъ, и войти съ нимъ въ настоящее время въ переговоры объ этомъ не представляется возможности, при первомъ удобномъ случаѣ, я не премину это сдѣлать, и о результатахъ немедленно сообщу. — Пушки эти, хотя и найдены были крестьянами с. Никольскаго, но поступили въ распоряженіе Г. Екатеринославскаго уѣзднаго Исправника Вареникова, который и продалъ ихъ Г. Алексѣеву.—Г. Варениковъ вообще слѣдитъ за открытіемъ в Екатеринославскомъ уѣздѣ рѣдкостей, пріобрѣтаетъ ихъ изъ первыхъ рукъ и затѣмъ продаетъ желающимъ. Такъ, онъ разсказывалъ мнѣ, что еще недавно продалъ за 75 руб. тому же г. Алексѣеву одну небольшую древнюю золотую монету, относящуюся. по словамъ знатоковъ, ко времени до Рождества Христова, лѣтъ за 150, и имѣетъ въ виду окаменѣлую кость мамонта (по его словамъ, верхнюю бедренную или, скорѣе тазовую), гдѣ-то найденную в Екатеринославскомъ уѣздѣ. Кость эту онъ можетъ продать Отдѣлу, но, по всей вѣроятности, не дешево; впрочемъ цѣну ей обѣщалъ объявить въ то время, какъ разыщетъ ее. Имѣетъ въ виду и другія какія-то древнія вещи, отысканныя въ предѣлахъ того же Екатеринославскаго уѣзда, но пріобрѣтаетъ онъ ихъ, какъ самъ объяснилъ, съ цѣлью выгодно продать, и потому покупка ихъ у него вообще едва ли можетъ быть дешева. Если Отдѣлу угодно будетъ поручить мнѣ вступать съ Г. Варениковымъ въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ въ сношенія касательно пріобрѣтенія отъ него рѣдкостей, то кромѣ заботливости о болѣе выгодной покупкѣ ихъ отъ него, я могу обѣщать составленіе записки о мѣстѣ и условіяхъ нахожденія ихъ. Я полагаю, что проживающіе въ Екатеринославѣ члены Отдѣла, г.г. Понырко и Марковичъ, охотно раздѣлили бы со мной подобные труды.

Прошу Васъ, Милостивый Государь принять на себя трудъ довести объ этомъ до свѣдѣнія Юго-Западнаго Отдѣла.

Прилагаемые при этомъ десять (10) руб. сер., прошу Васъ зачесть въ мой членскій взносъ за текущій 1876 годъ.

Изъ отчета о дѣятельности Отдѣла за 1875 годъ я увидѣлъ, что въ томъ году была напечатана вторымъ изданіемъ программа для собиранія свѣдѣній по этнографіи и изготовлялись программы по статистикѣ, географіи и юриспруденціи: Если имѣются въ отдѣлѣ свободные экземпляры этихъ программъ, то я просилъ бы выслать мнѣ каждой изъ нихъ отъ 7 до 10 экземпляровъ для раздачи нѣкоторымъ знакомымъ, которые изъявили желаніе заняться по указаніямъ моимъ собираніемъ подобныхъ свѣдѣній въ Екатеринославской губерніи.

Съ истиннымъ уваженіемъ имѣю честь быть Вашимъ Милостивый Государь Гр. Залюбовскій.

Прежній адресъ мой немного измѣнился; именно, теперь онъ таковъ: Григорію Ант-чу З-му, Судебному Слѣдователю 1 участка города Екатеринослава.

5—10. Листи Купчанка (до Чубинського)

(ч. 6777. ст. 23). Вѣна, 14/26 Января 1874 г.

Милостивый Государь, Павелъ Платоновичъ!

Предъ нѣсколькими днями я имѣлъ честь послать на Вашъ адресъ въ г. Кіевъ брошюрку содержащую народныя пѣсни и № 1594 Иллюстрированной Лейпцигской Газеты. содержащій иллюстраціи типовъ буковинскаго русскаго народа съ сочиненнымъ мною описаніемъ, и надѣюсь что Вы это все точно получили. Объ этомъ-то дѣлѣ я постоянно писалъ къ Г-ну Русову, что я намѣренъ предоставить Отдѣлу политипажи и клиши, (Holzschnitte) представляющіе буков. народные типы, если Отдѣлъ изволитъ опредѣлить мнѣ вновь какое-нибудь „вспомоществованіе".

Къ сожалѣнію я доселѣ не достигнулъ моей цѣли, такъ какъ по сообщеніи Г-на Русова Отдѣлъ отказался опредѣлить мнѣ—какъ иностранцу—какое-нибудь вспомоществованіе. Но разсудите самые, Милостивый Государь, желаю ли я чего невозможнаго или несправедливаго?..

Я просилъ у Отдѣла вспомоществованія или вѣрнѣе вознагражденія за клиши, за сказки, за пѣсни и за имѣющійся еще у меня матеріалъ, который я призначилъ для Отдѣла.

На то мое прошеніе сообщилъ мнѣ г. Русовъ, что Отдѣлъ не можетъ опредѣлить мнѣ „вспомоществованіе", а могъ бы только купить у меня матеріалъ т. е. пѣсни и сказки, согласившись на опредѣленную мною цѣну.

Увѣряю Васъ, Милостивый Государь, мнѣ было очень непріятио и жалко слышать подобиаго рода слова...

Неужели думаетъ Отдѣлъ, что я торгую русскими пѣснями и сказками??... Вѣрно не желалъ бы я отъ Отдѣла ни копѣйки вознагражденія, если бы я не былъ такъ—бѣденъ?

Для объясненія этого для изданія моего матеріала столь важнаго дѣла я рѣшился наконецъ написать еще къ Вамъ это мое письмо. Я послалъ Вамъ номеръ Лейпцигской газеты на пробу, чтобы Вы убѣдились о истинѣ моихъ обѣщаній и изволили разсудить нужны ли Отдѣлу для изданія моего матеріала подобнаго рода иллюстраціи. Если нужны то я готовъ предоставить Вамъ клиши въ Вашу собственность и послать Вамъ кромѣ того для музея 15 фотографическихъ снимокъ, представляющихъ разные буковинско-русскіе и буков.-румынскіе типы, костюмы и пр.

(ч. 6777 ст. 23-а).

Касательно имѣвшихся у меня народныхъ пѣсень и сказокъ долженъ Вамъ къ сожалѣнію сообщить, что 130 пѣсень я отослалъ уже въ Одессу, осталось у меня только 10 (очень длинныхъ) сказокъ. Если пожелаете, я готовъ предоставить Вамъ и эти сказки.

Наконецъ находится у меня еще великая часть матеріала (о Буковинѣ, ея народахъ и пр.), который я написалъ по собственной программѣ Отдѣла и не успѣлъ болѣе обработать.

Тоже и этотъ имѣющійся у меня матеріалъ я желаю послать къ Вамъ, такъ какъ онъ весьма интереснаго содержанія и не обходимо нуженъ для изданія моего находящагося уже у Васъ матеріала, который будетъ имѣть столь многоозначающія заглавія: „Описаніе Буковины и ея народовъ.“

И потому я обращаюсь къ Вамъ, Милостивый Государь, съ покорнѣйшею просьбою и прошу вмѣстѣ и Господъ профессоровъ: Драгоманова и Русова, оказавшихъ мнѣ уже столь много благодѣяній, осуществить эту мою просьбу и опредѣлить мнѣ какое-нибудь вспомоществованіе т. е. какую-нибудь сумму, чтобы я могъ заняться обработкой имѣющагося у меня матеріала, и послать потомъ къ Вамъ вмѣстѣ съ клишами, съ фотографіями, съ картинами и рисунками, съ сказками, съ брошюрками и пр. и пр.

Питаюсь пріятною надеждою, что не изволите отказать мнѣ въ покорнѣйшей моей просьбѣ и обрадуете меня въ непродолжительномъ времени благосклоннымъ Вашимъ отвѣтомъ.

Покорнѣйше прошу передать мой поклонъ Г.г. Драгоманову и Русову.

Желаю Вамъ всякого благополучія съ Новымъ годомъ, поздравляю Васъ сердечно и остаюсь на всегда Вашимъ покорнѣйшимъ слугою Григорій Купчанка.

Р. S. Въ началѣ м. февраля будетъ представляться въ здѣшнемъ нѣмецкомъ Народномъ театрѣ мой переводъ комедіи: „Ревизоръ“. Афишу я Вамъ пошлю въ свое время.

Считаю тоже не безъ интереса замѣтить, что № 7 въ моей иллюстраціи въ Лейпцигской Газетѣ (стор. 49) представляетъ нашего славнѣйшаго буковинскаго народнаго стихотворца и писателя Іосифа Федьковича въ народномъ (гуцульскомъ) костюмѣ, котораго пѣсни я Вамъ уже послалъ.

6. № 17 представляетъ меня въ народномъ (подольянскомъ) костюмѣ. Въ непродолжительномъ времени получите отъ меня фотографіи представляющія: умершаго буковинскаго Митрополита Евгенія Гакмана, нынѣшняго Митрополита Ѳеофила Бенделлы, Предсѣдателя Черновецкой Русской Бесѣды о. Василія Продана, Стихотворца и писателя Іосифа Федьковича и Композиста Исидора Воробкевича и фотографическую карточку, представляющую меня въ народномъ костюмѣ.

Покорнѣйше прошу Г-на Русова, чтобы изволилъ послать мнѣ оставшіяся у него два мои письма (отъ Редакціи „Лейпцигской Газеты“).

Прошу адресовать: „Gregor Kupczanko, Iurist. Wien“.

(ч. 6777. ст. 39). Вѣна, 16/28 Мая, 1874 г.

Высокопочтенный Комитетъ.

Уже долгое время что не получилъ отъ Отдѣла Импер. Русскаго Географическаго Общества никакихъ свѣдѣній, касательно моего матеріала о Буковинѣ и ея народахъ.

Я писалъ нѣсколько мѣсяцевъ тому назадъ Господамъ Русову и Чубинскому, но къ сожалѣнію не получилъ отъ нихъ до сего никакого отвѣта, и потому я пересталъ посылать Отдѣлу брошюрки и записки касающіяся Буковины или вообще Австрійскихъ Малороссовъ.

Мнѣ очень жаль, что почт. члены Отдѣла, съ которыми я прежде корреспондировалъ, не удостоили меня даже своего отвѣта.

Я собралъ для Отдѣла много интересныхъ записокъ и касающихся Буковины сочиненій и для того покорнѣйше прошу увѣдомить меня, что сдѣлалось съ моимъ матеріаломъ и будутъ ли когда-нибудь напечатаны мои записки о Буковинѣ.

Въ ожиданіи благосклоннаго отвѣта имѣю честь быть покорнѣйшимъ Вашимъ слугою Григорій Купчанко.

Прошу адресовать: „Gregor Kupčanko. Iurist, Wien.

8. (ч. 6777. ст. 141).

Вѣна, 2/14 февраля, 1875 г.

Милостивый Государь Павелъ Платоновичъ!

Соотвѣтственно желанію Юго-западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества я велѣлъ напечатать

600 картинъ, которыя посылаю при семъ вмѣстѣ съ 100 экземплярами, призначенныхъ для приложенія къ моему „Сборнику".

Слѣдуемыя за печатаніе деньги будьте такъ добры прислать ко мнѣ чрезъ здѣшній банкъ.

Дожидаясь благосклоннаго Вашего отвѣта имѣю честь быть покорнѣйшимъ Вашимъ слугою Григорій Купчанко.

Мой Адресъ: „Gregor I. Kupčanko, Iurist (Universitaet), Wien (Austria)".

Вѣна, 18 февраля, 1875 г.

Милостивый Государь, Павелъ Платоновичъ!

Позволяю себѣ покорнѣйше Васъ просить прислать мнѣ призначенную Вами сумму, за посланные 600 экземпляровъ картинъ типовъ русскихъ крестьянъ въ Буковинѣ, такъ какъ я намѣриваюсь ѣхать въ Буковину и деньги мнѣ очень нужны.

Будьте такъ добры, сообщить мнѣ, не могли бы Вы употребить картины, представляющія типы и костюмы, живущихъ въ Россіи Латышей, Финновъ, Зырянъ, Татаровъ и Караимовъ. Клиши этихъ рисунковъ присланны мнѣ редакціей Лейпцигской „Иллюстрированной Газеты", въ которой были напечатаны рисунки и моя статья „Russische Nationaltrachten", въ 1848, отъ 30. Января, 1875 г.

Дожидаясь благосклоннаго Вашего отвѣта имѣю честь быть покорнѣйшимъ Вашимъ слугою Григорій Купчанко.

Прошу адресовать: „Gregor Kupczanko, Iurist, Wien, (Univercität).

(ч. 6777. ст. 161). Вѣна, 19. Октября, 1875 г.

Милостивый Государь!

Почтенное Ваше письмо отъ 3 с. м. я имѣлъ честь получить и очень Вамъ благодаренъ, что изволили увѣдомить меня относительно печатанія моего труда. Въ продолженіи моего перебыванія въ Буковинѣ я занимался собираніемъ разныхъ матеріаловъ, касающихся Буковины и ея народонаселенія. Въ настоящее время приготовляю собранный мною матеріалъ для Юго-Западного Отдѣла, и въ непродолжительномъ времени пошлю Вамъ вмѣстѣ съ разными фотографическими картинами, представляющими сцены изъ обычаевъ малорусскаго народа въ Буковинѣ.

Тоже могу послать Вамъ нѣсколько сотъ картинъ, представляющихъ типы и костюмы живущихъ в Россіи Зырянъ, Караимовъ, Татаръ, Черемисовъ, Латышей, и Финновъ. Картины эти изданы мною очень удачно въ большомъ форматѣ. Если Юго-Западный Отдѣлъ можетъ воспользоваться этими картинами, то я велю напечатать здѣсь нѣсколько сотъ экземпляровъ (по 25 гульденовъ за 1000 экз.) такъ какъ клиши находятся у меня.

Будьте такъ добры прислать мнѣ изданный Отдѣломъ II томъ „Записокъ" и 100 экземпляровъ моего труда по слѣдующему адресу: „Gregor Iw. Kupczanko, Wien, III, Beatrixgasse, № 16, B, 2 Stock, Thür № 10".

Дожидаясь благосклоннаго Вашего отвѣта имѣю честь быть покорнѣйшимъ Вашимъ слугою Григорій Купчанко. [1])

11—12. Листи Манчжури.

(ч. 6777. ст. 36).

Милостивый Государь, Павелъ Платоновичъ!

Еще разъ беру смѣлость обезпокоить Васъ своимъ письмомъ. Я, въ первомъ письмѣ, предлагалъ, не согласится ли Юго-Западный Отдѣлъ пріобрѣсть у меня сборникъ пѣсенъ и сказокъ собранныхъ мною въ Екатеринославской и Харьковской губерніяхъ. Въ сборникѣ этомъ: 1. пѣсенъ — 1000, 2. сказокъ — ч.ч. 50, (сказки, — не найденныя мною у Афанасьева и Рудченка, или же выдающіяся варіанты къ нимъ). 3. повѣрья, преданія, пословицы, загадки — ч.ч. 500. Большая часть этого сборника находится въ Петербургѣ у г. Русова, который и посовѣтовалъ мнѣ обратиться къ Вамъ. Я просилъ г. Русова — переслать сборникъ Вамъ, не знаю — получили ли Вы его; остальную часть, если Вамъ угодно, я вышлю по Вашему требованію. — Если Юго-Западный Отдѣлъ согласится пріобрѣсти мой сборникъ, и выдать мнѣ субсидію единовременно или же посрочно, то я отправлюсь для дальнѣйшихъ изысканій въ мѣста малоизвѣстныя въ этнографическомъ отношеніи, — или же туда, куда укажетъ Отдѣлъ.— Продолжать самому свои занятія, по не имѣнію средствъ,—я рѣшительно не могу. — Собиранія свои я произвожу на ходу, отправляюсь пѣшкомъ изъ слободы в слободу, въ болѣе выдающихся и оригинальныхъ останавливаюсь — живу недѣлю, другую и до сихъ поръ не случалось выносить изъ слободы менѣе сотни памятниковъ. —По ограниченности средствъ, бывшихъ въ моемъ

[1]) Купчанко після закриття Півд.-Зах. Відділу Геогр. Т-ва в Києві пробував утворити певний науковий зв'язок з Геогр. Товариством у Петербурзі, надсилаючи йому свої матеріяли про Буковину та її населення. В середині 80-х р.р. він вислав для ознайомлення в Товаристві першу частину своїх історично-етнографічних нарисів під назвою: „Забытый уголок русской земли", що разом з іншими його етнографічними матеріялами переховується тепер в науковому архіві Товариства. Досить сувора рецензія на початок цієї роботи була прочитана на засіданні Етногр. Отд. 5 квітня 1886 р. Автор її закидав Купчанкові слабу підготовку в галузі історичних наук і тенденційність в поясненні слов'янського походження більшости географічних назв на Буковині. В наслідок цієї неприхильної рецензії не були надруковані можливо й етнографічні матеріяли Купчакові, яких він обіцяв надіслати до Петербургу на 60 аркушів друку, і надіслав дійсно чимало.

распоряженіи мнѣ не удалось захватить болѣе обширный районъ; я посѣтилъ слободъ пять — Харьковской губ. и слободы три Екатеринославской. Всѣ пѣсни записаны мною лично въ продолженіи десяти мѣсяцевъ. — Извѣстите меня — могу ли я расчитывать на Отдѣлъ, это для меня очень важно, такъ какъ я въ настоящее время нахожусь безъ средствъ и до полученія отвѣта — ничего не предпринимаю.

Съ истиннымъ уваженіемъ, Вашъ покорный слуга
Иванъ Манчжура.

Р. S. Адресъ: Харьковъ. Рымарская улица домъ Ананьева № 5. Екатеринѣ Федоровнѣ Константиновичъ, для передачи Ив. Ив. Манчжурѣ.

(ч. 6777. ст. 170).

Милостивый Государь Павелъ Платоновичъ!

Въ этомъ году, какъ я уже Васъ извѣщалъ, по обстоятельствамъ отъ меня независящимъ, я почти ничего не могъ собрать. Мнѣ удалось урывками посѣтить старое мѣсто въ Александровскомъ уѣздѣ и побывать въ Купянскѣ.

Посылаю въ настоящее время что успѣлъ, а что удастся собрать дальше — непремѣннѣйшимъ долгомъ почту доставить для Отдѣла.

Съ уваженіемъ и почтеніемъ Вашъ покорный слуга
Ив. Манчжура.

13—14. Два листи Мороза до Русова.

(ч. 6777. ст. 20).

Калишъ, 17-го Мая 1873 г.

Милостивый Государь Александръ Александровичъ!

До моего свѣдѣнія дошло, что въ Кіевѣ учрежденъ отдѣлъ Императорскаго Географическаго Общества, который открылъ уже свои дѣйствія. Относясь вполнѣ сочувственно къ дѣятельности Кіевскаго Отдѣла и желая принять участіе, по мѣрѣ моихъ силъ, въ работѣ, имѣю честь покорнѣйше просить Васъ предложить Отдѣлу Общества почтить меня выборомъ въ члены.

Позвольте мнѣ при этомъ засвидѣтельствовать Вамъ почтеніе и преданность, съ которыми имѣю честь быть Вашимъ покорнымъ слугою. Д. Морозъ

29. VI. 75. Калишъ.

Имѣю честь препроводить при этомъ Отдѣлу Географическаго Общества членскій взносъ (10 р.), слѣдуемый съ меня за 1875 г.

Заброшенный судьбою и обстоятельствами на самый крайній рубежъ Царства, посылаю изъ этого чужого далека теплый родственный привѣтъ членамъ Геогр. Общества. Выражаю крайнее сожалѣніе, что я нахожусь слишкомъ далеко отъ родной мнѣ земли, на пользу которой Отдѣлъ принесъ уже много пользы, если не разрѣшивши, то затронувши многіе жизненные вопросы окружающей его массы малорусскаго народа. Эта даль болѣе всего мѣшаетъ мнѣ принять непосредственное участіе въ дѣятельности Отдѣла, если не въ качествѣ сотрудника, то, по крайней мѣрѣ, въ качествѣ исполнителя второстепенныхъ работъ.

Вмѣстѣ съ симъ посылаю я членамъ Отдѣла искреннѣе пожеланіе успѣховъ въ работѣ ихъ по званію членовъ Отдѣла и выражаю твердую увѣренность, что успѣхи ихъ работъ нисколько не могутъ ослабиться разнаго рода навѣтами „Кіевлянина", и отказами отъ участія такихъ членовъ, которые никогда не принимали, кромѣ званія членовъ, никакого участія.

Да процвѣтаетъ, укрѣпляется и расширяетъ свою дѣятельность Отдѣлъ на пользу той части нашего Царства, которой онъ призванъ служить, и пусть эта дѣятельность будетъ неуклонно слѣдовать по тому направленію, какое выразилось во время двухлѣтняго его существованія.

Искренно преданный и всегда готовый къ услугамъ
Данило Морозъ.

15. Лист проф. Роговича.

(ч. 6777. с. 92).

Въ Юго-Западный Отдѣлъ Русскаго Географическаго Общества.

Въ экскурсію, сдѣланную мною въ текущемъ 1874 году въ Кіевской губерніи, убѣдившись, что многія археологическія находки уничтожаются безъ всякой пользы, рѣдко хранятся у любителей рѣдкостей, безъ означенія мѣстностей и обстоятельствъ, при которыхъ онѣ были найдены, техническія производства, разныхъ отраслей промышленности, народныя повѣрія, легенды — и способы леченія болѣзней остаются мало или вовсе неизвѣстными, я нахожу полезнымъ для сообщенія Общества различныхъ данныхъ и сообщенія предметовъ древностей и полезныхъ свѣдѣній имѣть изъ образованныхъ людей болѣе дѣйствительныхъ членовъ и членовъ сотрудниковъ; поэтому имѣю честь представить для избранія въ дѣйствительные члены общества: 6. Профессора земледѣлія Бориса Андреевича Михельсона, въ м. Смѣломъ, Инженеръ-Технолога Степана Терентьевича Дорожкина, въ с. Капитановкѣ, Чигир. Уѣзда. Льва Сильвестровича Калусовскаго и Ульяна Матвѣевича Зенькевича, врачей въ м. Смѣломъ; въ Члены Сотрудники: Ѳедора Теофиловича Фогеля, Аптекаря въ г. Каневѣ, Леонида Григорьевича Константинова, Тех-

ника Перваго разряда и Алексѣя Львовича Гулака-Артемовскаго врача, въ Сел. Капитановкѣ, Чигир. уѣзда. При семъ имѣю честь сообщить въ коллекцію Общества образцы кирпича и черепицы, выдѣлываемыхъ паровою машиною изъ превосходной черепичной глины въ с. Будѣ-Орловецкой.

Дѣй. членъ Общества А. Роговичъ.

1874. г. 27 Iюня

16—17. Два листи д. ч. Кандиби.

Милостивый Государь Владимиръ Бонифатіевичъ! [1]

Получивъ званіе Дѣйствительнаго Члена Югозападнаго Отдѣла Императорскаго Географическаго Общества, имѣю честь принести Вамъ мою благодарность за участіе Ваше и просить о продолженіи нашего знакомства, также не оставлять меня своими отзывами. При семъ представляю мой отвѣтъ въ означенное общество, я прошу принять трудъ предъявить куда слѣдуетъ. Я полагалъ, что предсѣдатель Общества Г. Юзефовичъ, а Вы Правитель дѣлъ онаго, между тѣмъ нахожу Г. Чубинскаго, мнѣ вовсе незнакомаго; прошу разъяснить мое недоразумѣніе, куда мнѣ посылать добытые мною матеріалы и могу ли отправлять черезъ почту тяжелыя вещи безденежно отъ члена онаго общества? Считается ли служба хорошая или нѣтъ?

Узнавъ изъ Библіографическаго листка Вѣст. Евр., что Вы издаете книгу: Историческія пѣсни Малорусскаго народа, покорнѣйше прошу на препровождаемые при семъ 2 р. сер. выслать на мое имя въ г. Конотопъ 1 экземпляръ въ переплетѣ и впередъ считать меня вашимъ подписчикомъ. Причемъ нужнымъ считаю сообщить, что послѣ нашего свиданія я уѣхалъ въ Черниговъ, гдѣ хотѣлъ было пріобрѣсть нѣкоторые документы старины у моего пріятеля Д. Ф. Грембецкаго, особенно легенду Церна, но къ большому сожалѣнію узналъ, что онъ давно умеръ, а сынъ его смотритель Богоугоднаго Заведенія несохранилъ ее. Бывшій аптекарь Помобрантъ (не чітко!), любитель старины тоже отправился ad patres. Вѣроятно въ Черниговѣ есть любители и теперь, чѣмъ отличался онъ всегда. Шафонскій, Марковъ* и другіе писали много! А потому я предлагаю Вамъ отнестись къ кому-либо: Директору Гимназіи или извѣстныхъ ученостію и трудами почасти Археологіи Учителей собрать и Вамъ доставить. Кажется Протоіерей Соборный Стратомскій и священникъ Кояловичъ печатали старинныя думы, временъ Владимира Великаго въ Черниговскихъ Губ. Вѣдомостяхъ въ 60 годахъ, мнѣ кажется, что священникъ (Сп)ишевки Черигов. уѣзда, тоже присылалъ туда для напечатанія, но забылъ его фамилію. Странно видѣть повсемѣстную апатію къ драгоцѣннымъ памятникамъ Старины нашей; новое поколѣніе бросилось въ житейскіе Аферы и очерствѣло къ идеаламъ, изящному и благородному; его занимаютъ суетность пустая, не такъ какъ я замѣчалъ заграницею повсемѣстное стремленіе и любовь къ древнимъ памятникамъ своей отчизны.—Легенда Церна народная повѣсть представляетъ княжну родную сестру, какого то князя Черниговскаго, въ которую влюбился какой-то ханъ Татарскій, присылалъ за нею, чтобы ее выдали ему, но князь и княжна отказали и посланцевъ умертвили. Вслѣдствіе этого ханъ Татарскій, устремился на Черниговъ надолго обложилъ его, но всѣ попытки овладѣть имъ были напрасны, но наконецъ когда татарская рать безпрестанно прибавлялась и Черниговцы отъ голода и безпрерывныхъ сраженій ослабѣли Княжна Церна объявила, что она для избавленія родного города жертвуетъ собою и въ одну схватку бросается на копья татарскія. Татары увидѣвши ее мертвою сняли осаду и удалются. Жители сочинили эту думу. Слово Церна, вѣроятно, Серна, такъ какь въ то время этихъ звѣрей было вѣроятно много и прозвали княжну Серною за быстроту. Какъ мы совершенно бѣдны на памятники, кромѣ лѣтописей монашескихъ, у насъ все погибло въ разгромѣ татарскомъ и разныхъ междуусобицахъ, то непростительно не употреблять всѣхъ усилій къ отысканію. Такъ какъ вы печатаете въ г. Кіевѣ историческіе памятники, то вы одолжите всѣхъ и себя отысканіемъ и напечатаніемъ оной легенды и думъ.

Я пишу одно сочиненіе временъ сыновей Владиміра В. и мнѣ желательно знать древнюю, точную топографію Кіева, гдѣ были древнія церкви, княжескій дворецъ, терема и проч. Прошу посовѣтовать мнѣ книгу, удовлетворительную во всѣхъ отношеніяхъ.

Я бы благодарилъ было общество, высылкою мнѣ сочиненій членовъ особенно во время Съѣзда 3-го въ г. Кіевѣ и за 1874 г., а также Думы и пѣсни Бандуриста Вересая съ нотами и др.

Живущимъ въ Кіевѣ моимъ землякамъ П. Галагану, Ригельману багатымъ и образованнымъ подобаетъ заняться древностями и изданіемъ памятниковъ подобно Г. Мартынову — увѣковѣчить себя. У насъ Гильфердинговъ нѣтъ, былъ достойнѣйшій благодарности и памяти Г. Максимовичъ, но состоянія не хватило на труды. Я не знаю живъ ли въ Кіевѣ антикварій Лохвицкій и гдѣ онъ дѣвалъ свои матеріалы и достойны ли они вниманія. У васъ живетъ тоже землякъ мой бывшій ректоръ Кіевскаго Университета Иванишевъ, чѣмъ онъ занимается теперь и что онъ издалъ? Мнѣ очень любопытно знать о всемъ относящемся до Г. Кіева и родины моей. Вотъ сколько я Вамъ написалъ; будьте снисходительны къ болтовнѣ хуторянина. Пріймите

[1] Лист з архіву Комісії громад. рухів ВУАН (на 2 арк. вел. пошт. форм).
* Шишацкій—Илличъ.

..., въ высокомъ уваженіи и совершенной преданности имѣю честь быть

Милостивый Государь Вашъ Покорнѣйшій Слуга
Андрей Кандыба.

1/XI. 74. Г. Конотопъ, деревня Капитановка.

У насъ около с. Бахмача найдены раскопками рабочихъ при желѣзной Ландворовско-Роменской дорогѣ и Г. Кибальчичемъ собственными издержками, въ нѣкоторыхъ курганахъ вещи, въ нашемъ уѣздѣ конотопскомъ много мѣстъ замѣчательныхъ, особенно Красной Колядинъ и Батуринъ гдѣ послѣ Ме.. вскаго погрома все истреблено. — Бандуристовъ у насъ совсѣмъ нѣтъ. Только въ Прилуцкомъ, Переяславскомъ, Золотоношскомъ можно попасть ихъ, но очень рѣдко. Галаганъ помѣщикъ оныхъ уѣздовъ можетъ удобнѣе ихъ достать.

ч. 6777 ст. 168.

Въ Юго-Западный Отдѣлъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.

Возвратясь изъ дальняго своего странствованія въ Крымъ, Пятигорскъ, съ грузинами, Кавказъ и Грузію, первымъ дѣломъ поставляю послать къ пересмотру (?): № 1 Пословицъ, приказокъ, загадокъ и проч. собраные мною. № 2, съ 1664, ласкаю себя надеждою препровождать таковые по возможности ежегодно, довольное число. Прошу принять благосклонно, какъ задатокъ самаго глубокаго уваженія къ трудамъ почтеннѣйшихъ нашихъ сотрудниковъ. Членъ Статскій Совѣтникъ А. Кандыба.

18 X/30 75.

18—20. Три листи М. Білозерського.

Въ Юго-Западный Отдѣлъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.

Получивъ извѣщеніе Отдѣла объ избраніи меня Дѣйствительнымъ Членомъ, а также — „Положеніе о Юго-Западномъ Отдѣлѣ", 1872 г., Программу Отдѣла, 1873 г., Объявленіе о Музеѣ, 1873 г. и Отчетъ о дѣятельности Отдѣла за 1873 годъ, — я долгомъ считаю принести мою благодарность за удостоеніе меня избранія въ Члены и за присылку брошюръ. По мѣрѣ моихъ способностей и силъ я готовъ служить Отдѣлу.

Занимаясь изученіемъ въ этнографическомъ, археологическомъ и историческомъ отношеніяхъ Южно-русскаго края, я, въ теченіе 25 лѣтъ, собиралъ свѣдѣнія, относящіяся до этого края, и въ особенности — до Сѣверщины; часть собранныхъ мною матеріаловъ была напечатана, именно: нѣкоторыя пѣсни и думы въ сборникѣ, изданномъ А. Л. Метлинскимъ и въ сборникѣ Г.г. Антоновича и

Драгоманова; собраніе пословицъ, поговорокъ и загадокъ — въ сборникѣ Г. Симонова, а нѣсколько южно-русскихъ хроничекъ издано мною самимъ. Въ настоящее время мною разрабатываются другія южнорусскія хронички и лѣтописи; составляющія дополненія: къ сборнику пѣсень Г.г. Антоновича и Драгоманова; къ Ботаническому Словарю мѣстныхъ названій Г. Роговича и къ „Русско-Украинскому Словарю" Г. Левченка; а также приготовляется къ печати сборникъ записанныхъ мною отъ кобзарей и стариковъ разсказовъ и пѣсень.

При семъ посылаю, въ счетъ членскихъ взносовъ, десять рублей; въ особыхъ же тюкахъ мною будутъ посланы въ даръ для библіотеки и музея Отдѣла разныя книги, рисунки, предметы народнаго костюма и уборы, отчасти старинныя, и бандура одного изъ послѣднихъ бандуристовъ, Ивана Романенка, умершаго въ Борзенскомъ уѣздѣ Черниговской губерніи около 1854 года.

Покорнѣйше прошу выслать мнѣ дипломъ или по крайней мѣрѣ свидѣтельство на членское званіе, а также — шнуровую книгу, для безплатной отправки посылокъ въ Отдѣлъ.

Дѣйствительный Членъ Николай Бѣлозерскій.

1875 года февраля 25. Г. Борзна.

4 Марта.

Господину Правителю Дѣлъ Юго-Западнаго Отдѣла Русскаго Географическаго Общества.

Милостивый Государь!

Въ прошломъ году я имѣлъ честь обратить Ваше вниманіе на составленіе программы для собиранія этнографическо-археологическихъ свѣдѣній въ формѣ болѣе удобной чѣмъ въ какой обыкновенно издаются подобныя программы и съ необходимыми добавленіями. Не знаю, обращено ли Отдѣломъ вниманіе на мои замѣчанія; но, тѣмъ не менѣе, интересуясь программами, я покорнѣйше прошу Васъ потрудиться выслать мнѣ два или нѣсколько экземпляровъ оныхъ.

Въ прошломъ же году я просилъ Отдѣлъ выслать мнѣ, какъ члену удостовѣреніе въ моемъ званіи и книгу для безплатной отсылки по почтѣ вещей для Музеума и книгъ для библіотеки Отдѣла, но до сихъ поръ не получилъ просимаго. Покорнѣйше прошу Вашего содѣйствія въ этомъ дѣлѣ. При семъ посылаю девять рублей, изъ которыхъ 5 рублей членскіе взносы на текущій годъ, и 4 рубля на изданія Отдѣла, которыя покорнѣйше прошу выслать мнѣ въ возможной скорости; именно: I и II томы „Записокъ Юго-Запад. Отдѣла" и Отчеты о засѣданіяхъ Отдѣла въ 1875-6 годахъ, а также и новой редакціи программы.

За симъ прошу принять увѣреніе въ моемъ къ Вамъ совершенномъ почтеніи.

Николай Бѣлозерскій, членъ Отдѣла.

Адрессъ: „въ г. Борзну Черниговъ. губ., Николаю Михайл. Бѣлозерскому, члену Юго-Западнаго Отдѣла Имп. Рус. Геогр. Общ." [1])

1 Марта 1876 г. Борзна.

ч. 6777, ст. 146.

Милостивый Государь!

Изъ „Кіев. Телеграфа" мнѣ стало извѣстно, что Юго-Запад. Отдѣлъ Географ. Общества издаетъ этнографическую програму для собранія свѣдѣній о Южнорусскомъ краѣ. Занимаясь въ теченіе многихъ лѣтъ собраніемъ этнографич. и др. свѣдѣній и матеріаловъ и записываніемъ всего этого изъ устъ народа, я по опыту знаю, какъ неудобны програмы, издаваемыя обыкновеннымъ способомъ, т. е. въ видѣ брошюръ болѣе или менѣе значительнаго формата или въ видѣ отдѣльныхъ листовъ, и безъ всякихъ приложеній, способствующихъ удобнѣйшему и скорому записыванію. Для людей кабинетныхъ можетъ быть неважно, въ какомъ видѣ издается программа, такъ какъ кабинетный этнографъ работаетъ въ тиши своего кабинета и при удобной обстановкѣ; этнографу же собирателю, записывающему изъ устъ народа, приходится собирать этнографич. и другія свѣ-

[1]) В справах Бюро Відділу, (ВБУ, I, 6775 ст. 253) в теці про „Сношения с учеными Обществами" знаходимо цікавого листа до Відділу Миколи Білозерського, датованого 11 березня 1876 р. (першого листа в цій справі маємо з 15.IV.75 в теці про „сношения с членами", с. 146), з якого дізнаємося що Відділ не мав тоді коштів щоб видати етнографічну програму, „записывания сведений и материалов". „Если для Вас, писав М. Білозерський, не будет затруднительным составить приблизительный расчет о стоимости т а к о й программы, т. е. с листками чистой бумаги, с записною книжечкою, в переплете и проч. отпечатанной в количестве 2400 екземпляров, — то благоволите мне сообщить таковой; — равно и о стоимости карты Южнорусского края в размере газетного листа большого формата, отлитографированной на непромокаемой бумаге или на каленкоре и т. п., без окраски, но с означением границ, уездов и всех населенных мест, дорог и замечательных урочищ. Может быть найдутся способы для издания программы с такими приспособлениями".

Надсилаючи одночасно кілька книжок і автографів він прохав О. Д. Антиповича передати В. Б. Антоновичу записку про „Вовчу могилу" і хотів би дістати від нього відомості про „Літопис Самовидця" та інші, але знаючи його переобтяжиість працею не бажав утрудиювати його своїми запитаннями.

Вгорі на першій сторінці цього листа знаходимо помітку олівцем, в якої виходить, що після наведених справок відповідь була вислана 29.III.76.

Цей лист в цілому дуже важливий для нас тим, що показує на яку підтримку міг надіятися і розраховувати Відділ серед близького до нього громадянства, що виявляло навіть свою власну ініціятиву для переведення в життя деяких його нездійснених проэктів.

Що після закриття Відділу залишилися деякі кошти, з тут ніби їх не було для видання етнографічної програми погоджується між собою тим, що всі вільні гроші були призначені для друку III тому „Записок" і на покриття поточних рахунків.

дѣнія — то подъ открытымъ небомъ, въ дорогѣ, то въ тѣсныхъ помѣщеніяхъ и при томъ при всевозможныхъ стѣсненіяхъ и неудобствахъ. Потому, въ видахъ удобнѣйшаго способа записыванья этнографич. и др. свѣдѣній, я предлагаю подавать програмы для собранія этнограф. статистич. историко-географ. археологич. народно-юридическихъ и другихъ свѣдѣній — во 1-хъ) с а м ы я п о д р о б н ы я, во — 2) в ъ ф о р м ѣ к а р м а н н ы х ъ к н и ж е к ъ самаго малаго формата, in-12°, 3) с ъ ч и с т ы м и л и с т к а м и б у м а г и почтовой или тонкой писчей, черезъ каждый печатный листокъ, и с ъ з а п и с н о ю т е т р а д к о ю изъ такой же чистой бумаги въ концѣ книжки, и при томъ 4) въ легкомъ, но достаточно плотномъ п е р е п л е т ѣ, съ карандашемъ. При этнограф. историко-географ. и археологическихъ програмахъ необходимо прилагать 5) к а р т у большого формата или для большаго удобства, нѣсколько картъ — по губерніямъ, округамъ, областямъ порѣчій и под. съ означеніемъ, по возможности, всѣхъ рѣчекъ, дорогъ, замѣчательныхъ поселеній, могилъ, городищъ и т. п. для замѣтокъ на самыхъ картахъ о границахъ распространенія говоровъ, особенныхъ костюмовъ и проч. и 6) въ началѣ книжки напечатать о г л а в л е н і е.

Достоинства т а к о й книжки съ програмами, чистою бумагою и проч. заключаются въ томъ, что ее всегда удобно имѣть при себѣ, и всегда, во всякомъ положеніи и на всякомъ мѣстѣ можно скоро и удобно записывать, особенно же заносить м е л к і я замѣтки, на которыя обыкновенно не обращается вниманія или которыя, не будучи, по своей м е л о ч н о с т и, немедленно записаны большею частію забываются; записанныя же на отдѣльныхъ листкахъ и между объемистыми свѣдѣніями и матеріалами, затериваются. Попавъ же въ п о д о б н у ю записную книжку, эти м е л к і я замѣтки, кажущіяся въ отдѣльности неважными, накопившись въ теченіе извѣстнаго времени въ значительномъ количествѣ и при томъ въ систематическомъ порядкѣ, какъ отвѣты на вопросы п о д р о б н ѣ й ш е й програмы. — впослѣдствіи могутъ составить драгоцѣнный вкладъ въ науку Страно- и Народовѣдѣнія.

Такимъ способомъ, какъ програмы слѣдовало бы издавать, хоть по нѣсколько десятковъ экземпляровъ, собственно для ученыхъ и собирателей: словари, сборники пословицъ и поговорокъ, загадокъ, заговоровъ, сказокъ, пѣсенъ и т. п., — для замѣтокъ и дополненій на чистыхъ листкахъ бумаги.

Благоволите, Милостивый Государь, доложить эту записку въ засѣданіи Отдѣла Географическаго Общества.

Прошу принять увѣреніе въ моемъ къ Вамъ совершенномъ почтеніи.

Николай Б ѣ л о з е р с к і й, членъ Юго-Западнаго Отдѣла Географ. Общества.

21—22. Листи про вихід із Відділу Юзефовича-Шульгина

(ч. 6777. ст. 142).

Въ Юго-Западный Отдѣлъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.

При ходатайствѣ объ учрежденіи этого Отдѣла, въ виду пользы, какую онъ могъ бы принести отечественной (науке) ставъ во главѣ его учредителей, я никакъ не могъ предполагать что онъ подастъ поводъ кружку людей избрать его центромъ извѣстнаго своею исключительностью мѣстнаго направленія, съ задачами и стремленіями котораго я не хочу и не могу имѣть ничего общаго, такъ какъ я не признаю національнаго партикуляризма въ государствѣ, считая его роднымъ братомъ партикуляризма политическаго.

Вслѣдствіе этого, слагаю съ себя званіе члена Отдѣла, и имѣю честь извѣстить его о томъ. Тайный Совѣтникъ М. Юзефовичъ.

23. (ч. 4777, ст. 145). 27 Марта, 1875 г. Кievъ.

Въ Юго-Западный Отдѣлъ Императорскаго Р. Географическаго Общества.

Честь имѣю заявить Отдѣлу, что я слагаю съ себя званіе дѣйствительнаго члена его. Виталій Шульгинъ.

Кіевъ 8 апрѣля 1875 г.

23. Лист Калусовського.

(ч. 6777, ст. 154). Смѣла 1875 г. Іюня 21 дня.

Милостивый Государь, Алексѣй Даниловичъ!

Я имѣлъ честь получить одинъ экземпляръ Отчета о дѣятельности Отдѣла за 1874 г., и увѣдомленіе, чтобы внести членскій взносъ за 1875 годъ.

Имѣю честь покорнѣйше просить Васъ, Милостивый Государь, увѣдомить меня о размѣрѣ членскаго взноса, и прислать инструкцію, программу работъ, въ какомъ отношеніи я, какъ медикъ по профессіи, могу быть полезнымъ обществу, въ число членовъ коего я имѣлъ честь быть избраннымъ.

Съ высокимъ уваженіемъ имѣю честь быть, Милостивый Государь, Вашимъ покорнѣйшимъ слугою А. Калусовскій.

Адресъ мой: Кіевской губ., въ м. Смѣлу (Черкасскаго уѣзда)— доктору Леону Сильвестровичу Калусовскому.

24—25. Два листи В. Борисова.

(ч. 6777, ст. 156).

Милостивый Государь Алексѣй Даниловичъ.

Предисловіе къ переписи вполнѣ готово для печатанія и находится у меня; но мнѣ необходимо самому лично Вамъ передать его и кое что сообщить по этому поводу. Осмѣливаюсь просить Васъ не будете ли такъ добры что зайдете ко мнѣ въ Палату сегодня же; до 4 часовъ я буду Васъ ждать; но если Вамъ сегодня этого сдѣлать будетъ невозможно, то нельзя ли завтра. Отъ 1 до 4 я къ Вашимъ услугамъ въ Палатѣ.

Съ истиннымъ почтеніемъ душевно преданный Вамъ В. Борисовъ.

1 Авг. Вторникъ.

(ч. 6777. ст. 160).

Распорядительный
По однодневной г. Кіева переписи
Комитет
Сент. 12 дня 1875 г. № 102.
Кіевъ.

№ 172

Въ Югозападный Отдѣлъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.

Его Сіятельство Г. Кіевскій Подольскій и Волынскій Генералъ Губернаторъ изволилъ поручить мнѣ передать въ распоряженіе Юго-западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества двѣсти экземпляровъ изданія: „Кіевъ по переписи 2 марта 1874 года", съ правомъ продажи сихъ экземпляровъ и обращенія вырученныхъ денегъ въ средства Отдѣла.

Сообщаю объ этомъ Юго-западному Отдѣлу и препровождаю при семъ записку на имя содержателя типографіи Іосифа Завадскаго для полученія означенныхъ двухсотъ экземпляровъ, имѣю честь увѣдомить, что сверхъ сего будетъ еще доставлено въ Отдѣлъ потребное число экземпляровъ какъ для отсылки лицамъ и учрежденіямъ съ коими Отдѣлъ обмѣнивается своими изданіями, такъ и для Г.г. Членовъ Отдѣла принимавшихъ участіе въ Распорядительномъ и Наблюдательныхъ Комитетахъ по переписи.

Предсѣдательствующій В. Борисовъ.

26. Лист М. Левченка.

(ч. 6777, ст. 158).

Милостивый Государь Алексѣй Даниловичъ.

Не будучи увѣренъ, что мнѣ скоро можно будетъ пріѣхать въ Кіевъ я рѣшился письменно сообщить, черезъ Ваше посредство Г-амъ членамъ географическаго общества, въ видѣ интересной новости, собранныя мною нѣсколько десятковъ словъ изъ языка украинскихъ нищихъ.

Слова эти сообщилъ мнѣ одинъ изъ служащихъ у меня рабочихъ, котораго восьмилѣтнимъ мальчикомъ сманили было нищіе и онъ бродилъ съ ними года три или четыре. Давно уже мнѣ случилось услышать нѣсколько словъ изъ языка нищихъ въ г. Конотопѣ: — микрецъ (священникъ), хабвуръ (пришелъ), минтусъ (кусокъ хлѣба). Но изъ сравненія тѣхъ словъ со сло-

вами нынѣ мною записанными, можно заключить, что, прежде слышанныя мною и теперь собранныя, слова принадлежатъ къ двумъ разнымъ нарѣчіямъ; — одни можетъ быть принадлежатъ къ нарѣчію, распространенному по лѣвому берегу Днѣпра, з другія къ употребляемому на правомъ берегу. Въ вѣрности же сообщенныхъ мнѣ словъ я не имѣю повода сомнѣваться. Немногія, сообщенныя мнѣ въ Конотопѣ, слова я узналъ отъ уважаемаго пожилого священника, а тотъ самъ слышалъ ихъ отъ нищихъ. Вѣрность же словъ, сообщенныхъ мнѣ въ Радомысльскомъ уѣздѣ подтверждается тѣмъ, что нѣкоторыя изъ тѣхъ словъ тожественны съ словами сообщенными Г-номъ Максимовымъ (корхъ — священникъ, хобні — деньги) въ его статьѣ — Бродячая Русь („Отечеств. Записки" конца прошлаго или начала нынѣшняго года не помню). Что это (правобережное и лѣвобережное) два разныхъ нарѣчія я могу судить только пока по одной фразѣ: священникъ пришелъ — микрецъ хабзуръ (въ Конотопѣ) и корх припнав (в Радомысльск. уѣздѣ). Сума, сумѣ — кайстря (Конот.); захербетн (Радомысл.) По свидѣтельству Г-на Максимова, въ упомянутой статьѣ, всѣ жители м. Янова (малоруссы) Гродненской губ. Кобринскаго уѣзда, главный промыселъ которыхъ составляетъ собираніе подаяній на церковь (лобурі, прошвки), употребляютъ это нарѣчіе. Можетъ быть они же занесли въ это нарѣчіе кое какія слова и изъ великорусскаго воровского жаргона. Мнѣ помнится, что и на такъ называемомъ байковомъ нарѣчіи водка называется артиха.

Буду Васъ покорнѣйше просить предложить Г-амъ членамъ географич. общества предлагаемый сборничекъ словъ напечатать въ Запискахъ Отдѣла, такъ какъ будучи обнародованъ, онъ можетъ вызвать замѣчанія и дополненія.

Еще попрошу Васъ покорнѣйше сдѣлать, отъ моего имени, одно небольшое сообщеніе. Когда Г-нъ Иващенко читалъ свое сообщеніе „о кобзаряхъ", то я сдѣлалъ замѣчаніе, что слово „кобза" чуть ли не азіатскаго происхожденія, такъ какъ я начитывалъ въ сочиненіяхъ Карамзина, Верещагина или Федченка — не помню похожее названіе какого то струннаго инструмента, употребляющагося у Киргизовъ и у Сартовъ. Впослѣдствіи поиски мои были неудачны, — я никакъ не могъ напасть на ту книгу, гдѣ упоминается объ томъ инструментѣ. Но, теперь, въ деревнѣ, пересматривая старыя книги, я нашелъ требуемое указаніе, а именно въ „Отечественныхъ Запискахъ" 1853-го года ч. 12, въ статьѣ „Разсказы Проѣзжаго" Небольсина на стран. 208, говорится: „Киргизы явились и разсѣлись у порога кибитки; одинъ игралъ на кобызѣ и напѣвалъ какую то пѣсенку (стран. 209)... кобзарь съ шумомъ рвалъ струны инструмента... наконецъ онъ бросилъ кобызъ...". Съ истиннымъ уваженіемъ остаюсь готовый къ услугамъ Вашимъ, Милостивый Государь, Михаилъ Левченко.

Сентября 5-го дня 1875 года.
Дер. Городище (Радомысльск. уѣзда).

27. *Лист М. Грейма.*

(ч. 6777, ст. 167)

Каменецъ - Подоль. (!) Почтовая контора встрѣчаетъ затрудненіе съ высылкою безплатно посылокъ, по той причинѣ: что на ней не имѣется сургучной печати Высочайше разрѣшенной для Общества и едва согласилась Контора на то, чтобы снявъ холстъ, задѣлать въ бумажный конвертъ и какъ пакетъ запечатать облаткомъ членской фирмы. Такіе пакеты малые, какъ настоящій, можно бы впрочемъ высылать и за оплатою, но если напр. пожелаю выслать для Общества тяжесть окаменелостей сдѣшней формацін. Это недоразумѣніе могут встрѣтить и другіе члены Географ. Общества, а потому долгомъ считаю объ этом увѣдомить. М. Греймъ.

18.27.IX.75. Каменецъ Под.

28. *Лист проф. Яснопольського.*

(ч. 6777. ст. 169).

Многоуважаемый Александръ Александровичъ!

Къ сожалѣнію мои опасенія оправдались даже болѣе, чѣмъ я ожидалъ: не только нездоровье жены, но и мое помѣшаетъ мнѣ явиться въ четвергъ на засѣданіе. Я бы непремѣнно явился если бъ къ тому представилась возможность, но на это я не питаю надежды, а потому очень радъ, что и Влад. Бониф. будетъ дѣлать докладъ и избавитъ такимъ образомъ Васъ отъ затрудненія. Многоуважающій Васъ товарищъ Вашъ Н. Яснопольській.

Попросите, пожалуйста, отъ меня извиненія, что я не могу явиться и ввелъ нѣкоторымъ образомъ невольно въ заблуждевіе на счетъ своего доклада, который надѣюсь сдѣлать впослѣдствіи.

29. *Лист студента Стефановського.*

(ч. 6777. ст. 162). № 182.

Въ кіевское (археологическое) [!] общество.

Покорнѣйше прошу кіевское (археологическое) общество принять настоящія пѣсни, собранныя мною въ подольской губерніи и приложить ихъ, какъ дополненія къ тому описанію села Остапковецъ, которое я доставилъ обществу черезъ Г. Симашкевича. При чемъ сообщу, что у меня осталось еще очень много

пѣсенъ и самое обстоятельное описаніе свадьбы крестьянской, описаніе гораздо лучше того, которое уже сообщено мною обществу. Представить же все это я теперь не могу, по неимѣнію средствъ необходимыхъ для чистовой переписки а также пересылки въ Кіевъ. Я осмѣлюсь даже выразить свою просьбу о томъ, чтобы вывести меня изъ этого затрудненія, если это возможно. Но наиболѣе прошу общество сообщить мнѣ какую либо программу, которою я могъ бы пользоваться при собираніи разныхъ свѣдѣній, къ занятію которому я думаю приступить усиленно, какъ теперь еще въ Университетѣ, такъ и послѣ. Программа особенно пригодилась бы мнѣ (особенно) при собираніи мѣстныхъ словъ для малорусскаго словаря, за что я уже принялся по предложенію г. Симашкевича. Харьковъ 8 октября, 1875 года.

Студентъ историко-филологическаго факультета Иванъ Стефановскій.

(ч. 6777. ст. 165). 26 ноября 1875 г.

30. Лист М. Овсієнка.

Въ Юго-Западный Отдѣлъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.

Дѣйствительнаго Члена Отдѣла Общества Митрофана Овсѣенко.

Заявленіе.

Я полагаю небезъизвѣстно Г.г. Членамъ, что при нынѣшнихъ условіяхъ народнаго развитія и той отчасти враждебности съ которою благодаря извѣстнымъ условіямъ, смотрятъ на собираніе отъ народа разныхъ свѣдѣяій полѣзныхъ для цѣлей науки, какъ члены общества, такъ и другія лица, собирающія по программамъ общества различныя свѣдѣнія, встречаютъ на каждомъ шагу препятствія, а иногда подвергаются вѣсьма серьезнымъ непріятностямъ и наблюденіямъ, что крайне мешаетъ дѣлу и отчасти отбиваетъ, всякую охоту къ дѣятельности в человѣкѣ, посвятившемъ часть своего времени для пользы науки, и при такихъ условіяхъ, безъ отстраненія нхъ, успѣхъ въ дѣлѣ, вѣсьма сомнителенъ, да и кромѣ того бываютъ такія примѣры: иногда членъ общества узнаетъ, что въ архивахъ извѣстнаго Присутственнаго мѣста, или должностного лица хранятся такія древнія акты и рукописи, снятіе съ которыхъ копій и доставленіе въ отдѣлъ общества, принесло бы много пользы, но получить эти драгоцѣнности невозможно потому, что мѣста и лица завѣдывающія архивами потребуютъ и довѣренности и исполненія другихъ формальностей, выполнить которыхъ совершенно невозможно, а черезъ это происходит существенный вредъ дѣлу, и хотя иногда случается частнымъ путемъ добыть, какой-нибудь интересный въ научномъ отношеніи актъ, то и это сопряжено съ большими неудобствами, послучаю какъ заискиванія у лицъ хранящихъ эти акты, такъ и матеріальныхъ затратъ, дѣлать которыя при извѣстныхъ жизненныхъ условіяхъ, не всѣгда возможно.

При изысканіи мною способовъ къ отстраненію этихъ неудобствъ, хотя въ отношенія членовъ общества, я остановился на слѣдующемъ; который какъ кажется, по моему крайнему разумѣнію принесъ бы не мало пользы и сверхъ того поставилъ бы членовъ общества въ болѣе выгодныя условія, а именно: Сообщить отъ имени Отдѣла Общества мѣстному Губернатору о находящихся в управляемой имъ Губерніи членахъ общества и просить его распоряженія, что бы имъ было оказываемо отъ кого слѣдуетъ, а въ особенности отъ Полиціи содѣйствіе, какъ по собиранію научныхъ свѣдѣній, такъ и въ выдачѣ копій изъ древнихъ актовъ и документовъ, отъ Присутственныхъ мѣстъ и должностныхъ лицъ, если таковыя находятся въ ихъ архиввхъ, и такъ же что бы Полицейскіе Чиновники не отказывали въ извлеченіи изъ дѣлъ ихъ различныхъ Статистическихъ свѣденій и свѣденій о ярмаркахъ; если же окажется предлагаемый мною способъ, почему либо неудобопримѣнимымъ, то въ такомъ случаѣ, желательно бы было, что бы Отдѣлъ Общества, обсудилъ вопросъ объ устраненіи препятствій для своихъ членовъ, по собранію согласно его программамъ свѣденій, съ которыми нынѣ приходится встрѣчаться, безъ чего, опять повторяю собираніе свѣденій, въ данное время, весьма затруднительно, какъ это встрѣчено мною на практикѣ.

При этомъ я покорнѣйше прошу извѣстить меня, имѣютъ ли право дѣйствительныя члены Отдѣла Общества пересылать свою кореспонденцію въ Отдѣлъ безъ платно, и какого рода печатью они должны опечатывать свою кореспонденціе, адресованную въ Отдѣлъ Общества. Михаилъ М. Овсѣенко.

Ноября 16 дня 1875 г.

адресъ: Городъ Золотоношу Полт. Губерн, Помощнику Исправника.

31. Лист Филянського.

(ч. 6777. ст. 172).

Въ Юго-Западный отдѣлъ императорскаго Русскаго Географическаго Общества.

Въ Миргородскомъ уѣздѣ, Полтавской губ., есть м. Поповка. Я намѣренъ описать Поповку въ главныхъ ея производствахъ. Посылаю при семъ мой первый опытъ въ этомъ родѣ, статью о гончарномъ производствѣ въ м. Поповкѣ. Не знаю будетъ ли она пригодна для Общества. Если Общество приметъ на себя трудъ увѣдомить меня о своемъ желаніи имѣть и окончаніе этой

статьи, то я приготовлю. Такъ какъ составленье статьи требуетъ отъ меня не мало времени, труда и даже матеріальныхъ издержекъ, то могу ли я расчитывать на гонораръ и въ какой мѣрѣ. Образцы слоевъ земли, которую переходятъ гирныки, образцы гончарной глины изъ разныхъ гончарныхъ ямъ, гончарскіе инструменты гирныковъ и гончарей я могъ бы выслать, конечно на издержки общества. Если предлагаемая моя статья окажется для Общества не пригодною, то покорнѣйше прошу выслать ее обратно мнѣ по слѣдующему адресу: въ Миргородъ Полтав. губ. М. Поповка Св. Григорію Филянскому.

4 Декабря 1875 года м. Поповка.

32. Лист Білоусова до Бунґе.

(ч. 6777. ст. 174). Г. Ѳеодосія 1876 г. Генваря 18 дня.

Ваше Превосходительство Милостивый Государь Николай Христіановичъ.

Ваше просвѣщенное вниманіе ко всѣмъ, направленнымъ къ полезной цѣли, начинаніямъ, даетъ мнѣ смѣлость писать Вамъ и просить Вашей просвѣщенной помощи. Я имѣю честь быть однимъ изъ Вашихъ бывшихъ многочисленныхъ слушателей. Осмѣливаюсь просить о нижеслѣдующемъ: Въ средѣ общества и представителей общественнаго Управленія Г. Ѳеодосіи возникла мысль объ однодневной переписи по г. Ѳеодосіи, но людей близко знакомыхъ съ дѣломъ нѣтъ. Позвольте поэтому попросить Вашего указанія, какимъ путемъ можно обстоятельно ознакомиться съ ходомъ подготовительныхъ работъ по переписи г. Кіева въ 1874 г. 4 марта, съ организаціоннымъ планомъ этой операціи, съ методомъ постановки и разработки статистическаго матеріала, вообще къ какимъ литературнымъ или офиціальнымъ изданіямъ и источникамъ слѣдуетъ обратиться для детальнаго знакомства съ подобнаго рода предпріятіями. Съ истиннымъ почтеніемъ имѣю честь быть одинъ изъ числа Вашихъ слушателей.

P. S. Мой адресъ: Въ г. Ѳеодосію (Таврич. губ.) Виктору Дмитріевичу Бѣлоусову.

33. Лист Б. Познанського до Антиповича.

(ст. 108).

Получ. 23 Апр.

Милостивый Государь, Алексѣй Даниловичъ!

У меня нѣтъ Устава Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, а имѣется только положеніе о юго-западномъ отдѣлѣ Р. Г. Общ. Нельзя ли Вамъ снабдить меня первымъ. При томъ прошу Васъ разъяснить мнѣ о правилахъ пересылки разнаго рода вещей въ Отдѣлъ. Можетъ быть, я ошибаюсь; но что-то помнится мнѣ, что предметы могутъ быть пересылаемы въ Отдѣлъ безплатно. У меня вчернѣ готовы еще два реферата и кромѣ того понасобиралось кое-чего по мелочамъ — все это я постараюсь переслать Вамъ и не затрудняюсь въ пересылкѣ, но въ будущемъ можетъ встрѣтиться необходимость пересылки безплатной. Кромѣ всего этаго прошу объяснить мнѣ, какимъ образомъ я могу добыть себѣ доступъ въ разнаго рода архивы это было бы весьма удобно для добытія свѣденій разнаго рода. За тѣмъ привѣтствую Васъ христіанскимъ „Христосъ воскресе!“ и желаю Вамъ всѣмъ всякихъ благъ.

Уважающій Васъ Борисъ Познанскій.

При семъ прилагаю десять рублей членскаго взноса за 1874/75 гг. Дипломъ на званіе члена сотрудника я получилъ.

34. Лист Галагана до Дундукова[1].

Кіевъ 2 Генв. 1874 г.

Поздравляю тебя любезный другъ съ новымъ годомъ и отъ искренней души желаю тебѣ и семейству твоему добраго здоровья и всего счастливаго. Вѣроятно ты уже къ новому году вернулся въ Петербургъ изъ подмосковской и потому я туда тебѣ пишу.

Недавно послано къ тебѣ отъ имени моего, какъ предсѣдателя Кіевскаго отдѣла географическаго общества, офиціальное представленіе съ ходатайствомъ объ испрошеніи для нашего Отдѣла субсидія. Я говорилъ объ этой субсидіи съ П. П. Семеновымъ и онъ готовъ былъ оказать съ своей стороны содѣйствіе. Позволь надѣяться что ты не оставишь моего представленія безъ вниманія. Дѣйствительно нашъ отдѣлъ съ самаго перваго года своего существованія успѣлъ догнать многіе другіе отдѣлы своею дѣятельностью; у насъ печатается уже первый томъ трудовъ, который будетъ вовсе не лишенъ интереса и напротивъ того представитъ весьма любопытныя данныя.

Кромѣ того нашъ музей, библіотека и прочее растутъ не по днямъ, а по часамъ. Все это пока помѣщается у меня, но комнаты наполнены и скоро негдѣ будетъ дѣться самому хозяину; на помѣщеніе нашего Отдѣла съ музеемъ въ какое-либо зданіе учебного вѣдомства нѣтъ пока никакой надежды и я не знаю чѣмъ мы безъ субсидіи будемъ существовать далѣе.

Все это время я былъ очень занятъ водвореніемъ в Коллегіи новаго директора. Кажется, что Шафрановъ принимается за дѣло умѣло и съ полнымъ знаніемъ своихъ обязанностей...

Когда ждать тебя въ Кіевѣ? Жму тебѣ дружески руку.

Г. Галаганъ.

[1]) Київ. Архів ген.-губ. „Дѣло об открытіи...“ с. 53.

35. Анкета про кустарну промисловість.

(ч. 6777 с. 33).

Юго-западный Отдѣлъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества Марта 11 дня 1874 г. № 97. Кіевъ.

16 марта 1874

Изученіе кустарной промышленности и сельскихъ ремеслъ представляется въ настоящее время весьма важнымъ, и потому Юго-Западный Отдѣлъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества не могъ не обратить вниманія на этотъ предметъ; но прежде чѣмъ приступить къ изученію техническаго и экономическаго состоянія той или другой отрасли промышленности, — необходимо намѣтить пункты, въ которыхъ развита та или другая отрасль кустарной промышленности и ремеслъ.

Для собранія подобныхъ свѣдѣній сельскія ярмарки служатъ удобными и даже чуть ли не единственными пунктами. На ярмарки свозятся для сбыта предметы сельскаго хозяйства и сельской промышленности и ремеслъ и потому на ярмаркѣ весьма легко узнать — гдѣ производятся тѣ или другія издѣлія, привозимыя на ярмарки съ указаніемъ разстоянія пунктовъ производства отъ пункта въ которомъ ярмарка.

Такъ желательно знать гдѣ производятся привозимыя на ярмарку Предметы одежды: Полотно, сукно, кожи, овчины, шапки, очіпки, намітки, пояса, плахти, запаски, кожухи, чоботи, черевики, а равно и разныя украшенія для одеждъ и уборовъ. Предметы пищи: Разные пряники и вообще лакомства, Предметы домохозяйства: а) иконы и картины б) рушники в) посуда: чугунная, глиняная, деревянная и стеклянная г) разная утварь домашняя: желѣзная и деревянная д) инструменты для ремеслъ е) земледѣльческія орудія ж) возы, колеса, сани и т. п. з) упряжь. Предметы для разнаго употребленія а) трубки, чубуки и вообще принадлежности для куренія. б) дѣтскія игрушки в) музыкальные инструменты и т. д.

Отъ лицъ собирающихъ не требуется никакихъ числовыхъ данныхъ, нужны только указанія — гдѣ производятся привозимыя издѣлія, такъ напр. возьмемъ Бориспольскую ярмарку Полтавской губерніи Переяславскаго уѣзда, по которой имѣются свѣдѣнія; на эту ярмарку были доставлены: окна изъ Остра. скрині изъ Нѣжина. колеса изъ Рожева и вообще Радомысльскаго уѣзда. Деревянная посуда изъ Кіева. Глиняная — изъ с. Ріпки Остер. у. и изъ Никольской слободки (подъ Кіевомъ) а кожи и обувь изъ Літокъ Черниговской губ. и т. д.

Собрать и сообщить подобныя свѣдѣнія по ярмаркамъ извѣстной мѣстности не представитъ для собирающаго никакихъ затрудненій, между тѣмъ, получивъ эти данныя, Отдѣлъ будетъ имѣть возможность составить карту кустарной промышленности и за тѣмъ уже, зная пункты развитія той или другой отрасли этой промышленности, направить туда свои изслѣдованія.

Обращаясь къ Вашему просвѣщенному содѣйствію Отдѣлъ покорнѣйше проситъ помочь ему сообщеніемъ указанныхъ данныхъ.

Помощникъ Предсѣдателя В. Борисовъ.
Правитель дѣлъ А. Чубинскій.

36. „Киевский Телеграф" № 90, среда 30 июля 1875.

От выходящих сотрудников.

Оставляя ныне редакцию „Киевского Телеграфа", мы, сотрудники его, не успели еще высказаться по всем подробностям затронутых нами вопросов, но, смеем думать, довольно успели сказать для раз'яснения общих наших воззрений. Мы должны теперь оставить „Киевский Телеграф" в то время, когда только что успела установиться взаимная связь между нами и нашими читателями в России и в западной Славянщине. Условия нашей печати не позволяют надеяться, чтобы в Киеве был в скором времени новый орган, где бы мы могли продолжать нашу работу. Но мы смеем сказать Gazet-ѣ Narodow-ой, Dziennik-у Polsk-ому и всем, кому угодно будет обращать внимание на наши слова,— что в том или в другом месте, но когда нужно будет, они услышат наш голос, все в том же духе защищающий все теже народные интересы, которые мы защищали семь месяцев в „Киевском Телеграфе".

Мы не можем также не обратиться с выражением глубокой признательности корреспондентам в России и заграницей, — из последних особенно к славянским, которые своим участием много содействовали „Киевск. Телегр.". Как ни естественно было нам желать высказать наше мнение по вопросам текущей жизни, из которых многие умышленно и неумышленно затемняются, — но мы с особенным удовольствием видели, в каком обилии посыпались корреспонденции из разных мест, тотчас же после первых №№ нашего сотрудничества и как сходны оказались тон и основные идеи этих корреспонденций. День, когда в „К. Т." удавалось поместить 5—6 корреспонденций, даже если это происходило в ущерб передовым статьям, был для нас всегда приятным днем. Для теоретических статей почти всегда можно было найти место в других органах печати и даже с расчетом на большую публику на сей день. Но быть критическим органом всех явлений жизни нашего края может только местная газета. А по целому ряду вопросов национальных русско-славянских, могут иметь особенное значение голоса, выходящие с Юга России, особенно из города с таким этнографическим, или историческим положением, как Киев. И если, избирая местом изложения наших общих идей газету, которая не могла сначала иметь обширного

круга читателей, мы руководствовались побуждением работать, по мере наших сил, для столь необходимой в нашем обширном отечестве литературной децентрализации, то местные корреспонденты „К. Т.“, мы позволяем себе сказать, доказали, как велика у нас потребность в провинциальных органах печати; а славянские корреспонденты доказали, как привлекательно на них действует имя Киева, где они могут найти всегда полное сочувствие, когда обсуждают славяно-русские вопросы с прогрессивно-народной точки зрения. Поэтому мы оканчиваем тем, чем начали 1 № „К. Т.“ с-ва 1875 г., а именно желанием, чтобы поскорее провинциальная печать поставлена была хотя в такое положение, в каком находится — в силу закона 1865 г. — столичная печать с полным убеждением, что тогда голос Киева окажется вполне достойным его славного прошлого в истории русско-славянской жизни и просвещения.

„Киевский Телеграф“ № 91. 1-го Августа 1875 г.

Киев 1-го Августа 1875 г.

В прошлом № „Киевского Телегр.“ было помещено заявление некоторых из числа наших сотрудников об оставлении ими редакции. Выражая глубокую благодарность лицам, оставляющим занятия в „Киев. Тел.“ за их просвещенный труд, Редакция в свою очередь считает долгом заявить, что она и впредь намерена строго придерживаться того направления, о котором было об'явлено в № 145 нашей газеты, от 16 декабря 1874 г., но при этом редакция не может не заметить, что из числа лиц, заявивших о своем отказе от сотрудничества, главными и самыми деятельными сотрудниками были: Г. Г. Цветковский, М. П. Драгоманов, П. П. Чубинский, Н. И. Зибер, И. П. Новицкий и Ф. К. Волков. Остальные же участвовали весьма мало (1—3 статьи в течении полугодия)[1].

XII. 37. Етнографічні матеріяли П.-З. Відділу, що переховуються тепер в рукописному відділі В. Б. У. у Києві.

Через п'ять років після закриття Відділу в „Соврем. Изв.“ 1881 р. ч. 53 невідомий але без сумніву дуже близький до справ Відділу автор писав про етнограф. збірки Відділу:[2]) „На початку 1876 р. Відділ мав у своєму розпорядженні таку кількість етнографічних матеріялів, що передбачалось опублікувати більше 10 капітальних праць. Так від С. Носа Відділ одержав 1,173 пісні, 4.873 висловів, 158 загадок, 881 слова для лексикону. Також на

[1]) У № 92 (3.VIII 1875) знаходимо таку замітку: „Мы получили заявление что проф. Романович-Славатинский с 1-го августа отказывается принимать участие в газете „Киев. Тел.“

[2]) Переклад подаємо за великою цитатою статті у Пыпина „Малрус Етн.“ III т., с. 363.

15 аркушах опис одягу й на 9 — опис народнього житла. Миджура надіслав два величезних збірники пісень. Відомості про кустарну промисловість доставили у відповідь на обіжника Відділу земські Управи Полтавської. Чернигівської губ., Новоград-Волинська й Городницька повітові а також мирові посередники Київської, Подільської й Волинської губ.

Не зупиняючись тут на інших матеріялах зазначимо, що пісенний матеріял повниний був вийти в світ в таких окремих виданнях: 1) Пісні культу й періодичні; 2) Особистого життя, 3) Сімейні, 4) Економічні, 5) Сословні, 6) Історичні, 7) Мистецтво. До друку п'яти з цих відділів цілком не було приступлено. а з двох (економічних та історичних) видана була лише незначна частина“[1]).

Матеріяли переховуються у В. Б. У. під такими числами за каталогом:

1312. Зшиток етнограф. запису — статті „Крестьянская свадьба в Юго-западном крае в ее обрядах и песнях“ А. П-чъ (зап. в Староконст. повіті на Волині) в 4-ку на 25 ст.

1313. Програма Ю. З. Отд. Г. О-ва для собирання сведений по Геогр. (писано частково рукою О. О. Русова) в листі на 5 ст. з обох боків і 1 з одного.

1314. Різні пісні й кілька дум невідомих записів (в 4-ку на 17 ст. то з одн. то з 2-х бок.)

1315. Записи олівцем кобзарських та лирницьких пісень народи. оповіданнів, то-що в Чернигівщини (в 4-ку на 28 с.).

1316. Зшиток записів лирницьких пісень (числом 15) невідомої записи (в 4-ку — на 10 ст. з об. б.).

1317. Зшиток статті св. Гр. Шиманського. Этнограф. сведения о м. Чернобиле Радомисл. у. с его округом (в 8-ку на 9 с.)

1318. Два зшитки різних пісень (ч. 95) записано перші 38 в с. Ташані на межі Переясл. та Пирятин. повітів від сільських дівчат, а останні 47 в с. Березівці Литинськ. пов. на Поділлі від панської птишниці (в 4-ку на 51 л. л.)

1319. Записи в різном. місцевостях України пісень до танків, про піяцтво та блуд. (Ст. Носа та інших), є невеличкі вказівки олівцем, писані рукою В. Антоновича (різн. форм. на 61 л. л.)

1320. Пісні (записи Л. Ільницького, К. Кибальчича І. Новицького, А. Шишацького-Ілліча, зі збірки П. Куліша числом 147. Записано: на Київщині (22 л. л. Черниг. повіту (31), Борзенського (13), Городянського (6), Глухівського (5), Козелецького (15); Конотопського (19), Кролевецького (4) Новг.-Сіверськ. (4), Остерського (17) Сосницького (11). (Різн. форм. на 147 арк.).

1321. Весільні пісні С. Заливанщини Вининцьк. пов. К. Подільськ. губ. 1876 р. (в 4-ку на 45 л. л.)

[1]) Деякі з цих матеріялів як напр. надіслані до друку в 1-му томі „Записок“ чотирі пісні, що їх записав на Полтавщині д. ч. Іващенко подаємо далі в цілому.

1322. Весільні пісні з с. Ольшанки Київськ. губ. Васильків повіту зап. Н. О. Русовим (ч. 32) (в 8-ку на II).
1323. Запис купальних пісень різн. походж. (Ніс та інші) з Черн. та Київщ. Різн. форм. на 15 с.).
1324. Записи з Маріупольщини — Загадки (105); Прислів'я поговірки, прізвища (203) (в 4-ку на 10 л. л.).
1325. Запис пісень на вечерницях з Чернигівщини (на 5 с.).
1326. Бурлацькі пісні (в 8-ку на 4 л. л.).
1327. Пісні в зап. Ів. Як. Рудченка на Полтавщині різн. змісту (202) (в 8-ку на 90 л. л.)
1328—1331. Пісні зап. проф. О. О. Потебнею на Полтавщині (з 60-х років) (разом на 135 л.)
1332. Уривки якогось зб. пісень історич. та гайдам. і одна комічна, всіх ч. 7 (на 9 с. різн. форм.)
1333. Записи пісень різн. і різн. осіб (понад 300). Деякі писані рукою Антоновича, Познанського та інш. на 346 арк.
1334. Збірн. етнограф. переважно пісень Ільницького (з 1865 р.), Штангея 1864 на обгортці зазначено, що він належав Ів. Новицькому (в 8-ку на 30 с.)
1335. Збірн. етнограф. Зап. Ів. П. Новицького (пісні й оповід. числом понад 52) з Полтавщини 1865 р. (в 8-ку на 13 л. л.)
1336. Збірник прислівів російських за абеткою першої половини XIX в. На обгортці Ілинському (в 16-ку на 27 л. л.)
Збірки пісень Диминського:
1485. Побутові — числом 80 в 8-ку на 34 с. 1486. Родинні — 236, та любовні 63 в 4 ку на 109 с. 1487. Рекрутські — 60 на 79 с. 1488. П'яницькі — 47 на 27. 1489. Жартовливі — 622 — на 73 с. 1490. До танків — 117 — на 12 с. 1491. Гаївки — 90 на 33 с. 1492. Щедрівки — 21 на 8 с. 1493. Пісні різного змісту — на 62 с.

1494—1495. Збірка Кудрицького: загадки, казки на 124 с.
1496. В. С. Гнилосірова — Пісні 57 на 31 с.
1497—98. Збірка з Поділля О: Руданського — 195 на 120 с.
1499. Збірка пісень учителя Воронецького з Поділля на 53 с.
1500. В. С. Гнилосірова: Пісні 57 на 57 с.
1501. Казки, зап. Залюбовським на Катерин. — 6 на 18 с.
1502. Пісні зап. Ів. Савченком на Київщині в 1870 р. історичні, лірницькі, побутові та інші — 37 на 20 с.
1503. Пісні зап. Ів. Новицьким — С. Рудькова Козелецьк. пов. на Черниг. на 24 с.
1504. Різні етногрф. зап. Ів. Новицьким на 25 ст.
1505. Пісні зап. Ткаченком в м. Боярці та Желянах Київ. пов. 37 на 37 ст.
1506. Пісні зап. Ганною Данилевською на Полтавщині на 22 с.
1507. Частина Збірки пісень, що записана в с. Колишні на Полтавщині Ждановим І. на 9 с.

1508. Чотирі пісні з примітками П. Іващенка на 4 с.
1509. Різні пісні різних осіб — 100 на 68 с. 1510. Теж — на 13 с.
1511. Різні етнограф. зап. на 34 с.
1512. Етногр. зап. замітки то що Гавр. Як. Стрижевського та виписки випадкового характеру 8-ка на 57 с.
1513. Філологічні матеріяли, замітки то що Г. Стрижевського з додатком його листа до „Київ. Стар." про ці замітки 1898 р. на 56 с.; лист на 1-й ст. пошт. фор.
1514—1520. Замітки, пісні та етнограф. записі Б. Познанського, у 8-ку на 131 с.
1540. Різні пісні з різних місцевостів в 4-ку на 58 с.
1541. Селянські пісні з різних місцевостів у 8-ку.
1542 Станові та інші пісні від різн. осіб у 8-ку на 57 с.
1553. Записи укр. пісень за 60-ті роки Вербицького, Ів. Новицького. Л. Ільницького, Кибальчича, Семеренка, Потебні М., Константиновича, Залюбовського, Ніговського, Лозинського, Панченка, Штангея, Чередниченка, Александровського. А. Шевченка.
1554. Записи 60-х років пісень українських в 4-ку на 25 ст.
1555. Чернетка записів різн. укр. пісень в 4-ку на 25 с.
1556. Записи пісень Ів. Ів. Нечипоренка (черн.) в 4-ку на 4 с.
1457. Збірничок пісень запис. невідомим етнограф. в 16-ку на 10 с.
1558. Збірничок що записано в Охтирському пов. на Харківщині (99 пісень).
1559. Збірничок українських пісень числом 24.
1560. Записи пісень переважно на Чернигівщині П. Косача, Ходота, Дорошенка, Кибальчича, І. Новицького, М. Вербицької, Д. Мороза, Ісаєнка та ін. (із збірок Куліша, Шишацького-Ілліча та ін.) — в 8-ку на 133 с.
1561. Варіянти пісень, що записано і уміщено в збірнику Максимовича 1827 р. та у порівняннях у 8-ку на 30 с.
1562. Пісні укр. записані на Чернигівщині — 70 у 8-ку на 70 с.
1563. Весільні пісні записані Носом на Черниг. в 16-ку на 58 с.
1564. Збірничок пісень (В, Гнилосірова) що записано на Полтавщині та Охтирському пов. на Харківщині в 4-ку на 2-х ст. з обох боків.
1565. Етнограф. записи (В. Гнилосірова) Дівочі і хлоп'ячі гадання під новий рік, пісні різноманітні (уривок зб.) в 4-ку на 13 с.
1566. Записи пісень по різн. місцевостях різними особами в 16-ку на 30 с. і в 32-ку на 38 с.
1567. Веснянки записані по різн. місцевостях (Борзна і т. ін.) у 8-ку на 18 с.
1568. Збірн. пісень, записаних в Більськ. п. Сідлецької губ. с. Любенка Ів. Бессарабою 17 у 8-ку на 10 с.
1569. Збірничок пісень в одному зшиткові (II рос. та укр.) з с. Тамані (на межі Переясл. і Пірят. п.), з с. Требухова під Київом із с. Дідович Новг. Вол. п. у 8-ку на 22 с.

1570. Етнограф. записи пісень укр. різн. особам на Полтавщині (88) в 8-ку на 82 с.
1571. Пісні з Чернигівщини (105) у 8-ку на 99 с.
1572. Пісні з Київщини (60) у 8-ку на 55 с.
1573. Пісні з Поділля (24) у 8-ку на 24 с.
1574. Пісні з Волині та Захід. України (60) у 8-ку на 65 с.
1575. Пісні з різн. місцев. (241) у 8-ку на 247 с.
1576. Пісні з різн. місц. у 16-ку на 68 с. н 41 с.
1577-1588. 12 зшитків укр. пісень Гавр. Стрижевського (з нотами, 132) на 173 с.
1590. Нарис О. Николайчика, Нов. вірші на Празд. Пасхи и Рожд. Христ., у 8-ку на 5 с.
1591. Запис віршів на Різдво й на Великдень Гулака Артемовського, що переписано в 1847—48 р. для вчителя Ів. Мойс. Звоникова з примітками.
1593—1596. 4 зб. пісень, з поміткою Андрієвського, записаних учнями Більських педаг. курсів в Підляссі, Сідлецької губ. 103+44+20+14 в 4-ку на 47 с.
1597. Збірничок пісень, що виписано з інших збірок з Черниг. та Полт. (20) у 8-ку на 10 с.
1598. 35 колядок з різн. місцевостів у 8-ку на 35 с.
1603. Записи різних пісень з різн. місцевосців України С. Д. Носа в 16-ку і в 8-ку на 227 с.
1610. Запис 190 пісень (різном. розміру) переданих до Геогр. Тов. у Київі й переписаних рукою Е. К. Трегубова на 201 с.
1611. Збірка етнограф. записів І. А. Семенцової для Геогр. Т-ва з с. Будищ. Кролевецького повіту на Чернигівщині 1876 р. 17 заговорів, повір'я й забобони.
1612. Збірничок етнографічних записів пісень, загадок, приказок, одна легенда на Чернигівщині, в 8-ку на 8 с. з обох боків.
1613. Варіянти пісні „У сусіда хата біла" в 8-ку на 5 с.
1615. Чумацькі пісні й один заговір від бджоли в 16-ку на 6 с. та в 8-ку на 2 с.
1616. Вірші якогось селянина в 8-ку на 34 с. в обох боків.
1617. Різні пісні (Кармелюк, Нечай). На 14 с. різн. форм.
1618. Щедрівки (74) та інші пісні на 186 с. різн. форм.
1619. 10 гумористичних пісень та інші випадкові записи (в 8-ку на 11 с.).
1620. Пісні весільні (20), зажниві (2) та інші (2) в 8-ку на 3-х с.
1621. Пісні в с. Алешві Городн. п. (1873 р.): 12 різн. змісту, 2 купальні. і зажниві, 4 веснянки, в 8-ку на 11 с.
1622. Казки з Бердич. повіту в 8-ку на 67 с. та в 4-ку на 2-х с.
1623. Казка про Івана Безчастного, запис Борщова 1860 р. в перекл. рос. мовою, в 1-му зшитку в 8-ку на 11 с.
1624. Приказка „Чорна Теличка" Зап. Хв. Вільшана в 8-ку на 6 с.
1625. Казка Трем-сын рос. мовою, писано П. Ревякиним зі слів селянина Баришпольського пов. на Переяславщині (в 4-ку на 6 с.)
1626. Етн. матер. записи і замітки, прислів'я. Замітки рос. мовою з 1846 р. в 8-ку на 9 с.
1627. Різні пісні в 8-ку на 334 с.
1628. Заговори, пісні Ізюмського та Купян. пов. в 8-ку на 3-х ст.
1630. Пісні різні на 60 с.
1635. Замітки І. Стрижевського в 8-ку на 62 с.
1636. Філолог. замітки В. С. Гнилосірова в 8-ку на 66 с.
1637. Словник укр.-рос. (в 50-х рок) Б. И. в 8-ку на 88 с.
1638. „Украин. слова із Галицьк. народ. пѣсень, складено в 1874 р. в 8-ку на 19 с.
1639-1642. Словники укр.-рос. і рос.-укр. № 1641 (частина) рукою Трегубова, Русова, Антоновича.

XIII. 38. Лист Іващенка до Русова (з додатком 4-х пісень для друку).

Милостивый Государь Александръ Александровичъ.

Посылаемыя мною на Ваше имя четыре пѣсни прошу Васъ предложить „Юго-Западному Отдѣлу Географическаго Общества въ Кіевѣ, какъ этнографическій матеріалъ для указанныхъ въ „Замѣткахъ къ пѣснямъ" мѣстѣ. Эти пѣсни еще нигдѣ не были напечатаны; по крайней мѣрѣ, мнѣ не встрѣчались онѣ ни въ одномъ изъ извѣстныхъ мнѣ сборниковъ Южнорусскихъ пѣсенъ. Если въ поэтическомъ отношеніи представляетъ интересъ только одна из нихъ, ч. 4, то въ бытовомъ — каждая изъ нихъ заслуживаетъ вниманія. Желательно бы, чтобъ пѣсни были помѣщены въ предстоящемъ выпускѣ трудовъ и матеріаловъ Общества.

Примите увѣреніе въ истинномъ уваженіи готоваго к услугамъ Вашимъ П. Иващенка.

Кіевъ 1873 г. декабря 13.

P. S При печатаніи пѣсенъ я просилъ бы сохранить мое правописаніе, въ которомъ есть небольшое отступленіе от кулишовки н отъ галицкаго письма; это j передъ звуками о, і, е. Въ кулишовкѣ онъ совсѣмъ опущенъ, а въ галицкомъ письмѣ вмѣсто его стоитъ й, который не можетъ возмѣстить собою j. Й оставленъ мною но какъ самостоятельный, и не случайный звукъ.

П. И.

1.

МІЩАНКА.

Якъ задумавъ мужичокъ міщаночку взяти,
Та нарядивъ новий серпъ, щобъ уміла жати.
Взяла вона новий серпъ й кинула одъ себе,—
—„Не жала я у батенька, не хочу и въ тебе.

Ти знавъ, на що бравъ міщаночку зъ міста,
Як не jіла и нехочу—гречаного тіста.
Ой ти знавъ—на що бравъ—що не вмію жати,
Купи хату й кімнату—буду панувати,
Напий мені холодокъ—буду я лежати!
Як поjїхавъ мужичокъ у поле орати,—
Jого жінка-міщаночка у корчму гуляти.
Оре, оре мужичокъ на шляхъ поглядає...
Чужі жінки обідъ несуть, а jого не має.
—„Чого жъ моя мила обідъ опізнила,
Чи не знала, де орю—по полю блудила“.—
Якъ приjіхавъ мужичокъ изъ поля до дому—
Лежить жінка на печі—дригає ногою.
—„Ой, жінко моя, коротушечка,
Дай мені повечерять, моя душечко“.
„Ти жъ у полі бувъ, а я була въ лісі:
Яка тобі вража мати готовала jісти.
На полиці сухарець—миші недоjіли,—
А під лавкою капусточка біла:
Девятая неділя, якъ вона кипіла,—
Хочь jіжъ, хочь не jіжъ, коли не вподобала,
И вчини мою волю:
З в о л ь поскачи гайдука п е р е д о м н о ю“.
Той мужичище взявся въ бочища, скаче гайдучища
—„Дивися, люба мила, який гайдучище.“—
—„Дивітеся, люде, що я учинила,
Що я свого мужика та навчила гайдука:
Ні пивши, ні jівши, скаче одурівши“.
Розсердився мужичокъ, не схотівъ скакати,
Взяла вона за чуприну, та й вивела зъ хати.
Била жінка мужика, пішла позивати.
Присудили вражі люде ще й жінки прохати.
Сидить жінка за столомъ ніжки підібгавши,
А мужичокъ—у порога, шапочку взявши.
—„Простижъ мене, моя мила, що ти мене била,
Куплю тобі цеберъ меду й коновочку пива“.—
—„Що одъ пива болить спина, а одъ меду голова—
Купи мені горілочки, щобъ весела и була.
Якъ пила я горілочку, такъ и буду пити,
Якъ била я мужичка, такъ и буду бити“.
Якъ прийде косовиця, тоді жінка красуацця;
Якъ прийде Покрова, тоді жінка здорова.
—„Ой не жити робити—чоловіківъ дурити,
Научила мене м а т ь, якъ мужика ш а н у в а т ь:
„Біленько—води по морозі боси́комъ,
По кропиві голикомъ,—щобъ не пожалився“.

2.

Прощайте, прощайте, курені дубові,
Уже намъ по васъ не ходити:
Ой ми підемо, ми поjідемо
А на Кубань—річку жити,
Вражого Черкеса, а того за jого (?)
Да й по кручахъ топити (гонити).
Прощайте, прощайте, ви печі цеглові,
Та вже намъ у васъ не топити:
Ой ми підемо й т. д.

Прощайте, прощайте, вы двері соснові,
Та вже намъ скрізъ васъ не ходити:
Ой ми підемо й т. д.
Прощайте, прощайте, вы столи вільхові,
Та вже намъ на васъ не обідати:
Ой ми підемо и т. д.
Прощайте, прощайте вы вікна стеклові,
Та вже намъ у васъ не дивитись:
Ой ми підемо и т. д.
Прощайте, прощайте, перини пухові,
Та вже намъ на васъ не спати:
Ой ми підемо и т. д.
Прощайте, прощайте, вы вози вільхові,
Уже жъ теперъ намъ на васъ не jіздити:
Ой ми підемо и т. д.
Прощайте, прощайте, ви ярма вербові,
Уже теперъ намъ волівъ не запрягати:
Ой ми підемо и т. д.
Прощайте, прощайте, ви сохи дубові,
Уже жъ намъ у васъ не молотити:
Ой ми підемо и т. д.
Прощайте, прощайте, вы міста хороші,
Ужежъ намъ по васъ не ходити:
Ой ми підемо и т. д.

3.

Уже пізненько, уже нераненько,
Уже вечоріє;
Охъ и десь миленький
Изъ доріженьки jіде.
Да не jіде до світлоньки,
Jіде до стайниці.
Не радицця мене, та радицця коня:
Охъ и коню мій, коню вороненький,
Порадь мене, що я молоденький.
Охъ і спився козакъ, испився,
Та на кони схилився,
Та зъ доріженьки вбився,
Та заjіхавъ зъ чисте поле на долину,
Та надибавъ бідну дівчину—сиротину.
«Стели, дівко, постіль,
Та ложимось спати».—
„Ой боюся, я, козаче,
Щобъ слави не достати“.
„Ой не бійся, дівчино,
Не бійся нічого,—
Ще я молодъ—козакъ
Не зрадивъ нікого;
Хоть коника збуду,
А ночувати зъ дівчиною буду“.
Лягла дівчина спати,
Лягла та й заснула,
Козакъ дівчину зрадивъ,
Сівъ на коня такъ,
Що й дівчина не чула.
Ой коню мій, коню вороний,
Та порадь мене, що я молоденький

Я тебе, козаче,
Ражу не поражу,
Коли зрадивъ дівчину,
Собі пари не найдешъ.
Ой коню мій, коню,
Не журися мною,
Я за сю провинність,
Сто червінців кину.
Дівчині на мило,
Щобъ умывалась эрвна водою,—
Учора була на личеньку чорна,
Я сегодня на личеньку стала повна.

4.

Уродила мати сина сокола,
Та не дала вирости та й оженила.
Не білее личенько, не чорні брови —
Узялъ невісточку не до любови...
Посилае сина въ Кримъ—дорогу,
Молоду невісточку полоти льону.
—Не виполешъ льону, не иди до дому,
Стань у чистімъ полі та й билиною...
Якъ прийіхавъ синъ з Криму до дому,
Уклонився матінці низенько въ ноги.
—„Ой я зйіздивъ, матенько, села й города,
Та не бачивъ, матенько, такого дива,
Якъ у нашімъ полі стоїть билина—
Тонкая, високая, ще й похилая:
Безъ буйного вітру похиляється,
Безъ ясного сонечка викрашається"...
—Охъ и возьми, сину, въ руки сокиру,
Піди в чисте поле, зрубай билину...
Ой якъ кинув первый разъ, та й не докинувъ,
Ой якъ кинувъ другий разъ, вона загинула,
Ой якъ кинувъ третій разъ—заговорила:
- Ой, не рубай, миленький,—я твоя мила;
О це жъ твоя матінка таке поробила:
Молоденькихъ діточокъ посиротила.

Замѣтка къ пѣснямъ. Пѣсня № 1.—Міщанка—записана мною въ с. Боркахъ, Гадячскаго уѣзда, Полтавской губерніи, со словъ сліпця, человѣка лѣтъ 25-и. Онъ долго не соглашался на пересказъ ея, отговариваясь тѣмъ, что Міщанка не заслуживаетъ вниманія, что поется только дівчатамъ на гульбищахъ, а не при выпрашиваніи милостыни. Согласившись пропѣть, сліпець старался при этомъ обратить особое вниманіе своихъ слушателей на рѣчь мѣщанки вообще, въ частности на курсивныя слова какъ интонаціею голоса, такъ и мимическими движеніями. По всему замѣтно было нерасположеніе къ мѣщанскому сословію и безхарактерному мужику. По содержанію эту пѣсню слѣдуетъ отнести къ обличительнымъ или сатирическимъ произведеніямъ устнаго народнаго творчества.—Пѣсни, подъ № 2 и 3-мъ, записаны со словъ молодого рекрута въ Кіевѣ, онъ, какъ

мнѣ казалось, испытывалъ великую грусть и старался размыкать ее этими пѣснями. Первую изъ нихъ онъ назвалъ чумацькою, но она дожна быть отнесена къ рекрутскимъ или переселенскимъ (?). Послѣдняя, подъ № 4, записана въ г. Гадячѣ со словъ портного Назаря, онъ обыкновенно шьетъ въ домахъ небогатыхъ дворянъ по хуторамъ и такимъ образомъ ведетъ кочевой почти образъ жизни; человѣкъ грамотный и слыветъ знахаремъ; пѣсни поетъ съ неподдѣльнымъ сочувствіемъ къ описываемымъ въ нихъ событіямъ или изображеніямъ душевныхъ движеній. Записанная отъ него пѣсня принадлежитъ къ разряду тѣхъ произведеній устнаго народнаго творчества, въ которыхъ рядомъ съ позднѣйшими наслоеніями, какъ напримѣръ—Крымъ—дорога, живутъ еще въ полной свѣжести черты, отдаленной миѳической поры народной жизни: вѣра въ дѣйствительность заговоровъ и заклинаній, превращеній человѣка въ растеніе, безъ потери человѣческихъ особенностей и проч. [1]).

П. Иващенко.

XIV. 39. Рукописні етнографічні та інші матеріяли, що їх було надіслано до Відділу й зазначено в протоколах (Зап. I і II-й т.) і в звіті Відділу за 1875 р.

1. Лисенко В. Р. Докладний опис одягів, що він переслав до Музею Відділу, а також оповідання про історію вживання в смаках і людях національних одягів в Сквирському й Таращанському повітах. (с. 38).
2. Лисенко. Повір'я про домових (с. 34).
3. Ліндфорс. Такий самий опис річей, що вони представили до Музею, з цифровими вказівками їх ціни, оповіданнями про спосіб приготовлювання матеріялів, а також самого шитва (38).
4. Ліндфорс. Збірник пісень (50) дум істор (3); байки, повір'я, приказки з Алешві Гродинеськ. пов. (с. 38)
5. Ліндфорс. Короткий опис етнограф. і економ. с. Алешні.
6. Олекс. Стефанович. Коломийок (75), є іст. дум (66). Збірник пісень що він їх зібрав в Коломийському, Бучацькому, Львівському, Станиславівському окр. Гуцульщини, всього 268 (38).
7. Гр Ів. Купчанко. Матеріяли до опису статистично-етнограф. Буковини (38).
8. Е. П. Ткаченко через Ф. К Волкова. (37 пісень) 9 іст. + 17 побутових, 5 чумацьких, 2 рекр, 1 розбійн., 2 чорномор., 1 матр. і 1 явлва результат великоруського впливу (39).
9. Д Дзяковський (через П. Чубинського), и знахарів і забобони в поліській частині Волині (39).
10. Копф. (через Русова) 1 зшиток. Вплив фізичних умов на культуру

[1]) До цих чотирьох пісень були надруковані такі варіянти: 1) Чубинський, т. V. с. 1075. Грінченко, т. III. с. 315, № 604. Чуб. V. 685, № 293. Харьков. Сб. 1897. с. 446, № 172. Голов. ч. III в. I. с. 475, № 17. Радченко 1888, с. 159, № 75. 2) Грінченко III, с. 621. № 1449. Чуб. V. 991, № 82; 325, 644. Зап. Юго-Зап. Отд. И. Р. Г. О. 1874, т. II. с. 561, № 323. 3) Чуб. т. V. с. 354 (692). Грінченко III, 259, № 518. 4) Чуб. т. V, с. 704—705 (вар. А): с. 707—708 (вар. Д.) Голов ч. III вып. 1. 170, № 45. Радченко с. с. 129, № 14. Ф. С.

древньої Руси. 2 вшнток. Святкування святих, патронів хліборобства (60). 3 вшнток. Збір вірувань в світила і явища небесні (60) 4 вшнток Опис свята Лада (60).

11 Лисенко В. Р. Медично-топографічний опис м. Таращи (64).

12. О. С. Роговнч. Ботанічний словник рослин півд. Росії До деяких рослин додано народні повір'я й легенди (с. 84).

13. В. Я. Шульгин. Рукописний лікувальник (с. 86).

14 Шелуха (через Завойка). Мапа України 1781 р. якою користався Румянцев - Задунайський.

15. Зубковський (через Чубинського). Весільні звичаї й етнограф. матеріяли.

16. Біленький (через Антоновича). Проба іст. геогр. словаря Полт. губ. (86).

II.

1. Іващенко П. С. Кілька пісень (с. 11).

2. Доманицький В. П. Рисунки річей, що були знайдені підчас розкопків кургану 11).

3. Новицький Ів Доповнення до ботанічн. словаря Роговича, надр. в І-му томі (11).

4. Манджура. 490 пам'яток народньої творчости (с. 14).

5. Новогродцев. (через В. Б. Антоновича. Опис Київа кінця минулого століття (с. 23).

6. Купчанко. Доповнення до збірника. 32 пісні, 11 байок (с. 25).

7. " Статті: прізвища й поговірки, 2 заклинання.

8. " Словар буковниських рос. місцевих слів (25).

9. " Етнограф. очерк и статистичні данні щодо Буковини (25).

10. Ніс, Ст. Велика кількість етнограф. матеріялів: 1173 пісень 81 байка (26), 158 загадок, 1873 наречення, 881 слово для лексикону.

11. Манджура. 137 пісень. 72 байки, 25 прим.

12. Комаров (через Русова). Збірник пісень, та дум Ново-Московс. пов. Катер. губ. (26).

13. Ханенко. Метеоролог. спостереження в Черниг. губ. 1768—1771 та 1830—63 (26 с.).

14. Ханенко. Матеріяли для досліджування кустарної промисловости (27).

15. Шимановський Григорій. Етнограф. відомості про м. Чорнобиль (31).

16 Бобчинський Філімон. Етногрф. відомості про прогр. Півд.-Зах. Відділу про м. Лукашивці Ліндв. пов.

17 Ніс, Ст Матеріяли про страву, одяг, житло (с. 32-34).

18. Кандибв А. А. (через Чубинського). Збірник приказок Конотоп. пов. Черниг. губ. (39).

19. І. О. Залюбовський. а) Копії постанов волост. судів Катер. губ. б) Метеорологічні спостереження. (1866-1873).

20. Скитський. } через Драгоманова: Опис м. Кобеляк 1859 (40).
21. свящ. с. Плоського } Опис с. Плоського (40).
22. Г. Ганицький і Мацієвич. } Збірник пісень (40).

23. В. Р. Лисенко Опис с Северіновки Таращан. пов. (40).

24. Яковенко-Яковлев А. І. Збірник пісень Подольськ. губ. Звіт за 1875 р.

25. Левченко М. М. Спис слів з мови укр. старців.

26. Маркевич Н. Н. Збірник пісень побутових і лірничі.

27. Русов. Опис села Ловані Черн. губ.

28. Біленький Т. І. Геогр., іст., археогр., етнограф. і статист. відомос і про с. Останковці.

29. Вербицький О. Байки і пісні.

30. Смірнов І. І. студ. Київ унів. Збірник пісень Полтав. губ.

31. Стефановський Ів. студ. Харк. Унів. Етнограф. відом. про мешк. Подольськ. губ.

32. Попова М. Н. Збірник пісень Подольськ. губ.

33. Павлович А. Я. вчитель Камін.-Под. дух. сем. Опис весілля в П.-З. краї.

34. Шевченко Вихов. Балтського міськ. школи 1 байка, 20 піс.

35. Філянський св. Опис горщ. виробу в м. Поповці

36. Ніс, С. Д. З лікарствен. письмовника.

37. Літвінова П. Я. Замітки про погоду 1836 р. в Хмільнику, Глух. пов.

XV. 40. Листування про відкриття „Південного Відділу".

Два листи Л. С. Личкова й листування ген.-губ. Драгомирова з Географічним Товариством.

1. Въ Императорское Русское Географическое Общество.

Представляя при семъ подписанное кромѣ меня, семьюдесятью тремя лицами ходатайство объ открытіи Отдѣла Географическаго Общества для Юга Россіи въ г. Кіевѣ, считаю долгомъ прежде всего довести до свѣдѣнія Общества, что въ дополненіе къ этому ходатайству имѣется въ виду вскорѣ представить еще другое однородное заявленіе съ подписями другихъ лицъ (въ томъ числѣ ректора университета проф. Ф. Я. Фортинскаго, проф. Удинцева, подписавшаго уже настоящее заявленіе проф Яснопольскаго и др.) и съ болѣе подробнымъ изложеніемъ мотивовъ необходимости учрежденія Отдѣла для Юга Россіи. Составленіе второго заявленія вызвано было, съ одной стороны, неудобствомъ собиранія подписей на одномъ заявленіи, съ другой желаніемъ подробнѣе изложить самые мотивы къ учрежденію Отдѣла, по возможности дополнивъ въ этомъ заявленіи то недосказанное, что случайно упущено было въ подлежащихъ постановленіяхъ соотвѣтствующихъ секцій и общаго собранія съѣзда естествоиспытателей по данному вопросу. Разновременность отсылки обоихъ заявленій по назначенію объясняется желаніемъ ускорить представленіе ходатайства со стороны лицъ пожелавшихъ быть учредителями Отдѣла съ тою цѣлью, чтобы хотя первое изъ заявленій успѣло поступить въ Общество ко времени разсмотрѣнія въ немъ ходатайства съѣзда, благопріятное разрѣшеніе коего, какъ понимаютъ это учредители Отдѣла, возможно для Общества только при томъ условіи когда будетъ знать навѣрное, что въ Кіевѣ дѣйствительно имѣются лица желающіе и могущіе работать въ такомъ Отдѣлѣ.

Къ вышеизложенному долгомъ считаю добавить, что подписавшіеся подъ прилагаемымъ заявленіемъ лица, подписывая его въ большинствѣ выразили желаніе, чтобы имъ — если это допустимо по уставу Географическаго Общества и дѣйствующимъ въ немъ инструкціямъ и правиламъ — предоставлена была (путемъ пред-

варительной высылки образцовъ уставовъ существующихъ Отдѣловъ Общества, а также, конечно, и устава самого Общества) возможность предварительнаго — до окончательнаго утвержденія устава мѣстнаго Отдѣла Географическимъ Обществомъ — обсужденія проэкта устава проэктируемаго мѣстнаго Отдѣла въ соображеніе съ мѣстными условіями и особенностями и, конечно, примѣнительно къ уже дѣйствующимъ уставамъ Общества и его Отдѣловъ. Если бы Географическое Общество сочло возможнымъ допустить такую предварительную выработку проэкта устава мѣстнаго Отдѣла (утвержденіе коего въ томъ или иномъ видѣ зависѣло бы уже отъ усмотрѣнія Общества), то просимые для этой цѣли образцы уставовъ оно могло бы выслать мнѣ (Кіевъ, Кловскій спускъ, д. № 7, Леониду Семеновичу Личкову), а также — если угодно — и проф. Николаю Петровичу Яснопольскому (Кіевъ, М. Владимирская, д. № 64), какъ лицу, собирающему подписи на второмъ упомянутомъ заявленіи.

Вообще я лично готовъ на всякіе услуги Обществу въ этомъ отношеніи и предоставляю располагать мною по усмотрѣнію Общества въ отношеніи всякихъ порученій по сему вопросу; исполненіе этихъ порученій будетъ для меня въ отношеніи подписавшихъ заявленія — облегчено тѣмъ, что громадное число подписавшихъ оба заявленія лицъ мнѣ лично знакомыя. (Изъ подписавшихъ прилагаемое заявленіе я не знакомъ только лишь съ Бабуре (подпись N. 3), Бендерскимъ (N 4), Саницкимъ (15), Поляковымъ (52) и Ясинскимъ (66).

В дополненіе настоящаго заявленія моего представляю копіи (выписки) изъ печатныхъ протоколовъ подлежащихъ секцій и общаго собранія съѣзда а также въ 30 экземплярахъ докладъ мой „Нужды статистики въ Юго-Западномъ краѣ“, послужившій для помянутыхъ секцій и съѣзда ближайшимъ основаніемъ къ возбужденію ходатайства объ учрежденіи областного отдѣла Географическаго Общества для Юга Россіи в г. Кіевѣ.

Дѣйствительный членъ Географическаго Общества Л. Личков.

18—22/1—99 г. г. Кіевъ.

2. Ваше Высокопревосходительство!

Присылая Вамъ одновременно съ симъ три экземпляра брошюры моей: „Нужды статистики въ Юго-Западномъ Краѣ“, представляющей въ напечатанномъ видѣ докладъ мой подсекціи статистики на съѣздѣ естествоиспытателей и врачей, бывшемъ въ Кіевѣ въ августѣ 1898 г., считаю долгомъ объяснить, что прочтенъ онъ былъ мною съ цѣлью поставить на очередь возбудившійся уже при графѣ А. П. Игнатьевѣ вопросъ о статистическомъ изслѣдованіи края и затѣмъ вопросъ объ учрежденіи въ Кіевѣ Отдѣла Географическаго Общества. Вопросъ объ учрежденіи Отдѣла, но

не для однихъ Юго-западныхъ губерній, а для всего Юга Россіи, какъ Вамъ не безъизвѣстно уже, конечно, былъ принятъ общимъ собраніемъ съѣзда, единогласно же прошелъ въ подсекціи статистики, при составѣ ея засѣданія по этому вопросу приблизительно въ 150 чел. и — также единогласно — въ многочисленномъ же собраніи секціи антропологіи, географіи и этнографіи. Въ настоящее время Географическимъ Обществомъ, конечно, получено уже ходатайство съѣзда объ открытіи въ Кіевѣ помянутаго Отдѣла. Но учрежденіе послѣдняго, конечно, невозможно для Географ. Общества до тѣхъ поръ, пока оно не будетъ знать, что въ краѣ, для котораго и въ которомъ онъ долженъ быть устроенъ, найдутся лица, желающія въ немъ работать. Поэтому, чтобы докончить начатое дѣло, мною собираются въ настоящее время подписи подъ заявленіе, обращенное въ Географическое Общество среди лицъ по возможности прикосновенныхъ къ наукѣ и интересующихся этимъ дѣломъ. Въ заявленіи этомъ, подписанномъ до сего дня 48 человѣками, изъ коихъ 14 профессоровъ и приватъ-доцентовъ и 9 преподавателей гимназіи (при чемъ большинство подписавшихъ лицъ уже состоитъ членами разныхъ мѣстныхъ ученыхъ обществъ) подписавшіе просятъ Геогр. О. объ открытіи въ Кіевѣ Южнаго Отдѣла О-ва для Новоросс., Малор. и Юго-западныхъ губерній съ зачисленіемъ ихъ учредителями его и членами сотрудниками О-ва. Изъ лицъ высокопоставленныхъ, подписавшихъ заявленіе, съ особеннымъ сочувствіемъ отнеслись къ этому дѣлу прежде всего генералъ отъ инфантеріи помощникъ команд. войсками А. И. Косичъ и затѣмъ начальникъ штаба за командующаго войсками генералъ-майоръ Шимановскій и главный военно-окружной врачъ тайный совѣтникъ Сперанскій. А. И. Косичъ говорилъ по этому вопросу съ начальникомъ края М. И. Драгомировымъ, 8-го января уѣхавшимъ въ Петербургъ, и онъ обѣщалъ ему, что самъ заявитъ Министру Вн. Д. (на случай запроса къ министру отъ Геогр. О-ва) о неимѣніи съ его стороны никакихъ препятствій къ устройству послѣдняго въ Кіевѣ и о желательности таковаго. Въ силу этого то и мы теперь спѣшимъ съ посылкой помянутаго заявленія, которое будетъ отправлено какъ только подписи перешагнутъ за цифру 50. Но если съ административной точки зрѣнія мы возлагаемъ надежды на генералъ-губернатора, то съ точки зрѣнія поддержанія нашихъ интересовъ въ Географич. Обществѣ Кіевляне возлагаютъ надежды именно на извѣстнаго всей Россіи высокоуважаемаго вицепрезидента Геогр. О-ва, столь преданнаго дѣлу изслѣдованія Россіи и преуспѣванія дѣятельности Географ. О-ва.

Небезъизвѣстный Вамъ вопросъ о закрытіи бывшаго здѣсь Юго-Западнаго Отдѣла тоже подлежалъ обсужденію, какъ на секціяхъ и вообще съѣздѣ, такъ и въ помянутой бесѣдѣ А. И. Косича съ генералъ-губернаторомъ. И въ томъ и въ другомъ случаѣ

всѣ обсуждавшіе вопросъ съ этой точки зрѣнія пришли къ однородному заключенію, что времена украинофильскихъ движеній, времена Драгоманова и Чубинскаго давно миновали, смѣнившись новыми совершенно мирными настроеніями, и что съ тѣхъ поръ слишкомъ много воды утекло, и слишкомъ эти самыя времена перемѣнились, чтобы можно было вспомнить о быломъ. При томъ же рѣчь идетъ и не о Юго-Западномъ Отдѣлѣ, а объ учрежденіи изъ иного личнаго состава и съ инымъ райономъ дѣятельности — объ учрежденіи отдѣла „Южнаго" — для всего Юга Россіи. Совершенно также посмотрѣлъ на это и нынѣшній генералъ-губернаторъ...

Что касается состава подписавшихся учредителей, то большинство изъ нихъ и при томъ громадное — за исключеніемъ 1 — 2-х — люди состоящіе на государств. службѣ и изъ нихъ масса[1]) даже не малороссовъ. Кромѣ того одимъ изъ инициаторовъ всего этого является бывшій предсѣдатель подсекціи статистики проф. Пихно, ярый врагъ всякаго украинофилизма [2]).

Предупредивъ Васъ до представленія заявленія о всемъ вышеизложенномъ и сообщивъ Вашему Высокопревосходительству всепокорнѣйшую просьбу подписавшихся оказать возможное содѣйствіе къ осуществленію ихъ желанія, которое по ихъ мнѣнію при Вашей компетентиой и всесильной поддержкѣ представляется тѣмъ болѣе достижимымъ, что президентомъ Общества состоитъ высочайшая особа, могущая въ случаѣ надобности оказать и свое вліяніе, присоединяю и свою усердиую личную просьбу о содѣйствіи этому научному предпріятію, направленному къ расширенію дѣятельности любимаго Вами Географическаго Общества.

Съ истиннымъ почтеніемъ и глубокою преданностію всегда готовый къ услугамъ покорный слуга Л. Личковъ.

Кіевскій Подольській и Волынскій
Генералъ Губернаторъ.

Милостивый Государь, Петръ Петровичъ!

До свѣдѣнія моего дошло, что, согласно постановленію Кіевскаго съѣзда испытателей (по секціи географіи, антропологіи и этнологіи) отъ 27 августа 1898 передъ Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ возбуждено ходатайство объ открытіи въ Кіевѣ Южнаго Отдѣленія Общества.

Живѣйшимъ образомъ интересуясь этимъ важнымъ для Юго-Западнаго Края дѣломъ, считаю долгом покорнѣйше просить Ваше Высокопревосходительство почтить меня сообщеніемъ Ваших

[1]) И в томъ числѣ я самъ.
[2]) Помітно, що ці слова вставлені в текст, бо вписані меншими літерами. Ф. С.

шихъ соображеній по возбужденному ходатайству и свѣдѣній о данномъ ему направленіи.

Примите увѣреніе въ отличномъ моемъ уваженіи и преданности М. Драгомировъ.

Его Высокопрев-ству П. П. Семенову
№ 4572, 9 апрѣля 1899 г. г. Кіевъ.
8. Іюня 1899 № 358. Переп. 5,VI. 1899.

М. Г. Михаилъ Ивановичъ!

Въ отвѣтъ на письмо Вашего Высокопрев-а за № 4572 по вопросу объ открытіи в Кіевѣ новаго Отдѣла И.Р.Г.О. имѣю честь увѣдомить что Совѣтъ Общества разсмотрѣвъ ходатайства ста четырнадцати Кіевлянъ объ открытіи таковаго Отдѣла и не имѣя съ своей стороны препятствій къ удовлетворенію помянутаго ходатайства не счелъ однако возможнымъ имѣть по данному вопросу окончательнаго сужденія не ознакомившись предварительно со взглядами на сей предметъ Вашего Высокопревос-а.

Въ виду сего имѣю честь просить Ваше Высокопрев-о почтить меня увѣдомленіемъ признаете ли Вы желательнымъ и своевременнымъ открытіе в Кіевѣ особаго подъ наименованием „Южнаго Отдела" И.Р.Г.О.

Примите Ваше Высокопревосходительство увѣреніе въ глубокомъ моемъ къ Вам уваженіи и преданности[1]).

Его Высокопревосходительству М. И. Драгомирову.

41. Листування Київ. Куратора з Міністерством Освіти про українофільство [2]).

Милостивый Государь Платонъ Александровичъ!

До графа Дмитрія Андреевича доходятъ слухи о значительно усиливающейся въ послѣднее время дѣятельности такъ называемой украинофильской партіи. Не имѣя отъ Васъ сообщеній по этому вопросу, Его Сіятельство г. Министръ, поручилъ мнѣ написать собственноручно и совершенно конфиденціально и просить Ваше Превосходительство, обратить особое вниманіе на дѣйствія этой партіи, положительио и безусловно вредной и въ воспитательномъ и политическомъ отношеніяхъ, въ особенности потому, что, какъ мнѣ лично извѣстно вожаки и нѣкоторые члены этой партіи, принадлежатъ къ числу лицъ, служащихъ въ округѣ. Г. Министру угодно, чтобы Ваше Превосходительство взяли на себя трудъ сообщить такимъ же путемъ, Его Сіятельству, или въ отсутствіи Графа мнѣ, результатъ Вашихъ наблюденій и

[1]) Чернетка листа без підпису Ф. С.
[2]) Київ. Арх. ім. Антоновича фонд. попечителя 1875, № 17.

списокъ лицъ изъ числа служащихъ въ округѣ, которыхъ Вы подозрѣваете въ участіи и сочувствіи къ украинофильскимъ стремленіямъ, съ изложеніемъ всего что Вамъ извѣстно объ ихъ характерѣ, свойствахъ и дѣятельности, а равно и выводы Ваши и заключеніе, о тѣхъ мѣрахъ, какія по Вашему мнѣнію могутъ быть приняты для устраненія вліянія этихъ лицъ и этого направленія на воспитывающееся въ округѣ юношество, дабы Министерство не несло на себѣ, со временемъ укора, въ предоставленіи возможности людямъ вреднымъ, безнаказанно проводить свои преступныя идеи въ молодежь.

Позволяю себѣ прибавить нѣсколько словъ и отъ себя собственно. Я имѣлъ честь быть Вашимъ Предмѣстникомъ управленію округомъ и слѣдилъ, какъ могъ за дѣйствующими въ смыслѣ этой партіи лицами. Драгоманов (о которомъ есть переписка въ секретныхъ дѣлахъ округа, на увольненіе котораго тамъ есть и согласіе г. Министра) доцентъ Антоновичъ Житецкій; товарищъ его съ Еврейскою фамиліею, вмѣстѣ съ нимъ назначены въ Кам. Подольс. Гимназію, имя котораго я не припомню теперь и многіе другіе, частію вышедшіе уже изъ службы, частію же и доселѣ служащіе украинофилы, мнѣ лично извѣстны и я слѣдилъ постоянно за ними и они знали это. Восемь лѣтъ уже какъ я оставилъ округъ и конечно это дѣло, не могущее горячо не интересовать каждаго русскаго, близко знакомаго съ мѣстною, (очень схожею во многомъ съ Польшею) интригою, постоянно и живо и меня интересовало; но я знаю ходъ этого дѣла все таки только по слухамъ, хоть свѣдѣнія эти доходятъ до меня и отъ людей вполнѣ достойныхъ вѣры. Я не сомнѣваюсь, что отъ проницательности Вашего Превосходительства, конечно не укрылись ни дѣятели, ни слуги этого дѣла, ни настоящее положеніе и успѣхъ ихъ и потому Вамъ очень не трудна будетъ задача, ознакомять, возможно полно, Графа Дмитрія Андреевича съ происходящей теперь работою иной партіи и съ лицами учебнаго вѣдомства къ ней принадлежащими. Очень жалѣю, что у меня нѣтъ списка служащихъ въ округѣ. Я, вѣроятно, весьма, близко къ истинѣ могъ бы указать на лицъ при мнѣ еще служившихъ, за которыми наблюденіе необходимо.

Покорнѣйше прошу Ваше Превосходительство принять увѣреніе въ совершенномъ уваженіи и преданности.

Вашего Превосходительства покорнѣйшій слуга

Князь А. Ширинскій-Шихматовъ.

6 мая 1875 С.-Петербургъ.

19 іюля 1875 г. Секретно.

Милостивый Государь Князь Александръ Прохоровичъ,

Г. Министръ Народнаго Просвѣщенія при конфиденціальномъ письмѣ отъ 25 января текущаго года за № 13 препроводивъ мнѣ

сообщенную ему Генералъ-Адъютантомъ Потаповымъ записку объ украинофильствѣ, изволилъ поручить обратить особенное вниманіе на это обстоятельство и не предавая онаго гласности принять мѣры къ наблюденію за проявленіями украинофильства, о томъ же, что будетъ замѣчено донести Министерству.

Въ письмѣ ко мнѣ отъ 6-го минувшаго мая Ваше Сіятельство по порученію Графа Дмитрія Андреевича, вновь подтверждаетс мнѣ обратить вниманіе на дѣйствія украинофильськой партіи, по доходящимъ до Министерства свѣденіямъ значительно въ послѣднее время усиливающейся. съ тѣмъ, чтобы я о результатахъ моихъ наблюденій донесъ Графу Димитрію Андреевичу я представилъ списокъ лицъ, изъ числа служащихъ въ Округѣ, которыхъ я подозрѣваю в участіи и сочувствіи къ украинофильськимъ стремленіямъ, съ изложеніемъ всего, что мнѣ извѣстно о ихъ характерѣ, свойствахъ дѣятельности, а равно и выводы мои и заключеніе о тѣхъ мѣрахъ, какіе по моему мнѣнію могутъ быть приняты для устраненія вліянія этихъ лицъ и этого направленія на воспитывающееся въ Округѣ юношество. Въ томъ же письмѣ, независимо отъ изложенія требованія Графа Дмитрія Андреевича, Ваше Сіятельство изволили сообщить, что какъ Вамъ лично извѣстно, вожаки и нѣкоторые члены украинофильской партіи принадлежатъ къ служащимъ въ округѣ, и въ числѣ нихъ Вы называли Драгоманова, доцента Антоновича, Житецкаго, товарища его, учителя Каменецъ Подольской гимназіи съ еврейскою фамиліею, за которыми Вы слѣдили во время Управленія Вашего округомъ и которымъ это было извѣстно.—

Как предложеніе Г. Министра отъ 25 Января за № 13 такъ письмо Вашего Сіятельства отъ 6-го мая по содержанію можно считать тождественными, съ тою только разницею, что получивъ первое, я принялъ его какъ указаніе, чтобы съ моей стороны было обращено особенное вниманіе на недопущеніе украинофильскихъ тенденцій въ среду учащейся молодежи при посредствѣ воспитателей и преподавателей, въ письмѣ же Вашего Сіятельства отъ 6-го мая требуется отъ меня наблюденіе за дѣятельностью украинофильской партіи вообще и донесеній въ результатѣ моихъ наблюденій.

Съ самаго вступленія моего въ Управленіе округомъ, я неослабно наблюдалъ за огражденіемъ учебныхъ заведеній отъ внесенія въ нихъ какого бы то ни было рода ложныхъ воззрѣній и всего того, что могло бы имѣть вредное вліяніе на научное образованіе и нравственное направленіе юношества; при осмотрѣ учебныхъ заведеній и при всѣхъ другихъ представляющихся къ тому случаяхъ, я внушалъ какъ лицамъ начальствующимъ, такъ и преподавателямъ, какія обязанности лежатъ на нихъ въ этомъ отношеніи. Независимо отъ общихъ указаній лицамъ заподозрѣннымъ въ прежнее время въ украинофильскихъ тенденціяхъ и оставлен-

ными въ преподавательскихъ должностяхъ, я при первомъ знакомствѣ съ ними объявилъ каждому лично, что они будутъ находиться подъ особеннымъ наблюденіемъ и впослѣдствіи давалъ имъ чувствовать сомнѣніе мое въ ихъ благонадежности отклоненіемъ ходатайствъ ихъ о какомъ то повышеніи по службѣ; это по преимуществу относилось къ учителямъ Черниговской гимназіи Антіохову-Вербицкому, Константиновичу и Хижнякову, — хотя они въ продолженіе почти восьмилѣтняго управленія моего округомъ не дали новыхъ поводовъ къ порицанію ихъ педагогической дѣятельности, а нѣкоторые, какъ Хижняковъ и Константиновичъ, — избраны въ общественныя должности и о согласіи моемъ на то было особенное ходатайство ко мнѣ мѣстнаго Губернатора. Это подробно объяснено въ предложеніи моемъ на имя Директора Черниговской гимназіи по поводу донесенія его о подозрѣніи возникшемъ въ губернскомъ Жандармскомъ Управленіи на счетъ существованія въ Черниговской гимназіи тайной ученической библіотеки, и секретное донесеніе Директора по этому предмету и мой отвѣтъ ему, представлены Г. Министру Народнаго Просвѣщенія отъ апрѣля сего года за ном.. Изъ названныхъ трехъ лицъ въ мѣстной администраціи осталось еще предубѣжденіе противъ учителя Антіохова-Вербицкаго, хотя оно и не подтверждается никакими данными, но тѣмъ не менѣе я признаю необходимымъ удаленіе его изъ Чернигова, о чемъ и обратился съ ходатайствомъ къ Вашему Сіятельству въ представленіи отъ прошлаго Іюля за №...

Что касается упомянутыхъ въ письмѣ преподавателей Кам. Подольск. Гимназіи, то я имѣю честь доложить Вашему Сіятельству, что при первомъ посѣщеніи этой гимназіи я нашелъ ее вообще въ неудовлетворительномъ состояніи и тогда же обратилъ на нее особенное вниманіе, дальнѣйшія наблюденія показали въ начальствующихъ лицахъ безпечность, безтактность и вообще неумѣніе правильно вести дѣло; а въ преподавателяхъ ложное направленіе, нигилистическія тенденціи, интриги между собою и противъ начальства заведенія. Для приведенія гимназіи въ должный порядокъ я долженъ былъ принять рѣшительныя мѣры. Пользуясь окончаніемъ 25-лѣтней выслуги Директора Коленко и инспектора Тулуба, я уволилъ отъ службы перваго съ разрѣшенія Г. Министра, а послѣдняго собственною властью; учитель Русской словесности Романовскій-Романько[1]), по представленію моему, съ разрѣшеніемъ Г. Министра, исключенъ вовсе изъ учебнаго вѣдомства;—относительно учителя Шельгатера были приняты такія мѣры, которыя побудили его оставить службу въ

[1]) Я не только уволилъ, но и представилъ Г. Министру о полной его неблагонадежности, вслѣдствіе сего сдѣлано общее распоряженіе о воспрещеніи ему педагогической дѣятельности.

округѣ и вообще въ Министерствѣ Народнаго Просвѣщенія; учитель Житецкій, какъ человѣкъ замѣчательный по своимъ способностямъ, и Бѣлогрудъ были только переведены, первый въ Кіевскую 2-ю гимназію, а послѣдній въ Житомирскую съ порученіемъ Директору Сорокину имѣть за нимъ строгій надзоръ. О Бѣлогрудѣ Директоръ гимназіи отзывался мнѣ вполнѣ одобрительно, а изъ Житецкаго выработался образцовый преподаватель русскаго языка. Въ политическомъ отношеніи Житецкій въ продолженіи своей службы въ Кіевѣ, не навлекалъ на себя никакого сомнѣнія; если же во время управленія Вашего округомъ онъ и былъ замѣченъ Вами въ украинофильствѣ, то по всей вѣроятности достигнувъ большей умственной зрѣлости, вступивъ въ семейную жизнь и предавшись научнымъ занятіямъ,—онъ отрѣшился отъ прежнихъ заблужденій. Въ настоящее время Житецкій приготовляется къ экзамену и пишетъ диссертацію для полученія степени Магистра русской словесности. — Сказавши все, что я могъ сказать въ пользу Житецкаго,—я далекъ отъ того, чтобы ручаться за него въ будущемъ: одно вѣрно, что если онъ даетъ поводъ заподозрить его въ политической неблагонамѣренности, то съ нимъ поступлено будетъ такъ же какъ съ товарищами его по службѣ въ Каменецъ-Подольской гимназіи и съ другими подобными личностями.—Въ числѣ извѣстныхъ Вамъ украинофиловъ, служившихъ во время управленія Вашего Кіевскимъ Округомъ, Ваше Сіятельство изволите называть Университетскихъ преподавателей Драгоманова и Антоновича. — О Драгомановѣ я вошелъ уже съ особымъ представленіемъ отъ 5-го сего Іюля за № 78, и здѣсь могу только повторить, что хотя въ сообщенной мнѣ Графомъ Димитріемъ Андреевичемъ запискѣ объ украинофильствѣ Драгомановъ не только не указанъ въ числѣ вожаковъ украинофильской партіи, но объ немъ въ ней даже и не упоминается, и хотя преподавательская его дѣятельность до сихъ поръ не даетъ повода къ обвиненію его въ украинофильской пропагандѣ, но основываясь на одной только статьѣ его напечатанной въ Галицкой газетѣ „Правда" и представленной мною Вашему Сіятельству,—я повторю, что считаю неудобнымъ, оставить его въ числѣ преподавателей Кіевскаго Университета. Что касается Антоновича то упоминаніе объ немъ Вашего Сіятельства, какъ объ украинофилѣ, ставитъ меня въ большое недоумѣніе: Не говоря уже о томъ, что Антоновичъ как Университетскій преподаватель и литературно-ученый дѣятель не даетъ съ этой стороны никакого повода къ обвиненію его въ политической неблагонадежности, и имѣлъ объ немъ такія заявленія, которыя не допускаютъ въ этомъ отношеніи къ нему даже и подозрѣнія въ этомъ смыслѣ. Такъ Г. Ювефовичъ, предсѣдатель Археографической коммисіи, которая почти и существуетъ только трудами Антоновича, неоднократно отзывался о немъ съ особыми похвалами и рекомендовалъ мнѣ его,

какъ человѣка глубоко, по убѣжденію, враждебнаго украинофильскимъ тенденціямъ, а начальникъ жандармскаго Управленія Генералъ Павловъ выставлялъ мнѣ Антоновича, какъ человѣка, не мало потерпѣвшаго отъ украинофиловъ 60-хъ годовъ, и еще недавно выражалъ сожалѣніе о томъ, что начальство не обратило должнаго вниманія на заслуги Антоновича въ борьбѣ его съ бывшею въ Кіевѣ Польско-украинофильскою партіею и не наградило Антоновича пожалованіемъ ему земельной фермы, какъ онъ Генералъ Павловъ, ходатайствовалъ о томъ у шефа Жандармовъ.— Послѣ такихъ отзывовъ объ Антоновичѣ и при томъ отзывовъ отъ людей не менѣе, въ этомъ отношеніи, достойныхъ вѣры, какъ и другіе отъ которыхъ до Васъ доходятъ извѣстія, по такъ называемому вопросу объ украинофильствѣ,—я прихожу въ недоумѣніе, какія изъ столь противорѣчащихъ свѣдѣній объ Антоновичѣ должно считать болѣе вѣрными.

Не ограничиваясь строгимъ наблюденіемъ за политическимъ и нравственнымъ направленіемъ преподавателей въ среднихъ учебныхъ заведеніяхъ, а по возможности и въ Университетѣ, — я съ не меньшею бдительностью слѣжу за направленіемъ учебно-воспитательской части въ низшихъ училищахъ, какъ городскихъ такъ и сельскихъ, черезъ Директоровъ и Инспекторовъ Народныхъ училищъ, которымъ даются, повторяются и подтверждаются какъ словесно, такъ и письменно соотвѣтственныя въ этомъ отношеніи указанія. Здѣсь въ особенности представляются попытки введенія въ школьное ученіе малороссійской рѣчи, книгъ на малороссійскомъ нарѣчіи и вообще всякое отступленіе отъ указанныхъ программъ и учебныхъ руководствъ. При крайне недостаточномъ надзорѣ за сельскими училищами, которыя, по малому числу инспекторовъ посѣщаются ими одинъ или два раза въ годъ, — г.г. Директорамъ и Инспекторамъ Народныхъ училищъ вмѣнено въ непремѣнную обязанность соблюдать большую осторожность въ выборѣ учителей и прежде назначенія ихъ на должности, собирать офиціальными и частными путями свѣдѣнія о ихъ благонадежности; конечно при крайней бѣдности въ учителяхъ и недостаткѣ выбора, — ошибки неизбѣжны, но лица не вполнѣ оправдывающія свое назначеніе въ какомъ бы то ни было отношеніи,—немедленно же удаляются отъ учительскихъ должностей. При изложенномъ образѣ дѣйствій съ моей стороны я не могу представить списка лицъ учебнаго вѣдомства, подозрѣваемыхъ въ участіи и сочувствіи къ украинофильскимъ стремленіямъ, потому что основательно подозрѣваемые немедленно устраняются мною отъ преподавательскихъ должностей,—и изъ лицъ остающихся нынѣ на службѣ въ учебномъ вѣдомствѣ ввѣреннаго мнѣ округа кромѣ названныхъ выше на которыхъ тяготѣетъ подозрѣніе отчасти за время предшествующее моему Управленію, я не могу указать ни на кого, кто бы навлекалъ на себя сомнѣніе въ

украинофильскомъ направленія; разумѣя это послѣднее въ смыслѣ сепаратистическихъ стремленій, найдутся лица, любящія и изучающія малороссійскую старину, любящія и поющія малороссійскую пѣсню, лица вынесшія съ дѣтства изъ семьи привязанность къ малороссійскимъ обычаямъ,—но подозрѣвать ихъ по одному этому въ политической неблагонадежности безъ всякихъ другихъ поводовъ къ тому, едва ли будетъ основательно[1]). Всякое проявленіе въ средѣ преподавателей украинофильства, нигилизма или какого бы то ни было уклоненія отъ должнаго направленія въ политическомъ или нравственно-воспитательномъ отношеніи — должно быть строго преслѣдуемо и прекращаемо, какъ это мною всегда и исполнялось; но недовѣріе и подозрѣніе ничѣмъ незаслуженныя способны возмутить всякаго честнаго человѣка и убить энергію самаго благонамѣреннаго дѣятеля.—

Все сказанное до сихъ поръ относится къ наблюденію съ моей стороны за недопущеніемъ украинофильства въ учебныя заведенія ввѣреннаго мнѣ округа. Въ этомъ отношеніи я исполнилъ и исполняю мой долгъ по мѣрѣ силъ и средствъ, и по крайнему моему разумѣнію.—

Обращаясь къ другому требованію, изложенному въ письмѣ же Вашего Сіятельства от 6-го мая я считаю долгомъ совѣсти сказать, что ни существованіе такъ называемой украинофильской партіи съ опредѣленною сепаратистической цѣлью, ни дѣйствія ея мнѣ неизвѣстны; такое чистосердечное сознаніе я предпочитаю изложенію какихъ либо свѣдѣній основанныхъ на слухахъ и толкахъ, исходящихъ не всегда изъ чистыхъ побужденій и способныхъ скорѣе ввести въ заблужденіе, чѣмъ представить дѣло въ истинномъ свѣтѣ. Весьма естественно, что по самому существу обязанностей попечителя учебнаго округа мнѣ приходилось и приходится входить по разнымъ вопросамъ въ личныя объясненія съ Главнымъ начальникомъ края,—но ни отъ него, ни отъ мѣстнаго Губернатора я никогда не получалъ заявленія или предупрежденія о возрожденіи въ Кіевѣ и вообще въ краѣ чего либо подобнаго тому, что въ смыслѣ украинофильства существовало въ пятидесятыхъ годахъ и во время предшествовавшее послѣднему Польскому возстанію.

Только изъ записки, сообщенной мнѣ Графомъ Дмитріемъ Андреевичемъ я нѣсколько ознакомился, хотя и поверхностно, съ исторіей украинофильства, да и то по преимуществу заграничною. Свѣдѣнія же объ украинофильствѣ въ Кіевѣ изложены въ

[1]) При томъ же такого рода подозрѣніе влечетъ за собою недовѣріе съ обѣихъ сторонъ къ подозрѣваемымъ и недовѣріе съ одной стороны ничѣмъ фактически неоправдываемое возбуждаетъ такое же чувство и съ другой стороны и тѣмъ нарушаетъ то единство и гармонію между начальствующими и подчиненными, которыя въ учебномъ дѣлѣ больше чѣмъ во всякомъ другомъ служатъ надежнѣйшимъ залогомъ желаемаго успѣха.

ней въ общихъ фразахъ, а указаній на лицъ почти нѣтъ, хотя составитель записки повидимому спеціально занимавшійся этимъ дѣломъ вѣроятно имѣлъ въ своихъ рукахъ всѣ средства выслѣдить его во всей подробности. Возрожденіе въ Кіевѣ украинофильства записка относитъ ко времени учрежденія здѣсь отдѣла Русскаго Географическаго Общества наименованнаго Юго-Западнымъ и считаетъ этотъ отдѣлъ центромъ и опорою украинофиловъ, дѣятельность которыхъ съ тѣхъ поръ проявилась открытіемъ книжнаго магазина переполненнаго книжечками и брошюрами на малороссійскомъ нарѣчіи, переводами на малороссійское нарѣчіе сочиненій Гоголя и другихъ Русскихъ писателей;—тенденціозными дѣйствіями лицъ производившихъ однодневную перепись жителей города Кіева и принадлежавшихъ исключительно къ числу членовъ названнаго отдѣла и наконецъ горячими возраженіями на бывшемъ въ Кіевѣ въ 1874 году археологическомъ съѣздѣ противъ реферата Миллера о сродствѣ Малороссійскихъ Думъ съ Великороссійскими былинами.—

Я замѣчу здѣсь, что составитель Записки едва ли не ошибается, считая главнымъ виновникомъ возникновенія Юго-Западнаго Отдѣла Географическаго Общества нѣкоего Чубинскаго, лица мало извѣстнаго и не пользующагося никакимъ авторитетомъ. Иниціатива въ учрежденіи Отдѣла принадлежала Г. Г. Юзефовичу и Шульгину, какъ они сами мнѣ о томъ говорили и остается только сожалѣть, что по какимъ-то личнымъ недоразумѣніямъ, участіе ихъ въ ходѣ дѣлъ этаго учрежденія сперва ослабѣло, а потомъ и вовсе прекратилось: если дѣйствительно Кіевскій отдѣлъ Географическаго общества служитъ центромъ и опорою украинофильства, то противодѣйствіе живымъ словомъ, лицомъ къ лицу съ дѣятелями отдѣла было бы[1]) весьма благотворно.

Какъ бы то ни было Кіевскій Отдѣлъ Географическаго Общества состоитъ подъ ближайшимъ покровительствомъ Главнаго Начальника края, который удостаиваетъ его собранія своими

[1]) Было бы гораздо благотворнѣе,—нежели печатать инсинуаціи послѣдняго въ мѣстной газетѣ или публичные взрывы негодованія противъ отдѣла и его дѣятелей перваго, какъ это было на обѣдѣ данномъ городскимъ Обществомъ въ честь Генералъ-Губернатора по случаю принятія его въ почетные граждане г. Кіева, гдѣ г. Юзефовичъ, находясь въ возбужденномъ состояніи, кричалъ во всеуслышаніе,—что члены географическаго Общества во главѣ съ Драгомановъ не что иное, какъ заговорщики, что если Генералъ Губернаторъ (не оставившій еще собранія), ничего не предпринимаетъ, то онъ, Юзефовичъ, самъ напишетъ въ III-е отдѣленіе, напишетъ Государю и проч. проч. Нѣкоторые изъ присутствующихъ объясняли этотъ порывъ тѣмъ, что около того времени состоялось опредѣленіе Отдѣла, выраженное нѣсколько въ рѣзкой формѣ объ исключеніи Г. Юзефовича изъ числа его членовъ, вслѣдствіе, впрочемъ, собственнаго его о томъ заявленія. Упоминаю объ этомъ единственно потому, что подобныя мелочныя обстоятельства могутъ хотя до нѣкоторой степени послужить къ оцѣнкѣ источниковъ изъ которыхъ идутъ слухи объ усиленіи въ Кіевѣ въ послѣднее время Украинофильской партіи.

посѣщеніями и вообще принимаетъ въ дѣятельности отдѣла весьма живое участіе; поэтому трудно допустить, чтобы при такихъ условіяхъ Отдѣлъ Кіевскаго Русскаго Географическаго Общества могъ сдѣлаться центромъ и опорой украинофильства въ Кіевѣ. Во всякомъ случаѣ я не могу ни утверждать, ни отрицать мнѣнія записки о дѣятельности членовъ Кіевскаго Отдѣла Географическаго Общества потому что она мнѣ извѣстна только по печатнымъ отчетамъ. Составитель записки замѣчаетъ, что со времени газетной полемики происходившей по поводу возраженій въ археологическомъ съѣздѣ на рефератъ Миллера объ украинскихъ думахъ и Великороссійскихъ былинахъ, внѣшнія проявленія украинофильской интриги болѣе не замѣчаются и только выражаетъ опасеніе, что масса брошюрокъ и книжечекъ на малороссійскомъ нарѣчіи раскупаются ежедневно едвали не съ цѣлью распространенія ихъ въ народѣ при содѣйствіи учителей сельскихъ школъ.— Что подобныя книжки только и могутъ быть раскупаемы съ одною цѣлью,—въ этомъ едва ли можно сомнѣваться, но почему же указывается на сельскихъ учителей, какъ на единственный способъ распространенія такихъ книгъ въ народѣ. Сельскіе учителя подлежатъ, по возможности, строгому надзору Инспекторовъ и Директоровъ народныхъ училищъ и замѣченные въ чемъ либо неблаговидномъ немедленно устраняются отъ должности. Составитель записки упоминаетъ только объ одномъ сельскомъ учителѣ Лободовскомъ, пытавшемся перевести „Тараса Бульбу“ на малороссійское нарѣчіе, но и объ немъ добавлено въ выноскѣ, что онъ удаленъ отъ должности; я прибавлю къ этому, что составитель записки едва ли не тогда только узналъ о самомъ фактѣ, когда онъ былъ обнаруженъ Инспекторомъ Народныхъ училищъ и Лободовскій не только удаленъ отъ должности, но и вообще ему воспрещена педагогическая дѣятельность въ Округѣ. Между тѣмъ есть масса грамотѣевъ—недоучекъ въ должностяхъ волостныхъ и сельскихъ писарей, прикащиковъ и кассировъ по заводамъ, фабрикамъ и мелкимъ экономіямъ,—находящихся въ постоянномъ общеніи съ народомъ и имѣющихъ безконтрольную возможность распространять не только книжечки на малороссійскомъ нарѣчіи дозволенныя цензурою,—но и всякаго рода никѣмъ не дозволенныя брошюры съ направленіемъ не менѣе вреднымъ какъ и украинофильскія фантазіи, не имѣющія подъ собой никакой почвы. Нельзя же не сознавать всей важности настоящаго броженія идей, если не въ массѣ народной, то въ множествѣ отдѣльныхъ личностей, а вмѣстѣ съ тѣмъ нельзя не сознавать о необходимости рѣшительныхъ противодѣйствій опасному и вредному вліянію всего, что носитъ въ себѣ зачатки растлѣвающаго противообщественнаго направленія, которое легко можетъ скрываться и подъ украинофильствомъ. Противодѣйствіе это не легко и требуетъ постояннаго и сосредоточеннаго вниманія; если каждый,

ограничиваясь только сферою опредѣленной ему дѣятельности, исполнитъ честно и добросовѣстно свой долгъ въ этомъ отношеніи, — то задача не можетъ считаться неразрѣшимою.

Таково мое убѣжденіе, которымъ и опредѣляется самый образъ моихъ дѣйствій какъ служебнаго дѣятеля; все вниманіе мое сосредоточено на охраненіи сколько отъ меня зависитъ ввѣренныхъ мнѣ учебныхъ заведеній отъ нравственной и политической порчи могущей проникнуть в школу извнѣ; что же дѣлается въ другихъ сферахъ администраціи, слѣдить за тѣмъ я не имѣю ни времени, ни возможности. Дай Богъ, если усмотрѣть и направить къ лучшему то, что относится къ моей прямой обязанности; да и здѣсь невозможно все предусмотрѣть и предотвратить. Относительно тѣхъ мѣръ, какія по моему мнѣнію могутъ быть приняты для устраненія вліянія украинофиловъ и ихъ направленія на воспитывающееся в округѣ юношество *) прежде всего замѣчу, — на что вѣроятно и Вашимъ Сіятельствомъ въ свое время было обращено вниманіе, — что всѣ преподавательскія должности, какъ въ Кіевскомъ Университетѣ такъ и въ среднихъ учебных заведеніяхъ Кіевскаго Округа, за самыми ничтожными исключеніями, замѣщены и постоянно замѣщаются урожeнцами здѣшняго края. И профессора и учителя, кромѣ разумѣется иностранцевъ, съ азбуки до университетскихъ курсовъ учатся и воспитываются въ средѣ той національности, въ которой родились и естественно усваиваютъ себѣ ея, обычаи и взгляды [1]) ей принадлежащіе и не во всемъ сходные съ тѣмъ, что встрѣчается въ коренныхъ русскихъ губерніяхъ. Эта рознь, конечно, совершенно чуждая какихъ либо сепаратистическихъ элементовъ неизбѣжно поддерживается, переходитъ изъ поколѣнія въ поколѣніе и сохраняетъ въ учащейся молодежи любовь, привязанность и предпочтеніе ко всему своему мѣстному, тѣмъ болѣе, что близкое, сосѣднее русское ей мало извѣстно. Изъ учителей среднихъ учебныхъзаведеній Кіевскаго Округа многіе побывали заграницей въ Вѣнѣ, Берлинѣ и познакомились съ учебными заведеніями Германскими и вообще нѣмецкими, но весьма рѣдкіе знаютъ Москву, Новгородъ и вообще коренную Россію, — что не можетъ не отразиться на мѣстной школѣ. — Если вслѣдствіе совершившихся въ минувшее десятилѣтіе событій, признано было необходимымъ

*) Дабы Министерство не несло на себѣ со временемъ укор въ предоставленіи возможности людямъ вреднымъ безнаказанно проводить свои преступныя идеи въ молодежь. (В оригіналі ці рядки примітки викреслено. Ф. С).

[1]) Не выработавъ даже, не усвоивъ даже не смотря на продолжительное ученье правильной русской разговорной речи. Помимо всякихъ сепаратистическихъ тенденцій, появившихся въ послѣднія десятилѣтія, Малороссія, собственно говоря, да и весь Юго-западный край въ бытѣ, образѣ жизни, довольно рѣзко отличается. (Фразу не закінчено. Ф. С.).

номъ краѣ католиковъ-поляковъ и о привлеченіи на мѣсто ихъ въ учебныя заведенія преподавателей и воспитателей изъ лицъ русскаго происхожденія внутреннихъ губерній съ прибавкою 50% къ окладамъ ихъ жалованья по дѣйствовавшимъ тогда штатамъ. Мѣра эта начала было уже приносить плоды, но съ введеніемъ штатовъ гимназій и прогимназій 1864 года, съ увеличенными окладами процентная прибавка у преподавателей учебныхъ заведеній Юго-западнаго края отнята и такимъ образомъ учительскіе оклады въ этомъ краѣ уравнялись съ окладами учебныхъ заведеній внутреннихъ губерній, несмотря на то, что по новымъ правиламъ о процентной прибавкѣ Высочайше утвержденнымъ въ 1869-мъ году это обстоятельство предусмотрѣно и опредѣлено въ случаѣ увеличенія окладовъ по новымъ штатамъ производить процентную прибавку въ прежнемъ размѣрѣ. Тщетно представлялъ я о неудобствахъ и несправедливости лишенія учителей и воспитателей среднихъ учебныхъ заведеній Юго-западнаго края процентной прибавки, которою пользовались и доселѣ пользуются чиновники другихъ вѣдомствъ; въ доказательство печальныхъ послѣдствій этой мѣры списки десятка учителей, которые оставляли Кіевскій округъ и переходили на службу въ учебныя заведенія другихъ округовъ — ничто не было уважено. Когда дошло до того, что гимназіи и прогимназіи въ таких мѣстностяхъ какъ Ровно, Острогъ, Немировъ, Бѣлая Церковь оставались по цѣлымъ годамъ безъ преподавателей русскаго языка я возобновилъ ходатайство о разрѣшеніи процентной прибавки по крайней мѣрѣ въ такихъ мѣстахъ, изъ которыхъ бѣгутъ даже и мѣстные уроженцы; когда и это не удалось, то по личному объясненію моему съ генерал-адъютантомъ Черевинымъ, вслѣдствіе порученія Графа Димитрія Андреевича мнѣ предоставлено было войти съ представленіемъ о назначеніи постоянной денежной прибавки однимъ учителямъ русскаго языка для привлеченія ихъ изъ внутреннихъ губерній. Конечно я поспѣшилъ воспользоваться такимъ предложеніемъ, но получилъ новый отказъ, и изъ Высочайшаго повелѣнія, о которомъ вышеупомянуто, оставлена въ силѣ и до настоящаго времени только первая половина, воспрещающая опредѣлять католиковъ-поляковъ на службу въ учебное вѣдомство, — а другая имѣвшая въ виду привлеченіе на мѣстѣ ихъ учителей и воспитателей русскаго происхожденія изъ внутреннихъ губерній — остается безъ примѣненія. —

Я позволилъ себѣ распространиться на этотъ счетъ собственно потому, что теперь какъ и тогда наиболѣе цѣлесообразною, если принять мѣры къ обрусѣнію Западнаго края, то тѣмъ необходимѣе было заняться обрусѣніемъ школы имѣющей хотя медленное, но прямое и рѣшительное вліяніе на весь край. — Такому обрусѣнію положено было начало въ Высочайшемъ повелѣніи 19 марта 1864 года о не принятіи на учебную службу въ запад-

не единственною мѣрою къ ослабленію въ учебныхъ заведеніяхъ Юго-Западного края малороссійскаго элемента даже чуждаго сепаратистическихъ и вообще неблагонамѣренныхъ стремлеий, я признаю усиленія въ нихъ по возможности элемента Русскаго въ лицѣ преподавателей, а въ особенности преподавателей Русскаго языка и словесности и русской исторіи. Въ недалекомъ будущемъ представится возможность вознаградить въ этомъ отношеніи потерянное: съ первымъ выпускомъ воспитанниковъ вновь открываемого въ Нѣжинѣ Историко-Филологическаго Института— они могутъ быть назначаемы в среднія учебныя заведенія внутреннихъ губерній, — а въ учебныя заведенія южныхъ губерній могутъ быть назначаемы преподавателями по преимуществу воспитанники С.-Петербургскаго Института, — изъ коренныхъ русскихъ уроженцевъ, для которыхъ будетъ чужда самая идея всякаго рода украинофильства. Указываемую мѣру можно бы примѣнить нѣсколько и раньше если бы министерству угодно было взять на себя распредѣленіе на вакантныя учебныя должности воспитывающихся во всѣхъ Университетахъ учительскихъ стипендіатовъ, обязанныхъ прослужить извѣстный срокъ по назначенію Министерства, какъ это дѣлается теперь съ воспитанниками С.-Петербургскаго Историко-Филологическаго Института.

Внѣ этой мѣры остается только держаться ныне практикуемой, т. е. преподавателей, замѣченныхъ въ украинофильскихъ и другихъ вредныхъ тенденціяхъ — немедленно удалять изъ учебныхъ заведеній.

Имѣя въ виду выраженное Вашимъ Сіятельствомъ сожалѣніе о неимѣніи списка служащихъ въ ввѣренномъ мнѣ учебномъ округѣ для указанія лицъ, за которыми необходимо наблюденіе, я имѣю честь представить этотъ списокъ.

Съ отличнымъ почтеніемъ и совершенною преданностью имѣю честь быть.

42. Із шпальтів „Київського Телеграфу“.

Заява видавництва на 1875 р., автором якої був Драгоманов.

Киевский Телеграф.

Понедельник, 16 Декабря 1874 года.

От издательницы.

Открывая подписку на 1875 год, считаем нужным заявить, что с 1-го Января „Киевский Телеграф“ будет совершенно преобразован, как по внутреннему содержанию, так и по внешнему виду.

Организовавши довольно значительный состав постоянных сотрудников, мы надеемся удовлетворить давно сознаваемой потребности существования в таком городе, как Киев, частной литературно-политической газеты, которая бы вполне отражая текущую жизнь, относилась к ней с возможной свободой критики.

При постоянном участии в редакции К. И. Кибальчича, нам обещали свое сотрудничество проф. В. Б. Антонович, проф. И. Г. Борщев, Ф. К. Волков, проф. В. Г. Демченко, проф. М. П. Драгоманов, П. И. Житецкий, проф. Н. И. Зибер, А. Ф. Классовский, И. П. Новицкий, д-р. К. Р. Овсяный, проф. А. В. Романович-Славатинский, А. Д. Ушинский, Е. Е. Цветковский, П. П. Чубинский, и другие. Кроме того мы вошли в сношение с многими лицами, как в столицах, так и в губерниях, преимущественно южно-русских: Киевской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Подольской, Харьковской, Херсонской, Екатеринославской, Бессарабской и др. Таким образом мы надеемся иметь значительное количество корреспонденций из разных местностей.

Киев в настоящее время все больше расширяет свое значение: из административного центра так называемого юго-западного края, находящегося все еще в исключительном положении, Киев все больше становится экономическим и интеллигентным центром обширного края, пределы коего выходят даже за пределы Киевского учебного округа. Югозападный край сам по себе представляет немаловажную местность в отношении общегосударственных и народных интересов, благодаря которым голос интеллигенции, привязанной к Киеву, не может не иметь значения. При расширении же сношений Киева с ближайшими и отдаленными краями и государственными центрами, пора ему стать местом для выражения общественного мнения интеллигенции столь обширного, богатого и важного по своему положению края, по вопросам как областной, так и общей жизни нашего отечества. Для этой то интеллигенции мы и открываем столбцы нашей газеты. Ставя нашею ближайшею целью быть сознательным органом южнорусских губерний, мы однако же не считаем себя в праве замыкаться исключительно в местную жизнь, а постараемся не пропустить без обсуждения ни одного крупного явления, имеющего общерусский интерес. В отделе иностранных известий, а также время от времени, в передовых статьях и фельетонах, мы будем давать отчет и о ходе жизни в других землях.

Географическое положение Киева, его исторические традиции, этнографический состав населения края, коего он служить центром, вменяють в обязанность серьезному русскому органу в Киеве следить с особенным вниманием за жизнью западного славянства. Жизнь эта в последнее время получает тем больше интереса, что повсюду в славянском мире замечается кризис: славянские пат-

риотическне партии, разростаясь в числе, начинають разделяться на направлеиия, разным образом относящиися друг к другу и к партиям среди соседних народов, в том числе и к нашим. Все это при важности для России славянского вопроса, делает необходнмым внимательное изученне в русской печати жизни западных славян и мы желали бы, на сколько позволят нам средства, программа и об'ем газеты, служнть этому делу как можна больше. С этой целью мы будем стараться помещать в иностранной хронике известия из славянских земель Австрии, Германии, и Турции, приобрести в этих землях корреспондентов, на содействие которых мы тепер уже можем отчасти рассчитывать, и от времени, посвящать славянской политике и культуре столбцы передовых статей и фельетонов.

Обсужденню экономическихн и промышленных вопросов мы предоставим место, соответствующее их значенню в действительной жизни.

Направление нашей газеты может выясниться вполне только целым рядом статей по различным вопросам; а пока мы можем сказать только следующее: направление газеты выражается в ее отношение к различным проявлениям общественной жизни. В этой последней повсюду замечается много оттенков между теми которые стремятся безпредрассудочным исследованием постичь законы жизни и направить общественные явления сообразно выводу науки и благу общему, тех и теми, которые руководствуются корыстными стремлениями лиц или партий. Мы обещаем по мере нашего разумения, следовать первому из вышеупомянутых стремлений. Избегая племенной и сословной исключительности, мы постараемся относиться безпристрастно ко всем проявлениям взаимодействия племен и сословий в нашем отечестве, но будем обращать особенное внимание на нужды и проявления жизни народной массы, составляющей главную силу нашего отечества, как по численности, так и по экономической производительности, тем более что недостаток образования в ней требует особенной внимательности со стороны интеллигентных классов.

По этому, в выше раз'ясненном направлении в „Киевск. Тел.“ будут помещаться обзор оффициальных распоряжений, законодательства, хроника городская, местная и внутренняя вообще; корреспонденции, известия из столиц и губерний; хроника заграничная с кореспонденциями, преимущественно из славянских земель; статьи по вопросам экономическим, промышленным, народному образованию, сведения статистические, критика и библиография русская и иностранная, преимущественно славянская; фельетоны с известиями научными, литературными очерками, повестями, стихотворениями, юмористическими заметками и пр.

В заключение считаем необходимым заявить что редакция вошла в сношение с русским телеграфным агенством о доставлении телеграмм, которые и будуть помещаться, по мере получения их, в каждом, по возможности, номере газеты.

Газета будет печататься новым, более убористым и изящным шрифтом.

Статьи для помещения в газете должны быть доставляемы в Редакцию, непременно с подписью и полным адресом автора, без чего они печатаемы не будут. Статьи, признанные редакцией неудобными к печатанию, сохраняются в течении трех месяцев; по истечении этого времени они уничтожаются, если не будуть взяты автором лично, или не высланы будуть марки для обратной пересылки. Лиц, желающих получить ответ Редакции и переменяющих свои адреса, просят присылать марки. Издательница— А. И. Гогоцкая. Постоянный сотрудник К. И. Кибальчич.

2. Новое божество в Киеве (1874 р. № 118).

„Киевлянину“ давно уже не нравится югозападный отдел географического общества. Еще во время производства Отделом в Киеве однодневной переписи газета эта, вместо того, чтоб помогать делу, пугала жителей, что вот мол „одно полуученое общество решило разослать по городу ночью юношей для открытия всех тайн“. Потом, когда перепись удалась и отдел заслужил благодарности общества и администрации за немалую безмездную роботу, — на какую теперь при всеобщей спекуляции не скоро найдутся охотники, — „Киевлянин“ принял сладкий тон относительно этого дела. Когда вышли записки „Отдела“, „Киевлянин„ не мог прицепиться к ним с научной стороны, — и поместив длинную рецензию их, закончил ее таким только уколом с боку: „Отдел-де может принести пользу, если не будет тенденциозен“. Что бы сказал „Киевлянин“, если-б о нем кто склазал, что-де „Киевлянин“ будет хорошей газетой, если будет писать правду — а между тем для такого условного приговора „Киевлянин“ подал много оснований, не то, что отдел географ. общества.

Теперь (№ 118) „Кіевлянин“ уже выступил против Отдела с прямыми, т. е. на сколько „Киевлянин“ может говорить прямо, — обвинениями. Без сомнения, Отдел не замедлит оффициально опровергнуть их, но пока вся неосновательность этих обвинений ясна и для частных лиц, которые следили за деятельностью Отдела. Не смогши оспорить научной серьезности трудов Отдела и его членов, „Киевлянин“ схватился за „слухи“, т. е. за сплетни, выдавая их за глас народа — гласъ божий. Так он бросил Отделу обвинение в том что его члены во время производства однодневной переписи в Киеве, „навязывали жителям малорусский язык (не наречие)“. Между тѣм в ин-

струкции регистраторам по переписи, составленной наблюдательным от Отдела комитетом сказано: „регистраторы отбирая листки, спрашивают у домохозяев: на каком из наречий: великорусском, малорусском или белорусском говорят лица из простонародья, показавшие своим родным языком — „русский“.— Что же значат слухи „Киевлянина“ в виду этого положительного свидетельства? или „Киевлянин“ не ведает, что во всех русских статистиках (Обручев, Буняковский, Бунге), равно как и в ежегодных отчетах военного министерства о рекрутском наборе, показывается число великоруссов и белоруссов. Далее „Киевлянин“ говорит, что„ Отдел этот похож на какой-то католический орден“, — основывает это мнение на том, что „Отдел отказался принять в число своих членов четыре лица, правда не говорящие и не пишущие по малорусски, но которые могли бы быть полезны научным статистическим работам Отдела“ — в том числе“ одного секретаря губернского статистического комитета. Мы упомянули о четырех лицах, непринятых в трех заседаниях, продолжает „Киевлянин“, после новой загвоздки о малорусском наречии, — а ведь заседаний уже было до 15-ти, — тем дает знать, что в Отделе каждое заседание забаллотировывают по 1, 1/3 человека, который „не может назвать своим родным языком малорусское наречие“. По собраным нами справкам оказывается, за $1^1/_2$ года существования Отдела он набрал в свои члены более 150 человек, чуть ли не двадесяти языков, а заболлотировал, по представленному всем учреждениям праву, — всего 4. Почему кто забаллотирован, судить трудно, ибо баллотировка закрытая как везде. Но из забаллотированных один оказался потом неспособным верно передать прение на археологическом с'езде, другой знает по малорусски, ибо читал на этом с'езде реферат о малорусском языке, третий был заболлотирован перед тем и в совете университета — а секретаря статистического комитета никакого никогда и не думал отдел забаллотировать.

Газета заходит так далеко, что требует у Отдела, чтоб он громко выразил неодобрение и дѣятелям, „которые искуственно навязывают местный говор народу (?) и школе, как особый литературный язык“, — т. е. чтоб Отдел взялся не за свое дело и пустился в публицистику и даже цензуру. Допустив, что такие деятели существовали в Киеве и были-бы даже членами Отдела, все таки он не может пуститься в подобное вмешательство, в область ему непринадлежащую, так как оно именно повело бы за собою ответственность Отдела за все, что пишут его члены помимо его, — в том числе и за „Киевлянина“. „Сказать, сударь, у Вас огромная опека“.

3. Недоразумение по поводу однодневной переписи в Киеве[1]).

Из всех проявлений деятельности югозападного отдела географического общества, более всего возбудила толков в нашей публике и печати — однодневная перепись, произведенная под наблюдением отдела и теперь разрабатываемая его членами. Эта перепись казалась для многих безпокойным делом, для других она была неприятна, так как должна была пролить свет на многое до сих пор темное в жизни нашего города, третьим не хотелось допустить к тому делу неофициальных лиц и т. п. Дело переписи встречено было недоверием, придирками, проволочками. Жаловались на перепись вообще, на то — зачем она будет производиться ночью и с помощью студентов, и зачем спрашивают о числе окон в домах и т. д. Наконец все жалобы нашли себе исток в наиболее удобном, вследствие самого географического положения Киева, заподозреванию производящих перепись в тенденциозности и партикуляризме. Все было забыто, и стали говорить только о том, как будет определяться в переписи родной язык населения Киева, — это основание статистики национальностей. Словами „родной язык“, весьма не точно, — как справедливо заметил „Киевлянин“ — производители переписи в Киеве перевели слова langue parlée, language spoken французских и английских статистиков; киевские статистики тут напрасно скопировали термин петербургских, которых, видимо, сбил немецкий Muttersprache. — Вот об том-то „родном языке“ больше всего и говорили во время производства переписи, говорят многие и теперь, когда производится разработка данных, добытых переписью: ставить ли вопрос о языке, — и если ставить то о каком? Что такое язык, что такое наречие и даже говор?

Производители переписи решили эти вопросы так, как они решаются обыкновенно во всех статистиках иностранных и русских, — т. е.решили, что не возможно, спрашивая известие о вере, сословии, занятиях, обойтись без статистики народностей и их крупных оттенков, определяемых языком. В отношении русских подданных киевские статистики взяли в образец подразделение по языку, какие приведены наприм. в изданиях министерства военного. Но это последнее между прочим отмечает не только число русских вообще, но и число великоруссов и малоруссов в частности, как это делают и все русские статистики. Вот на этот то пункт и направили свои удары противники переписи в Киеве.

Ну как уловить оттенки русского языка? — говорили некоторые. „Ну, я например, — как напишу свой язык? Я малоросс ро-

[1]) Среда 29-го января 1875 г. № 13.

дом, но говорю литературным русским языком, — однакоже не провинциально-великорусским. Я не могу написать своего языка — великорусским"! Из этого, конечно, нельзя было вывести заключения, что совсем не надо спрашивать население о языке его, но в словах этих было много резонного, и действительно, около того же времени производили перепись в Житомире усилиями одной только администрации. Так как житомирская публика проще киевской, то там и не мудрствовали долго, и прямо взяли общепринятые рубрики статистики военного ведомства и перечислили их между подразделениями языка жителей: велико-мало-белорусский. Но там в самом населении возникли у многих сомнения, и многие заявили, что не могуть написать своим языком ни один из этих провинциальных терминов, — и написали свой язык или просто русский, или литературный русский. Примеры в Житомире и ближайшее рассмотрение дела заставили и производителей переписи в Киеве прибавить к употреблявшемуся до сих пор тройному подразделению русского населения по языку четвертое: русский просто, или общерусский, или литературное наречие. Люди, получившие известное образование могли определить сами степень провинциальности, или литературности в их языке, а регистраторам вменено было в обязанность удостовериться, каким наречием говорят лица из русского простонародья.

Прошло полгода. И вот, когда иное забылось, другое сделалось трудно поверяемым, — посыпались новые обвинения на производителей переписи. При этом новые господа, не только не стеснялись выдавать свои собственные выдумки за глас божий, но начали говорить диаметрально противоположное тому, что прежде сами говорили. Уже нельзя было говорить о том, зачем перепись производили ночью, зачем поручили ее юношам (студентам университета) вот и стали толковать, что мол глас народа говорит, что производители переписи „навязывали населению малороссийский язык и именно язык, а не наречие". Помощник председателя отдела ответил на это обвинение выпискою из инструкции регистраторам, — и получил в ответ новую пословицу: „нет дыму без огня". То именно, что отдел счел резонным установить четвертую рубрику для лиц русского языка: русский литературный язык, — послужило тепер поводом для обвинений, будто отдел унижает литературный язык, называя его наречием, по немецки-де Mundart (так), — что он совершает логический абсурд, делая целое равным части, — и, наконец, отделяя русский литературный язык от великорусского наречия (тепер уже не страшно, что целое оказывается частью части!"), тем самым хочет уменьшить число великоруссов в Киеве. Последнее недоразумение может быть устранено простым вопросом: как будто отдел может кому воспрепятствовать сложить две цифры в одну и таким образом увеличить число великоруссов, даже

и теми малороссами, которые обыкновенно говорят литературным русским наречием! (О других мы поговорим в другой раз).

II [1]).

Толки, какие возбудила статистика киевского населения по *родному* языку, — представляют, конечно, любопытный образчик наших общественных нравов, но возникновение их и распространение находит оправдание, главным образом, в том, что в нашем обществе, благодаря весьма поверхностному филологическому образованию, существуют весьма смутные понятия о языках, наречиях, об устной народной и литературной речи и т. п.

В каком отношении стоит речь малорусская к другим в славянщине, об этом ученые говорят разно: одни (Миклосич) называет ее самостоятельным языком, как чешский, польский, сербский и т. д.; другие (Лавровский) называют ее наречием славянского языка, ближайшим к великорусскому, но тоже самостоятельным, и представляющим переход от севернаго, великорусскаго, к южному, сербскому; третие (Максимович) деля славянскую речь, на две *молвы*: западную и восточную, или русскую, эту последнюю делят на два языка: северный, или великорусский (с белорусским наречием), и южный, или малорусский. С последним согласен и Даль, который, включив белорусское наречие в свой словарь великорусского языка, не взял в него малорусского. Но как бы там ни смотрели разные ученые на место великорусской и малорусской речи в ряду других славянских, и на их взаимные отношения, никто из них не употребляет слов *язык* и *наречие* иначе, как условно, изменяя значение этих слов, сообразно своей исходной точке. Говорят — и чешское наречие, и польское, и русское наречие, и чешский, польский, малорусский великорусский язык и т. д. Но во всяком случае, ставят ли ученые между общим понятием: славянская речь, или язык, и частными понятиями: великорусский язык или наречие, малорусский язык или наречие — среднее понятие: русский язык, или наречие, они очень хорошо знают, что русский язык этот, или наречие не есть что либо конкретное, а есть абстракция, совокупность признаков малорусской и великорусской речи. Да и эти последние, в свою очередь тоже отвлечения, так как в действительности существуют на севере: новгородское, московское наречие, или говор, — а на Юге: украинское, полесское, волынское, и т. д. Знающие это и не станут препираться о том, что такое малорусская реч, — язык или наречие.

Не станут люди с филологическим образованием смешивать понятие о языке литературном с понятием ни о языке всего

[1]) Пятница 31-го января 1875 г. № 14. Киевск. Телегр.

племени — вообще, ни о каком-либо его представителе в народной речи — в частности. Все наши недоразумения по таким вопросам ведут начало от того старого времени, когда считали настоящим языком (Langue) литературный, а народные языки считали порчею его, патуа, жаргоном. Но теперь ученые думают почти совсем противуположное; теперь совершенно естественно называть литературную речь наречием, диалектом и т. п., частию, а вовсе не целым по существу, что вовсе не мешает ей быть общею для известных классов населения по употреблению. Эта литературная речь обыкновенно ближе соприкасается с народным наречием государственнаго центра, — как наша с великорусским, немецкая с наречием верхненемецкой области, где развилась речь имперской канцелярии Canzleideutsch, но не совпадает с ним до тожества и часто заключает в себе признаки не только разных народных наречий иногда противуречивые, как например в французском литературном языке, где из пикардского и среднефранцузского произношения одного слова вышло два теперешние слова (attaquer и attacher) но и черты из области даже весьма далеких языков; как напр. у нас из области церковного.

У нас любят ссылаться на пример немцев Так и укажем на одну из лучших грамматик литературного немецкого языка — А. Енгелина, которая называется: грамматика ново-верхне-немецкого языка (der neu-hoch-deutschen Sprache). В ней между прочим находим такую классификацию подразделений германского языка: Oberdeutsch, Niederdeutsch, Skandinavisch. Два первые обнимают собою область старой немецкой империи и делятся — верхненемецкая ветвь на: письменные языки: старо-верхненемецкий, средне-верхненемецкий, ново-верхненемецкий и на устные (Mundarthen): франконский, швабский, верхнесаксонский и т. д. — и нижненемецкие: письменные: готский, старосаксонский, англосаксонский, средненижненемецкий, фризский, фламандский, голандский, — и устные: восточно-фризский, ольденбургский, вестфальдский и т. д. Язык Лютера, Шиллера, Гетте (Neuhochdeutsch), примыкая к верхненемецким языкам, в то же время принял много и других примесей, и, по словам автора грамматики, отличается от народного языка во всех частях Германии до того, что на окраинах не только нижненемецких, но и верхнемецких он „понятен больше для глаза, чем для уха“. А ветвь нижненемецкого наречия — голландская выделилась в особый литературный язык, рядом с коим стоит и другой — фламандский. Вот до какой степени практическое значение и литературная судьба речи человеческой независима от филологической классификации ее оттенков по родам и видам. Статистика имеет дело только с такими проявлениями жизни языка, которые имеют практическое значение. Вот почему она запишет голландцев и немцев отдельно друг от друга, в одном случае, — и верхних немцев от нижних в другом. У нас

в известных отношениях имеют практическое значение три типа речи русской: велико-мало-и белорусская; они и отмечаются изданна нашею статистикою, которая предоставляет филологам определять степени близости между ними и не обращает внимания на то, что белорусская речь совсем не обрабатывается литературою, а малорусская только отчасти. Когда в области малорусской и белорусской появилось достаточное число людей, которые говорят литературной русской речью без специальных, великорусских оттенков ея, — то количество этих людей должно быть отмечено статистикой, тем более, что и они сами и коренные великоруссы чувствуют тот оттенок, какой носит на себе речь таких русских. Выражение русский, в известном условном смысле, или литературно-русский язык, рядом с привычными выражениями велико-мало-белорусский, будет в данном случае также уместно как выражение с Neuhochdeutsch рядом с Oberdeutsch и Niederdeutsch. Выражая понятие о языке, по употреблению общем людям известного образования в России, оно будет вполне отвечать настоящему порядку дел, не смешиваясь вовсе с теми понятиями и терминами, которые может вывести филолог или историк литературы, наблюдая отличия речи народной в разных местах русского мира и их литературную судьбу, которая зависит от совокупности разных племенных и исторических, общественных условий.

4. Югозападный отдел российского географического общества и его музей[1]).

Всякое новое дело, новое явление возбуждает естественно недоумения, кривотолкования и т. п., вот почему так метка малорусская пословица: „дивиться як теля на нові ворота“. Этим естественным обстоятельством следует главным образом об'яснить те толки, какие возбуждала в последнее время в нашем обществе и местной печати деятельность киевского Отдела русского географического общества. Отдел — учреждение новое; в нем чаще всего приходится действовать людям и в русском и в латинском смысле слова новым, — да и дела, которыми занимается это учреждение, если не всегда совершенно новые, то такие, которые на долгое время были оставлены без внимания, особенно в нашей местности, — а то и вполне новые.

К первым из таких дел следует отнести занятия Отдела малорусской этнографией. Дело это, конечно, не новое, особенно в Киеве, где еще в 30-е — 50-е годы посвящали себя трудам этим профессора университета: Максимович, Костомаров, Метлинский и др. Но, по неупроченности у нас всякого культурного

[1]) 27-го січня 1875 г. № 12. Киев. Телегр.

дела, и занятие такими предметами временно прервалось на несколько лет. А так как в это время русская печать, с ревностью достойной лучшего дела, толковала pro и contra не только о пределах малорусской литературы, но даже о малорусском сепаратизме,—то многие пришли к заключению, что всякого рода речи об отличиях малорусского народного характера, особенно о языке малорусском, если не опасны и вредны, то по крайней мере излишни. Тут же официальное ученое учреждение толкует о малорусском народном быте, собирает узоры на рубахах и платках крестьянских, памятники языка малорусского и т. д. Нет ли тут в самом деле, многие думают, если не вредного увлечения, то хоть исключительности.

Ответом на эти сомнения может служить простое указание на то, что если юго-западный Отдел, учрежденный для изучения губерний киевского учебного округа в географическом, и преимущественно в статистическом и этнографическом отношении, не будет заниматься этнографией малорусской, то ему почти не остается чем и заниматься по этнографии, кроме изучения быта польской шляхты и евреев. Еще лучшим ответом может служить интерес, возбуждаемый в столичной печати и даже за-границей малорусскою народною поэзиею; об этом интересе можно судить по такому огромному изданию, как Труды этнографической экспедиции в юго-западный край, на продолжение издания коих еще недавно И. Р. Геог. Общество ассигновало 2100 р.,— по статьям, помещенным несколько времени назад в Вестнике Европы о чумаке по песням,— недавней статье г. Костомарова об исторических малорусских песнях,— об'явленной статье г. Миллера в журнале „Старая и Новая Россия",— по рецензиям и отзывам о новых изданиях малорусских песен в журналах: Atheneum, Le Temps, La République Française, Rivista Europea, Revue des deux Mondes. В прошлом году на венской выставке общее внимание, как художников, так и промышленников, обратила на себя коллекция малорусской народной орнаментики (на коврах, одежде, утвари), выставленная, к стыду нашему, не каким либо русским учреждением, а пештским национальным музеем, и собранная в области 500,000 закарпатских малороссов. Малорусские узоры стали появляться в немецких журналах, на немецких материях,— и наконец в Киеве, в магазинах, имеющих связи с Австрией — появились поднемеченные малорусские рубахи. Все обещает малорусской народной орнаментике блестящую роль в промышленности. Вот почему нельзя без сочувствия отнестись к мысли югозападного Отдела собирать произведения местной народной промышленности и домашнего производства для своего музея. Это будет тем более существенным дополнением к материалу для истории русского орнамента, что и самой полной коллекции в таком роде, а именно в художественно-промышленном музее при Строгановском центральном училище технического рисования в Москве находится лишь несколько образцов малорусской орнаментики при богатом собрании великорусской и иноземной.

Впрочем музей югозападного Отдела географического общества может приносить должную пользу только тогда, когда будет иметь постоянное и открытое помещение,— чего, к сожалению, нет теперь. Но пока небольшая колекция малорусской орнаментики, какую имеет Отдел, обратила на себя общее внимание на археологическом с'езде, где докладывал о ней и показывал образцы ее г. Волков.— „Это должно иметь большое индустриальное значение",— говорили иностранные гости, тогда как русские любовались более эстетическою стороною дела. Несомненно, что атлас орнаментики малорусской, который составит часть атласа при трудах с'езда, останется не без следа и в науке, и в промышленности.

Что касается до песен, которых так много доставлено в Отдел, то значение их будет вполне ясно только тогда, когда Отдел выполнит постановление, которое принято в последнем его заседании, по предложению д. чл. Антоновича и Драгоманова,— о том, чтобы впредь издавать народные малорусские песни не иначе, как в системе и с указанием вариантов, напечатанных в других изданиях, а также сходных вариантов великорусских и белорусских. Тогда издания Отдела пополнят самый чувствительный пробел в русской науке о народной словесности: они дадут род систематического указателя малорусских песен и вместе с тем представят собою труд, составленный по сравнительному методу,— труд, каких еще очень мало в нашей литературе. Только после целого ряда таких сравнительных работ, наши заключения о взаимном отношении русских племен потеряют характер тенденциозных фраз и утвердятся на прочных научных основаниях. Когда можно надеяться увидеть начало издания такого труда?. По всему видно, что к концу второго года существования югозападного Отдела географического общества, ему не удастся издать II тома, как успел он к $^{1}/_{2}$ февраля прошлого года издать I том записок. В этом втором году собрания Отдела не были так часты, как в первом. Между этими собраниями, в самое обыкновенно деятельное время (I полугодие текущего академического года), случился безмерно-длинный промежуток в 3 месяца (от $^{1}/_{2}$ сентября до 5-го декабря). Во все полугодие было всего два заседания.

Без сомнения сильно мешает деятельности отдела то, так сказать, секретарское interregnum, в коем он теперь находится. Еще в сентябре г. Чубинский отказался от секретарства,—и непостижимо, почему Отдел до сих пор не приступает к выбору нового секретаря. Это тем более необходимо, что, кроме обычных дел, теперь в разработке у членов отдела находятся данные,

добытые однодневною переписью в Киеве, и таким образом требуется особенное напряжение и разделение труда членов Отдела и Бюро.

5. По поводу годичного собрания Ю. З. Отд. И. Р. Географического общества[1]).

Ниже, в отделе хроники, читатели найдут сведения об этом собрании, происходившем 28 марта; здесь же мы намерены высказать лишь несколько мыслей „по поводу“.

Число существующих в Киеве ученых общества доходит в настоящее время до девяти, включая сюда и археографическую комиссию, так как она хотя и составляет учреждение правительственное, содержимое всецело на казенные средства, но имеет в значительной степени свойства ученаго общества, а по времени основания (1842 г.)—представляеть собою первый опыт группировки местных ученых сил для разработки местнаго же историческаго материала. По своей первоначальной мысли она должна была носить не только строго-ученый, но и несколько историко-публицистический характер, что однако нимало не помешало ей упрочить за своими изданиями вполне заслуженную репутацию солидной научности,—вопреки мнению одного из своих членов, который - по другому впрочем поводу и при помощи передержки чужих слов—с апломбом доказывал печатно несовместимость научных и публицистических задач (В. Я. Шульгин, в „Киевл.“ 1874 г. по поводу переписи).

Недостаточность местнаго изучения в одном только историческом отношении обнаружилась очень скоро, и в конце сороковых годов была учреждена в Киеве другая подобная же комиссия, с целью „описания“ т. е. изучения современнаго состояния губерний киевскаго учебнаго округа. Издав четыре об'емистых тома своих „Трудов“, и до сих пор крайне необходимых для каждаго местнаго изследователя, коммиссия эта тихо и незаметно скончалась естественною смертью къ 1860 г., доказав этим самым несостоятельность для наступившей эпохи приемов казеннаго изследования и необходимость предоставления его организованной частной инициативе. К сожалению, смутные события 1863 года и вызванное ими исключительное положение края отсрочили на целое десятилетие возможность учреждения такого частнаго общества, которое приняло бы на себя задачи прекратившейся коммиссии. С ея программой именно наиболее сходятся цели „географическаго отдела“, открытаго в 1873 году. Из других общества дольше всех существует „общество врачей“; затем возникли: „общество естествоиспытателей“ при университете, „общ. Нестора летописца“ там же, „Церковно-археологическое общ.“ при духовной академия, „отделение техническаго общ.“, „общество садоводства“, и наконец два месяца назад к ним прибавилось общество „сельско-хозяйственное“.

Материальные условия всех этих учреждений очень различны. Не говоря уже об археогр. коммиссии, обезпеченной казною, общ. естествоиспытателей пользуется даровым помещением и получает довольно значительную субсидию от правительства (2500 р.) церковно-археологическое имеет собственное помещение в академии, с обширною библиотекою рукописей и музеем,—посторонние средства его нам неизвестны; остальные затем общества существуют исключительно на свои частные средства, т. е. членские взносы, пожертвования и доход от изданий. Это обстоятельство довольно невыгодно отзывается на степени обезпеченности обществ, почтенные размеры деятельности которых, при подобных условиях, поглощают все их текущия средства, а иногда даже заставляют общества оставаться при дефицитах. В виду невозможности усилить на первых же порах приток средств, является крайне необходимым сокращение расходов, насколько оно возможно без стеснения чисто-научной деятельности. Новооткрытому обществу сельскаго хозяйства, благодаря именно существующему уже опыту, принадлежит мысль о концентрации материальной части общества, пока еще не вполне разработанная, и переданная, как мы слышали, на обсуждение других учреждений. Находя ее вполне целесообразною и сочувствуя ей, постараемся высказать здесь наш взгляд на дело.

Одним из самых необходимых и вместе с тем наименее производительных расходов для каждаго общества является особое помещение для его заседаний, для библиотеки и коллекций, наконец для канцелярии. Положим, что для собраний членов университет и другие учебные учреждения гостеприимно открывают свои двери: но где же поместить остальное? Сливать свои библиотеки и коллекции с университетскими крайне неудобно, что испытало на себе общ. естествоиспытателей, на первых же порах изменившее свой устав в смысле отдельности ученых пособий („Записки общ. ест.“ т. II, с. 285 и 295). Письмоводство, в сущности необширное по каждому отдельному обществу, требует однакоже найма особаго лица, с таким вознаграждением, которое соответствовало бы хотя минимуму существующей платы, а это в свою очередь тяжело ложится на бюджет или иногда неблагоприятно отзывается на аккуратности в делахъ. Все это делает весьма желательным соглашение хотя нескольких обществ с целью иметь общее помещение, а отчасти даже и общих письмоводителей, с увеличением содержания, а следовательно и степени ответственности последнихъ: трудно же иногда быть слишкомъ требовательнымъ, если ничтожная плата заставляет

[1]) 31 березня 1876 р. № 39. (Передовиця).

делать самое занятие только побочным. Если бы даже расходы каждаго общества при этом уменьшились и в незначительной степени,—за то во многом бы увеличились удобства. Общее помещение для библиотек имело бы еще ту выгоду, что член одного общества, специальность котораго соприкасается с деятельностью другого, мог бы делать все необходимыя ему справки, не бегая из конца в конец города, как это делается теперь,—вниоааты, как именно теперь не делается, по крайнему неудобству. Мало того: только таким путем научные пособия каждаго общестаа могли бы сделаться доступными публике, а современем послужить основанием местной ученой библиотеки и местнаго музея, необходимость которых сознается уже давно, но к осуществлению которых пока не предвидится никакой иной возможности. Такому городу, как Киев, положительно стыдно не иметь подобных учреждений, и можно бы было даже надеяться что ради этой цели город предложит от себя соответственное приличное помещение.

Мы полагали бы, что в виду существующих обстоятельств, местные ученые общества должны бы войти в соглашение хотя о наймс на общий счет достаточно обширнаго общаго помещения в центральном месте города, с тем, чтобы библиотеки, и коллекции ихъ сделаны были доступными для публики, и чтобы и ведение этих ученых обществ была передана и существующая публичная библиотека, которая только таким путем могла бы выйти из нынешняго невыносимаго анархическаго положения и стать действительно полезным учреждением. От этого выиграли бы: и сама эта библиотека, так как реальный состав ее увеличился бы присоединением нескольких специяльных коллекций и постоянно возростал бы путем обмена изданий; и ученые общества, которым меньше пришлось бы тратить на помещения и письмоводство; и наконец публика, которая получила бы возможность пользоваться всем этим, встречая, конечно, несравненно лучший порядок, чем до какого дошла ныне публичная библиотека, под руководством превратившегося в миф „библиотечнаго комитета“.

XVIII. 43. Лист Гогоцької до Олександра III.

Ваше императорское величество.

Всемилостивѣйшій государь,

Благодѣтельныя преобразованія, совершенныя въ послѣдія десять лѣтъ успѣли уже возбудить и въ Юго-Западномъ Краѣ много экономическихъ вопросовъ и вызвать новые общественные интересы. Подготовить наше составленное из разнородныхъ элементовъ общество къ воспріятію благихъ преобразовательныхъ мѣропріятій правительства, нельзя было ожидать отъ издающихся въ Кіевѣ газетъ; такъ какъ одна изъ нихъ „Кіевлянинъ“ не отличается многосторонностію своихъ воззрѣній, а другая „Кіевскій Телеграфъ“ по ничтожности содержанія не пользовалась въ прежнее время значеніемъ сколько нибудь полезнаго органа въ краѣ и не могла служить полезнымъ опонентомъ и дополненіемъ „Кіевлянина“.

Въ іюнѣ мѣсяцѣ 1874 года я пріобрѣла право изданія газеты „Кіевскій Телеграфъ“ и желая сдѣлать ее возможно полезнымъ и безпристрастнымъ органомъ края, не щадила трудовъ и издержекъ, чтобы привлечь къ сотрудничеству въ ней лучшія общественныя силы; но къ сожалѣнію въ числѣ ихъ совершенно неожиданно оказались и такъ называемые украинофилы. Замѣтивъ нѣкоторую одностосторонность и тенденціозность въ ихъ взглядахъ и подчиняясь въ то же время требованіямъ мѣстной цензуры, я немедленно приняла мѣры къ устраненію ихъ отъ сотрудничества въ газетѣ; чему доказательствомъ служитъ заявленіе, напечатанное в номерѣ 90 газеты „Кіевскій Телеграфъ“ отъ 30 іюля 1875 года. Но такъ какъ въ числѣ 13 удалившихся сотрудниковъ я лишилась нѣскольких весьма даровитыхъ дѣятелей на поприщѣ ученомъ и публицистики, замѣненіе которыхъ въ скоромъ времени было весьма трудно, то газета в теченіи послѣдующихъ 4-хъ мѣсяцевъ не могла стать на твердый и солидный путь: существованіе ея поддерживалось сотрудничествомъ случайнихъ лицъ, не выгодно отразилось на ея направленіи, въ нѣкоторыхъ немногихъ впрочемъ статьяхъ, что и вызвало въ началѣ декабря 1875 года строгое замѣчаніе со стороны Главного Управленія по дѣламъ печати.

Это обстоятельство крайне для меня прискорбное, заставило меня принять непосредственное участіе въ дѣлахъ редакціи и благодаря моимъ неусыпнымъ стараніямъ содержаніе газеты сначала декабря прошлаго года и въ теченіи 7 послѣднихъ мѣсяцевъ неуклонно слѣдовало здравому направленію, въ смыслѣ служенія общерусскимъ интересамъ края.

Но 17-го іюня, въ то самое время, когда газета „Кіевскій Телеграфъ“ послѣ многихъ трудовъ и значительныхъ денежныхъ пожертвованій съ моей стороны уже твердо стала на надлежащій путь, по которому продолжала бы итти и далѣе, мѣстная администрація неожиданно для меня объявила мнѣ о прекращеніи изданія ея по высочайшему вашего императорскаго величества повелѣнію.

Потрясенная до глубины души столь внезапной мѣрой строгости, поставившею издаваемую мною газету по неизвѣстнымъ мнѣ причинамъ, быть можетъ за вину удаленныхъ мною сотрудниковъ редакціи, я осмѣливаюсь упасть къ священнымъ стопамъ вашего величества и умолять о всемилостивѣйшемъ соизволеніи на пересмотръ представляемыхъ при семъ номеровъ газеты „Кіев-

скій Телеграфъ“ съ 10 декабря 1875 года по день запрещенія. Но если бы и это признаио было недостаточнымъ для удостовѣренія въ безвредности направленія газеты съ 10 декабря, то благоволнте вытребовать отъ кіевскаго отдѣльнаго цензора для такого же пересмотра всѣ цензурные лнсты означенной газеты за тотъ же періодъ времени и если окажется, что даже въ исключенныхъ цензоромъ мѣстахъ не заключалось инквкнхъ вредныхъ стремленій, то умоляю васъ, правосудвый монархъ, сиять съ моего имени пятно неблагонамѣренности н во внимаиіе къ нѣкоторымъ моимъ заслугамъ передъ обществомъ повелѣть возстановить право мое на изданіе газеты въ Кіевѣ подъ тѣмъ же самымъ или другимъ названіемъ.

Такой монаршей милости осмѣливаюсь просить не только какъ справедлнвой мѣры для возстановленія моей общественной чести, но и для спасенія меня и трудящихся при изданіи газеты лицъ, совершенно разоренной такъ какъ отъ внезапного запрещенія ея, я повесла болѣе 20/т. рублей невозвратиой потери; а десять бѣдныхъ труженниковъ лишвлись съ прекращеніемъ газеты дневвого пропитанія въ тяжелое переживаемое нами время повсемѣстиого денежного кризиса.

Съ глубочайшимъ благоговѣніемъ имѣю счастье оставаться вашего императорскаго величества вѣрноподавная Авдотья *Гоцкая*, жена дѣйствительного статского совѣтника.

Кіевъ, 19 іюля 1876 г. Жительство имѣю: Лыбедской частв, по Бибиковскому бульвару, въ собств. домѣ“. № 4072. (Примітка а боку олівцемъ): „Прошеніе присланное въ числѣ прочихъ при отношеніи Статского Секретаря в и. в. у принятія прошеній отъ 30 сентября № 8013 передается по принадлежности въ Главное Управленіе по дѣламъ печати. 6 окт. 1876 года). Моск. арх. революції за 1874 г. № 4, ч. 2 (с. 136).

XIX. 44. Золотоиосьин проклнмація, авторство икої жвндармерія закидала Чубинському [1]).

Уснмъ добрымъ людямъ.

Добри люде! Щодня вы бачите пожары, що дия выгоряють села, та города; чи вы зиаете яка тому причнна—ни мабуть? Панвмъ треба, щобъ бидни люде не малы инчого, та щобъ ишли до нихъ зароблять хлиба; якъ уси прости люды не будуть мать у себе ничого, якъ повыпалять хаты и усю худобу переведуть, то вжежъ треба буде шукать пропитавия, а паиы положать таку цину якъ самы знають та ще гроши будуть двать иа позычки, а тамъ знову заневолять иа ти позычки гроши, та такъ самисенько буде якъ зъ Вашихъ прадидивъ, вольныхъ людей, поробылы крипостныхъ. Добри люди! щей худобу вашу будуть утроювать, бо ихъ сыла, хоть не ихъ воля—воля ваша не вважайте и то що часомъ палають и пански села, та пански села палять пански ворогн—а вашн вороги паны. Повставайте добры люды. Спытайте стародавнихъ людей, що робылы панамъ Гайдамаки, якъ воно колись було, якъ Гайдамаки подякувалн панамъ. Робить такъ якъ диды Вашн, то буде ваша сыла, бо ваша воля, ваша правдв. Колы усн повстаете, то що вамъ хто зробыть, васъ багато уставайте тилько усн заразъ, то ни пвны ни москали вамъ инчого ие зроблять! Бо васъ багато н ваша правда! Паны не хочуть давать земли, а земля ваша, уся ваша, бо ваши прадиды кровью їи полывалы и куповалы.

Такъ чи довго ще катамъ катузаты, слухайте мене добри люде! Ждить часу покы усн будуть звать—та вставайте усн н панскв люды и козаки и мищаны н уси честны люды! бо пропадете усн до одного, васъ уснхъ заневолять вашн предковични вороги паны, це воны пожары роблять, та Нимцивъ наймають, тв кують васъ у кайданы, та москаливъ насылають, та бьють! н довго ще такъ будуть знущатьця надъ вамн, бо вы боитесь, бо зъ васъ немае духу, а панамъ той на руку. Подкуплени паны кажуть вамъ, шобъ вы мовчалы, що це все отъ Бога. Добри люды! чи такъ Богъ хоче мурдовать (!) людей дармо.

Чи вжежъ слава козацька пропала? Чи вы хочете будь (!) старцямн, та н диты вашн щобъ булн у неволн! Що краще: чи буть у неволи у панивъ чи самымъ панувать? Ось розберить що тут писано, чи есть тутъ оцему писанню брехня? Щиру правду кажу вамъ. Бо приходе той часъ та година, що годи намъ плакать якъ мала дытына! Заприсягнить одынъ передъ одным, та быться съ панами за правду, за волю за козацьку долю.—Быйте невирныхъ, бо вже прийшовъ конецъ панамъ, бо вы вольни уси ривни! ваша земля, ваша правда, ваша воля—боже царство! Кажить одынъ одиому хто прочита оцю грамоту, та дывитця щобъ не бачили паны, бо закують у зализа й зашлють у Сибирь, бо паны звичайни до того; пвны лякаються собачи души, щобъ люды не розибралы правды. Найгирше бережитця чиновникивъ — поки що до чого прийдетця. — Держить миж себе та не ждить довго, бо на друге лито паны васъ выпалять усихъ. Савва. Святый Київъ. (Вѣрно: Полковникъ Бѣловъ).

XX. 45. Лист Галагана до Юзефовича (1860 р.)

Письмо мое къ Юзефовичу въ 1860 году. [1])

Давно собираюсь я писать къ Вамъ, душевио уважаемый Михаилъ Владиміровичъ, по поводу письма Вашего къ В. М. Бѣло-

[1]) Моск. Арх. Рев. № 230 (ч. 38) 1862 р. арх. 25-26.

[1]) Цей рядок Галаган приписав власноручно. Рукоп. Від. ВБУ. III, 169.

зерскому, который сообщилъ мнѣ его еще лѣтомъ. Впрочемъ отложивъ на нѣкоторое время мое посланіе къ Вамъ я далекъ отъ того, чтобы охладѣть къ предмету, о которомъ собираюсь съ Вами побесѣдовать. Безъ примѣси всякой лести могу сказать Вамъ, что трудно мнѣ найдти слова, которыя бы могли вполнѣ выразить всю мою благодарность къ Вамъ за Ваше письмо къ Бѣлозерскому. Вамъ хорошо знакомы мои убѣжденія и потому Вы легко поймете как тревожатъ меня вѣсти, доходящія къ намъ изъ нашей западной Руси, и какъ грустны для меня тѣ явленія, для устраненія которыхъ мы до сихъ поръ такъ мало сдѣлали. Трудно яснѣе выразить всю бѣду, которая намъ угрожаетъ какъ это дѣлаете Вы и если бы наши соотечественники хотя не много такъ думали и дѣйствовали, то мы бы были сильны несокрушимою силою и намъ бы нечего было бояться ни врага внѣшняго будь онъ съ мечемъ или въ іезуитской рясѣ, ни врага внутренняго, который такъ упорно гнѣздится въ весьма часто невѣжественномъ и чуждомъ намъ Петербургскомъ управленіи. А теперь, чему довелось намъ быть свидѣтелями? Во время долгого и общаго сна и бездѣйствія нашимъ именемъ дѣлали насилія надъ врагомъ и насъ подавили больше чѣмъ врага, который послѣ гнета встаетъ съ новыми силами, а наша сила гдѣ? Въ массѣ народной она спитъ болѣе чѣмъ когда либо, въ обществѣ людей по видимому развитомъ она совершенно заглохла и чувствуется развѣ еще въ двухъ, трехъ десяткахъ людей не поддавшихся общему вліянію. Могутъ ли эти люди поправить бѣду? Я убѣжденъ, что могутъ сдѣлать многое, если только захотятъ дружно держаться между собою на пути къ одной цѣли.

Бѣлозерскій вѣроятно послалъ уже Вамъ свой отвѣтъ, въ которомъ, какъ онъ мнѣ говорилъ, соглашаясь съ Вами въ главныхъ Вашихъ мысляхъ, онъ старается защитить Малороссійский элементъ отъ той второстепенной роли, которую Вы ему даете доказать его племенную и историческую самостоятельность. Я съ своей стороны признаюсь никогда и ни за что не могу измѣнить своей глубокой любви къ родному племени; но вѣрьте мнѣ, не менѣе Васъ чувствую себя русскимъ и племенная отдѣльность отъ Москаля даетъ себя чувствовать во мнѣ въ нашемъ семейномъ русскомъ кругу и умолкаетъ лицемъ къ лицу съ Ляхомъ, предъ которымъ я жму къ сердцу Москаля какъ брата и благославляю Переяславскій договоръ. Не думайте, чтобы мы всѣ были исключительны и односторонни до слѣпоты; вещи передо мною ясны, очень ясны, и сердце сжимается при видѣ всего происходящаго. Удержусь отъ подробныхъ разсужденій, о томъ, по какимъ причинамъ то или другое произошло, а постараемся общими силами исправить дѣло пока есть возможность. И къ этому Вы и Н. А. Ригельманъ положили доброе начало подании голоса Ваш изъ Кіева.

Предлагаемые Вами способы для параллизированія Польскаго вліянія вполнѣ вѣрны и справедливы и я намѣренъ съ моей стороны прибавить для дальнѣйшаго ихъ развитія только нѣкоторыя мысли по сему предмету. Кому не извѣстно, что до сихъ поръ Русскій элементъ дѣйствовалъ въ западномъ краѣ такъ сказать единственно почти черезъ станового, который являлся въ разныхъ видахъ начиная съ своего собственнаго и до учителя и священника и кто не знаетъ что послѣ тѣхъ страшныхъ результатовъ, къ которымъ привелъ насъ такой образъ дѣйствій, онъ оказывается совершенно вреднымъ. Но въ какой степени готовы мы замѣнить этотъ образъ дѣйствій, если бы онъ былъ совершенно оставленъ Правительствомъ, и кому вѣрнѣе всего прійдти на помощь къ народу беззащитному, обезсмысленному и передъ которымъ администрація потеряла всякій кредитъ? Нѣтъ сомнѣнія, что самую естественную и дѣйствительную помощь могла бы оказать этому народу образованная часть Южно-русскаго племени, то есть, наше Малороссійськое дворянство лѣвой стороны Днѣпра. Но переберите въ Вашей памяти нашихъ дворянъ помѣщиковъ, огромное большинство изъ нихъ имѣя на себѣ нѣкоторый наружный лоскъ воспитанія не имѣютъ ни на грошъ того нравственнаго образованія, которое неразлучно съ истинною любовью къ своей землѣ; тѣ изъ нихъ, которые не погрязли въ совершенно пустую жизнь, а могутъ назваться людьми дѣльными, преданы интересамъ чисто матеріальнымъ и какіе бы то ни было національные вопросы до того для нихъ чужды, что мнѣ кажется, если бы имъ сказали что весь западный край обратился въ католичество они бы остались равнодушны къ такому несчастію. Много нужно труда чтобы расшевелить этихъ людей къ чему либо доброму и полезному и во всякомъ случаѣ на первыхъ порахъ на нихъ надѣяться нельзя.

Православное духовенство въ Западныхъ губерніяхъ очиновничилось и потеряло всякую симпатію того народа, который когда-то пролилъ столько крови. отстаивая Православную вѣру. Народное движеніе въ 1855 году показало къ несчастію какъ смотритъ народъ на своихъ духовныхъ; скоро исправить такую бѣду не легко. Кто-же есть еще? Маленькая группа нашихъ Малороссійскихъ писателей, людей большею частію талантливыхъ, ретивыхъ и искренно желающихъ общей пользы; но не смотря на мое уваженіе къ многимъ изъ нихъ я не знаю до какой степени можно бы на нихъ надѣяться. Недостаточно говорить языкомъ народа, надобно вѣровать его вѣрою и вмѣсто того, чтобы возводить народъ къ своей фантазіи, надобно самимъ сойти къ народу и сдѣлаться тогда его вѣрнымъ отголоскомъ. Наконецъ какова наша молодежь наполняющая наши два университета. Увы! тутъ нѣкоторыя стороны малороссійской народности пагубно столкнулись съ западнымъ направленіемъ и по свойству самаго характера

нашихъ земляковъ скептицизмъ привился къ нимъ на готовую почву: студентъ Полякъ различается отъ студента малоросса тѣмъ, что первый слѣпо вѣруетъ во все свое, в второй все безъ различія отвергаетъ, и плаваетъ безъ кормила и весла въ общечеловѣческомъ морѣ. Такимъ ли людямъ отстоять народность русскую? Можемъ ли мы послѣ всего этого въ настоящее время дѣйствовать собственными силами? А между тѣмъ время уходитъ и врагъ съ каждымъ днемъ усиливается. Будемъ надѣяться, что мы соберемся, окрѣпнемъ и сдѣлаемъ свое дѣло, но пока я убѣжденъ, что безъ помощи Правительства обойтись нельзя. Какъ по видимому ни благородны и ни справедливы его послѣднія дѣйствія относительно Поляковъ,—но многія изъ нихъ преждевременны. Не должно забывать, что послѣ долгой опеки, въ которой Правительство держало весь край, два его элемента вышли съ весьма неровными силами, при которыхъ нельзя сразу оставить народъ не подвергая его величайшей опасности. Надобно, какъ Вы справедливо говорите, идти не путемъ преслѣдованія и гоненія, но мнѣ кажется слѣдуетъ прежде дать своимъ сколько нибудь окрѣпнуть, обезпечить ихъ и потомъ уже допустить тѣ облегчительныя реформы, которыя поспѣшили сдѣлать для Польской шляхты. Дворянство проситъ одного общества сельскаго хозяйства, а ему разрѣшаютъ три. Не знаю, хорошо ли это? Одно общество для края было бы по крайней мѣрѣ подъ близкимъ наблюденіемъ Князя Илларіона Илларіоновича, котораго благородный и вѣрный взглядъ на этотъ предметъ мнѣ извѣстенъ; дай Богъ только что-бы его здѣсь въ Петербургѣ поддерживали. Какъ смотрятъ на Польскую народность въ Министерствѣ Народнаго Просвѣщенія точно не знаю, но между тѣмъ языкъ польскій получилъ уже права гражданства въ гимназіяхъ и въ уѣздныхъ училищахъ. Кто можетъ поручиться, что съ такимъ направленіемъ индифферентизма не будетъ допущенъ польскій языкъ и въ приходскихъ сельскихъ училищахъ подъ тѣмъ предлогомъ, что въ селахъ проживаютъ польскіе однодворцы. Долгъ людей не дремлющихъ предостеречь тамъ, гдѣ по невѣденію здѣшней бюрократіи мы идемъ къ неминуемой бѣдѣ. Неужели Правительство думаетъ, что оно такими дѣйствіями хотя на волосъ пріобрѣтетъ къ себѣ расположеніе Поляковъ? Какое сильнѣйшее заблужденіе! А между тѣмъ рядомъ съ этимъ наша несчастная Малороссійская народность подвергается если не преслѣдованію, то по крайней мѣрѣ отсутствію всякаго покровительства: вотъ уже 7 мѣсяцевъ какъ хлопочутъ въ цензурѣ о позволеніи выпустить сочиненія самаго невиннаго изъ писателей, Квитки, отдѣльными дешевыми книжечками для народа и до сихъ поръ разрѣшенія нѣтъ; тогда какъ особенно въ краѣ западномъ Малороссійскій элементъ можетъ служить самымъ вѣрнымъ оплотомъ противъ враговъ, посягающихъ на русскую народность. Надобно же когда нибудь объяснить, до какой

степени безопасна Малороссійская народность вообще и какую услугу она можетъ принести всему Русскому міру, распространенная или скорѣе поддерживаемая въ Западномъ краѣ. Будемъ надѣяться что наше Правительство взвѣситъ всѣ эти обстоятельства и еще во время измѣнитъ образъ дѣйствій, но каковы бы ни были эти дѣйствія онѣ необходимы только на первыхъ порахъ; далѣе надобно работать намъ самимъ подъ его покровительствомъ, если не захотимъ погубить наше Русское дѣло. Въ этомъ отношеніи всякій размѣнъ мыслей между нами необходимъ.

По моему мнѣнію какъ ни находится наше дворянство назади въ вопросѣ національномъ, изъ среды его можно таки собрать довольно людей которые будутъ ему сочувствовать; надобно ихъ разбудить отъ ихъ гибельнаго хладнокровія или равнодушія ко всему родному. Для этого необходима въ нѣкоторой степени православно-русская пропаганда, разумѣется благоразумная и умѣренная. Коль скоро соберется достаточно людей, сочувствующихъ святому дѣлу, можно будетъ начать дѣйствовать совокупно и систематично. Для этого лучшимъ средствомъ представляется мнѣ, учрежденіе съ разрѣшенія Правительства общества для распространенія грамотности в Южно-русскомъ краѣ, включивъ въ оный разумѣется и Кіевское Генералъ-Губернаторство. Ничто не можетъ помѣшать обществу заняться преимущественно, а въ случаѣ надобности то и исключительно западнымъ краемъ. Польскіе помѣщики могутъ пожалуй возразить что это ихъ дѣло, а не наше, на что самый законный можетъ быть отвѣтъ, что западный край находится въ исключительномъ положеніи, что ученіе народа грамотѣ должно быть въ самой тѣсной связи съ ученіемъ православной вѣры, что законъ божій въ народныхъ школахъ не можетъ быть предметомъ отдѣльной кафедры какъ въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ, а долженъ быть главнымъ предметомъ ученія и что по всѣмъ этимъ причинамъ распространеніе грамотности можетъ быть поручаемо только людямъ православнымъ; противъ этого сказать ничего нельзя,—правда на нашей сторонѣ. Получивъ право и возможность распространенія грамотности въ западномъ краѣ, общество можетъ заводить народныя школы въ сельскихъ общинахъ, помагать по мѣрѣ силъ денежными средствами и руководить системою образованія, разсылая своихъ членовъ для наблюденія за самымъ ходомъ дѣла. При этомъ въ высшей степени полезно бы было распространеніе дешевыхъ книгъ, изъ которыхъ народъ могъ бы научиться самопознанію и зарубилъ бы себѣ въ памяти, что онъ народъ русскій и православный и что онъ одинъ отъ Дона и до Карпатовъ. (Вспомните граматку Кулиша, вѣдь въ ней есть много хорошаго въ этомъ отношеніи; въ ней есть разумѣется и недостатки, въ которыхъ вѣроятно сознается самъ издатель, но это дѣло исправимое; а между прочимъ будь сказано, цѣлый ящикъ этихъ книжекъ лежитъ въ моемъ Кіев-

скомъ домѣ!)—Трудно было бы успѣть какому либо обществу или братству теперь при полновластіи помѣщиковъ; но послѣ введенія новаго положенія дѣло будетъ совсѣмъ другое. Я слышалъ, что Вы сильно нападаете на труды нашей коммиссіи за то, что мы не ввели въ Южно-Русскомъ краѣ общины въ полномъ ея смыслѣ и значеніи; но я надѣюсь что Вы успокоитесь на этотъ счетъ, когда прочтете дальнѣйшія наши работы. Вы убѣдитесь въ томъ, что и въ нашемъ краѣ община введена во столько во сколько это было возможно безъ сильнаго противорѣчія существующимъ обычаямъ. Но сила не въ одной общинѣ, и необходимо чтобы были положены прочные начала самоуправленія міра или громады; въ этомъ отношеніи коммиссія сдѣлала много и цѣль будетъ достигнута если богъ намъ поможетъ въ главномъ комитетѣ, отъ котораго грозитъ въ этомъ отношеніи нѣкоторая опасность. Нашъ предсѣдатель выражающій свое мнѣніе въ пользу вотчинной власти помѣщика имѣлъ всегда мало поддержки въ нашей коммиссіи, но эта поддержка всегда подаваема была Поляками (которыхъ у насъ четыре). Если начала положенныя Комиссіею будутъ удержаны то и общество распространенія грамотности будетъ имѣть дѣло съ Русскими общинами непосредственно, не касаясь землевладѣльца будь онъ Полякъ или еврей. Правда, что предвидится еще маленькое затрудненіе которое надобно будетъ преодолѣть: по нашему положенію хотя помѣщикъ и устраненъ отъ власти судебной и административной, но онъ есть попечитель школъ, больницъ и разныхъ богоугодныхъ заведеній. Но и тутъ мнѣ кажется что во имя православія можно и должно въ западномъ краѣ предоставить помѣщикамъ попечительство только надъ больницами. устраняя его отъ школъ. Это во всякомъ случаѣ много будетъ зависѣть отъ того, какъ мѣстныя Кіевскія власти прімутся за дѣло и до какой степени поймутъ важность возможно полнаго самоуправленія народнаго въ этомъ краѣ.

Если Богъ поможетъ устроить такое общество или что либо подобное, то во всякомъ случаѣ оно не можетъ дѣйствовать отдѣльно отъ духовнаго управленія и отчасти и отъ управленія учебнаго округа. Въ отношеніи духовенства предстоитъ довольно трудная но и весьма важная задача возвысить его опять въ глазахъ народа. Если возьмутся серіозно за преобразованіе нашей духовной власти, то это дѣло во всякомъ случаѣ будетъ идти медленно и между темъ рядомъ съ нимъ крайне необходимо принять нѣкоторыя мѣры указываемыя обстоятельствами, такъ напримѣръ: въ силу инвентарныхъ правилъ крестьяне обязаны обрабатывать поля священниковъ; вѣдь это панщина. Если обязательная работа будетъ уничтожена у пановъ, то не дай богъ оставлять ее для священниковъ! На это необходимо обратить все вниманіе мѣстнаго начальства; мало того, надобно, что бы духовенство предупредило въ этомъ дѣлѣ самихъ

помѣщиковъ, тогда народъ многое ему проститъ и обратится къ нему съ другими чувствами. Пожалуй и начальство догадается объ этомъ, но позже и заведетъ нескончаемую переписку... Что же касается до учебного округа то будемъ надѣяться, что оно намъ не будетъ служить помѣхой, и за то спасибо. Между тѣмъ журналъ Бѣлозерскаго является какъ нельзя болѣе кстати и изъ всѣхъ пишущихъ Малоросіянъ нашего времени, едва ли можно было бы выбрать лучшаго въ отношеніи редакторства. Человѣкъ добросовѣстный, осторожный и вмѣстѣ съ тѣмъ глубоко проникнутый идеею русской народности, каковъ Бѣлозерскій, можетъ много послужить для Русской пропаганды. Много ли будетъ у него полезныхъ помощниковъ это мы увидимъ. Удастся ли кому нибудь обратить всю Малороссійскую молодежь въ людей полезныхъ для нашего народа; поймутъ ли когда либо эти люди совращенные съ своего пути западнымъ направленіемъ, что въ настоящее время православіе такъ нераздѣльно отъ Русской народности какъ кровь отъ плоти и что губя одно они губятъ другое и осуждаютъ себя добровольно порабощенію Ляховъ.— Соберитесь Вы всѣ съ силами и помѣщайте въ „Основѣ" статьи изъ которыхъ всѣ могли бы видѣть до какой степени край русскій, в Ляхи въ немъ или гости или произшедшіе отъ русскихъ и измѣнившіе своей народности потеряли всякое право на нравственную связь съ народомъ. Вѣдь Васъ въ Кіевѣ не мало: Вы. Иванишевъ, Ригельманъ, Гогоцкій. и другіе. Нельзя ли между прочимъ какимъ нибудь путемъ удержать „Кіевскій Телеграфъ" отъ его безумія; онъ могъ сдѣлаться газетою полезною.

И такъ, достойнѣйшій Михаилъ Владиміровичъ, начнемъ съ богомъ, начнемъ дѣйствовать неусыпно, каждый какъ можетъ, а главное сообща, съ тѣмъ единствомъ котораго столько недоставало до сихъ поръ нашимъ землякамъ. Прощайте и будьте снисходительны къ моей длинной болтовнѣ, но Ваше письмо расшевелило всѣ чувствительныя струны сердца.

Душевно Вамъ преданный и уважающій Васъ Г. Г.

XXI. 46. Лист М. В. Юзефовича до В. М. Білозерського 1860 року.

Редактору Южно-русскаго журнала „Основа" В. М. Бѣлозерскому (№ 2).

Милостивый Государь Василій Михайловичъ! [1])

Прочтя Ваше письмо, ясно высказавшее Ваше воззрѣніе, я пришелъ къ тому заключенію, что у насъ съ вами болѣе недоразумѣнія, чѣмъ разногласія и что наше разногласіе происходитъ отъ того, что мы смотримъ на предметъ съ разныхъ точекъ зрѣнія.

[1]) Пушк. Дом в Ленінграді при ВАН. 22417 CXL 6 5.

Позвольте же и мнѣ выясниться предъ Вами. Можетъ быть и Вы тоже признаете, что въ основахъ мысли у насъ нѣтъ противорѣчій, что общій интересъ у насъ одинъ и тотъ же, но что мы рѣшаемъ вопросъ, глядя на него, каждый со своей стороны. Во всякомъ случаѣ при нынѣшнемъ броженіи молодыхъ умовъ такъ легко подчиняющихся всяческимъ увлеченіямъ необходимо отыскать для этого важнаго вопроса общую ясно-опредѣленную формулу, которая служила бы ключемъ ко всей вытекающимъ изъ него частнымъ заключеніямъ. Выслушайте Вы меня съ свойственнымъ Вамъ безпристрастіемъ.

Законность національныхъ племенныхъ соединеній достаточно оправдывается, ежели, во 1-хъ они ненасильственны и ежели во 2-хъ, связывающіе ихъ интересы взаимно равносильны, хотя бы эти интересы почерпались и изъ однихъ внѣшнихъ требованій жизни. Но если такія соединенія служатъ выраженіемъ внутренней потребности, ежели они основаны на высочайшихъ расчетахъ историческаго разума, требующихъ духовнаго взаимодѣйствія соединенныхъ стихій, тогда они входятъ въ область тѣхъ племенныхъ сочетаній, которыя не могутъ быть ни для какихъ цѣлей законно расторгаемы человѣческой волей.—Такое духовное сочетаніе племенъ, такой духовный такъ сказать племенный бракъ, есть актъ въ высочайшей степени законный и одинъ изъ важнѣйшихъ актовъ въ исторіи человѣческаго развитія.—Я думаю, что въ союзѣ нашего племени съ великорусскимъ такой именно актъ осуществляется. Разсмотримъ связывающія насъ начала какъ съ внѣшней, такъ и съ внутренней стороны.

Географическая площадь, на которой усѣлись и расселились славянскія племена, и которая называется теперь Европейской Россіей, не представляетъ никакихъ естественныхъ разграниченій. Эта мѣстность вездѣ ровная, открытая, проницаемая, раскинула водную систему во всѣ стороны; прорѣзавъ одними и тѣми же рѣками огромныя и самыя разнообразныя по географическому положенію пространства и связавъ ихъ такимъ образомъ между собою въ одно нераздѣльное географическое цѣлое. Повсюду доступная, единая земля призывала съ одной стороны поселившіяся на ней племена къ сближенію общинъ, а съ другой не давала возможности ни одной политической единицѣ, на ней образовавшейся, окончательно обособиться, обусловить требованія отдѣльнаго политическаго существованія занятой областью и отсюда съ одной стороны никогда ни при какихъ раздробленіяхъ не терявшаяся въ понятіи народа идея единства русской земли; съ другой стороны не прекращавшіяся княжескія усобицы, вѣчно стремленія отдѣльныхъ частей къ расширенію и наконецъ та возникшая вѣковая борьба, которая приводила Литву съ Польшей до Москвы и привела окончательно Россію въ Варшаву. Такія географическія пространства способны только для полити-

ческаго единства. Тутъ должно было неминуемо образоваться и образовалось одно государство.—Не признаніе этого географическаго закона было бы только опасной мечтою.

Вотъ связывающія начала земли, обитаемой нашими племенами.

Связи историческія не менѣе крѣпки между нами.

Начинателемъ русской исторіи было наше, а не сѣверное племя.—Отъ насъ пошла русская земля.—Московская Русь есть дитя Кіева, который ей далъ и свое русское имя и свою русскую вѣру и свое политическое и гражданское устройство. Въ позднѣйшія даже времена изъ его же источника изъ его Академіи разливался на Москву свѣтъ научного просвѣщенія. Москва по нашимъ древнимъ понятіямъ о политическомъ правѣ есть не болѣе какъ пригородъ Кіева.—Потеря имъ политическаго центральнаго значенія не лишает его права на значеніе первопрестольной столицы христіанской Россіи присвоеного царскою Москвою неправильно. Пятикратиое перемѣщеніе политическаго центра въ огромномъ нашемъ государствѣ какъ слѣдствіе измѣняющихся политическихъ интересовъ, не противорѣчило возможности по требованію новыхъ интересовъ возвращаться этому центру къ христіанскому источнику Россіи, къ центру всего славянского міра.—При такой строгой связи Кіева съ Москвой, можно ли нарушать національное ихъ единство без посягательства на историческую законность? Это значило бы лишить Кіевъ его древняго достоянія, совершить историческое насильство. Вотъ почему я не признаю той теоріи, которая перекрещиваетъ Кіевскую Русь в Казацкую Украину, эту частицу цѣлаго получающую смыслъ не иначе, какъ при Россіи, при Польшѣ и мое патріотическое чувство отказывается принести в жертву этой теоріи наше древнее историческое право, не можетъ согласиться раздробить наше издревле единое отечество, единую русскую землю, замѣнить нашу исторію въ переходный періодъ военного положенія страны и героической эпопеи Хмѣльницкаго.—И вотъ почему я снова утверждаю, что исторія Украины какъ бы ни были славны ея подвиги и заслуги, есть все таки не болѣе какъ эпизодъ въ нашей русской исторіи.

Посмотримъ теперь въ какой степени могутъ допустить расторженіе нашего національного единства общіе наши духовные интересы.

Главная отличительная черта между нашимъ и сѣвернымъ племенемъ заключается въ томъ, что у сѣверного племени общинное начало укрѣплено насчетъ начала личного, а у нашего наоборотъ личное начало развилось на счетъ общинного, этой коренной основы славянской жизни. Въ слѣдствіе этого тамъ вошелъ въ нравы консерватизмъ, здѣсь либерализмъ. Ежели предоставить каждому изъ этихъ племенъ продолжать свое развитіе порознь, то неминуемымъ слѣдствіемъ разобщенія будетъ то, что

тамъ консерватизмъ впадаетъ въ неподвижность формальной стороны жизни, какъ впалъ расколъ въ неподвижность формальной стороны вѣры, а здѣсь либерализмъ увлечется въ личную исключительность Запада: то и другое было бы совершенно противно самымъ важнымъ интересамъ и помѣшало бы полнотѣ того развитія, отъ котораго, по всѣмъ соображеніямъ зависитъ рѣшеніе главнаго вопроса обще-европейской жизни. Примиреніе или иначе пополненіе другъ другомъ двухъ самыхъ основныхъ началъ христіанского развитія: общинно связывающего братства и свободной личности, вотъ задача намъ заданная исторіею. Для такого примиренія одной отвлеченной идеи недостаточно: тутъ нужно непосредственное взаимодѣйствіе самыхъ жизненныхъ стихій, а для такого взаимодѣйствія необходима общая система жизни.—Въ правѣ ли мы измѣнять наше призваніе? Такой измѣны никогда не прощаетъ исторія.—Слѣдовательно охраненіе національнаго между ними единства, взаимно связано для насъ съ высшими интересами бытія. Но національное единство не возможно безъ общаго органа мысли, какъ невозможно взаимодѣйствіе безъ самодѣятельности каждой изъ соединенныхъ стихій. Изъ этого слѣдуетъ, что намъ необходимъ общій языкъ, какъ необходимо свободное развитіе обоихъ племенъ, не стѣсненное никакими насильственными подчиненіями ихъ одного другому. Внутренняя жизнь ихъ обоихъ должна быть вполнѣ предоставлена себѣ самой. Только по ея требованіямъ должны рѣшаться касающіеся до нее вопросы. На этомъ основаніи и народная наша рѣчь должна оставаться неприкосновенной и свободной. Забота о ея обработкѣ, то есть о ея литературѣ не только законна, но и весьма полезна. Нельзя не согласиться съ Вами, что „человѣкъ всегда ясно мыслитъ, а слѣдовательно и дѣйствуетъ, когда ясно понимаетъ языкъ, которымъ выражаетъ свои понятія и чувства". Поэтому преподаваніе въ элементарныхъ школахъ съ книгами для народнаго чтенія на народномъ языкѣ не только не есть преувеличенное требованіе, а есть напротивъ серьозное условіе успѣха, ежели искренно желать распространенія въ народѣ съ грамотностію образованія.

Что касается до общаго языка, то онъ у насъ уже существуетъ. Противъ этого факта спорить безполезно. Да намъ и самимъ нельзя было бы уже остаться теперь при одной народной рѣчи, не обработанной хотя и доступной развитію, потому что это значило бы осудить себя на неизбѣжную отсталость, такъ какъ человѣческое развитіе всегда идетъ параллельно съ развитіемъ орудія мысли. Пусть южно-русскій языкъ идетъ своимъ чередомъ, пусть занимаются его обработкой тѣ, которые его любятъ и способны его совершенствовать, а какое мѣсто занять ему въ высшихъ сферахъ умственной жизни народа—это пусть рѣшитъ сама жизнь, и никто другой.

Вообще вопросъ о возможности въ наше время вывести народную рѣчь на степень языка общеупотребительнаго въ наукѣ и литературѣ, когда другая рѣчь получила уже въ этомъ отношеніи право гражданства, есть такой вопросъ, за рѣшеніе котораго не брались ни Гоголи, ни Вальтеръ-Скотты, ни Томасы Мурры. Стало быть это не такъ легко и удобоисполнимо, какъ можетъ казаться. Во всякомъ случаѣ это вопросъ еще не рѣшенный, который предрѣшать было бы опасно. Приготовлять же матеріалы для его рѣшенія есть дѣло свободной воли каждого[1].

Вотъ Вамъ въ общихъ краткихъ чертахъ, моя русская теорія: судите, приговаривайте, но не казните за отступничество, потому что такое осужденіе было бы не правосудно.

Добавлю еще слѣдующее: въ систему русскаго развитія непосредственно входятъ только два элемента, двѣ доли общеславянскаго итога, и хотя эти доли составляютъ самую важную, кардинальную часть этого итога, но все же необходимо опредѣлить и остальныя его доли, чтобы уяснить себѣ все содержаніе славянскаго духа и внести въ жизнь сознанную идею всѣхъ его требованій отъ юридической нормы до бытовой формы. Нѣтъ, конечно, сомнѣнія, что у всѣхъ славянскихъ племенъ, не исключая и духовно обобранной Западомъ Польши, есть свои выработанныя начала, свои выраженія доли, составляющія отличительныя свойства каждой изъ нихъ, потому что народный духъ, какія бы ни были на него внѣшнія вліянія не можетъ перестать быть самимъ собою и слѣдовательно не можетъ не выражаться въ чемъ нибудь самобытномъ. Вотъ бы надъ чѣмъ потрудиться нашимъ славистамъ, а особенно Гильфердингу, такъ глубоко изучившему славянскія народности. Это было бы великимъ подспоріемъ для рѣшенія нашихъ собственныхъ вопросовъ жизни[2].

Мнѣ остается поблагодарить Васъ снова за обязательный призывъ меня на помощь Вашимъ трудамъ по „Основѣ". Но я не литераторъ, а тѣ вопросы, которые меня занимаютъ и о которыхъ я радъ бы писать, большею частію какъ то не прилаживаются къ рамкамъ печатнаго у насъ слова.—То цензура затрудняется ими, то журналы не принимаютъ моихъ противорѣчій ихъ собственнымъ взглядамъ, какъ недавно еще „Отечественныя Записки", гдѣ я вступился за Пирогова. Впрочемъ, я радъ буду искренно, если случится и мнѣ внести свою лепту въ Вашу братскую кружку. На первый разъ я могу предложить вотъ что: мы теперь печатаемъ акты, заключающіе въ себѣ постановленія провинціальныхъ дворянскихъ сеймовъ въ здѣшнемъ краѣ, съ прибавленіемъ нѣкоторыхъ другихъ историческихъ матеріаловъ, имѣющихъ связь съ этими постановленіями, начиная

[1] Наступний абзац перекреслено олівцем.
[2] Викреслено наступні рядки до слів: „Мы теперь печатаемъ акты"...

съ 1569 по 1654 годъ.—Въ этихъ памятникахъ во-первыхъ есть доказательство, что присоединеніе на люблинскомъ сеймѣ воеводствъ Волынскаго, Брацлавскаго и княжества Кіевскаго къ коронѣ подольской, было недобровольное, а вынужденное угрозой конфискаціи дворянскихъ имѣній, и во вторыхъ они ясно обнаруживаютъ то жалкое и бѣдственное положеніе, до котораго доведены были народъ и дворянство въ здѣшнемъ краѣ, по присоединеніи ихъ къ Польшѣ[1]). Во главѣ актовъ мы помѣщаемъ передовую статью Иванишева, объясняющую ихъ содержаніе и мою статью въ видѣ предисловія, служащую отвѣтомъ польскимъ заграничнымъ журналамъ противъ обвиненія комиссіи въ недобросовѣстности дѣйствій и противъ теоріи превращенія здѣшняго края въ Польшу.—Обѣ эти статьи тотчасъ по выходѣ ихъ въ свѣтъ и прежде чѣмъ онѣ поступятъ въ разсылку и продажу я пришлю Вамъ для перепечатанія ихъ въ „Основѣ", если, разумѣется, такое перепечатаніе Вы признаете для себя удобнымъ.

(Олівцем:) Посылаю къ Вамъ еще (атраментом): Главныя основанія, на которыхъ я бы полагалъ устроить здѣсь народное образованіе[2]).

1. Приступить, какъ можно скорѣе къ приготовленію учителей изъ крестьянъ—и для того воспользоваться нынѣшнимъ развитіемъ здѣшней университетской русской молодежи, готовой для этой цѣли жертвовать своими трудами не только въ праздничные дни, но и ежедневно.

2. Крестьянъ, поступившихъ въ учителя, освободить отъ рекрутской повинности, и всякихъ другихъ, какъ земскихъ такъ и общественныхъ повинностей, доколѣ они будутъ учителями, съ правомъ по прослуженіи ими въ этомъ званіи извѣстнаго срока, сохранить эти льготы на всю жизнь. Въ вознагражденіе за учительскіе труды общество надѣляетъ имъ добавочный отъ себя участокъ земли. Такія мѣры будутъ имѣть вѣроятнымъ слѣдствіемъ то, что лучшіе и самые достаточные люди предложатъ для учительскаго званія дѣтей своихъ, чѣмъ облегчается экономическій о нихъ вопросъ.

3. (олівцем: 1[0]) Озаботиться безотлагательно постройкой училищныхъ домовъ, для которыхъ матеріалъ отпустить безвозмездно изъ казенныхъ ближайшихъ къ мѣстностямъ лѣсовъ. Постройку же безъ всякихъ затѣй въ видѣ простыхъ хорошихъ избъ, а топку и содержаніе ихъ въ порядкѣ возложить на обязанность самыхъ обществъ[3]).

4. Для устраненія принудительной системы обученія постановить, что по истеченіи трехъ или четырехъ лѣтъ съ открытія школъ, всѣ неграмотные въ ея мѣстности, до двадцатилѣтняго

[1]) Далі викреслено олівцем до кінця цього абзацу.
[2]) Наступні перший й другий абзаци викреслено олівцем.
[3]) Наступний абзац також викреслено олівцем.

возраста должны поступить въ рекруты прежде грамотныхъ, хотя бы эти послѣдніе и были на очереди.

5. (олівцем: 2) Учредить здѣсь общество для распространенія въ народѣ грамотности и православного образованія и дать ему всѣ нужныя полномочія къ надежнѣйшему орудію для достиженія этой важной государственной цѣли, именно:

а) возложить на него заботу, какъ о приготовленіи учителей, такъ и объ открытіи школъ во всѣхъ населенныхъ мѣстностяхъ.

б) предоставить ему право требовать въ чемъ нужно содѣйствія отъ мѣстной администраціи и получать всѣ офиціальныя свѣдѣнія, какія оно признаетъ полезными для своихъ соображеній.

в) разрѣшить ему собирать денежныя въ пользу школъ пожертвованія и отыскивать вообще денежные для нихъ способы, хотя бы и изъ правительственныхъ источниковъ, лишь бы безъ обремененія казны, и о своихъ по сему соображеніяхъ входить въ сношенія съ правительственными лицами, съ правомъ ходатайствъ у высшихъ инстанцій.

б) (олівцем: 3) затѣмъ, проэктированную въ уставѣ среднихъ и низшихъ учебныхъ заведеній свободу обученія грамотѣ не допускать въ здѣшнемъ краѣ, предоставивъ эту свободу исключительно членамъ общества и лицамъ, выбраннымъ отъ него или отъ начальства[1]).

Для развитія этихъ основныхъ началъ въ формальный проэктъ или для отысканія другихъ лучшихъ... еще Галаганъ и нѣкоторымъ съ нимъ связаннымъ, а пока часто толкую съ Пироговымъ.

Простите и примите увѣреніе и проч. М. Юзефовичъ. 22 Ноября 1860 г. Кіевъ.

XXII. 47. Лист М. В. Юзефовича до Г. П. Галагана[2]) (1866 р.).

Любезнѣйшій Григорій Павловичъ,

Послѣ пятимѣсячной разлуки Вы встрѣтили меня словами: „чему вѣрить, чего ждать, что дѣлать намъ? „На это я отвѣчаю: „Вѣрить царю, котораго все царствованіе запечатлѣно такимъ изумительнымъ постоянствомъ направленія и не менѣе изумительной мудростью всѣхъ предначертаній. Ждать неизбѣжныхъ результатовъ исторической логики. Дѣлать, то, что дѣлалъ старикъ Катонъ, твердившій безъ устали римскому сенату: delenda Carthago, и мы твердить должны неустанно, что не будетъ у насъ ни внутренняго покоя, ни внѣшней безопасности, пока мы не обуздаемъ безвозвратно польскую крамолу въ лицѣ ксендзовъ и шляхты, съ которыми нѣтъ для насъ никакихъ примирительныхъ сдѣлокъ. Противъ насъ не Сципіоны и не дальновидная политика

[1]) Викреслено олівцем наступний останній абзац.
[2]) Ленінська (Кол. Румянцевська) бібліотека в Москві № 2307. (Рукописи и бумаги по редакции „Москвитянина"). (1866 р.).

мудрыхъ людей, а бездушные интриганы, продажные журналисты, да козлы панургова стада; а нас—державное слово, торжественно произнесенное съ высоты трона: да будет Западный край русскій вполнѣ Русскимъ.

Супостаты русскаго дѣла не смѣютъ разумѣется отрицать непреложности этого слова; они напротивъ того безпрестанно указываютъ на него, но съ тѣмъ, чтобы удобнѣе его обойти. Они говорятъ намъ: цѣль у насъ общая, но мы расходимся съ вами въ средствахъ и не хотимъ такихъ мѣръ, какихъ хотите вы. Чего же хотимъ мы? Мы требуемъ одного: чтобы Поляки, подданные нашего государства, пользующіеся правами русскаго гражданства, признали за собою и обязанности русскихъ гражданъ, а Россію своимъ отечествомъ, и хотимъ настаиватъ на этихъ требованіяхъ.

Для этого мы считаемъ необходимымъ, чтобы Поляки, живущіе на русской землѣ, были поставлены въ размѣры гражданскихъ и политическихъ правъ, соотвѣтственные ихъ внутреннему отношенію къ государству; чтобы имъ, какъ отъявленнымъ нашимъ врагамъ, не были ввѣряемы наши общественные и частные интересы; чтобы польская стихія была приведена въ подчиненное отношеніи къ русской; чтобы русскому землевладѣнію былъ открытъ и облегченъ путь къ водворенію въ Западномъ краѣ; чтобы земская и судебная реформы эти главные рычаги жизненной народной силы стали въ немъ осуществимы; однимъ словомъ, чтобы отняты были у ксендзовъ и шляхты всѣ средства, всѣ возможности питать долѣе свои постоянныя иллюзіи и продолжать противъ насъ свою подземную крамольную работу. Вотъ все чего мы хотимъ.—Этого требуетъ не только благо Россіи, но и благо самихъ поляковъ, доведенныхъ у насъ прежними поблажками и уступками до политическаго умоповрежденія. Что же возражаютъ на эти требованія наши супостаты? Они говорятъ намъ: мы не татары, а европейцы, конечно, не въ смыслѣ Пальмерстоновъ, Кавуровъ и Бисмарковъ, а въ смыслѣ друга своего Шеде-Феррати; по этому не нужно ограничивать права польскихъ подданныхъ нашего государства, не нужно въ администраціи замѣнять Поляковъ русской татарщиной; не нужно побудительныхъ мѣръ для продажи польскихъ имѣній русскимъ людямъ; не нужно трогать польскаго духовенства; однимъ словомъ не нужно никакихъ исключительныхъ мѣръ для обузданія польской крамолы. Что же нужно? На это отвѣчаютъ они громкими фразами и общими мѣстами о законности и справедливости, какъ будто законность и справедливость обязываютъ жертвовать своими интересами пользѣ враговъ.—Государственная и политическая справедливость требуютъ прежде всего соблюденія своихъ отечественныхъ интересовъ, а положительный законъ есть лишь формула для рѣшенія вызываемыхъ жизнью вопросовъ и политика для рѣшенія такихъ вопросовъ государственной жизни имѣетъ свои собственныя особенныя формулы. Было ли бы напримѣръ противно не только политической, но и юридической справедливости, еслибы восполненіе громадныхъ расходовъ, понесенныхъ нашимъ государствомъ на подавленіе польскаго мятежа было всецѣло обращено на его виновниковъ Поляковъ-землевладѣльцевъ вмѣсто нынѣшняго ничтожнаго денежнаго сбора съ ихъ имѣній, едва ли равняющуюся и двумъ процентамъ съ общей суммы этихъ расходовъ, и вмѣсто того чтобы необходимымъ восполненіемъ этой суммы въ нашихъ финансахъ отягощать вѣрное населеніе страны? Никакое публичное право не отрицало до сихъ поръ законности исключительныхъ мѣръ и диктаторіальной расправы въ обстоятельствахъ подобныхъ нашимъ въ царствѣ польскомъ и въ Западномъ краѣ. Но такая система дѣйствія не по сердцу нашимъ европейцамъ: тутъ нужны гражданское мужество, самоотверженіе, личное достоинство, сознающее себя выше Поляковъ, нужна сила духа, Муравьевская, а не въ бѣломъ галстукѣ и палевыхъ перчаткахъ вѣдь не то, что этотъ сѣверный медвѣдь, которому ни по чемъ были ни свои ни иностранныя рогатины.

Теперь съ каждымъ днемъ становится намъ болѣе и болѣе ясно, что мы не Европа, а Россія: самостоятельное звено между Европой, Азіей и Америкой, особая между ними часть свѣта, отличающаяся отъ нихъ самобытными отличіями религіозной, племенной и исторической розни, и связывающая ихъ, но не сливающаяся ни съ одною изъ нихъ; что по этому мы ничѣмъ не можемъ быть какъ только русскими, едва ли хотимъ избѣжать тѣхъ противорѣчій съ собою, какія всегда вредятъ общимъ интересамъ исторіи.

Но не такъ думаютъ наши Европейцы: въ ихъ глазахъ Европа такое же для нас Vaterland какъ Германія для нѣмцевъ. Этотъ европейскій космополитизмъ свойственъ намъ однимъ. Онъ менѣе всего соединимъ съ духомъ современной Европы. Въ нашемъ же духѣ онъ объясняется исторически. Сдѣлавшись европейцемъ по приказу, мы в старину ограничивались одною внѣшнеевропейской обрядностью, оставаясь внутри русскими. Но съ тѣхъ поръ, какъ наша политика обратилась изъ національной въ европейскую, и европейскіе интересы стали брать вверхъ надъ нашими, съ тѣхъ поръ стало нарождаться у насъ и племя нынѣшнихъ европейцевъ. Эти люди не могли разумѣется превращаться ни въ Нѣмцевъ, ни въ Французовъ, ни въ Англичанъ: они могли становиться только Европейцами-космополитами.—Подобные европейцы таковы, что принадлежи они къ любому европейскому народу въ ихъ руки не могъ бы тамъ попасть ни одинъ политическій вопросъ, ни одинъ общественный интересъ, но у насъ они пріобрѣтали ходъ и вліяніе. Нынѣшнее національное царствованіе не могло еще освободиться отъ этого паразитнаго

нвслѣдства. Въ такую переходную эпоху, какую мы теперь переживаемъ, всегда отыскиваются новые пути по всѣмъ направленіямъ жизни, когда поставленныя цѣли еще въ потёмкахъ, когда общество не достигло еще яснаго сознанія своихъ интересовъ, а громада возникающихъ вопросовъ настоятельно требуетъ разрѣшенія, трудно находить людей и быть строгимъ въ ихъ выборѣ; въ переходныя эпохи всегда и вездѣ накопляются и проползаютъ наверхъ негодныя люди всѣхъ величинъ, какъ въ новыхъ зданіяхъ негодныя насѣкомыя. Отсюда всѣ анормальныя явленія въ нашей современной жизни: возможность такихъ личностей, какъ высоко стоящія у насъ покровители ксендзовъ и пановъ, такихъ газетъ, какъ „Вѣсть", доказывающая, что намъ должно дорожить польскою интелигенціею, какъ средствомъ нашего спасенія въ предстоящей намъ неизбѣжной борьбѣ съ Западной Европой (№ отъ 10 февраля 1866 года); такихъ вѣстовщиковъ какъ польскіе корреспонденты, распространяющіе в Европѣ извѣстія и сужденія, умышленно направленныя во вредъ своей страны; такихъ наконецъ недуговъ, какими страдаетъ часть нашего общества Все это конечно пройдетъ, какъ накожная сыпь посредствомъ которой очищается тѣло отъ дурныхъ соковъ и потомъ становится еще здоровѣе; но тѣмъ не менѣе все это прискорбно и въ данный моментъ можетъ быть положительно вредно.

Честные органы нашей печати нашли нужнымъ успокаивать у насъ общественное мнѣніе по поводу отозванія генерала Кауфмана изъ Сѣверо-Западнаго края. Каждый зрячій и не лишенный здраваго смысла Русскій, конечно увѣренъ что въ такомъ вопросѣ, какъ польскій, не можетъ быть перемѣнъ въ видахъ и намѣреніяхъ нашего государя; каждый понимаетъ при томъ, что цѣль, поставленную его рукою никто у насъ не дерзнетъ сдвинуть и замѣнить другою, но каждый знаетъ также, что нѣтъ такой цѣли, которую нельзя было бы миновать самыми незамѣтными уклоненіями пути, къ ней ведущему. И вотъ гдѣ источникъ безпокойства и основныхъ для насъ опасеній, а не въ оффиціальной перемѣнѣ правительственной системы.—Говорю „основныхъ опасеній" потому что наши европейцы оказываются не пустыми фразерами, а очень искусными практиками, когда дѣло идетъ не о нашихъ, а о польскихъ интересахъ.—Иначе какъ объяснить напримѣръ такое разъясненіе указа 10 декабря объ обязательной продажѣ польскихъ имѣній, по которому въ силу того, что законъ обратнаго дѣйствія не имѣетъ этому закону оставлено именно только обратное дѣйствіе и подчинены его смыслу только тѣ изъ Поляковъ, которые сосланы до 10-го декабря, а освобождены отъ налагаемаго имъ обязательства всѣ тѣ, которые были и будутъ сосланы послѣ этого числа? или чему приписать, какъ не практическому искусству руководителей польского у насъ дѣла такую поспѣшную отмѣну едва представленнаго западнымъ гене-

ралъ-губернаторамъ права закрывать по ихъ усмотрѣнію совершенно лишніе филіальные костелы и каплицы, построенные панами не для религіозныхъ цѣлей, а исключительно для безконтрольной пропаганды шатающихся по краю монаховъ. Есть много признаковъ, что польская интрига дѣйствуетъ у насъ успѣшно и что съ помощью нашихъ Европейцевъ цѣль, указанная государствомъ, оставаясь неизмѣнною, обходится очень искусно. Послѣ этого есть ли основаніе винить въ чемъ-нибудь мѣстную администрацію? Кто знаетъ сколько нужно было энергіи и усилій, чтобы провести здѣшнее крестьянское дѣло безъ крушенія, тотъ не можетъ сомнѣваться въ ея доброй волѣ. Но что дѣлать мѣстной власти при томъ противодѣйствіи, какое она встрѣчаетъ на каждомъ шагу и которому противиться она не всегда бываетъ въ силахъ? Чѣмъ энергичнѣе дѣятель, чѣмъ вѣрнѣе его взглядъ и тверже поступь, тѣмъ труднѣе ему сокращаться въ данную мѣрку движенія на опредѣленномъ пути.

Но вѣренъ ли расчетъ нашихъ Европейцевъ въ пользу своихъ друзей Поляковъ? Пріятель нашъ М. О. Судіенко, хорошо, какъ вы знаете изучившій здѣшній край какъ въ исторіи, такъ и въ живой дѣйствительности, давно уже твердитъ, что польскій вопросъ будетъ у насъ разрѣшенъ способомъ историческимъ. По крайней мѣрѣ каждый близко знакомый съ здѣшними жизненными отношеніями, какъ историческими такъ и настоящими, глубоко убѣжденъ, что при нынѣшнемъ пробужденіи народнаго у насъ духа, польскій элементъ не можетъ долго существовать рядомъ съ Русскимъ. Но гуманныя ли были бы такія мѣры, которыя заставили бы Поляковъ обратиться въ Русскихъ гражданъ и дѣтей русского отечества, чѣмъ такое гуманное потворство, которое способно лишь поддерживать въ нихъ несбыточныя мечты и оставлять ихъ въ жертву историческихъ случайностей? Недавно „Вѣсть" фразируя о вѣроятныхъ измѣненіяхъ у насъ способовъ дѣйствія относительно Поляковъ и давая по этому поводу нѣкоторые совѣты называетъ предлагаемый образъ дѣйствія европейскимъ (№ отъ 17-го окт. 1866 года). Мы и со своей стороны не прочь предложить по вопросамъ государственной пользы тоже европейскій образъ дѣйствія, именно Прусскій. И даже прибавимъ, что ничего такъ не желали бы, какъ принятіе европейскихъ началъ Прусской политики въ основаніе нашей.

Скажу въ заключеніе: мудрый смотритель новой Россіи даровалъ намъ право сужденія о дѣлахъ общественныхъ. Мы должны пользоваться этимъ правомъ во имя его и отечества. Конечно, главное à la française управленіе по дѣламъ нашей печати зорко слѣдитъ за всѣмъ, что выходитъ изъ подъ пера нашей братіи, русскихъ татаръ и недавно сдѣлано уже строгое замѣчаніе мѣстной цензурѣ за пропускъ въ „Кіевлянинѣ" статьи моей по по-

воду покушенія 4-го апрѣля. Но вѣдь есть типографскіе станки и заграницей. Если угодно будетъ нашимъ европейцамъ, мы доставимъ имъ удовольствіе читать наши статьи вмѣсто русско-татарскаго на европейскомъ діалектѣ, не обременяя ихъ заботой цензурного за нами наблюденія и обѣщаніемъ быть не менѣе ихъ зоркими цензорами, хотя такой европейскій способъ дѣйствія намъ будетъ и не по нраву, но нужда къ чему не приневолитъ.

Вотъ цѣлый трактатъ на ваше восклицаніе. Горестно, что въ такое царствованіе, какъ нынѣшнее, могутъ существовать у насъ поводы къ подобнымъ изліяніямъ. Но какъ быть! Историческій путь не бываетъ усыпанъ одними цвѣтами, а на нашемъ пути наросло въ прошлое время столько всякой дрянной всячины, что его не очиститъ сразу никакая человѣческая сила".

„До свиданія и проч.„.

XXIII. 48. Ненадрукована через цензурну заборону статти Юзефовича[1]).

„При ходатайстве об утверждении Отдела, в виду пользы, какую он мог принести отечественной науке, став во главе его учредителей, я никак не мог предполагать, что он подаст повод кружку людей избрать его центром известного своею исключительностью местного направления, с задачами и стремлениями которого я не хочу и не могу иметь ничего общего, так как я не признаю национального партикуляризма в государстве, считая его родным братом партикуляризма политического.

Вследствие этого (слагая с себя звание члена Отдела) я имею честь известить его о том".

По поводу отзыва г. председательствовавший (уже тоже отказавшийся от этой обязанности) заявил, что он не считает возможным и даже законным допустить в заседании отдела обсуждение изложенных мною мотивов; но не может не заметить, что во все время существования Отдела, и то в самом начале, я присутствовал в одном и не более, как в двух, заседаниях и что я не знаком, как видно, и с изданными Отделом трудами; в противном же случае, должно полагать, я иначе отнесся бы к деятельности Отдела.

Такое обвинение в незнании или непонимании того, что я делаю, требует от меня более категорической ясности и определенности, чем заключает в себе мой отзыв.

Я действительно присутствовал только в двух заседаниях Отдела; но и эти два мои посещения были лишь пробным, чтобы проверить основательность того представления, которое я составил себе о нем по списку вошедших в него лиц. Это представление оправдалось в первом же заседании забаллотированием профессора Вальтера, предложенного в члены председателем Г. П. Галаганом, как специалиста, занимающегося исследованием древне-могильных черепов для определения по ним этнографических признаков доисторических обитателей края. Я тут же убедился в той замкнутости, на которую большинство отдела осудило его в пользу своего исключительного направления, не допуская в свою среду людей, к этому направлению не принадлежащих. Эта замкнутость вполне подтвердилась забаллотированием таких лиц, как ординатор военного госпиталя Пантюхов, заявивший себя очень дельными исследованиями по медицинской статистике Киева и как г. Воскресенский, один из уважаемых местных педагогов, а, наконец, и бесцеремонной утайкой заявления Отдела секретаря губернского статистического комитета г. Андрияшева о желании его быть членом Отдела. Я посетил, однако ж, еще раз заседание во время прений об однодневной переписи населения Киева. Этих двух заседаний было для меня достаточно, чтобы оценить окончательно водворившееся в Отделе направление и прекратить с ним всякое общение. Мне оставалось только сознаться, что роль, которую я разыграл в этом деле, как старший из его учредителей, далеко не лестна для меня, так как я допустил себя самым пошлым образом обратить в орудие людей, которым нужно было для успеха своей цели прикрыться несколькими благовидными именами. Люди эти, по моей главным образом оплошности, получив свободу действовать по своему усмотрению, избрали в список учредителей, за исключением немногих лиц, нужных им для фирмы, самых ярких украинофилов. Таким образом, Отдел вместо того, чтоб образоваться, как я предполагал, из нескольких благонадежных учредителей и дополниться потом, по их уже избранию, составился сразу целиком из людей с предвзятыми целями, овладевших в нем большинством и обративших его в украинофильскую сборню под флагом правительственного учреждения. Осуществление этой затеи теперь определилось уже в своем значении очень ясно: до учреждения отдела украинофильство терялось здесь по частным углам, как кружок, никому почти не известный: его писаки печатали кое-где и кое-какие статейки — и больше ничего. С открытием же Отдела оно подняло голову, выступило вперед как сила, как организованная партия, образовало свою книгарию, основало, под редакцией членов Отдела, свой орган („Киевский Телеграф") и стало пред'являть свои права и недвусмысленные требования и национальный сепаратизм.

Этот сепаратизм не замедлил заявить себя на самом же первом шагу деятельности Отдела тем, что в проект переписи киевлян был внесен несуществующий в действительности русинский язык, изобретенный, как известно, поляками для отозвания от русско-

[1]) У Прапорі Марксизму, 1928, 1 (2) с. 106—110, надруковано її лише в уривках.

го имени галицких малороссов, что, впрочем, разумеется, киевским сепаратистам не удалось по независевшим от них причинам.

Что касается до ссылки на изданные труды Отдела, то в них заключается не более, как материал, польза или вред которого зависит от способа его употребления в дело. Материал этот может одинаково служить и для серьезной науки, и для злоумышленной пропаганды. Понятно, что место для последней было отведено вне Отдела. Для ее целей стали печататься частные издания и пускаться в народ по ценам, ему доступным, хотя и убыточным для издателей, в устроенной и содержимой членами Отдела книгарне. Кроме того, весь „Киевский Телеграф" есть не что иное как склад украинофильских проповедей и доктрин, которые прежде высказывались в „Вестнике Европы" и покойных „Петербургских Ведомостях". Наконец, украинофилы Отдела нашли себе очень просторный приют в галицкой „Правде", содержимой на счет польских субсидий, где они дают волю, не стесняясь уже ничем, своему истинному направлению, держащемуся метода свободного разгула, который полагается только на себя и больше ни на кого, метода, ясно доказывающего, что их украинофильство есть не более, как покрышка, подбитая самым чистейшим социализмом.

Неудачно и другое оправдание, которое случалось мне слышать в пользу Отдела, что ученое учреждение не ответственно за частные действия своих членов.

Эта теория так властвчна, что, пожалуй, пиротехники какого-нибудь правительственного порохового завода могли бы приготовить вне его безответственно порох и разрывные снаряды для неприятеля или для внутренних заговорщиков.

Наконец, если всего высказанного мною недостаточно для устранения всяких недоразумений и сомнений насчет подлинного значения украинофильства в той форме, в какой оно организовалось в здешнем Отделе Географического Общества, то пусть недоумевающие и сомневающиеся прочтут в № 2 „Русского Вестника" нынешнего года статью под заглавием" Современное украинофильство", где приведена выписка из статьи галицкой „Правды" прошлого года № 3. Эта последняя статья, по признанию всех, писана тем же пером, которым украинофильство, подвизалось в „Вестнике Европы" и в прежних „Петербургских Ведомостях", следовательно, одним из членов Отдела. Но там, на заграничном просторе, этот писака, не зная удержа, договорился до самой сути украинофильской интриги, с откровенностью настоящего демагога и в полном нам одолжении, так как без того можно было бы еще спорить о внутреннем смысле украинофильства, а теперь не оставалось уже ничего спорного в вопросе о нем. В этих выписках автор, отрицая, во имя украинофильства, систему обрусения (кого бы вы думали—Киева с окрестною страной), находит, однако ж, что эта система, „очень горькая"широму

украинцу, роковым образом должна была скрепить основу украинофильского направления, хотя, конечно, не совсем такую, как хотелось украинофилам, и отчасти потому не такую, что они защищали без должной энергии свои далеко простирающиеся идеалы. „Далее, по словам автора, украинофилы уверены, что земельный надел крестьян есть такая закладка для поднятия нашего (т. е. малорусского) народа, которая даст себя знать в ближайшем будущем". Они при том рассчитывают на крестьянскую молодежь, поступающую теперь в довольно большом числе в средние учебные заведения и в местную учительскую семинарию, что „также есть факт, который не останется без последствий". Затем они возлагают надежды на поляков, хотя предвидят для себя еще много хлопот с ними; „но по всему можно ожидать, что на сей раз из польской молодежи будет больший приплод для хлопомании и украинофильства, нежели до 1863 года". По их мнению, „поднятие польского знамени должно снова заставить и самых обрусителей преклониться к украинцам" для того, чтобы нейтрализировать чужие сепаратистические елементы. Все, что сделано здесь на пользу отечественной науки они считают своими орудиями, созданными не разумом правительства, а силою вещей. Так, Археографическая здешняя комиссия (а я—увы!—шестнадцать лет председательствующий в ней в ценаор ее, все думал, что мы работаем для отечественной, общерусской истории), этнографическая экспедиция от Географического Общества, отдел этого общества в Киеве, железные дороги, соединяющие Киев с Галицией, наконец, даже памятник, воздвигаемый здесь Хмельницкому, на который, сказать мимоходом, самая скудная доля пожертвований выпадет именно на освобожденный им край—все это вместе должно служить на потребу украинофильства. Автор как-то на личной, вероятно, скромности позабыл упомянуть об университете. В общем выводе из этих глубокомысленых соображений автор ссылается на ряд статей „Вестника Европы", в которых указано „на важность украинофильства в связи с вопросом об окраинах России, о соглашении с поляками, об автономии вообще краев и народов России, о „демократизме" (хотя и не имеющем смысла в русской жизни), „без которого не может итти вперед мужицкая русская земля". Статьи эти, направленные против всей системы обрусения, имели будто бы такое значение, что заставили замолчать или полемизировать очень несмело и непоследовательно русскую (не по одному имени) печать.

Спрашивается, неужели позволительно стать добровольно под вывеску государственного учреждения, существовать жалованьем, получаемым от государства, и стремиться к такому наглому нарушению самых жизненных его интересов.

А как думает автор: „долг, формально, под присягой им принятой на себя, силен или нет. Я говорю только о формаль-

ном служебном долге, потому что знаю, с кем имею дело, но, по счастью, есть на Руси люди,—и их не мало,—которые не ограничивают понятия о гражданском долге одним служебным присяжным обязательством, а распространяют это обязательство на все свои гражданские отношения, связывая их неразрывно с своею честью. У них это широкое понятие о гражданском долге лишь суживается иногда в рамки своей личности, слишком робким внешним отношением к условиям чести. Им недостает сознания, что одно правительство, как представитель государства бессильно исцелять общественные язвы без содействия самого общества и что каждый честный гражданин в деле этого содействия обязан нести на себе круговую поруку, не отступая малодушно перед теориями о долге и чести, взятыми напрокат у чужого либерализма.

Для России, для исторических задач ее, для задач всего славянского мира, украинофильство во всех своих формах — как национальный партикуляризм, как сопутствующий ему национальный сепаратизм или как демократический социализм — одинаково составляет величайшее общественное зло, не только как источник смут, но и как начало разлагающее, и притом зло, не вызываемое обстоятельствами жизни, хотя бы даже случайными ее нуждами, а навязываемое искусственно недобросовестностью, обманом, иезуитскою интригою или самым пошлым самодурством. Наш ходячий либерализм дошел до невменяемости преступлений на том основании, что все преступления творятся не в нормальном состоянии человеческого организма. Неужели в угоду этому либерализму судьям следует отказаться от кары преступлений? Нет, те, для которых гражданский долг связан с честью, должны его открыто преследовать, чтобы дать правительству право и возможность вырывать с корнем дурные плевела, прежде чем они успеют заглушить добрые семена жизни" [1]).

XXIV. 49. Записка Юзефовича „О так называемомъ украинофильскомъ движенiи" [2]).

„Ни племенной партикуляризмъ ни тѣмъ еще менѣе политическiй сепаратизмъ, никогда не имѣли и не имѣютъ никакихъ корней въ нашей жизни; современное же украинофильство есть ничто иное как средство къ произведенiю внутренней смуты для чисто революцiонных цѣлей.

Между Русскими племенами никогда не было нацiональной розни. Вѣра, языкъ, историческiя начала и идеалы — все у нихъ общее. Для ихъ этнографического обособленiя нельзя даже найти географической черты. Ихъ этнографическiе цвѣта сливаются какъ радужныя, нераздѣлимыя между собою полосы. Они прошли сквозь всѣ историческiя перипетiи, сквозь удѣльныя раздробленiя, сквозь литовскiя раздвоенiя, сквозь польскiй захват, не переставая сознавать свое народное единство и тяготѣть другъ къ другу. Возсоединенiе Хмѣльницким Кiевской Руси съ Московскою было удовлетворенiемъ чисто народной потребности. Оно было рѣшено не представителями власти, а самимъ народомъ,— однодушнымъ возгласомъ народной массы, на Переяславской Радѣ: „Волимъ подъ царя восточного православного",—и даже вопреки затаенному влеченiю козацкой старшины и высшаго духовенства, которым было привольнѣе оставаться подъ безначальной Польшей. Измѣна потомъ Выговского разбилась о народную волю. Борьба затѣмъ Дорошенка была ничѣмъ инымъ какъ вооруженнымъ требованiемъ подданства Русскому Царю для Заднѣпровской Руси, возвращенной Польшѣ по Андрусовскому договору. Понятiе о Восточном царѣ какъ о своемъ до того было у Малороссiянъ народнымъ, что въ легендѣ о Полтавской битвѣ, царь Петръ отразился въ народной фантазiи въ образѣ чисто малороссiйскаго запорожскаго типа.

Кiевъ со своей общерусской святыней, Москва съ общерусскимъ царемъ, служили такими звеньями нашего народнаго единства, которыхъ не могла разорвать никакая внѣшняя сила.

Со временъ возсоединенiя Малороссiи съ русскимъ государствомъ не было съ ея стороны ни одного признака обособленiя, а напротив того тысяча фактовъ свидѣтельствуютъ о ея постоянномъ стремленiи къ полному слiянiю въ общенародномъ единствѣ. Скажу даже болѣе: чувство преданности царямъ, при одинаковой силѣ, едва ли не живѣе отзывается въ сердцѣ малороссiянина, чѣм у остального русскаго народа, такъ какъ оно у нихъ свѣжѣе, подобно тому какъ у людей, возвращенныхъ въ свою семью после долгой разлуки. Наглядным свидѣтельствомъ такого чувства служитъ простой, но краснорѣчивый фактъ, исключительно принадлежащiй Малороссiи. Въ ней, и именно у простого народа, вошло въ обычай сооружать вызолоченные государственные орлы съ царскимъ на груди вензелемъ и ставить ихъ въ церквяхъ, между святыми хоругвями. Эти орлы встрѣчаются въ множествѣ церквей по всей Малороссiи съ вензелями Елисаветы, Екатерины II, Павла, Александра I, Николая и наконецъ Александра-Освободителя — вездѣ сооружены непосредственно простымъ народомъ.

Такое религiозное отношенiе къ верховной власти свидѣтельствует также, что малороссiйскiй народъ, несмотря на всѣ историческiя испытанiя не измѣнилъ кореннымъ русскимъ началамъ и никогда не измѣнялъ онъ и отношенiемъ къ общерусскому отечеству: для его спасенiя в 12 году малорусское дворянство несло

[1]) Дело комиссии по укр. проп. л. 47. Ленингр. Центрарх.

[2]) Вперше друкується в цілому. За оригіналом Моск. Архіву Революції. справа 1875 р. № 85. л. 5—24.

добровольно громадныя жертвы наравнѣ съ дворянствомъ великорусскимъ, а по паденіи Москвы вся Малороссія обливалась слезами, вмѣстѣ съ остальною Россіею. Я самъ живо помню какъ тогда еще ребенкомъ, я горько плакалъ самъ не зная чему, видя слезы отца и рыданія матери. Казаки всегда съ восторгомъ ополчались на царскую службу и сами матери благословляли сыновей садиться на коня, чтобы итти проливать кровь за вѣру и царя, это не образъ, а такъ точно было на глазахъ современниковъ, при второмъ гражданскомъ ополченіи козаковъ въ царствованіе Николая Павловича (л. 8). Малороссійскому народу царскій призывъ этотъ жизненный узелъ всея Руси такъ же святъ и дорогъ, какъ народу великорусскому. Оба они одинаково даже бунтуютъ не иначе какъ во имя царя. Измѣна имъ равно недоступна. Имя измѣнника Мазепы до сихъ поръ остается самымъ обиднымъ браннымъ словомъ для Малоросса.

Такъ всегда понимала малорусскій народъ и наша верховная власть. Она не только никогда не оказывала ему недовѣрія, но всегда относилась къ нему совершенно безразлично (sic!). Любимыми сподвижниками Петра Великаго были два іерарха из Малороссіи. Въ прошедшемъ столѣтіи всѣ ректоры нашихъ семинарій и огромное большинство епископовъ по всей Россіи были изъ учениковъ Кіевской Духовной Академіи. Изъ нихъ же образовались и первыя наши научныя силы. Почти всѣ духовные писатели XVIII вѣка были малороссіянами и нашъ литературный языкъ образовался совокупными трудами какъ великорусскихъ такъ и малорусскихъ писателей и ученыхъ. Въ Державинской плеядѣ Богдановичъ и Капнистъ по обработкѣ языка были едва ли не лучшими подготовителями Карамзина. Единственнымъ въ свое время гражданскимъ воспитательнымъ заведеніемъ Россіи, Московскимъ университетскимъ благороднымъ пансіономъ управлялъ болѣе тридцати лѣтъ малороссъ Прокоповичъ-Антоновскій, воспитавшій нѣсколько поколѣній отцовъ и ихъ сыновей из лучшаго (л. 9) русскаго дворянства. Онъ подъ своимъ крыломъ отечески соблюлъ талантъ Жуковского, не говоря уже о множествѣ замѣчательныхъ людей, которыми Россія обязана этому неоцѣненному еще по достоинству педагогу. А со времени императрицы Елизаветы видимъ непрерывно, во всѣ послѣдующія царствованія малороссіянъ на ближайшихъ къ трону мѣстахъ.

Ясно, что при такой однородности у русскихъ племенъ не могло быть мѣста ни для какой ихъ исключительности. Малороссы никогда не ставили родины выше отечества, а если любовь къ ней выражалась у нѣкоторыхъ образованныхъ людей сочувственно къ своему племенному элементу,— къ его обычаямъ, напѣвамъ, поэтическому творчеству, историческимъ преданіямъ и тому подобнымъ мѣстнымъ чертамъ, то это было такимъ же естественнымъ чувствомъ, какъ любовь къ своему родному очагу.

Нѣкоторые любители родины забавлялись даже изображеніемъ племенныхъ нравовъ и типовъ на мѣстныхъ нарѣчіяхъ, но и это не иначе какъ въ шуточномъ смыслѣ и первымъ изъ этихъ литературныхъ опытовъ явился не эпосъ, а карикатура на малороссіянъ въ пародіи Энеиды Котляревскаго. Когда же пришли на мысль эпическія черты малорусскаго племени, то Гоголь сталъ изображать ихъ на языкѣ общелитературномъ. Объ особой малорусской литературѣ никогда не было и помысла. Въ недавнее еще время, по свидѣтельству историка (л. 10) Кіева, малорусса Закревскаго, вся малороссійская литература приведенная имъ въ вѣсъ оказалась равною 18-ти фунтамъ съ золотникомъ. Вотъ въ каком состояніи находилось украинофильство въ смыслѣ народномъ еще нѣсколько лѣтъ назадъ! Самое это слово не существовало. Политическія идеи малорусской исключительности есть измышленіе австрійско-польской интриги, а у насъ она пущена въ ходъ поляками въ началѣ 60-хъ годовъ. Это случилось на моихъ глазахъ. Мною былъ посланъ на средства, данныя тогдашнимъ Кіевскимъ Губернаторомъ Фундуклеемъ, собиравшимъ историческія свѣдѣнія о краѣ, недоучившійся в Университетѣ, но заявившій себя литературнымъ дарованіемъ, Кулѣшъ для описанія историческихъ мѣстностей губерніи и для собиранія народныхъ думъ и преданій о борьбѣ съ Польшей вообще и въ особенности Хмѣльницкаго, тогда еще достаточно не разработанный по письменнымъ источникамъ. Въ этой экспедиціи Кулѣшъ (переименовавшійся потомъ въ украинофильскаго Куліша), попалъ въ Черкасскомъ уѣздѣ въ руки извѣстнаго польскаго литератора Михаила Грабовскаго, который впослѣдствіи при маркизѣ Велепольскомъ, былъ министромъ Просвѣщенія в Варшавѣ. Отправившись туда почитателемъ Хмѣльницкаго до обожанія, Кулѣшъ вернулся назадъ ругателемъ его до ненависти. Оказалось, что умный и ловкій полякъ найдя въ Кулѣшѣ удобное орудіе, въ нѣсколько недѣль перевернулъ на свой ладъ всѣ его прежніе взгляды и понятія: увѣрилъ его въ самостоятельномъ значеніи и громадномъ историческомъ призваніи малорусскаго племени, какъ особаго народа, и убѣдилъ въ томъ, что Хмѣльницкій не освободилъ этотъ народъ, а окончательно погубилъ его, закабаливъ чужому московскому игу, гораздо болѣе вредному, чѣмъ было иго польское. По своей легкой природѣ, способной ко всякимъ увлеченіямъ и по свойству своего ума, очень поверхностнаго, но заносчиваго, при томъ съ характеромъ болѣе склоннымъ къ дурнымъ, чѣмъ хорошимъ движеніямъ, Кулѣшъ отдался всецѣло внушеніям Грабовскаго, воспламеняясь враждою къ Москвѣ и возненавидѣлъ Хмѣльницкаго, котораго до сихъ поръ, въ своихъ писаніяхъ, продолжаетъ ставить на одну доску съ Пугачевымъ, какъ дѣлалъ это и наставлялъ Грабовскій. Но бредни Кулѣша не могли найти тогда воспріимчивой почвы, а потому какъ чисто личныя и молодыя, казались болѣе смѣшными чѣмъ серьезными.

Почти одновременно съ Кулѣшомъ явился поэтъ Шевченко, замѣчательный самородокъ-художникъ, вышедшій изъ крѣпостного крестьянства, а потомъ озлобленный противъ крѣпостного права и сдѣлавшійся пѣвцомъ мужицкой воли. Но онъ стоялъ самъ по себѣ, особнякомъ отъ (л. 12) украинофильской аатѣи, хотя и служилъ подспорьемъ какъ возбудительное средство. Кулѣшъ съ пріобрѣтенными сторонниками пользовался имъ, а послѣ смерти они подняли его на пьедесталъ народнаго кумира, окружили его гробъ всевозможными манифестаціями, торжественно перевезли изъ Петербурга въ Кіевъ и похоронили около Канева надъ Днѣпромъ на видной возвышенности. Но несмотря на все это, простой народъ остался совершенно равнодушенъ къ его могилѣ, и чуть не забылъ уже о ней.

Первый приступъ политическаго украинофильства къ формальной пропагандѣ начался въ 1861 г., журналомъ „Основа" предпринятымъ въ Петербургѣ Бѣлозерскимъ, въ сообщничествѣ съ Кулѣшомъ. Этотъ Бѣлозерскій сталъ тогда едва ли не главнымъ двигателемъ украинофильской интриги, первой задачей которой было тогда проведеніе въ преподаваніи народныхъ школъ малорусскаго нарѣчія. Съ умомъ ограниченнымъ, и чрезвычайно хитрымъ и вкрадчивымъ, съ характеромъ устойчивымъ и способнымъ къ притворству, Бѣлозерскій умѣлъ составить себѣ и служебное положеніе и роль вождя в Петербургскомъ украинофильскомъ кружкѣ. Сочувствіе къ „Основѣ" оказалось в Малороссіи такъ слабо, что просуществовавъ менѣе двухъ лѣтъ, она должна была прекратиться (л. 13) по недостатку подписчиковъ, главный контингентъ которыхъ сосредоточивался въ Петербургѣ.

Но дѣятели „Основы" рядомъ съ своею пропагандою, задались еще особою мыслью: подорвать у Малороссіянъ сочувствіе къ Русскому Государству униженіемъ и опозореніемъ его исторіи. Для этой цѣли нашлось у нихъ подъ рукою хорошее орудіе, историкъ Костомаровъ, человѣкъ съ несомнѣннымъ талантомъ, но слабодушный и безхарактерный, чрезвычайно воспріимчивый и страстно увлекающійся, котораго можно направлять и вести куда угодно. Костомаровъ, одаренный, кромѣ таланта, добрымъ сердцемъ и всѣми свойствами честнаго человѣка, по своей безхарактерности во всю жизнь не зналъ опредѣленнаго направленія, всегда завися отъ внѣшняго вліянія; онъ началъ съ того, что былъ ярымъ панславистомъ, основателемъ общества во имя Кирилла и Меѳодія для соединенія всѣхъ славянъ подъ русскую державу. Потомъ, поступивъ подъ руководство Бѣлозерскаго и Кулѣша, онъ отдался всецѣло польско-украинофильскому направленію, пустилъ въ „Основѣ" въ ходъ двѣ русскія народности и изобрѣлъ русскій историческій федерализмъ, чтобы показать исконное отсутствіе въ русской жизни народнаго и государственнаго единства. Накануне польскаго возстанія онъ далъ Спасовичу увезти себя въ Литву, гдѣ вмѣстѣ съ нимъ братался съ поляками, а потомъ писалъ противъ Польши. Возбуждаясь все болѣе и болѣе своими внушителями, онъ наконецъ, со злобою цѣпной собаки, сталъ бросаться на все, что есть святаго и чтимаго въ русской исторіи, грызя съ остервенѣніемъ ея лучшія личности, подтасовывая и утаивая, для искаженія событій, историческіе памятники, какъ показалъ это блистательно Московскій ученый Забѣлинъ въ своемъ отвѣтѣ ему по поводу Минина и Пожарскаго. Плоды такой дѣятельности Костомарова составили цѣлую историческую литературу, образовавшую особую школу и, конечно, надолго отравившую у нашей сбитой съ толку молодежи, отечественное чувство. Въ прошломъ году Костомаровъ завершилъ свое литературное зданіе историческою, разумѣется, по одному названію, хроникою подъ заглавіемъ „Кудеяръ", напечатанною в „Вѣстникѣ Европы", этой учено-литературной лабораторіи всяческаго лжелиберализма. Кудеяръ есть послѣднее выраженіе взбаломученнаго къ Русскому государству воображенія, хуже чего не придумывалъ еще ни одинъ изъ заклятыхъ враговъ Россіи, даже польскихъ. Цѣль ясна — представить русское самодержавіе въ ненавистномъ видѣ, и нельзя не удивляться изобрѣтательности тѣхъ казней и мучительствъ, хотя бы и при Грозномъ, до какихъ дошла вдохновенная враждою фантазія автора, а также той недобросовѣстности, съ какою онъ не пощадилъ даже добродѣтельной царицы Анастасіи, изобразивъ ее самою гадкою, злою и сварливою женщиной, вопреки всѣмъ историческимъ свидѣтельствамъ. Хотя Кудеяръ крови московской, даже царской, о чемъ онъ и заявилъ, зарѣзавъ равнодушно младенца, прижитаго насильственно его женою въ крымской неволѣ, но все-таки, помазавшись казачествомъ, онъ сталъ доступенъ человѣческимъ чувствамъ, признавъ лучшими людьми въ Московскомъ государствѣ измѣнниковъ и разбойниковъ. А чтобы яснѣе высказаться за себя лично, авторъ вывелъ на сцену какъ бы своего предка, Костомарова, Московскаго человѣка, опричника поневолѣ, который спасаетъ Кудеяра изъ темницы, бѣжитъ вмѣстѣ съ нимъ, отрекается навсегда отъ проклятой Московской земли и обѣщаетъ дать зарокъ своимъ дѣтямъ, внукамъ, правнукамъ не возвращаться въ Московщину. Эта нравственная мерзость внушила негодованіе даже одному украинофилу, поклоннику и ученику автора, который высказалъ ему открыто, подъ своимъ имменемъ, довольно рѣзкое порицаніе в „Одесскомъ Вѣстникѣ", назвавъ всю эту кровавую живопись „гадостью", хотя, впрочемъ, и восхваляя его за украинофильскую тенденціозность.

Но вся Костомаровская литература написана увлекательно, пользуется притомъ ученымъ авторитетомъ и потому пожирается съ жадностью нашею умственно-растрепанною молодежью. Вся эта литература имѣетъ не только свободный ходъ въ книжной торговлѣ и въ журналистикѣ, но и занимаетъ почетное

мѣсто во всѣхъ нашихъ училищахъ и общедоступныхъ библіотекахъ.

Что касается собственно украинофильства, то несмотря на всѣ попытки расшевелить его, оно до послѣдняго времени оставалось на степени ходячей болтовни, которая какъ можно было ожидать сама собою истощится и замолкнетъ. Въ своемъ нынѣшнемъ значеніи оно явилось для всѣхъ неожиданно. Я думаю, что украинофильская затѣя, въ смыслѣ политической партіи дѣйствія родилась не въ Кіевѣ, а въ Петербургѣ. Кіевъ доставилъ ей только поприще. По крайней мѣрѣ первымъ шагомъ къ образованію такой партіи послужила этнографическая экспедиція, снаряженная въ здѣшнемъ краѣ Географическимъ Обществомъ и порученная при содѣйствіи Костомарова, одному изъ величайшихъ шарлатановъ и самыхъ неугомонныхъ агитаторовъ — Чубинскому. Выборъ этотъ тѣмъ страненъ, что предварительно рѣшенія о немъ, Географическое Общество обращалось ко мнѣ, какъ къ своему члену, чрезъ профессора Кояловича, с просьбой сообщить ему свѣдѣнія о личности Чубинскаго, какъ уроженца здѣшняго края. Имѣвъ случай хорошо узнать этого проходимца, съ самаго пріѣзда его сюда, я сообщилъ Географическому Обществу, что Чубинскій кандидатъ Петербургскаго Университета, прибылъ сюда отъявленнымъ нигилистомъ и упражнялся здѣсь въ нигилистической проповѣди по сельскимъ базарамъ и ярмаркамъ. Нѣкоторое время его проповѣдничество сходило ему съ рукъ, такъ какъ крестьяне не понимали смысла его разглагольствованій, а полиція, какъ извѣстно въ эти дѣла, безъ особаго приказанія, остерегается вмѣшиваться. Но когда Чубинскій, ободренный безнаказанностью, сталъ высказываться яснѣе, то въ м. (л. 18) Борисполѣ, Полтавской губ., въ 30 верстахъ отъ Кіева, на волостной сходкѣ, былъ по мірскому приговору, высѣченъ такъ больно, что пролежалъ нѣсколько времени въ постели. По доведеніи объ этомъ происшествіи до свѣдѣнія губернскаго начальства и по сдѣланіи о немъ дознанія, Чубинскій вмѣсто удовлетворенія былъ сосланъ в Архангельскъ. Это сообщеніе Географическому Обществу я дополнилъ мнѣніемъ, что подобному человѣку нельзя ввѣрять такой работы какъ этнографическое описаніе здѣшняго края, такъ какъ я совершенно убѣжденъ, что онъ постарается скрыть все, что свидѣтельствуетъ о тождествѣ нашихъ племенъ и выдвинетъ на показъ всѣ внѣшніе признаки ихъ кажущейся розни.

Не смотря на такой мой отзывъ, выборъ Чубинскаго состоялся и неразрѣшеннымъ остался только вопросъ: для чего Географическое Общество меня о немъ спрашивало?

Прибывъ въ Кіевъ онъ явился ко мнѣ съ заявленіемъ о своемъ порученіи и съ оправданіемъ, по поводу суроваго, какъ онъ выразился, моего о немъ отзыва, увѣряя, что онъ уже не тотъ, чѣмъ былъ прежде, что ссылка имѣла для него самое благотворное значеніе, поставивъ его лицомъ къ лицу съ великимъ Русскимъ племенемъ, котораго онъ прежде не зналъ и передъ которымъ теперь благоговѣетъ. Сказавъ ему, что это мы увидимъ на дѣлѣ, я имѣлъ однакожъ слабость допустить возможность его исправленія.

Порученіе, сдѣланное ему отъ такого учрежденія какъ Географическое Общество, естественно придало ему въ глазахъ молодежи и вообще провинціальнаго люда особенный авторитетъ, такъ что разъѣзжая по краю съ правительственнымъ уполномочіемъ, ему не трудно было навербовать цѣлый легіонъ угодниковъ и обращенныхъ въ свою вѣру сотрудниковъ. Всѣ эти люди съ усердіемъ неофитовъ доставляли ему со всѣхъ сторонъ всякій этнографическій хламъ, набираемый конечно по данной программѣ съ предвзятыми цѣлями. Вождь же экспедиціи безъ провѣрки, безъ всякой критики, безъ всякой даже системы, сшивая этотъ хламъ на живую нитку, отправлялъ его въ Географическое Общество, которое опять таки благодаря патронату Костомарова, издало его на свой счетъ въ нѣсколькихъ томахъ, присудивъ автору сверхъ того почетную золотую медаль. Такимъ образомъ украинофильскіе дрожжи были Чубинскимъ приготовлены. Надо было только собрать ихъ въ одинъ сосудъ, чтобы приготовить изъ нихъ нужный продуктъ. Этимъ сосудомъ и явился въ Кіевѣ отдѣлъ Русскаго Географическаго Общества. Здѣсь приходится мнѣ сдѣлать очень для меня нелестное сознаніе въ томъ, что своимъ осуществленіемъ этотъ отдѣлъ обязанъ прежде всего моему легкомысленному промаху. Считая его полезнымъ дѣломъ и не понявъ его настоящаго смысла, я дался въ обманъ, подписался во главѣ его учредителей, привлекъ къ тому же нѣсколько уважаемыхъ лицъ, а наша фирма ввела въ заблужденіе и мѣстное начальство, и высшее правительство.

Отдѣлъ пошелъ быстро въ своемъ предначертанномъ развитіи: составилъ помимо насъ свое громадное преобладающее большинство; въ первый же годъ обзавелся спеціальной книжной лавкой, устроилъ издательскую дѣятельность, основалъ свой органъ „Кіевскій Телеграфъ“ съ собственною типографіею и пустилъ въ ходъ по копѣечнымъ цѣнамъ свои тенденціозныя изданія въ томъ числѣ искаженную передѣлку на Малорусскомъ нарѣчіи Гоголевского Тараса Бульбы, гдѣ всѣ слова: Россія, русская земля, русскій устранены и замѣнены словами: Украина, украинская земля, украинецъ, а въ концѣ концовъ пророчески провозглашенъ даже свой будущій украинскій царь!

Такіе обильные плоды показываютъ, что почва была заранѣе приготовлена петербургскимъ этнографомъ.

Очень кстати для настоящихъ учредителей Отдѣла нашелся въ Кіевскомъ университетѣ доцентъ Драгомановъ, издавна извѣстный здѣсь своимъ демагогическимъ направленіемъ, дерзкимъ

характеромъ и способностью къ бумажному словоизверженію безъ всякаго серьознаго научнаго фонда, а потому беззастѣнчиво относящійся къ наукѣ, какъ ко всякому другому средству. Онъ самъ величаетъ себя членомъ европейской демократіи и, вступивъ въ Географическій Отдѣлъ, сталъ главнымъ выразителемъ въ печати стремленій украинофильскаго демократизма, подвизаясь какъ у насъ, въ „Вѣстникѣ Европы", такъ особенно за границей, гдѣ вошелъ въ непосредственныя личныя сношенія съ галицкою антирусскою партіею подъ названіемъ Общество „Просвиты" (просвѣщенія) и выступилъ борзописцемъ въ ее органѣ „Правда" подъ именемъ украинца.

Этому то борзописцу мы и обязаны выясненіемъ, не оставляющимъ никакихъ сомнѣній, того значенія, какое заключаетъ въ себѣ настоящее украинофильское у насъ движеніе.

Кіевскій Отдѣлъ, не смущаясь катастрофой, постигшей Драгоманова, продолжаетъ итти по разъ избранному пути. Въ его засѣданіи 3 октября выбраны въ члены хорошо здѣсь извѣстные демагоги: медикъ Носъ и нѣкто Конисскій, оба бывшіе уже въ ссылкѣ, первый — въ Архангельскѣ за распространеніе въ Черниговѣ брошюръ „Земля и Воля", а второй, кажется, въ Вологдѣ за революціонную пропаганду въ Полтавѣ. Прошлогоднюю годичную дѣятельность отдѣлъ увѣнчалъ избраніемъ въ члены прибывшаго изъ Петербурга, изъ школы Спасовича, адвоката Молчанова, ужъ, конечно, не украинофила, а просто современнаго демагога. Этотъ господинъ подъ фирмой великоросса предназначался въ редакторы „Кіевскаго Телеграфа" и, вступивъ уже подъ рукою въ завѣдываніе имъ, успѣлъ перепечатать въ немъ въ №№ 137, 138 и 139. статью изъ Лондонской газеты „Впередъ" и опубликовать в № 141 демократическій манифестъ его корреспондента, но, бывъ по своей адвокатурѣ заподозрѣнъ въ похищеніи изъ арестантскихъ дѣлъ нѣсколькихъ паспортовъ, онъ счелъ благоразумнымъ бѣжать за границу, захвативъ на дорогу изъ редакціи „Телеграфа", какъ говорятъ, довольно крупную сумму.

А сейчасъ старанія демократовъ оживить преданія и старые буйные инстинкты въ народѣ здѣшнемъ какъ будто начинаютъ уже вызывать съ его стороны отклики. Не я одинъ здѣсь думаю, что разбойничьи шайки, вооруженныя, въ маскахъ, появляющіяся въ краѣ, суть не что иное, какъ зачатки зарождающейся въ современныхъ умахъ гайдамаччины. Дай богъ, чтобы мы ошиблись. Хотя политическія заразы не могутъ имѣть у насъ такого разрушительнаго значенія, какъ на Западѣ, но были же и у насъ примѣры такого зараженія, которые угрожали судьбамъ Россіи бѣдствіемъ, о какомъ страшно подумать. Поэтому энергическія мѣры, для пресѣченія зла необходимы; но мѣры не частныя, пресѣкающія отдѣльныя явленія, и не палліативныя, а радикальныя, искореняющія самыя причины, которыя даютъ злу возможность разростаться".

XXV. 50. Висновки Комісії „для пресечения украинофильской пропаганды".

(Ленінгр. Центр. Іст. Архів, Дело канц. мин. вн. дел № 339 „О высоч. учрежденной комиссии по украинофильской пропаганде в южных губ. России" за 1875 год).

„В видах пресечения опасной, в государственном отношении, деятельности украинофилов, полагалось бы соответственным принять впредь до усмотрения, следующие меры:

а) По Министерству Внутренних Дел.

1. Не допускать ввоза в пределы Империи, без особого на то разрешения Главного Управления по делам печати, каких бы то ни было книг, издаваемых за границею на малорусском наречии.

2. Воспретить в Империи печатание, на том же наречии каких бы то ни было оригинальных произведений или переводов, за исключением исторических памятников, но с тем, чтобы и эти последние, если принадлежат к устной народной словесности (каковы песни, сказки, пословицы), издаваемы были без отступления от общерусской орфографии (т. е. не печатались так называемой „кулишовкою").

Примечание I. Мера эта была бы не более, как расширением Высочайшего повеления от 3 июля 1863 года, коим разрешено было допускать к печати на малорусском наречии только произведения, принадлежащие к области изящной литературы, пропуски же книг на том же наречии, как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения, повелено было приостановить.

Примечание II. Сохраняя силу означенного выше Высочайшего повеления, можно было бы разрешить к печатанию на малорусском наречии, кроме исторических памятников, и произведений изящной словесности, но с тем, чтобы соблюдалась в них общерусская орфография, и чтобы разрешение давалось не иначе, как по рассмотрении рукописей Главным Управлением по делам печати.

3. Воспретить равномерно всякие на том же наречии сценические представления, тексты к нотам и публичные чтения (как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций).

4. Поддержать издающуюся в Галиции, в направлении враждебном украинофильскому, газету „Слово", назначив ей хотя бы

небольшую, но постоянную субсидию (в боку дописано „1000 р. из сумм III жанд., в текст заключения не вводить, а только иметь в соображении"), без которой она не может продолжать существование и должна будет прекратиться, (украинофильский орган в Галиции, газета „Правда", враждебная вообще русским интересам, издается при значительном пособии от поляков).

5. Запретить газету „Киевский Телеграф" (в боку дописано: „в соображении вредное влияние газеты"), на том основании, что номинальный ее редактор Снежко-Блоцкий слеп на оба глаза и не может принимать никакого участия в редакции, которой заведуют постоянно и произвольно лица, приглашаемые к тому издательницею Гогоцкою из кружка людей, принадлежащих к самому неблагонамеренному направлению.

б) По Министерству Народнаго Просвещения.

6. Усилить надзор со стороны местнаго учебнаго начальства, чтобы не допускать в первоначальных училищах, преподавания каких бы то нибыло предметов на малорусском наречии (в боку дописано: „это не существенно").

7. Очистить библиотеки всех низших и средних училищ в малороссийских губерниях от книг и книжек, воспрещаемых 2-м параграфом настоящаго проекта.

8. Обратить серьезное внимание на личный состав преподавателей в учебных округах Харьковском, Киевском и Одесском, потребовав от попечителей сих округов именного списка преподавателей с отметкою о благонадежности каждого по отношению к украинофильским тенденциям и отмеченных неблагонадежными или сомнительными перевести в великорусские губернии, заменив уроженцами этих последних.

9. На будущее время выбор лиц на преподавательские места в означенных округах возложить, по отношению к благонадежности сих лиц, на строгую ответственность представляющих о их назначении, с тем, чтобы ответственность о которой говорится, существовала не только на бумаге, но и на деле.

Примечание I. Существуют два Высочайшие повеления покойного Государя Николая Павловича, не отмененные Верховной Властью, а потому сохраняющие и в настоящее время силу закона, которыми возлагалось на строжайшую ответственность Попечителей Округов и вообще учебнаго начальства, не терпеть в учебных заведениях лиц с неблагонадежным образом мыслей, не только между преподавателями, но и между учащимися. Полезно было бы напомнить о них.

Примечание II. Признавалось бы полезным принять за общее правило, чтобы в учебные заведения округов: Харьковского, Киевского и Одесского назначать преподавателей преимущественно великоруссов, а малороссов распределить по учебным заведениям С.-Петербургского, Казанского и Оренбургского округов.

10. Закрыть на неопределенный срок Киевский Отдел Императорского Географического Общества (подобно тому, как в 1860-х годах закрыт в этом последнем Политико-экономический Комитет, возникший в среде Статистическаго Отделения), и допустить затем открытие его вновь, с предоставлением местному Генерал-Губернатору права ходатайствовать о его открытии, но с устранением навсегда тех лиц, которые сколько-нибудь сомнительны в своем чисто-русском направлении (в боку дописано: „предоставить М. В. Д. войти в надлеж. сношения с кем следует относительно изыскания мер к дал. направлению этого дела).

в) По III Отделению Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.

11. Немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского, как неисправимых и положительно опасных в крае агитаторов." (в боку додано: „выслать из края с воспрещением в'езда в южн. губ. и столицы, под секретное наблюдение).

XXVI. ЗАГАЛЬНА БІБЛІОГРАФІЯ [1]).

Абрамович Д. І., З листування М. П. Драгоманова з О. С. Суворіним. (Україна, 1927, кн. 4, с. 127 — 150).

Академии Наук (И. А. Н.). Об отмене стеснений малорусского печатного слова. 1910.

Алексѣевъ. Что такое украинофильство? (Полемика с Петриком-Драгомановым). (Русск. Бог. 1881, I, VII, XII).

Антоновичъ, В. Исповѣдь. („Основа", 1861, X, 1862. I).

Антонович, В. Записка в справі обмежень української мови (Зап. Укр. Наук. Т-ва в Київі, кн. III, с. 33 —39).

Багалей, Д. И. и Халанскій, М. Г., Ист.-фил. факультетъ въ Харьковскомъ университетѣ. Х. 1908.

Багалій, Д. І. Автобіографія. 1927.

Балабанов, М. История революционного движения в России. 1925.

Баранський, Олександер. Образки з громадського і письменського розвитку Русинів. Львів. 1912 — 1913. 2 т.

Беренштамъ, В. Изъ школьныхъ лѣтъ А. С. Лашкевича (К. С. 1899 ч. II, с. 262 — 268).

Берло, Г. З минулого. Баришпільський пансіон і П. П. Чубинський (Україна, 1927, 3, с. 110 — 113).

Білий, Володимир, Судова Справа С. Д. Носа (Зап. Іст.-Філ. Відд. В. У. А. Н., кн. X, 1927, с. 15 — 16); Листування Я. П. Новицького, кн. X, с. 288 — 293.

Білінський Микола. З минулого пережитого (1870 — 1888), Україна, 1928, кн. 2, с. 117 — 132.

Богучарскій (Базилевскій), Госуд. преступленія въ Россіи, 3 т (1876 — 1880).

Богучарскій, Изъ исторіи полит. борьбы в 70-х и 80-х г. 1912,

Богучарский, В. III-е отд. о самом себе. (В. Евр. 1917, III).

Борисовъ В. и Чубинскій П. Календарь Юго-Западнаго Края на 1873 г. Кіевъ, 1873.

Буда, С., До біографії С. А. Подолинського (За сто літ, кн. 5).

Бужинський, М. Листи В. Б. Антоновича до Б. С. Познанського (Україна, 1928, 5, с. 101).

Бѣлецкій, Л. Изъ воспоминаній о П. П. Чубинскомъ (Укр. Ж. 1914, ч. 3).

Бѣлоусенко. О. Les Pichniana, Укр. Жизнь, 1912, у. с. 28 — 42.

Василенко, Н. Политическіе взгляды М. П. Драгоманова (Укр. Жизнь 1912, кн. 6, с. 36 — 55).

Василько, Ан. К. П. Михальчукъ (Укр. Жизнь, 1914, ч. с. 5 — 8).

Вержиловъ, А. В. Зі спогадів про Антоновича й Костомарова (Україна, 1928, кн. 6, с. 82 — 3).

[1]) Подаємо реєстр книжок і статей, що не лише цитувалися на сторінках книги, але також можуть бути корисні для ширшого й докладнішого ознайомлення з поставленими проблемами.

Вовк Галина, Бібліографія праць Хведора Вовка. К. 1929. (Передмова с. 5 — 13).
В-въ, О. Разъясненіе выходки г. Юзефовича (письмо изъ Кіева). (Недѣля, 27, VII, 1875, кол. 881 — 993).
V. Th. Section (La) du Sud-Ouest da In Société Impériale Russe da Géographia (à Kiev). L'Anthoropologie. Paris, 1895, t. 6 p. 116.
Видании Р. Геогр. О-ва: „Извѣстія", „Вѣстникъ" И. Р. Г. О.
Воинесенский, С. Славянство в русской журналистике 1896 — 1914 (указатель статей). Петр. 1915, с. 63 въ 16-ку.
Возник, М. акад. Листування Франка в Драгомановим, К. 1928.
Вовник М. акад. До історії Місії Драгоманова (Україна, 1929, I—II, с. 48—72).
Волковъ Ф. К. и Русовъ А. А. Примѣчанія къ части свода, касающейся „сообщества украинофиловъ (Былое, 1907, іюнь, іюль.).
Волковъ, Ф. К. — П. П. Чубинский. Отрывки изъ личныхъ воспоминаній (Укр. Жизнь, 1914, ч. 1, с. 43 — 61).
Выдумки „Кіевлянина" и польскихъ газетъ о малорусскомъ патріотизмѣ. Кіевъ, в типогр. газ. „Кіев. Телегр." 1874.
Г. Бандуристъ Остапъ Вересай. — Недѣли, 1874, ч. 17, с. 639 — 643.
Гермайзе О. Ю. Нариси в історії революційного руху на Україні, т. I. Рух. Книгоспілка 1926, с. 31 — 36.
Гермайзе, О. До споминів Ол. Ол. Русова (За сто літ. 1, с. 259—265).
Глушко, С. Драгоманов і недільні школи (Україна, 1924, кн. 4, с. 35—40).
Глушко, С. Спомини Ірини Волод. Антонович про М. П. Драгоманова, (Україна, 1927, кн. 4, с. 130).
Г. М. Знесення указу 1876 р. (Л. Н. В. т. XXXI, кн. VIII).
Гніп, М. Полтавська Громада, 1930.
Гогоцкій С. Еще нѣсколько словъ объ украинофилахъ, Русск. Вѣстникъ, 1875, іюнь. с. 787 — 798; іюль, 413 — 414.
„Государственныя преступленія въ Россіи въ XIX в.". т. II.
Грабовецький, Перші недільні школи на Полтавщині (1860—1862 р.р.), (Україна 1928, кн 4, с. 51 — 72).
Гребцовъ, Н. О рефератѣ М. Левченка: „Нѣсколько данныхъ о жилищахъ в пищѣ Южноруссовъ". „Кіев. Телегр." 1875. ч. 152.
Гринченко Б. Д. Литература украинскаго фольклора (1777 — 1900)
Грушевська К. „Українські Думи (К. 1927), Т. 1 і т. II.
Грушевський М. С. Очеркъ исторіи укр. народа. Спб. 1906.
Грушевський, М. Движеніе политич. и общ. мысли въ XIX ст. Спб, 1907
Грушевський, С. Пимяти Миколи Лисенка. Промова. (Зап. Укр. Наук Т-ва в Києві, 1913, с. 5 — 12).
Грушевський М. С. Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ, т. I. с. 25 — 26. Петр. 1916.
Грушевський, М. Драгоманов в політичнім й національнім розвитку українства (Борітеся — Поборете, Відень, 1920, ч. 5).
Грушевський, Мих. З починів укр. соц. руху. М. Драгоманов. Женевський соціялистичний гурток, 1922, с. 23.
Грушевський. М. С. Ганебній пам'яті (Україна, 1926, кн. 4).
Грушевський. М. Місія Драгоманова (Україна, 1926, 2 — 3.
Грушевський, Ол. Изъ жизни Кіев. укр. кружки (Укр. Жизнь 1915, ч. 11 — 12, с. 33 — 39).
Гуревич, Молода Україна, ДВУ. 1926.
Дашкевичъ, Н. П. Отзывъ о сочиненіи г. Петрова „Очерки исторіи украинской литературы (Отчетъ о 29-мъ присужд. гр. Уварова, Зап. И. Академіи Наукъ, т. 9, кн. I, Спб. 1889 с. 36 — 301).
Дебогорій-Мокріевичъ. Воспоминанія, 1906.
Дебогорій-Мокріевич, В., М. П. Драгоманов (За сто літ, кн. 1,
Д-ко Д. Украинское ученое об-во в Кіевѣ (Укр. Ж. 1913, ч. 3, с. 145).
Дорошенко, Д. Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южной Русью. Спб. 1904.
Дорошкевичъ Ол. Український рух в оцінці поміщика 80-х років (про Галагана). Черв. Шлях, 1924, кн. VI.
Дорошкевич, Ол. Листи Драгоманова до Пипіна (За сто літ, кн. III, 1928, с. 66 — 96).
Драгомановъ, М. Восточная политика Германіи и обрусеніе. Вѣст. Европы, 1872, ч. 3.
Драгомановъ. М. По вопросу о малорусской литературѣ, Вѣна 1876 (Собр. полит. соч. М. П. Драгоманова, соч. т. II, 1907, с. 153 — 199. Закриття Вілліу с. 198 — 199).
Драгомановъ — „Українець", Антракт з історії українофільства (1863—1872), „Правда" 1876.
Драгоманов. Літератури українська проскрибована урядом російським („Правда", 1878, ч. 18 — 23).
Драгоманов, М. Австро-руські спомини. ч. 4 — 5.
Драгоманов М., Историческая Польши и Русскіи демократіи.
Драгомановъ. Автобіографія „Былое" Спб., 1906. ч. 6, с. 182 — 213.
Драгомановъ, Великорусскій интернаціонализмъ и польско-украинскій вопросъ, Казань. 1907, с 1 — 135.
Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу, 1913, К. С. 159.
Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціялізм, в передмовою і примітками Ан. Ніковського, К. 1914 (с. 147 — 150: перепис К. 1874 р.).
Драгоманов. Листи до М. Бучинського (Збірник філолог. Секції, т. XIII).
Драгоманов. Листи на Наддніпрянську Україну, 1915, 2. Відень.
Драгоманова. Публікації писань (бібліогр. ВБУ 1906 — 1923), („України, 1926, 4, с. 170 — 176).
Драгомановъ, М. Процессъ постыдный во всѣхъ отношеніяхъ. (Вольное Слово, 1882, ч. 43).
Драгоманов, М. Листи до Стасюлевича, „Україна". 1927, кн. 4.
Драгоманов, М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654 — 1876) з передмовою Михайла Павлика. Л. 1909.
Dragomanoff. M. La littérature ukrainienne proscrite par le gouvernament, russe, Genéva, 1878.
Дучинський, Ан. До життепису Ол. Ол. Русова (За сто літ, IV, с. 312 — 320).
Дѣло, газ. у Львові,
Дѣятельность Етн.-Стат. экспедиціи в Юго-Зап. краѣ (Вол. губ. Вѣд 1871, ч. 63).
Егунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років (За сто літ, II, с. 189 — 196).
Ефименко, А. Я. Южная Русь. II, т. 1905.
Ефремов, С. Політична спадщина Драгоманова. Львів, 1895, „Нова Громада" 1906, ч. 6, с. 152 — 162.
Ефремов, С. Історія Українського Письменства, 1911.
Ефремов, С. Памяти Драгоманова (Укр. Жизнь, 1915, ч. 7, с. 19 — 36).
Ефремов, С. Повне зібрання творів Т. Шевченка, т. III — IV. (Примітки й вступні статті), 1927 — 1929.
Житецький, І. Ол. Ол. Русов (некр.) „Україна" 1926, I, с. 182—186.
Житецький, Ігн. „П'ять листів Чубинського до М. І. Костомарова (За сто літ. IV, с. 55 — 60)
Житецький І. Київська Громада за 60-х років („України, 1927, ч. I, с. 91 — 125) окрема відбитки, с. 35).
Житецький Ігнат. Південно-Зах. Відділ Геогр. Т-ва у Київі („України", 1927, 5, с. 31 — 36).

Житецкий, П. І. Промова на Шевч. Святі (Зап. Н. Т-ва Ім. Шевченка у Львові, ч. 116, с. 182.

Житецький П. И. (1836 — 1911). Отт. из Ежегодника коллегіи П. Галагана, с. 33. К. 1912.

За сто літ, Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX, початків XX століття, 1927 — 19.0, кн. I — VII.

Зиберъ, Н. Матеріалы для наблюденія надъ общ.-экон. жизнью русскаго народа (Знаніе. 1876, Мартъ, с. 38 — 82, апр. 1 — 78).

Збірник пам'яти Михайла Драгоманова (1895 — 1920), 1920. с. II (попул.).

Игнатович, И. И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Л. 1925 г.

Иконниковъ, В. С. Біогр. Словарь проф. и преп. Ун. св. Влад. Кіевъ, 1884 г.

Исторія полувѣковой дѣятельности И. Р. Г. Об-ва (1845 — 1896), составил П. П. Семеновъ при содѣйствіи д. ч. А. А. Достоевскаго. Спб. 1896.

Каманинъ, И. Некрологъ И. П. Новицкаго (К. Ст. 1890, IX, с. 486—491).

Кіевлянинъ (1860 — 1881).

Кіевлянинъ подъ ред. В. Я. Шульгина (покажчик) 1864 — 1878). К. 1880, с. 162.

Кіевскій Голосъ, 17. XI, 96, ч. 54. До 30-ліття Закриття Київськ. Відд. Геогр. Т-ва.

Кіевская Старина, щоміс. журнал 1882 — 1906.

Кіевскій Телеграфъ (1874 — 1876).

Кистяковскій, В. А. М. П. Драгоманов (передм. до 1-го тому политич. сочинений, Paris), 1905 — 1906.

Кістяковський, Мих. Драгоманов у Флоренції (За сто літ. II, с. 176 — 182).

Клейнборт. Н. И. Зибер. Лнг. 1923.

Комаровъ, М. Библіографическій покажчик нової української літератури (1792 — 1883 р.) К. 1883.

Коперживський, К. Громадсько-політична тактика Драгоманова (1860 — 1875), Україна, 1930, ч. I—II.

Корнилович, М. Заповіт Олександра II і окраїнна політика (Україна, 1924, 1 — 2, с. 161 — 163).

Корреспонденція о дѣятельности Юго-Западнаго Отдела И.Р.Г.О. (Современныя извѣстія 1881 ч. 53).

Корсаковъ, Воспоминанія (Вѣст. Евр. 1906, ч. 9).

Костомаровъ, Н. Русская литература по отделу этнографіи въ 1876. Малорусскія народныя предавія и разсказы. Сводъ М. Драгоманова. Из Юго-Зап. Отд. Р.Г.О. (Русская Стар. 1877, кн. V, с. 113 — 132).

Костомаровъ, Н. Литературныя воспоминанія, Автобіографія.

Костомаров наук.-публіц. і полеміч. писання за ред. М. Грушевського, К. 1928.

Кравченко-Максименков, Н. Анонімн та псевдонімн в загальній і в українській бібліографії (Методол. Збірник, вип. 1, К. 1928, с. 26).

Кримський, А. Акад Як треба класифікувати народні пісні (Розвідки статті, та замітки, К. 1928, с. 163 — 166).

Курилова, Ол. Рец. на книгу „Н. Дурново. Введение в историю русского языка, ч. I (Зап. Іст. Філ. Відд. ВУАН) кн. XXI — XXII (1928), К. 1929 с. 376 — 377.

Л. А. Матеріалы для біографіи Г. П. Галагана (К. Ст. 1898, 9. 188 — 224).

Лавровъ, П. Народники-Пропагандисты 1873 — 1878.

Лазаревська, К. Матеріяли до біографії С. Д. Носа (Україна, 1929, жовт.-лист., с. 65 — 70).

Левицкій Ор. Ив. „Шалопутство на границахъ Полтавской и Екатерининской губ." Кіев. Телегр. 1875.

Левицкій Ор. „Українофілам" Куліша („Зап. Наук. Т-ва в Київі" 1911, VIII, с. 69 — 87).

Левицький О. И. Українці в приймах у чужій часописі (Наше Минуле, 1919, 1 — 2, с. 57 — 63).

Левицький, Кость, Історія політичної думки галицьких Українців 1848 — 1914, т. 1-й. с. 153 — 170.

Левченко М. А І. Дмиінський, Казки та оповідання з Поділля, К. 1928, с. XXVI — XXIX.

Ленин, В. Развитие капитализма в России.

Ленскій, З. Ист. Рос. в XIX в., т. VI, с. 247 і далі.

Літературно-Науковий Вісник.

Ліндфорс, С Дещо з спогадів за М. П. Драгоманова (Зап. Філ. Відд. В. У. А. Н VII — VIII, с. 399 — 401.

Лысенко, Н. Отвѣтъ „Русскому Вѣстнику" Голосъ, 1875, ч. 90, 31/1, 31/12 марта-апрѣля).

Лобода Андрій, акад. Сучасний стан і чергові завдання української етнографії (Етнограф. Вісник, кн. I, 1925, I, л, 4 — 5).

Ловинський, Мих. Польський і руський революційний рух і Україна, Л. 1908, с. VI — 200.

Лозинський, М. Українське національне питання в творах М. Драгоманова, Відень, 1915, с. 109 (с. 12 — 13).

Любченко, П. До процесу СВУ („Комуніст". 4. III, 30).

Максимовичъ М. А. Собраніе сочиненій (3 т.) (1876 — 1880).

Мандзюк, Іван. Заборонені сторінки „Статистического описания Кіевской губернии" I. І. Фундуклея („За сто літ" II, 1928, с. 107 — 109).

Марковский, М. Міяковський, В. „Помийница". Часопис 1863). (Наше Минуле, 1919. 1 — 2, 73 — 121).

Матеріяли до Драгоманівської Бібліографії ВБУ (Україна, 1926, с. 170 — 176).

Мещерскій, В. П. Мои воспоминанія. т. II. 2, Спб. 1890.

Міяковський, В. Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича. (Україна, 1924. 1 — 2, с. 151 — 160).

Міяковський, В. З молодих років К. Михальчука (Україна, 1924, кв. 4, с. 107).

Міяковський, Вол. Звільнення Драгоманова з Київського університету (Україна, 1926, 4. с. 170 — 176).

Міяковський, Ювілей Цензурного Акту (Бібліол. Вісти, 1926).

Міяковський, В. Записка 1874 р. про укр. рух. Арх. Справа, 1927 2 — 3, с. 21 — 29.

Міяковський, В. В. Історія заслання П. Чубинського (Арх. Справа, 1927, кн. 4, Відд. Червоного Арх., с. 6 — 13).

Милоандов, А. Недільні школи на Чернигівщині 1860 р. („Черн. Збірн." 1928, с. 431 — 442).

Миловидов, Лев. Наступ реакції на школу в 1860-х роках (два документи з таємної справи Чернигівської гімназії („За сто літ", IV, с. 48 — 50).

Михальчук, К. П. Открытое письмо к А. Н. Пыпину по поводу его статей в „Вѣстн. Евр." о спорѣ между южанами и сѣверянами. К. 1909.

Михальчук, К. Спомини Укр. Жизнь, 1914, ч. 8 — 10, с. 78 — 80.

Мищенко, Людмила. З минулого століття (За сто літ, VI, с. (106—160).

Мищенко, Ф. Г. П. Галаганъ, 15 Авг. 1819, 25 сент. 1888 (Некрологъ)— К. Ст. 1888. XII, с. 1 22.

Наваревський, Ол. До історії Київської Громади 1870-х років (За сто літ, кн V, с. 208 — 212).

Назаревський, Ол. Студентські хвилювання в Київі р. 1876-то (Жит. і Рев. 1927, ч. 6, с. 392 — 3),

Назаревський, Ол. „Березневий рух" київських студентів р. 1878 („За сто літ", 1928, III, 104 і далі).

Науменко, В. Памяти Гиилоснрова. К. Ст. 1901, 2, 301 — 307.

Науменко. До історії указу 1876 р. про заборону укр. письменства (Україна 1907, 5, с. 135 — 151).

Иаумснко, В. А. А. Русовъ (Укр. Жизнь, 1916, I, с. 32—48, ч. 3, с. 14—15)

Иаумснко, В. П. Кіевскан Сатира 50 лѣтъ навадъ (Голосъ Минувшаго. 1916, 4, 140 — 156),

Иевѣдѣневій, С. Китковъ и его времн. Спб. 1888, с. 255 — 293, 334 — 378.

Инпѣшный юридичный Станъ україньского письменства в Росин („Дѣло"), 16/28 мая, 1888, № 109).

Иовицкій, В. Д. Из воспоминаний жандарма (1929, с. 287. Українофільство в Київі, е. 89 — 170).

Общественвое Движеніе въ Россін въ началѣ XX-то вѣка под ред. Л. Мартовн, П. Маслови и А. Потрнсови, 1911, кн. II.

Овеннвко-Кулнвовский. Воспоминанія, 1923.

Огоновскій, Ом. Исторія литерат. русской, Львів, 1897—1895, т. I—IV.

Орловській, П. До історії марксизму в Росії.

„Осиова", 1861 — 62.

Отчеты о дѣятельности Кіевскаго отдѣленія славинскаго благотворительинго комитета (1872 — 1876).

Охрамовнч, Юл., Короткий Нарис розвитку україн. націон. думки в XIX ст. 1918.

Павликъ, М. Потреба етнографично-статистичной роботы в Галичинѣ.— Другъ (У Львовѣ), 1876, ч.ч. 13 — 16.

Павлик, М. М. П. Драгоманов (1841 — 95), Л. 1896, с. 361 — 365. 366, 370.

Павлик, М. Переписки Михайла Драгоманова з др-ом Теофілем Окуневским, (1883, 1885 — 1891, 1893 — 1895). Л. 1905, е. 280.

Павлик, М. Михайло Драгоманов і его роли в розвою Українн, Л. 1907.

Павлик, М. Драгоманов як політик. П. 1911.

Перетц, В. Павло Житецький (Зап. Укр. Иауков. Тов-а в Київі, 1908, II, с. 1 — 38).

Петрик, М. (Драгоманов). Что такое украинофильство? (Рус. Бог., 1881, XI, с. 93 — 126.

Петров, В. Шевченко та його доба, т. II, 1926 (Про Гилагана).

Петров, В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяті роки, т. I. К. 1929.

Петров, Н. Очерки истории украинской литературы XIX в.

Пиксанов, И. Областные культурные гнезда, 1928, е. 98.

Пиоитковский, С. Очерки истории России в XIX — XX веках (лекции) 1928.

Платні слуги російської жандармерії про Москвофільство з приводу „До історії указу з р. 1876 в „Україні 1907 р., кн. 5, (Діло, ч. 213, 1907 р.).

Площинскій, В. М. Изъ історіи Галицкой Руси 1882 г. Политическій процессъ русскихъ галичинъ вообще, редактора „Слова" в особенности. По поводу десятилетней годовщины процесса. Вильно, 1892, 102.

Победоносцев, К. П. И его корреспондситы (Труды Гос. Румянц. Музея, 1923, с. 309, 330 — 331).

Покровський, М. Нариси з історії рев. руху в Росії XIX — XX віків; Л. Лекції, 1922, е. 183.

Покровский, М, Крестьянская реформа, 1926, е. 148.

Попов, М. Нариси з Історії К.П.(б)У.

Пуле-де М. Ф. К Исторіи украинофильства (Вѣст. Евр. 1881, III, 1882, 11) Отвѣтъ Костомарова В. Е. 1882, V); Русь, 1884, ч. 5 — 7, ч. 22.

Пыпинъ, А. И. Особый русскій языкъ и 2) особая історія рус.: лит. В. Е. 1887, XI і 1890, 9 — 10.

Пыпинъ, А И. Исторія русской этнографіи т. III. Этнографія малорусская, Спб., 1891, с. 356 — 363 та інші.

Рожков, И. Русская Исторія в сравнит.-ист. освещении 1925, т. XI.

Романович-Славатинскій. Моя жизнь и академическая дѣятельность (1832 — 1884), Вѣсти. Евр. 1903.

Рудинська Евгенія. До історії укр. сти. Іван Рудченко (Ети. В., 1927, 4, т. 126).

Рудинська Евгенія. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного (1883 — 1905). М. 1928.

Русова, С. К 40-лѣтнему юбилею Ю. З. Отд. И. Р. Г. О. (Укр. Жизнь, 1911, ч. II, с. 28 — 39).

Русова, С. Украинская литература (в Истории России в XIX в. за ред. М. Н. Покровского, т. VII, с. 72 — 75).

Русова, С. Драгоманов, його життя. Полтава, 1919 р.

Русова, С. Спомини (За сто літ, т. II, с. 159).

Русовъ, А. А. и Волковъ Ф. К. Примѣчанія к части свода касающейся „Сообщества украинофиловъ (Былое, 1907, іюнь, іюль)

Русовъ, А. Дѣятельность Юго-Западного Отдѣла И. Р. Г. О. въ первое полугодіе его существованія, К. 1873. Іюня 25, 16 — 21 с.

Русовъ, А. Как я стилъ членомъ „Громады"? (Укр. Жизнь, 1913, 10, е. 40 — 49).

Русовъ, О. М. Лисенко — науковий дослідник законів української музики (Зап. Укр. Наук. Т-ва в Київі, 1913, кн. XI).

Рябінін-Скляревський, Ол. З революційного руху 1870-х р.р. за добу тимчасових генерал-губернаторів. („За сто літ" 1927, I, е.154 — 165).

Рябінін-Скляревський, Ол. Київські Громади 1870-х р.р. (Україна, 1927, 1 — 2, с. 144 — 162, гол. роб. револ. гуртка.

Рябінін-Скляревський, Гурток М. М. Левченка та „Колокол" Герцена (Юв. Зб. ак. Грушевського, т. I. с. 342 — 348).

Rambcnu, L'Ukraine et ses chansons historiques. (Revua des Deux Mondes, 1874 і 1875. Juin, p. 801 — 835).

Савченко, Федір, Антонович і перша редакція Київської Старини. (Україна, 1928, VI).

Савченко, Федір, Українське науково-культурне самовизначення 1850— 1876 р.р. (Україна, 1929. Січ. — лют.)

Савченко, Федір, Листування Чубинського з Полонським (За сто літ, ки. 6).

Садовський, М. К. Мої театральні згадки ДВУ (1881 — 1917), 1930.

Садовскій, В. Законопроектъ о печати и укр. пресса (Укр. Жизнь 1913, ч. 6, е. 43 — 46).

Семевскій, Крестьянскій вопросъ въ Россіи въ XVIII в в первой половинѣ XIX в. т. II (с. 514 — 529).

Семевский, В. Кирилло-Мефодіевское Общество (Рус. Бог. 1911, кн. 5, 6).

Семенов-Тянь-Шанскій, Его жизнь и дѣятельность (Сборник статей Р. Г. Общ. под ред. Достоевского. М. 1928, С. 265).

Сидоровъ, А. А. Печать и печатное дѣло в Юго-Западном краѣ, Спб. 1905, 24, с. в. 16-ку.

Скребицкій, И. Крестьянское дѣло и его сущность въ царствованіе императори Александра II (5 т. 1862 — 68).

Скрипник. М. О. До боротьби двох культур, 1928.

Слабченко, М. Е. Матеріяли до економічної соціяльної історії України XIX ст., т. II, 1927, с. 91 — 93.

Слабченко, М. Передмова до „Очерковъ перв. экон. культуры" Зибера.

Спомини колишнього студента про Київський Університет 70-х років. (Наше Минуле, 1919, 1 — 2, с. 64 — 69).

Стнеюлсвичъ и его современники въ ихъ перепискѣ, т. V, Спб. 1913 (Листы Драгоманова, с. 211 і далі).

Стебницкій, П. Я. Украина и Украинцы. И, 1917, с. 48.

Степович, А. До київо-галицьких зв'язків початку 1870-х років (За сто літ, ки. V, с. 183 — 191).

Стешенко, Ів. Українські шестидесятники („Зап. Наук. Т-ва, К. 1912, (с. 30 — 38).

Студинський, К. Акад. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким (І, 1871 — 1877), (За сто літ, І, с. 83 — 153).
Студинський, К. Акад. Перша зустріч Мих. Драгоманова з Галицькими студентами (Україна, 1926, 2 — 3, с. 70 — 75).
Студинський, К. Акад. Критика М. Драгоманов на перше число львівської „Правди" за рік 1874. (Україна, 1926, кн. 4).
Студинський, К. Акад. Остап Терлецький про Археологічний з'їзд у Київі (Україна, 1927, 5, с. 37 — 49).
Студинський, К. Акад. до історії взаємин Галичини з Україною в р.р. 1860 — 1873, (Україна, 1928, 2, с. 6 — 40).
С. О-мъ, Д. Объ экономическихъ отношеніяхъ сѣвера и юга Россіи (Отеч. Зап. 1874, 10, с. 210 — 248).
Татищев, С. С. Александр II, его жизнь и царствованіе, т. II, с. 11—12
Т-въ, М. Ученая экспедиція в Западно-Русскій Край, В. Е. 1877, ч. III.
Терлецький, Остап. Москвофіли й народовці в 70-х р.р. у О. 1902 (Літ. Н. бібл.; ч. 37).
Ткаченко, М. М. Зібер у Київі (1864 — 1876), Ювіл. Зб. ак. Грушевського, т. І, с. 349 — 358).
Тулуб, Ол. Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука (З архіву Ів. Стешенка), (Україна, 1927, 5, с. 59 — 69).
Указ проти руського язика „Правда" 1876, с. 500 — 505; 545 — 546; 638 — 640.
Україна, 1906 — 1930.
Українець (Драгоманов М.). Література російсько-великоруська, українська і галицька. (Правда, 1873 — 74).
„Украинская Жизнь" (журнал 1912 — 1917).
Украинскій Вопросъ. Составлено сотрудниками „Украинская Жизнь" 3-е изд. М., 1917.
Устіянович, Корнило Н. М. Ф. Раевський и російський панславизмъ. Спомини зъ пережитого и передуманого. У Львові, 1884, с. 86, у 9-ку.
Франко, Ів. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова, Літ.-Наук. Вісн., Львів, 1906, кн. VIII, с. 226 — 241.
Франко, Ив. Южно-русская литература. (Энцикл. Брокг. и Ефрона 81 с. 318 і сл.).
Франко, Ів. Життєпис Драгоманова, Життє і слово, 1894, кн. І.
Франко. Ів. Нарис укр.-рус. літератури. Л. 1910.
Хатченко, А. (Б. Кістяковський) М. П. Драгоманов і вопросъ о самостоятельной укр. культурѣ (Укр. Жизнь, 1912, ч. 6, с. 10 — 35).
Хатченко, А. Памяти Юрія Юрьевича Цвѣтковскаго (про участь „Громади" в „Кіев.-Телегр". „Укр. Жизнь", 1913, ч. 7 — 8).
Христюк, П. Нариси історії класової боротьби та соціялізму ДВУ, 1929, т. III, с. 124 і далі.
Циганенко, Ю. Заборона брошюри В. І. Василенка (члена Відділу Геогр. Т-ва) в 1914 р. (За сто літ, II, с. 324 — 7).
Чубинскій. Два слова объ училищѣ и учителяхъ („Основа" 1862, 4, с. 56 — 8).
Чубинскій и Михальчукъ. Поляки Юго-Западнаго края (Труды Етн. Стат. экспедиціи, т. VII, ч. І, 1872 г.).
Чубинського (пам'яті) Укр. Жизнь, 1914, ч. І, с. 31 — 60.
Чубинського П. П. (Некрологи), (О. Кониського) „Діло" (Львів). 1884, ч. 10. „Заря" (Київ), 1884, 15 (Промови на його похоронах). К. Ст. 1884, 2, с. 343 — 349 (Кистяківського Ол. Ф.), Ефименка там же, у 138 — 142. Мордовцева в „Отчетѣ О-ва для пособія нуждающимся литераторамъ и ученымъ за 1884 — 1885 г. (Тамже в газ. Новости, ч. 112).
Шамрай, С. Київський одноденний перепис 1874 р. (Київ та його околиці Збірник за ред. Акад. М. С. Грушевського) К. 1926, с. 352 — 383.
Шамрай, С. Спомини Ол. Ол. Русова (За сто літ, І, с. 236 — 258).

Шамрай, С. Праці М. І. Зібера з поля статистики (Прап. Мар. 1923, ч. 4 — 5, с 29 — 47).
Шамрай, С. Київська Козаччина 1855 р. (Зап. Філ. Відділу ВУАН, XX, с. 199 — 324).
Шаповал, М. Соціялістичний світогляд М. П. Драгоманова („Борітеся — Поборете", Відень, 1920, ч. 5).
Щеголев, Укр. движение как совр. этап южно-рус. сепаратизма, с. 60.
Яворський, М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні, т. І, 1927 р.
Яворський, М. Емський Акт. 1876 р. (Прапор Марксизму 1927 р., ч. І, с. 114 — 153, 1928, ч. 1 — 2 (с. 93 — 113).
Яринович, А. До психології українофільства (Основа, 1915, II. с. 130 — 137).
Ясинский, Иер. Роман моей жизни. Книга воспоминаний. 1925.
Юзефовичъ, В. М. Тридцать лѣтъ тому назадъ („Рус. Стар." 1895, ч. II, с. 126 — 130).
Южно-Русские рабочие Союзы. Сборник статей под ред. Равича-Черкасского. К. 1925.
Ющенко. Г. Щоденник проф. О. Ф. Кістиківського (Архівна справа, 1927, 2 — 3, с. 70 — 73).
Ющенко, Г. І. Записка П. І. Житецького про український рух. Архівна справа, 1927, кн. 4. Відд. Черв. Арх., с. 13 — 22.
Z. Современное украинофильство. (Русск. Вѣстн. 1875, II, с. 820 — 1).

RÉSUMÉ

XXVII. Mesures prises en 1876 contre le mouvement Ukrainien, par Th. Savtchenko.—(I. La Section Sud-Ouest de la Société Géographique Russe à Kiev. II. Du Journalisme en Ukraine. III. „L'oukase d'Ems et ses conséquences).

C'est le groupement ukrainien connu sous le nom de „Gromada de Kiev", arrivé à l'apogée de son développement vers 1875, qui prit sur lui de diriger les travaux de la Section Sud-Ouest de la Société Géographique Russe. La „Gromada" se composait principalement de personnes qui avaient terminé leurs études à l'Université de Kiev vers 1860, qui n'étaient pas satisfaites de la réforme „incomplète" de 1861, et qui créèrent le programme idéologique qu'actuellement, de plus en plus souvent, on désigne sous le nom de „socialisme paysan".

Si les premiers organisateurs de la Section furent, à Kiev, Prof. V. Antonovitch et Tchoubinsky, qui, lors de la création de la Section, trouvèrent aide auprès du général-gouverneur de Kiev Dondoukov-Korsakov, par la suite, ce fut Michel Dragomanov qui après son retour en 1873 de l'etranger, en fut aussi le membre le plus actif.

La Section Sud-Ouest (Kiev) de la Société Géographique Russe n'exista que de 1873 à 1876 et fut fermée par un oukase spécial du tsar.

Malgré sa courte existence, les résultats de ses travaux dans le domaine de la science sont importants. Elle eut le temps de grouper autour d'elle plus de 200 membres, dont la moitié demeuraient à Kiev et l'autre dans les ci-devant gouvernements de Tchernigov, Poltava, Volynie et autres. D'après ses statuts, la Section devait avant tout étudier la statistique et l'ethnographie des cinq gouvernements de la circonscription scolaire de Kiev.

Pour réaliser tout ce que prévoyaient les statuts officiels et toutes les directions d'ordre politique et culturel qu'elle s'était données, la Section organisa non seulement de nombreuses assemblées scientifiques de ses membres, mais encore des réunions, des soirées, auxquelles prenaient part des personnes qui n'étaient pas membres de la Section. C'est à une de ces réunions que se fit entendre le kobsar A. Véressaï.

La Section pendant son existence créa 14 commissions pour examiner certains problèmes, exécuter des travaux préparatoires et en diriger la mise à exécution. Elle élabora aussi les programmes des recherches des matériaux nécessaires aux travaux scientifiques.

A Kiev, de 1874 à 1876, le nombre des membres de la Section doubla (de 90, il passa à 177), tandis que dans les autres Sections de la Société Géographique Russe (Tiflis, Irkcutsk, Vilna, Orenbourg), le nombre des membres diminuait—à Irkoutsk, il tomba de 230 à 182—quoique ces quatre Sections touchassent des subventions annuelles, celle de Kiev n'en touchait pas.

Cette activité de la Section de Kiev, activité qui se faisait sentir, se faisait remarquer, et qui avait un aspect ukrainien bien déterminé, fit naître un mouvement hostile au sein de la Section, dans le groupement nationaliste-russe, chez M. Juséphovitch et chez Choulghuine, rédacteur du „Kiévlianine", qui jouissaient alors d'une certaine popularité. En 1875, M. Juséphovitch et Choulghuine, comprenant que leur rôle dirigeant dans la vie scientifique de Kiev leur échappait, donnèrent leur démission tout en accusant les leaders de la Section de tendre vers un „particularisme national".

Dans ses rapports secrets adressés au ministre de l'Intérieur, Juséphovitch formula plus amplement ses accusations contre la Section, lui reprochant de pencher vers le séparatisme et le socialisme.

Toutes ces attaques et ces accusations contre la Section en général et contre ses chefs, Dragomanov, Tchoubinsky, V. Antonovitch, en particulier, eurent pour résultat la réunion à Pétersbourg (1875) d'une commission officielle, à laquelle Juséphovitch prit une part active.

„L'oukase d'Ems", 1876, en fut la conséquence. En vertu de cet oukase, cessèrent d'exister la Section Sud-Ouest (Kiev) de la Société Géographique Russe et le journal „Le Télégraphe de Kiev" qui avait été en 1874—75, pendant quelques mois, l'organe du groupement de gauche (Dragomanov) de la „Gromada" de Kiev. C'est ce même oukase qui interdit en général l'emploi de l'ukrainien; l'interdiction resta en vigueur jusqu'en 1906.

Ce sont les trois événements que l'auteur examine dans les trois parties de son livre en se basant sur de nombreux matériaux inédits qui se trouvent dans les archives de la Société Geographique Russe à Léningrade, aux Archives de la Révolution et de la politique étrangère à Moscou, aux „Archives Historiques d'Antonovitch" et manuscrits de la Bibliothèque nationale ukrainienne auprès de l'Académie des Sciences de l'Ukraine à Kiev.

La Section Sud-Ouest avait eu des précurseurs: la Commission chargée de la description des gouvernements de la circonscription scolaire de Kiev, et l'Expédition ethnographique et statistique. „La commission" dépendait de l'Université de Kiev et travailla de 1850 à 1864. Quant à l „Expédition" (1869—1871) dirigée par Tchoubinsky,

elle fut envoyée dans les anciennes provinces du Sud-Ouest par la Société Géographique Russe. Le projet de fusion de la „Commission chargée de la description des gouvernements de la circonscription scolaire de Kiev“ avec la Société Géographique à Pétersbourg, dans la période qui va de 1860 à 1864, n'ayant pu être réalisé, des intérêts contraires étant en jeu, on parla de la création à Kiev d'une Section de la Société Géographique Russe. C'est Jean Novitsky et M. Dragomanov qui, les premiers, en parlèrent dans la presse (1866—67). Tous deux, dans la suite, devinrent membres de la Section.

Grâce à l'initiative et à l'énergie de P. Tchoubinsky, et à l'appui du professeur Antonovitch, le 13 février 1873, eut lieu l'inauguration de la Section. Ce n'est pas Jusephovitch qui devint président de la Section, comme il l'avait espéré, mais le „libéral“ G. Galagane, gros propriétaire foncier ukrainien et le camarade d'école de Dondoukov-Korsakov alors général-gouverneur de Kiev.

Une opposition bien définie se fit sentir lors des débats qui eurent lieu à Pétersbourg pendant les réunions du Conseil de la Société Géographique Russe concernant la création de la Section de Kiev. Quelques membres du Conseil craignaient que les travaux ethnographiques ne donnassent naissance à des tendances séparatistes ukrainiennes. Cette opinion est aussi formellement exprimée dans la première lettre fort longue, de Sémènov, vice-président de la Société Géographique, adressée à Galagane.

La Section trouva comme nous l'avons fait remarquer un puissant appui en la personne du gouverneur-général de Kiev Dondoukov-Korsakov qui espérait que la Section viendrait en aide dans la lutte contre l'influence polonaise en Ukraine. Mais malgré les démarches du Conseil d'administration de la Section et des hautes sphères administratives de Kiev, la Section ue réussit pas à se faire allouer un subside annuel qu'on voulait utiliser pour donner grand essor aux publications et aux recherches ethnographiques et statistiques.

Dès son début, la Section sut se créer des relations étroites et solides avec un certain nombre d'institutions scientifiques, tant en Russie qu'à l'étranger, principalement avec les Slaves, surtout avec les Ukrainiens de la Galicie qui étaient alors sous la domination austrohongroise.

La Section jeta la base d'une bibliothèque qui se composait de plus de 1000 livres et brochures, et celle du musée ethnographique qui réunit plus de 3000 objets.

Avec l'approbation de Dondoukov-Korsakov, et selon toute probabilite sur l'initiative de Tchoubinsky, on confia à la Section la direction d'un recensement de Kiev (recensement eu un jour) dont le plan avait été discuté, pour la première fois, pendant la réunion générale du 12 avril 1873. Ce recensemant, couronné de succès, eut lieu le 2 mars 1874; la publication des résultats qu'il fournit,

forme un gros volume, in-quarto, 500 pages, publié en 1875. Trois des organisateurs les plus actifs de ce recensement furent présentés à une gratification.

Voici ce que l'on pourrait porter encore à l'actif de la Section dirigée par „Gromada“:

1-o. La participation au Congrès Archéologique de Kiev en 1874 qui joua un rôle important non seulement au point de vue scientifique, mais aussi au point de vue politique. Le gouvernement allemand y avait délégué p. ex. son consul à Odessa, le numismate Blau.

2-o. Des publications interessantes et bien préparées (2 volumes d'Annales, le 3-e volume n'a pas été publié), de nombreux programmes ethnographiques, des oeuvres comme „Chansons historiques“ d'Antonovitch et de Dragomanov pour lesquelles les matériaux de la Section y ont contribué dans une large mesure, le commencement de l'impression des oeuvres de Maximovitch.

Toute cette activité, dans son ensemble, ajoutée à des faits particuliers, incita comme nous l'avons déja dit, le groupement russe à s'en prendre d'abord à certains membres de la Section, et puis à la Section toute entière.

Au printemps 1875. le président de la Section donna sa démission et, peu après lui, le vice-président.

Après un mois et demi de présidence, pour la forme, du général russe Schmit, furent élus president et vice-président le professeur V. Antonovitch et Tchoubinsky. Cette élection ne fit qu'accélérer la fin de la Section.

Une commission convoquée spécialement à Pétersbourg décida de charger le ministre de l'Intérieur de procéder à une réforme radicale de la Section et de prendre aussi des mesures sévères dirigées contre le mouvement ukrainien.

A la même séance, la commission, comme un des moyens de lutte contre le séparatisme ukrainien, décida de soutenir pécuniérement le journal moscopbil „Slovo“, publié à Lviv, et alloua par an 2000 couronnes autrichiennes à son rédacteur Plostchansky. Cette décision fut une deuxième fois confirmée en 1881 grâce à l'intervention du ministère de la Guerre russe.

Michel Jusèphovitch adressa au „chef des gendarmes“, à Potapov qui était aussi membre de ladite commission, et qui devait soumettre au tsar le procès-verbal de la séance du Conseil, une lettre particulière dans laquelle il prouvait que „quelles que soient les mesures, cela ne fera rien à l'affaire, tant que la Section Sud-Ouest de la Société Géographique Russe serait composée des membres actuels“.

Potapov, à qui cette pensée était déjà venue, malgré une première décision de la Commission, sut mettre à exécution l'idée de Jusèphovitch. La Section fut immédiatement fermée. Il fut interdit à Dragomanov et à Tchoubinsky de séjourner en Ukraine.

De plus, le Ministère de l'Instruction Publique prit des mesures, dans son domaine, contre les „tendances ukrainiennes", et donna l'ordre de déplacer quelques professeurs de gymnases, presque exclusivement des membres de la Section, de les faire passer de Kiev, Kamenetz-Podolsky, Odessa, et Glouchiv dans les gouvernements de la Grande-Russie.

En 1881, Dondoukov-Korsakov, qui fut plus tard gouverneur-général de Kharkov, eut l'idée de fonder à Kharkov une nouvelle Section de la Société Géographique, ce que prouve son télégramme conservé aux Archives Historiques d'Antonovitch à Kiev. Ce projet n'eut aucune suite, nous ignorons pourquoi.

En automne 1898, au dixième congrès des médecins et des naturalistes à Kiev on souleva la question de la nécessité d'ouvrir à Kiev une „Section Méridionale de la Société Géographique Russe", et même on fit des démarches auprès des autorités compétentes. Trois pétitions furent couvertes de 130 signatures, la plupart de personnes en vue de Kiev et de Niejine, mais Pétersbourg ne donna pas non plus aucune suite à ce projet.

Un autre événement important, dans le même domaine du mouvement ukrainien à Kiev, fut la publication de janvier à juillet 1875 du „Télégraphe de Kiev", avec Dragomanov, rédacteur de facto et ses camarades, ce qui amena l'interdiction du journal en 1876.

Des documents qui se trouvent aux Archives Centrales de Léningrad fournissent des détails intéressants et ignorés jusqu'ici, surtout en ce qui concerne les conditions dans lesquelles, à cette époque devait travailler ce journal.

Dès janvier 1875, de la „Direction centrale pour la presse" de Pétersbourg, on reçoit des ordres de veiller aux articles ayant une tendance ukrainienne, de ne pas les laisser imprimer. D'autre part a lieu le travail du censeur de Kiev, qui, ayant remarqué qu'à Pétersbourg on n'avait plus confiance en lui, résolut, par des „moyens locaux" de changer le personnel ukrainien de la rédaction du „Télégraphe de Kiev", et terrorisa son éditeur Gogotska, par les menaces d'interdire son journal si elle ne changeait le personnel ukrainien en un autre plus acceptable pour Pétersbourg.

Malgré ces mesures „provinciales", en décembre 1875, ce censeur fut révoqué et six mois plus tard la publication du journal fut interdite. A cette époque, le journal n'avait déja plus aucun élément ukrainophile organisé.

Les souvenirs de Dragomanov, de facto le rédacteur de ce journal durant la période de la rédaction ukrainienne, montrent dans quelles conditions devait travailler le „Télégraphe de Kiev". Ils montrent quel profond précipice existait, à Kiev, entre les groupements de droite et ceux de gauche de la „Gromada".

Dans ses „Souvenirs Austro-Russes", Dragomanov déclare franchement que tout le travail à la rédaction reposait sur son petit groupe, tandis que le groupement de droite de la „Gromada" ne prenait presqu'aucune part à la vie du journal, se contentant de discuter pendant les séances et aux réunions générales.

Et pour en finir avec cet événement très important du mouvement ukrainien des années 1870—80, sont éclaircies, documents en mains, toutes les circonstances qui accompagnèrent l'interdiction du „Télégraphe de Kiev", y compris la supplique naïve de la propriétaire Gogotska, adressée au tsar, pour lui demander la permission de continuer la publication du journal, ainsi qu'une lettre signée par I. Iasinsky, „le dernier rédacteur".

Deux polémiques intéressantes que firent naître l'activité de la Section et ses publications, forment un complément à la partie fondamentale de cette deuxième partie de l'ouvrage. La première concerne les „Relations Economiques entre le Nord et le Sud de la Russie", la deuxième „l'Ukrainophilie contemporaine" (dans le „Messager Russe"), polémiques auxquelles prirent part un membre de la Section, le compositeur ukrainien M. Nicolas Lyssenko et le „Télégraphe de Kiev".

Et comme un dernier écho de l'affaire du „Télégraphe de Kiev", la lettre de Ivan Novitsky, dans le style des documents du XVII-e siècle, au sujet des causes des dissensions entre les rédacteurs ukrainiens et Gogotska, éditeur du „Télégraphe de Kiev", et des circonstances qui accompagnèrent cette affaire.

Dans le dernier paragraphe de cette partie du livre, on cite une lettre inédite du gérant de la „direction pour les affaires de la presse", fin février 1881, où, officiellement, il informe le censeur de Kharkov que „le gouvernement, désirant faciliter dans une certaine mesure l'emploi de l'idiome petit-russe, ne voit pourtant pas la possibilité d'abroger les mesures prises en 1876!"

La troisième partie du livre est entièrement consacrée à une courte caractéristique de deux arrêtés dirigés contre le mouvement ukrainien: celui de Valouev, 1863, et celui de Jusèphovitch, 1876, celui-ci n'est que le supplément et une certaine amplification de celui-là qui fut promulgué sur l'initiative du Ministère de la Guerre. En 1863 on avait peur que l'activité des „Khlopomanes ukrainiens" ne s'unit à la propagande nationale ukrainienne alors à craindre dans l'armée (arrestation du sous-colonel A. Krassovsky).

Le dossier qui se trouve à Moscou aux Archives de la Révolution (38 N. 230, 1862) a servi de source à ces informations inédites jusqu'ici. Il y a tout d'abord un rapport du général Sivers qui, lors d'un sejour à Kiev, avait été frappé par les costumes nationnaux ukrainiens que l'on portait dans les rues, et entrevoyait le danger de voir s'unir les courants indiqués ci-dessus.

La mission en Ukraine, automne 1863, du colonel Mésentsov, qui fut plus tard „chef des gendarmes", sert de complément au rapport de Sivers.

Mésentsov avait pleins pouvoirs sur toutes les „gendarmeries" (police politique de l'Ukraine). Grâce à celles-ci il eut la possibilité, dans un bref délai, d'étudier les principaux „centres ukrainophiles", sans oublier de purger de la manière la plus radicale, les administrations de Kiev, des éléments polonais qui s'y trouvaient.

Il envoya à Pétersbourg ses compe-rendus sur les organisations ukrainiennes de Kharkov, Poltava, Kiev et Tchernigov. Il y proposait deux moyens de lutter contre „les tendances ukrainiennes": a) ne pas permettre l'usage de l'ukrainien dans les écoles primaires; b) éloigner des lieux de leur activité les chefs du mouvement ukrainien.

L'arrêté de Valouev, du 8 juin 1863, ajouta un troisième moyen: la censure ne devait autoriser l'impression en ukrainien que des oeuvres littéraires.

„L'oukase d'Ems, du 30 Mai 1876, en confirmant et renouvellant l'arrêté de Valouev, le compléta et l'élargit en ajoutant: 1-e „Ne pas autoriser, sans une autorisation spéciale, l'importation de livres ou brochures publiés à l'étranger en idiome petit-russe; 2-o, interdire l'impression d'oeuvres originales et de traductions autres que souvenirs ou documents historiques, ou oeuvres littéraires, et ce d'après l'orthographe russe; 3-o, interdire toute representation théâtrale ou lectures faites en idiome petit-russe, ainsi que les textes accompagnant des morceaux de musique"...

Pour faire comprendre l'impression que produisit „l'oukase d'Ems" sur la société ukrainienne de l'époque, il est donné des extraits du „Journal" inédit du professeur A. Kistiakovsky, des extraits des lettres d'Antonovitch et de Koulich, ainsi que des informations secrètes d'un agent de la „troisième Section" (Haute police politique), en date du 4 septembre 1876. On y parle du mécontentement causé par cet oukase parmi les „intellectuels" de l'Ukraine. D'après les étudiants qui servaient d'informateurs aux „gendarmeries" l'oukase aurait eu pour conséquence que „presque dans toutes les familles de propriétaires, les femmes se sont mises à porter le costume national ukrainien". On indiquait comme principal instigateur le professeur Dragomanov qui, y est il dit, jouit „d'une immence popularité en Ukraine, surtout à Kiev".

Pour montrer de quelle manière nos contemporains réagirent contre „l'oukase d'Ems", sont rapportés les articles de M. Hrushevsky et M. Iavorsky publiés en 1926—28 dans les journaux „l'Ukraine" et „Le Drapeau du Marxisme" à l'occasion du cinquantième anniversaire de cet acte de triste mémoire".

La préface unit entre elles les trois parties et explique leur liaison organique non seulement dans le temps mais dans leur relation intérieure. Il y est également fait une esquisse des relations économiques et de la lutte „incomplète" de 1861, principalement en Ukraine, relations qui firent naître, d'une part, l'activité de la „Gromada" ukrainienne, 1860—80, et d'autre part „l'oukase d Ems" avec toutes ses conséquences. Se basant sur le journal inédit de F. Vovk, l'un des fondateurs de la „Section Sud-Ouest", il est donné la caractéristique du programme politique et socialiste d'un des groupements de la Section qui travaillèrent sous le masque légal de „travail ethnographique et scientifique".

La fondation de la „Société d'asile de jour pour les enfants de la classe ouvrière", en 1874 (après le recensement de Kiev), à la tête de laquelle se trouvaient des femmes: Dragomanova, Tsvitkovska, Tchoubinska, Antonovitch, est un essai de donner une certaine orientation à la „Gromada", et d'établir un lien avec les classes ouvrières de Kiev.

On y indique aussi que l'idéologie du groupement ukrainien qui dirigea les travaux de la Section et du „Télégraphe de Kiev" s'approcha beaucoup de l'idéologie subséquente des „narodovoltsy" (groupement socialiste-démocrate avancé russe), avec leurs traits caractéristiques. A Kiev, même le groupement de gauche de la „Gromada" ne sentit pas l'importance de l'existence des diverses couches de paysans, et par conséquent n'y attacha pas l'importance que cela méritait; il n'y avait pas de programme concret quant à une action revolutionnaire.

Dans la quatrième et dernière partie du livre, dans l'appendice, on y cite plus d'une centaine des pièces, dont il est parlé dans les pages précédentes du livre; documents presque tous inédits provenant des archives précitées.

Th. S.

ПОКАЖЧИК

ДЕЯКІ ПОПРАВКИ:

ст. 133^{19} аноінма, треба: анонїма. 168_2 озіацем—оліацем. 191_{17} пропущено: кн. 4. 233^3 Особлавого—особливого. 239^{14} императорскиго—императорскаго. 303_{10} исправника—исправника. 307^7 Пропущено: XI. Вихід Українців із „Киев. Телегр.". 317_7 Грівченко—Грінченко.

SOMMAIRE.

Introduction p. V — XII.

Première partie.

La Section Sud-Ouest de la Société Géographique Russe à Kiev.

Pages.

Deuxième partie.

Du Journalisme en Ukraine.

Troisième partie

L'oukase d'Ems et ses conséquences.

Quatrième partie

Matériaux

ЗМІСТ.

I.

Південно-Західний Відділ Рос. Геогр. Т-ва в Києві.

II.

До історії української журналістики 70-х р.р.

III

Емський указ.

IV.

Додатки матеріяли.

